Ф. Г. Турченко, Ю. О. Каганов, Г. Ф. Турченко

Історія України
(1945–2021)

Підручник
для здобувачів вищої освіти
ступеня бакалавра
в галузі гуманітарних наук

Запоріжжя, 2021

УДК 94(477)»1945/2021
Т895

Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол № 2 від 7 вересня 2021 р.)

Рецензенти:
Даниленко В. М., доктор історичних наук, професор
(Інститут історії України НАН України)
Темірова Н. Р., доктор історичних наук, професор
(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Т 895 Турченко Ф. Г., Каганов Ю. О., Турченко Г. Ф.
Історія України (1945–2021). Підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра в галузі гуманітарних наук. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 482 с.: іл.

ISBN

У підручнику з історії України на підставі новітніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії подано систематичний виклад тем, присвячених минулому України за період з 1945 по 2021 роки. Автори пропонують методичний матеріал із розгалуженою системою запитань і логічних завдань. Застосовано методику формування здатності до абстрактного мислення, аналізу і синтезу, умінь і навичок із використанням досліджень науковців, різноманітних історичних джерел, спогадів свідків і активних учасників подій, а також карт, схем, графіків, ілюстрацій.

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини художниці Ніни Речки «Єдина Україна» (публікується з дозволу родини художниці).

ISBN

© Турченко Ф.Г., Каганов Ю.О., Турченко Г.Ф., 2021
© Видавничий дім «Гельветика», 2021

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 6

ВСТУП ДО КУРСУ 10

Частина перша
ЗАВЕРШЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕПОХИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: (1945-1991 рр.)

Тема 1. УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945 – ПОЧАТОК 1953 рр.)

§ 1. ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС, НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 18
§ 2. ПЕРЕХІД ДО МИРНОГО ЖИТТЯ НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 25
§ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХОДУ ВІД ВІЙНИ ДО МИРУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 33
§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ 41
§ 5. ГОЛОД В УКРАЇНІ 1946-1947 рр. 47
§ 6. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІСЛЯ ГОЛОДУ. ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАРОДУ 52
§ 7. СТАН КУЛЬТУРИ В ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНІ 59
§ 8. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ 61

Тема 2. УКРАЇНА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964 рр.)

§ 9. У ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ СТАЛІНА (1953–поч. 1956 рр.) 71
§ 10. ОФІЦІЙНА ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ПІДСУМКИ 83
§ 11. НОВІ ПОВНОВАЖЕННЯ УКРАЇНИ В СКЛАДІ СРСР 92
§ 12. ЕКОНОМІКА І СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 50-х – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х РОКІВ 101
§ 13. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ 114
§ 14. ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ 124
§ 15. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ 132

Тема 3. УКРАЇНА І ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (сер. 60-х – поч. 80-х років)

§ 16. ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА КРИЗА 135

§ 17. СТАН НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
І НАЗРІВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 149
§ 18. ДЕМОГРАФІЧНА І СОЦІАЛЬНА КРИЗА 158
§ 19. ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ 166
§ 20. СТАН КУЛЬТУРИ 174
§ 21. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ 188

Тема 4. УКРАЇНА В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» В СРСР (1985-1991 рр.).
§ 22. СПРОБА ЕКОНОМІЧНОГО ПРИСКОРЕННЯ І ЇЇ ПРОВАЛ 191
§ 23. НАРОСТАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ
ТА ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ 202
§ 24. ПОЧАТОК ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОЇ
СИСТЕМИ В УКРАЇНІ 209
§ 25. ПЕРШІ КРОКИ НА ШЛЯХУ ДО РЕАЛЬНОГО
СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ 222
§ 26. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ 237

Частина друга
НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА: 1991-2021рр.

Тема 5. СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-1994 рр.)
§ 27. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ 240
§ 28. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПІДТВЕРДЖЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ 250
§ 29. ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У 1991-1994 рр. 258
§ 30. БАГАТОВЕКТОРНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ 268
§ 31. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х РОКІВ 279
§ 32. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В 1991-1994 рр. 289
§ 33. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ 294

Тема 6. МІЖ МИНУЛИМ І СУЧАСНІСТЮ (1995-2004 рр.)
§ 34. ЗМІНА ВЛАДИ І ЗАВЕРШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО
ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ 297
§ 35. ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ 303
§ 36. ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В УКРАЇНІ В 1995-2000 рр. 313
§ 37. КРИЗА РЕЖИМУ КУЧМИ 318

§ 38. ЗОВНІШНЬО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ
УКРАЇНИ В 1995-2013 рр. 325
§ 39. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ 335

**Тема 7. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР
РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (2004-2021рр.)**
§ 40. ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 338
§ 41. ПОЛІТИКА ПОМАРАНЧЕВИХ СИЛ 346
§ 42. ПОЛІТИЧНИЙ РЕВАНШ ПАРТІЇ РЕГІОНІВ 359
§ 43. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ 369
§ 44. УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ
ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ 379
§ 45. ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНЕ ОНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ 391
§ 46. ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ 404
§ 47. ПРИ ВЛАДІ ПАРТІЯ «СЛУГА НАРОДУ» 413
§ 48. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ 428

**Тема 8. СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СФЕРА
І КУЛЬТУРА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2021 рр.)**
§ 49. СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ 433
§ 50. ОСВІТА І НАУКА 443
§ 51. ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО 454
§ 52. ПРОЦЕСИ ДЕРУСИФІКАЦІЇ І ДЕКОМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ 462
§ 53. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА 470
§ 54. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ 480

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЕС – Атомна електростанція
АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
АПУ – Аграрна партія України
АРК – Автономна Республіка Крим
АТО – Антитерористична операція
БПП – Блок Петра Порошенка
БЮТ – Блок Юлії Тимошенко
ВАСГНІЛ – Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВВП – валовий внутрішній продукт
ВККС – Вища кваліфікаційна комісія суддів
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВПК– воєнно-промисловий комплекс
ВПС – військово-повітряні сили
ВРП – Вища рада правосуддя
ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГЕС – гідроелектростанція
ГКЧП-ДКНС – Государственный комитет по чрезвычайному положению (рос.) – Державний комітет з надзвичайного стану
ГРМЕ – Громадська рада міжнародних експертів
ГУЛАГ-ГУТАБ – Главное управление лагерей (рос.) – Державне управління таборів
ДБР – Державне бюро розслідувань
ГУУАМ – Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова (організація пострадянських країн)
ДемПУ – Демократична партія України
ДНР – т. зв. «Донецька народна республіка»
ДНЯЗ – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ДСУ – політичне об'єднання «Державна самостійність України»
ДТСААФ – Добровільне товариство сприяння армії, авіації, флоту
ЄБРР – Європейський банк реконструкції і розвитку
ЄЕП – Єдиний економічний простір
ЄЄОНП – Єдиний європейський освітній та науковий простір
ЄС – Європейський Союз
ЗаЄдУ – блок політичних партій «За єдину Україну»
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ – Комітет державної безпеки

КНДС – Конгрес національно-демократичних сил
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС (КПСС) – Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ – Комуністична партія України
КС – Конституційний суд
КРСР – Кримська Радянська Соціалістична Республіка
КСП – Колективне сільськогосподарське підприємство
КУН – Конгрес українських націоналістів
ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНР – т.зв. «Луганська народна республіка»
МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергетики
МАУ – Міжнародна асоціація україністів
МБО – Міжнародне бюро освіти
МВС (МВД) – Міністерство внутрішніх справ
МВФ – Міжнародний валютний фонд
МДБ – Міністерство державної безпеки
МЗС – Міністерство закордонних справ
МЕОМ – Мала електронно-обчислювальна машина
МОК – Міжнародний олімпійський комітет
МОП – Міжнародна організація праці
МП – мале підприємство
МТС – машинно-тракторна станція
НАБУ – Національне антикорупційне бюро
НАЗК – Національне агенство з питань запобігання корупції
НАЗЯВО – Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти
НАН України – Національна академія наук України
НАТО – Організація Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organization, NATO)
НБСЄ – Нарада з безпеки та співробітництва в Європі
НДП – Народно-демократична партія
НДР – Німецька Демократична Республіка
НКВС (НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ – Народный комиссариат внутренних дел (рос.)
НКДБ – Наркомат держбезпеки
НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ
НКО – Народний комісаріат оборони
НСНУ – Народний Союз «Наша Україна»
НРУ – Народний рух України
НТР – Науково-технічна революція
НУНС – Наша Україна – Народна Самооборона

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОВД – Організація Варшавського договору
ОДА – обласна державна адміністрація
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ООС – Операція об'єднаних сил
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН-Б – Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН-М – Організація українських націоналістів (мельниківців)
ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи
ПАРС – Північноатлантична Рада зі співпраці
ПДВУ – Партія демократичного відродження України
ПДЧ – План дій щодо членства в НАТО
ПЗУ – Партія зелених України
ПСУАР – Південно-Східна Українська автономна республіка
ПСПУ – Прогресивно-соціалістична партія України ПТНЗ
ПТНЗ – Професійно-технічні навчальні заклади
ПР – Партія Регіонів
ПРП – Партія «Реформи і порядок»
ПЦУ – Православна церква України
РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги
РЄАП – Рада євроатлантичного партнерства
РНГ – Рада народного господарства (Раднаргосп)
РНК– Рада Народних Комісарів (Раднарком)
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РФ – Російська Федерація
САП – Спеціалізована антикорупційна прокуратура
СБУ – Служба безпеки України
СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України (об'єднана)
СелПУ – Селянська партія України
СМЕРШ – від «Смерть шпигунам!» – (підрозділ контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР)
СНІД – Синдром набутого імунодефіциту
СНУМ – Спілка незалежної української молоді
СОТ – Світова організація торгівлі
СПУ – Соціалістична партія України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
ФОП – фізична особа-підприємець
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УГВР – Українська головна визвольна рада

УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УГС – Українська Гельсінська спілка
УІНП – Український інститут національної пам'яті
УКК – Український культурологічний клуб
УКРП – Українська консервативна республіканська партія
УКУ – Український католицький університет у Львові
УМА – Українська міжпартійна асамблея
УНК – Український національний комітет
УНП – Українська національна партія
УНР – Українська Народна Республіка
УНФ – Український національний фронт
УПА – Українська повстанська армія
УПЦ – Українська православна церква
УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату
УРП – Українська республіканська партія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УХДП – Українська християнсько-демократична партія
ФОП – фізична особа-підприємець
ФПГ – фінансово-промислова група
ФРН – Федеративна Республіка Німеччини
ЦВК – Центральна виборча комісія
ЦК – Центральний Комітет
ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦРУ – Центральне розвідувальне управління (США)
ЮНЕСКО – Спеціалізована установа при ООН «United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization» (у перекладі – Організація Об'єднаних Націй з освіти, науки і культури).

ВСТУП ДО КУРСУ

Шановні друзі!

Перед вами підручник з історії України, рекомендований для здобувачів вищої освіти ступеня «бакалавр». Хронологічно він охоплює 1945-2021 роки – період від закінчення Другої світової війни і дотепер.

Особливість історії цього періоду полягає в тому, що в ній йдеться не лише про життя поколінь, які відійшли у Вічність. Це і розповідь про живих людей – ваших дідусів і бабусь, ваших батьків. Зрештою, це ваша власна історія, історія ваших друзів і знайомих – усіх, із ким ви спілкуєтеся і будете спілкуватися в повсякденному житті. Здобуваючи університетську освіту і вступаючи в самостійне життя, ви перетворюєтеся на активних учасників історичного процесу. Аби бути свідомим власного місця й ролі свого покоління в суспільному житті, украй необхідно знати історію останніх десятиліть і робити з неї наукові висновки. Адже наше *сьогодні* виростає з *учорашнього* дня, а наше *завтра* буде ґрунтуватися на сьогоденні, тому дуже важливо знати й уміти правильно оцінювати наше недавнє минуле.

1. Україна в контексті всесвітньої історії

У другій половині 1940-х років, з викладання історії яких починається підручник, людство перебувало під сильним впливом наслідків Другої світової війни. Цю війну розв'язала нацистська Німеччина, яка після Пакту Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. деякий час діяла узгоджено з комуністичним Радянським Союзом. Альянс СРСР і Німеччини забезпечив нацистам безпеку зі Сходу і створив їм стратегічні передумови для досить швидкої окупації континентальних європейських країн. Війну з Німеччиною продовжувала лише Англія. Але союз Німеччини і Радянського Союзу тривав недовго. 22 червня 1941 р. між ними почалася війна. У цих умовах СРСР об'єднав зусилля з Великою Британією і США в боротьбі з Німеччиною та її союзниками. Сформувалася антигітлерівська коаліція, до якої приєдналися десятки держав. Під час спільної боротьби було закладено підґрунтя нового післявоєнного світового устрою і проголошено його ідеали: мир, свобода, незалежність, демократія і співробітництво. Людство вистраждало істину: *нової війни не повинно бути; запорукою мирного існування є демократичний устрій держав, дружба і співробітництво*

всіх народів світу. Спільну перемогу народів над нацистською Німеччиною і мілітаристською Японією увінчало утворення 1945 р. Організації Об'єднаних Націй, серед засновників якої була й Україна.

Узагальнюючим наслідком післявоєнної історії стала кардинальна зміна політичної карти світу. Якщо напередодні Другої світової війни більшість народів проживали в колоніальних і залежних країнах, то протягом двох наступних десятиліть колоніальні імперії розвалилися, а на політичній карті світу з'явилися десятки нових суверенних держав. Це був глибинний наслідок модернізаційних процесів у світі, які розгорнулися ще в XIX ст. і покликали до життя нові політичні сили, що очолили національно-визвольні рухи і у XX ст. повели свої народи до незалежного життя.

Однак у післявоєнні роки з'явилася ще одна тенденція, пов'язана зі зростанням впливу на світові події СРСР. У низці країн Європи й Азії за активної участі Радянського Союзу були встановлені тоталітарні комуністичні режими. Розгорнулася «холодна війна», яка супроводжувалася посиленням ідеологічного, політичного, економічного і воєнного протистояння між СРСР і залежними від нього країнами («соціалістичний табір») з одного боку, і США та їхніми союзниками – з іншого. У роки «холодної війни» світ неодноразово підходив до межі ядерного конфлікту, але здоровий глузд політиків, пам'ять про жертви Другої світової війни і страх перед повним взаємним знищенням щоразу зупиняли катастрофу.

На тлі цього протистояння в СРСР та інших комуністичних країнах назрівала соціально-економічна і політична криза. Незважаючи на те, що в перші післявоєнні десятиліття економічний потенціал цих держав за рахунок традиційних технологій посилився, вийти на рівень провідних країн світу і забезпечити підвищення матеріального благополуччя населення їм не вдалося. Навпаки, розрив між країнами «соціалістичного табору» і розвинутими країнами з ринковою економікою почав збільшуватися і набувати *якісного характеру.* Значною мірою це спричинялося особливостями тоталітарних комуністичних режимів, де господарство було повністю одержавлене, в управлінні панував жорсткий централізм, не допускалася економічна і політична конкуренція, не існувало свободи інтелектуальної діяльності, національного розвитку і монопольно керували комуністичні партії.

Стосовно розвинутих демократичних країн світу, то, завершивши в перші післявоєнні роки етап класичного *індустріального розвитку,* вони створили міцну економічну базу, яка дозволила їм вступити в якісно новий етап розвитку, який одержав назву *постіндустріального суспільства.* На цьому етапі було вже не так важливо, як розвивається в тій чи іншій країні важка промисловість, скільки мільйонів тонн виплавляється чавуну і сталі, випускається металоконструкцій, скільки прокладено залізниць чи каналів. Значно більшої ваги почали набувати *високі технології* – наукоємні галузі промисловості: мікро- і наноелектроніка, квантова і оптична електроніка, обчислювальна

техніка, робототехніка, альтернативна енергетика, генетика і т. ін. Усе більше людей вивільнювалося для роботи у сфері послуг та інформації. Акцент в суспільстві зміщується на соціальні й гуманітарні проблеми. У контексті розвитку *постіндустріального суспільства* відбувається прискорена інформатизація. У перспективі йдеться про формування *інформаційного суспільства* – такого стану життя, коли інформація, інформаційні технології перетворюються на потужний чинник виробництва, освіти, соціального й політичного розвитку.

Постіндустріальне суспільство – це реалії передових, економічно розвинутих країн, які століттями будували своє господарство на ринкових засадах. Щодо повністю одержавленого господарства комуністичних країн, зорієнтованого, до того ж, переважно на військове виробництво, то воно в другій половині XX ст. яскраво продемонструвало свою неефективність. Ринкова економіка Заходу виявилася ефективнішою, гнучкішою, продуктивнішою. Водночас забюрократизована радянська держава показала нездатність розвивати новітню промисловість, яка вимагала індивідуальної ініціативи і творчості мільйонів. Урешті-решт, СРСР програв у «холодній війні» проти США та їхніх союзників до кінця 1980-х років. Усе це призвело на рубежі 1980-90-х рр. до краху комуністичних режимів у Європі. У СРСР загострилися міжнаціональні відносини і посилилося прагнення його народів до незалежного життя. Радянський Союз розпався, на його території виникли незалежні держави, а серед них і Україна.

2. Зміст і структура курсу

Україна в 1945-2021 рр. розвивалася в контексті загальноцивілізаційних тенденцій, властивих у новітню епоху іншим країнам світу. Водночас, вона пройшла свій, унікальний, властивий лише їй історичний шлях, сповнений трагедій і звершень. Саме про це йдеться в підручнику.

Із точки зору державно-політичного статусу України, в її історії 1945-2021 років виділяються два великі періоди: перший – «*Завершення радянської епохи історії України: 1945-1991 рр.*», другий – «*Незалежна Україна: 1991-2021 рр.*». Відповідно, підручник має дві частини, кожна з яких складається з розділів і параграфів, побудованих за хронологічно-тематичним принципом.

Аналізу історії *першого періоду* в підручнику присвячені *Теми 1-4.*

У Темі 1 – «Україна після Другої світової війни (1945-1953 рр.)» – йдеться про перші повоєнні роки, які називають роками «пізнього сталінізму». Україна, офіційною назвою якої була *Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР*), тоді перебувала в складі СРСР, який очолював Сталін. У надзвичайно складних умовах голоду 1946-1947 рр., бездержавності й деспотичного сталінського режиму, Україна за короткий час перейшла до мирного життя і відновила основи своєї життєдіяльності.

Після смерті Сталіна в 1953 р. почався новий етап в історії України. Радянська влада стала шукати інші методи керівництва країною, які б виключали

терор і масові репресії. Розпочалася десталінізація і обмежена лібералізація. Цей курс був перерваний у 1964 р., так і не виправдавши надій і очікувань українського народу. Але саме в ці роки завершилося формування сучасних кордонів нашої країни. Події цього періоду розглядаються в *Темі 2 «Україна в умовах десталінізації (1953-1964 рр.)»*.

У 1965 р. Українська РСР разом з іншими республіками СРСР вступила в етап гострої кризи радянської системи. Про це йдеться в *Темі 3 «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – перша половина 80-х рр.)»*.

Щоб вийти з цієї кризи, радянське керівництво наважилось на низку реформ, покликаних пристосувати радянський комуністичний режим до потреб часу. Ці реформи під умовною назвою *перебудова* тривали з квітня 1985 по серпень 1991 року. Історія України в ці роки розглядається в *Темі 4 – «Україна в період перебудови в СРСР (1985-1991 рр.)»*.

Подіями *перебудови* закінчується радянська доба історії України, що тривала з 1921 по 1991 р. Починається епоха її незалежності, якій присвячена друга частина підручника – *«Незалежна Україна: 1991-2021 рр.»*.

Цей період історії України розкривається в *Темах 5-8* і починається з серпня 1991 р., коли силами прибічників тоталітарного режиму в СРСР була здійснена спроба реакційного перевороту. Спроба зазнала краху, а її результатом став розпад Радянського Союзу. Справдилася віковічна надія українського народу – Україна стала незалежною. Але при владі залишилася стара посткомуністична номенклатура. Це надзвичайно ускладнило формування державних стуктур незалежної держави, розробку її конституційних засад, міжнародної, економічної, соціально-гуманітарної політики. Ці питання розглядаються в *Темі 5 «Становлення незалежної України (1991-1994 рр.)»*.

Тема 6 – «Україна між минулим і сучасністю (1994-2004 рр.)» – присвячена складним і суперечливим процесам реформування економіки, становленню нових соціально-економічних і політичних відносин, політичній боротьбі між демократією і олігархіатом, між проросійськими і національно-зорієнтованими силами українського суспільства.

У *Темі 7 – «Європейський вектор розвитку України (2004-2021 рр.)»* – йдеться про стан економіки і соціально-політичний розвиток України у 2004-2021 роках, загострення боротьби між прибічниками проєвропейського і проросійського напрямів розвитку України, Помаранчеву революцію, Революцію Гідності та їх наслідки, про агресію Росії проти України, окупацію Криму і війну на Донбасі, посилення міжнародної підтримки незалежної України і перші реальні євроінтеграційні кроки України.

Тема 8 – «Соціально-гуманітарна і культурна сфера незалежної України (1991-2021 рр.)» – має завершальний і узагальнюючий характер. Вона присвячена характеристиці розробки і реалізації державної політики в галузі охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, охорони материнства і дитинства, в

освітній сфері, науці, літературі й мистецтві тощо. Йдеться і про політику національної пам'яті, збереження і розвиток української мови, дерусифікацію і декомунізацію, становище в церковно-релігійній сфері, зокрема, тенденції до об'єднання українського православ'я і утворення Православної церкви України.

3. Як працювати з підручником

Бакалаврський рівень вивчення історії передбачає формування знань, які відповідатимуть *сучасному рівню академічної науки,* тобто поглядам сучасних професійних істориків, що десятиліттями досліджували ту чи іншу наукову проблему. Але будь-який підручник – це лише видима для вас вершина «айсберга знань». Повна доказова база складається з величезної кількості архівних та інших джерел, які скомпоновані з урахуванням історіографічних концепцій, філософських, економічних та інших теорій. Цілком зрозуміло, що до підручника вони не потрапили. Підручник – це своєрідний дороговказ. У ньому наводяться лише окремі, типові для характеристики того чи іншого процесу матеріали. Сформувати на їх основі наукову картину минулого неможливо без *абстрактного мислення, аналізу і синтезу.* Виробити на історичному матеріалі цю *здатність (компетентність)* – найперше ваше завдання.

Але, сформувавши *загальні уявлення про минуле,* ви повинні виробити *здатність самостійно здобувати нові знання.* Це *друге завдання,* яке стоїть перед вами.

По-третє, лише тоді мета навчання буде досягнута, коли ви опануєте *здатність* використовувати набуті знання *в нестандартній ситуації*, коли ці знання стануть порадником не лише в аудиторії, але й поза нею.

Звичайно, історії як науки не буває без фактів, історико-географічних об'єктів, імен і дат. *Історична компетентність* передбачає здатність засвоєння найголовніших. Але зосереджувати свої зусилля лише на запам'ятовуванні – безперспективний шлях. Як і будь-яка інша наука, історія розвивається, до наукового обігу залучаються нові документи, які відкривають невідомі раніше грані історичного процесу. А це – нові події, люди, цифри. Запам'ятати їх усі неможливо та й недоцільно. Важливіше виробити в собі *здатність* оперувати історичною інформацією, яка накопичується, творчо *засвоювати її,* а це передбачає *не пасивне запам'ятовування, а й активне навчання*, пошуково-дослідницьку роботу, високий рівень активності й самостійності.

Цей авторський задум зумовив структуру підручника.

Як зазначалося, увесь курс розподілено на вісім тем. Кожна складається з кількох параграфів. Параграфи, свою чергою, розподіляються на окремі пункти («ліхтарики»).

На початку кожного параграфа є рубрика *«Згадайте»*, під якою сформульовано кілька запитань, відповіді на які допоможуть вам пригадати важливі

історичні факти, які вивчалися раніше, а отже, зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки вже вивченого із новим матеріалом.

Прочитавши весь параграф і виконавши завдання, передбачені в тексті, ви повинні закріпити і поглибити вивчене. Почати це рекомендується з ознайомлення із запитаннями під рубрикою «*Перевірте себе*», які ви знайдете після кожного параграфа.

Але не поспішайте робити остаточні висновки. Історична, як і будь-яка інша наука, перебуває в стадії постійного розвитку. Учені виявляють нові факти і на підставі сучасних теоретичних підходів формулюють висновки, які підтверджують чи спростовують усталені уявлення про минуле. Тому в додатках до кожного параграфа є рубрика «*Документи і матеріали*», під якою друкуються уривки з праць відомих вітчизняних і зарубіжних учених чи документальні свідчення, що конкретизують ваші уявлення про події і процеси, про які йдеться в параграфі. Не обов'язково вони підтверджують висновки, до яких ви схиляєтеся, опрацювавши текст параграфа і відповівши на всі запитання. Ознайомлення з «*Документами і матеріалами*» інколи вносить істотні корективи у ваше розуміння прочитаного.

Може виявитися, що однозначно відповісти на сформульовані в підручнику запитання буде складно. Хай вас це не бентежить – в історії багато подій та явищ, яким важко *дати вичерпну оцінку*, оскільки вони мають різноманітні, інколи протилежні наслідки. Але будь-який висновок має базуватися на доказах, тобто в його основі повинні бути *факти, аргументи*. Слід пам'ятати, що недостатньо просто підшукати факти, які підтверджують вашу думку, треба обов'язково пересвідчитися, чи немає фактів, що спростовують її. Лише за таких умов ви зможете робити обґрунтовані, переконливі висновки.

Не залишайте поза увагою *ілюстрації, карти, картосхеми та діаграми* – вони полегшать розуміння складних історичних процесів.

Без сумніву, ви звернете увагу на *політичні карикатури і політичні анекдоти («Сміх крізь сльози»)*, які нададуть вашій оцінці емоційного характеру.

Працюючи з підручником, ви також помітите, що кожна тема закінчується *підсумково-узагальнюючим* параграфом «*Матеріали для повторення і узагальнення*». Вони мають специфічну структуру. Це пов'язано з особливим характером цих параграфів, головне завдання яких полягає в тому, щоб допомогти вам закріпити вивчений матеріал і самостійно підійти до вирішення творчих завдань, які формулюються в кінці кожної теми під рубрикою: «*Напишіть і обговоріть реферат, доповідь чи історичне есе на одну із запропонованих тем*».

Вказуємо на особливе значення для поглибленого вивчення історії письмових есеїв і наукових рефератів. Такий вид діяльності дисциплінує розум, спонукає виділити головне, виявити залежність між різними історичними явищами і процесами, привчає до чітких формулювань. Таким чином формуються навички творчої роботи професійного історика. Ураховуючи це, після вивчення кожної

теми планується проведення семінару чи конференції. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь, чи історичне есе на одну із запропонованих тем, використавши додаткову літературу, список якої пропонується.

Радимо всі письмові роботи (відповіді на творчі завдання до параграфів та висновки і узагальнення до них, реферати, історичні есе, доповіді, структурні плани тощо) виконувати в окремому зошиті чи файлі вашого комп'ютера.

Слід пам'ятати, що історія відтворюється переважно на основі письмових джерел, тому необхідно навчитися працювати з історичними джерелами (документами) та аналізувати їх. У цьому вам допоможе така *схема роботи з джерелом*:

- Хто створив джерело? Який статус мала ця людина (установа, організація, група тощо), яку політичну (ідеологічну) лінію вона репрезентувала?
- Про що розповідає нам джерело? Про що замовчує?
- Коли було створене джерело? Які ідеї або характерні риси історичного періоду вплинули на нього?
- Із якою місцевістю пов'язана подія?
- Чому це джерело було створено? Чи мало специфічну мету?
- Які висновки можна зробити, порівнюючи його з іншими джерелами?
- Не залишайте поза увагою *ілюстрації та карти* – вони допоможуть вам скласти уявлення про життя людей та полегшать розуміння складних історичних процесів.

Історик часто стоїть перед завданням дати оцінку історичному явищу. *Оцінка історичних явищ* – це з'ясування й обґрунтування значущості історичних подій, явищ та процесів. Ця оцінка може здійснюватися в різних площинах, залежно від того, що нас цікавить у минулому.

Оцінювати ті чи інші історичні події можна за масштабами їх впливу на майбутній розвиток – це *історична оцінка*. Якщо оцінка проводиться *з точки зору інтересів тієї чи іншої соціальної групи чи політичної партії, – це політична оцінка.* Відкрито політичні оцінки декларуються рідко. Навіть тоді, коли з оцінкою того чи іншого факту минулого виступає певна політична партія – ця оцінка подається як загальноприйнята (або така, якої дотримується більшість). *Моральна оцінка* передбачає визначення відповідності людських вчинків моральним нормам. Як правило, моральна оцінка має вигляд судження, що схвалює або засуджує події, явища та процеси. Часто саме моральні оцінки, апробовані багатовіковим досвідом людства, є найважливішими, бо вони найбільш зрозумілі, доступні для сприйняття, мають ширше коло послідовників.

Нерідко трапляється так, що відповідей на ваші запитання в підручнику ви не знайдете. У такому разі бажано звернутися до додаткових джерел інформації: до науково-популярної літератури, енциклопедій, хрестоматій та ресурсів всесвітньої мережі Інтернет.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте загальні тенденції цивілізаційного розвитку в 1945-2021 рр.

2. У чому суть постіндустріального суспільства? Які його особливості порівняно з індустріальним суспільством?

3. Що таке інформаційне суспільство? На якому етапі цивілізаційного розвитку перебував Радянський Союз (у його контексті – Україна) у післявоєнний період?

4. Як вплинула на колоніальну систему Друга світова війна?

5. Які загальноцивілізаційні причини розпаду Радянського Союзу і перетворення союзних республік у незалежні держави?

6. Які компетентності формуються в процесі роботи над курсом історії України?

7. У чому переваги активного навчання перед механічним запам'ятовуванням матеріалу?

8. Яке співвідношення між фактичним матеріалом і теорією в історичній науці?

9. Чим допомагають при вивченні історії ілюстрації, карти, схеми, діаграми?

10. Яке місце в освоєнні історичного матеріалу належить історичним джерелам?

11. Охарактеризуйте етапи роботи дослідника з історичним джерелом. Які формуються при цьому компетентності?

12. Що таке історична оцінка подій? Яке співвідношення між історичною і науковою оцінкою?

13. Чи може політична оцінка історичних явищ бути науковою?

14. Що таке моральна оцінка історичних подій? Яке співвідношення між науковою і моральною оцінкою?

ЧАСТИНА ПЕРША
ЗАВЕРШЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕПОХИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: 1945-1991 рр.

Тема 1
УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945 – ПОЧАТОК 1953 р.)

§ 1. ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС, НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Згадайте:

1. Які форми зовнішньополітичного представництва мала радянська Україна в 1920-ті роки, і за яких обставин вона їх втратила?

2. Якими міжнародними актами визначалися західні кордони СРСР – УРСР до 1939 р., і як змінилися вони в 1939 р.?

1. Україна і її народ на порозі мирного життя

У роки Другої світової війни жодних кардинальних змін у державно-правовому статусі Української РСР не сталося. Після її закінчення Україна залишалася частиною Радянського Союзу – юридично федеративної, а по суті, унітарної держави з тоталітарним комуністичним ладом.

За роки війни Україна втратила 8 млн осіб – п'яту частину населення: 2,5 млн осіб загинули в боях, 5,5 млн осіб – знищені військовополонені й цивільні особи. По відношенню до загальних втрат СРСР це становило 40–44 %. Якщо врахувати всі демографічні втрати (крім убитих, це померлі від хвороб і голоду, депортовані, емігранти та ін.), то вони обчислювалися неймовірно великою цифрою – 14,5 млн осіб. Станом на 1941 р. населення України становило 41,6 млн осіб, а в 1945 р. (орієнтовно) – 27–28 млн осіб.

Міста обезлюдніли та лежали в руїнах. Із 900 тис. мешканців Києва станом на 1940 р. у 1945 р. залишилося 186 тис. Майже по 200 тис. осіб втратили Одеса й Харків, 100 тис. – Рівне. Понад 10 млн жителів України залишилися без даху над головою і тулилися в непристосованих приміщеннях та землянках.

Промисловість і сільське господарство перебували в стані повної розрухи. Нацистська окупаційна влада здійснювала широкомасштабну програму економічного пограбування країни. До Німеччини доставляли устаткування, сировину, метали, продовольство, твори мистецтва, музейні експонати. На роботу в промисловості й сільському господарстві Німеччини було вивезено з України 2,4 млн працездатних чоловіків і жінок, переважно молодих. Це становило майже 80 % усіх депортованих із СРСР.

2. Імітація виходу України на міжнародну арену

На завершальному етапі Другої світової війни керівництвом СРСР було прийняте рішення про відновлення зовнішньополітичного представництва союзних республік. Їм дозволили укладати договори і обмінюватися дипломатичним та консульським представництвом з іноземними державами. 5 лютого 1944 р. було прийняте рішення про утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР (НКЗС УРСР). Першим його керівником став відомий драматург і громадський діяч О. Корнійчук.

Він всерйоз сприйняв рішення вищого радянського керівництва і здійснив спробу негайно встановити дипломатичні відносини України з США, Великою Британією, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Така ініціатива не відповідала політиці Сталіна, який від початку поставився до рішення про зовнішньополітичне представництво України як до суто пропагандистської акції. Замість О. Корнійчука на чолі НКЗС УРСР було поставлено кадрового партпрацівника Д. Мануїльського. При ньому і його наступниках основного в міжнародних відносинах – права встановлювати дипломатичні зв'язки з іншими країнами – Україна не одержала. Видимість дипломатичної активності УРСР виявлялася в тому, що її представники були допущені до Паризької конференції з питань розробки і укладання договорів з колишніми союзниками Німеччини і поставили свій підпис під мирними договорами з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. З іншого боку, договори про польсько-радянський кордон і про Закарпатську Україну СРСР підписував без участі України.

Під час переговорів щодо утворення Організації Об'єднаних Націй, які велися учасниками антигітлерівської коаліції наприкінці війни, радянська сторона висунула пропозицію про включення до майбутньої міжнародної організації усіх радянських республік як повноправних членів. Цю пропозицію союзники відкинули, але для України та Білорусії, що були найбільшими за чисельністю населення та за територіями і понад усі республіки постраждали від війни, був зроблений виняток. 26 червня 1945 р. на конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско делегація Української РСР, як і делегації інших держав-засновниць, підписала Статут ООН. Як формальний член-засновник ООН делегація України брала участь у роботі різних її структур. Зокрема,

Перша сесія Генеральної Асамблеї ООН у 1946 р. обрала УРСР членом Економічної і соціальної ради терміном на рік. У 1947 р. УРСР стала членом економічної комісії ООН для Європи.

Делегація УРСР в ООН. Крайній справа – Д. Мануїльський

У післявоєнні роки Україна також вступила до Всесвітньої організації охорони здоров'я, у Міжнародний союз електрозв'язку, Всесвітню метеорологічну організацію, Всесвітній поштовий союз, ЮНЕСКО – організацію ООН з питань освіти, науки і культури. Усього до 1950 р. Україна стала членом 20 міжнародних організацій, а в наступні 5 років – ще 16 організацій.

Однак самостійність України в питаннях зовнішньої політики була умовною і мала суто імітаційний характер. Українські дипломати завжди погоджували свою позицію з установками відповідних зовнішньополітичних служб Міністерства закордонних справ СРСР. З іншого боку, коли доходило до голосування, делегація СРСР абсолютно у всіх питаннях розраховувала на додатковий голос.

Та незважаючи на відсутність власної лінії в зовнішньополітичній діяльності, вихід України на міжнародну арену мав, безперечно, позитивне значення. Він підтримував державницькі настрої у населення України і водночас розкривав очі на кричущу невідповідність між формальним зовнішньополітичним статусом України та її фактичним становищем абсолютно залежної території радянської імперії.

3. Проблема кордонів з Польщею і Румунією

Одним із наслідків перемоги антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні було розширення кордонів Радянського Союзу на Заході, що привело до завершення об'єднання українських земель у межах СРСР.

Питання про повоєнні західні кордони СРСР постало ще на завершальному етапі Другої світової війни в переговорах представників трьох держав антигітлерівської коаліції – Радянського Союзу, США, Великої Британії. Радянське керівництво наполегливо домагалося визнання кордону між СРСР і Польщею по так званій «лінії Керзона». Це гарантувало б міжнародно-правове закріплення за СРСР тих українських і білоруських земель, які опинилися в його складі згідно з пактом Молотова-Ріббентропа 1939 р.

Але це не влаштовувало Велику Британію та США, для яких закріплення такої лінії фактично означало визнання наслідків цього пакту для СРСР. Лише після вступу Радянської Армії на територію Східної і Центральної Європи і встановлення там лояльних Союзу РСР комуністичних режимів питання щодо кордонів України вирішилося на основі двосторонніх умов із ними. На Ялтинській конференції (1945 р.) союзники погодилися, що східний кордон Польщі пройде «лінією Керзона». Пізніше ця домовленість була уточнена. 16 серпня 1945 р. підписано радянсько-польський договір про державний кордон, відповідно до якого новий кордон проходив за 5–6 км від так званої «лінії Керзона» на користь Польщі. Крім того, до Польщі додатково переходила тридцятикілометрова територія в районі р. Солонія і м. Крилов, тобто значна частина українських етнічних земель (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя).

Уточнення кордонів між двома державами відбувалося й пізніше. На прохання Польщі на початку 50-х років Україна поступилася Устрицьким районом Дрогобицької області, а до Львівської області увійшли землі довкола м. Кристинопіль (пізніше перейменованого в Червоноград).

Із Румунією територіальне питання про кордони було вирішене Паризьким мирним договором, який затвердив радянсько-румунський кордон, що склався на 28 червня 1940 р. Румунія визнала факт входження Північної Буковини, а також населеної переважно українцями Бессарабії до складу СРСР, а відтак – і УРСР.

4. Приєднання Карпатської України до СРСР і включення її до складу УРСР

У жовтні 1944 р., коли з території Закарпаття були витіснені німецькі війська, постало питання про подальшу долю цієї історичної землі України. Як відомо, у 1920-30-ті рр. територія Карпатської України, населена переважно українцями, входила до складу Чехословаччини, а в 1939 р. її захопила Угорщина. Користуючись сприятливою військово-політичною ситуацією, радянське керівництво обрало курс на приєднання цієї території до СРСР з подальшим включенням до складу Української РСР.

26 листопада З'їзд народних комітетів Карпатської України прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР. Чехословацький уряд погодився

підписати договір із СРСР про злиття Карпатської України з Радянською Україною. Це сталося 29 червня 1945 р. Уряд УРСР у цих переговорах участі не брав.

Отже, після закінчення Другої світової війни вперше за багато століть фактично всі українські землі (за винятком Криму) були об'єднані в складі однієї держави – Радянського Союзу, керівництво якої включило їх до Української РСР. Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія визнали нові політичні реалії, підтвердивши в міжнародних актах згоду змінити свої кордони на користь Радянського Союзу.

Олександр Довженко занотував у своєму щоденнику: *«Об'єдналися всі українські землі. Буде єдине стадо і єдині пастирі».*

5. Депортація українців та поляків

Нове розмежування кордонів супроводжувалося масовим насильством щодо мирного населення.

Із Галичини, Волині, Рівненщини в 1944–1946 рр. до Польщі переселилося майже мільйон поляків. У ці ж роки з Польщі до України переїхало 520 тис. українців. Для недопущення можливих проявів «буржуазного націоналізму» значна частина українців – до 400 тис. осіб – з Польщі направлялася не до близьких їм, західних, а до зрусифікованих південних та східних областей України.

Польська влада, зі свого боку, вдавалася до жорстоких санкцій проти українців, які залишалися на її теренах і переселятися до Радянської України не бажали.

Особливо жорстокою антиукраїнською акцією, здійсненою польською комуністичною владою та узгодженою з СРСР, була операція «Вісла», проведена у квітні – травні 1947 р.

Епізод операції «Вісла». 1947 р.

Під час цієї операції українці, що проживали в прикордонних з УРСР районах, були переселені на Захід і Північ Польщі, їхнє майно конфісковане, а на кордоні з Радянською Україною утворено так звану «санітарну зону».

Із квітня по серпень 1947 р. виселено зі своїх домівок та відправлено на Захід Польщі близько 150 тис. осіб. Переїзд та розміщення українців на нових землях стали справжньою трагедією. Чимало людей померло від голоду та хвороб, на нових місцях українцям передавалися найгірші, напівзруйновані господарства та земля, яка вже два-три роки лежала перелогом.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як були урегульовані питання кордонів СРСР із західними сусідами, і яке значення це мало для України?

2. Яку позицію щодо цього урегулювання займали союзники СРСР по антигітлерівській коаліції?

3. Із чим були пов'язані територіальні зміни в Україні в повоєнний період, і як вони позначилися на внутрішньополітичному становищі?

4. Розкрийте історичне значення об'єднання українських земель.

5. Охарактеризуйте обставини проведення і наслідки операції «Вісла».

6. Із чим були пов'язані зміни в державній символіці УРСР?

7. Чому центр надав Україні право зовнішньополітичного представництва?

8. До яких зовнішньополітичних акцій СРСР була залучена Україна?

9. Який вплив на свідомість жителів України справило надання УРСР прав зовнішньополітичного представництва?

ДОКУМЕНТИ

1. Резолюція конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско 27.07.1945 р.

Засідання рекомендує, щоб Українська Радянська Соціалістична Республіка і Білоруська Радянська Соціалістична Республіка були запрошені стати членами – засновниками (inital members) пропонованої Міжнародної Організації.

Історія України. Хрестоматія. Київ, 1996. Ч. 2. С. 204.

2. Із листівки УПА з приводу виселення українців з українських етнічних земель в Польщі

Смерть тиранії!
Воля людині!
Воля народам!

До українського населення за «лінією Керзона»

… У нас, в цілій Україні, шаліє далі жорстокий нелюдський терор НКВС, а нас, українців, жителів Лемківщини, Надсяння, Грубешівщини, Холмщини і

Підляшшя, намагаються большевицько-польські людоїди вигнати з наших рідних осель.

Українці!

Ніхто з нас не сміє на це мовчки погодитися. Не сміємо вгнутися перед чужим терором, але мусимо виступити до рішучої оборони і мусимо своїми ділами доказати перед цілим світом і перед майбутньою історією, що це є насильство, безправство й масовий злочин людоїдства. Не позволимо себе нікому застрашити, стероризувати й вивезти, ми не вівці і не худоба, щоб нас безправно переганяти з місця на місце, виселювати, вивозити, знищувати.

На тій землі, в тих хатах і в тих наших рідних селах, прожили наші предки тисячі років. І ми хочемо далі жити в них. У тих наших стареньких церквах і гробах – святі кості наших батьків, які проклянуть тих, що їх зрадять і покинуть…

Лютий 1946 р. Українські повстанці

Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : у 3 т. Т. 2 : 1946–1947 рр. Львів, 1998. С. 57–58.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Розкрийте значення включення Української РСР в число засновників Організації Об'єднаних Націй.

Документ 2.

а) Радянська пропаганда твердила про добровільне прагнення українців Польщі переселитися до Радянської України. Чи справді це було так?

б) Що мало на меті польське і радянське керівництво, здійснюючи широкомасштабні акції з переселення сотень тисяч людей?

§ 2. НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: ПЕРЕХІД ДО МИРНОГО ЖИТТЯ

Згадайте:

1. Яким був внесок українського народу в Перемогу? 2. Які зміни у свідомості українців Наддніпрянщини відбулися під час війни?

1. Післявоєнні суспільні настрої на Наддніпрянщині

Після закінчення Другої світової війни почався складний перехід до мирного життя, який на Наддніпрянській і в Західній Україні мав свої особливості.

Протягом 1945-1946 рр. до України повернулося 1,8 млн колишніх бійців. Перемога у війні, здобута ціною величезних жертв і страждань, викликала світлі надії і сподівання. Хотілося вірити, що це остання війна і життя швидко піде на краще: міста і села відбудуються, буде вдосталь продовольства і одягу, кожен матиме житло, хорошу роботу, пристойну заробітну плату, діти підуть до школи, сиротам нададуть притулок і турботу держави, вдови і солдатські матері одержать матеріальну підтримку, інваліди житимуть в достатку і пошані. Люди були переконані, що репресії, голодомори, стан загальної підозрілості в суспільстві, терор влади – усе це повинно залишитися в минулому.

Загалом, після закінчення війни люди на Наддніпрянщині почали відчувати себе вільніше, впевненіше і частіше прислухалися до власної думки, твердіше відстоювали власну позицію. Конформістські настрої послабли. Глухий, пасивний опір суспільства сталінській терористичній машині посилився.

Однією з причин цього були наслідки походу Радянської армії до Європи. За кордоном у складі радянських військ, «остарбайтерами» і полоненими побувало понад 4 млн жителів України. У цій категорії виділялися фронтовики – близько 1,0 млн осіб. Вони були переможцями і влада мусила ставитися до них обережно і тією чи іншою мірою зважати на їхні настрої. А в цих настроях відбувалися зміни. У закордонному поході вони побачили інший світ, який радянська пропаганда десятиліттями зображала виключно в негативних тонах. Виявляється, у капіталістичних країнах багато не лише привабливого, але й доступного простій людині, особливо в побуті, повсякденному житті. Це підтверджували трофеї, які дозволялося везти додому фронтовикам. Своїми враженнями вони ділилися зі знайомими, друзями, родичами. Демобілізовані воїни, які на фронті багато разів дивилися в очі смерті, сміливо виступали проти несправедливості, з якою стикалися вдома на кожному кроці. Серед студентів, зокрема колишніх солдатів і офіцерів, які почали заповнювати аудиторії вишів, поширювалися критичні настрої щодо панівних порядків у країні, ідеологічних догм. Керівники підприємств на своєму досвіді екстремальних умов війни переконувалися в недоцільності надцентралізованої системи управління і прагнули змін.

Влада не могла не зважати на ці настрої. Вона навіть пішла на деякі поступки перед українським народом. Так, вище керівництво УРСР за вказівкою Москви в другій половині 40-х рр. частково змінило державну символіку республіки. У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн УРСР. Червоний прапор із написом «УРСР» замінено двоколірним: верхня частина на дві третини ширини полотнища була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазуровий) колір. У верхній частині прапора містилося зображення серпа і молота, а над ними – п'ятикутної зірки. Змін зазнав також герб УРСР. На початку 1950 року було затверджено Державний гімн УРСР.

І хоча ці поступки й не мали принципового характеру, у серцях мільйонів жителів України відгукнулися позитивно. Люди сподівалися, що крім цих рішень будуть інші, які стосуватимуться соціально-економічної і політичної сфер життя. Поширювалася думка, що Україна справді стане суверенною республікою і, виходячи з власних інтересів, визначатиме свою економічну, гуманітарну і міжнародну політику. Зокрема, українські селяни чекали, що будуть ліквідовані колгоспи, дозволене вільне підприємництво, приватна власність. Вони бачили (або чули), як живе селянство Європи, де домінувало фермерське господарство, високоінтенсивне виробництво, механізація, де в селах були ошатні будинки, чисті вулиці, зразкові дороги. Робітники сподівалися на високу заробітну платню, хороші умови праці і побуту, на вільний вибір місця роботи. Інтелігенція прагнула інтелектуальної свободи, демократизації суспільного життя, вільного розвитку мови і національної культури.

Немало було й таких, котрі не сподівалися на поступки влади, а боролися за радикальні зміни. Після закінчення Другої світової війни на Заході України палахкотіло полум'я національно-визвольної війни. На Наддніпрянщині – і в центральних регіонах, і на Півдні і Сході, – продовжували діяти підпільні національні групи, які ще в 1941–1943 рр. сформувалися під гаслами боротьби з гітлеризмом і сталінізмом, а після війни опинилися сам на сам з тоталітарним комуністичним режимом. Їхня активність посилилася внаслідок масових переселень на Схід українців з території Польщі. Станом на 1 вересня 1953 р. органами МВС східних областей України було виявлено і, користуючись термінологією радянських спецслужб, «*взято у розробку*» 5014 осіб, які підозрювалися в належності до ОУН і зв'язках з антикомуністичним підпіллям. Зокрема, в Київській області таких осіб було виявлено 991, у Дніпропетровській області – 584, у Сталінській (Донецькій) області – 379, у Харківській області – 257. Характерно, що аж через вісім років після закінчення війни, у 1953 р., цей список поповнило ще 270 осіб. Того ж таки 1953 року за участь в оунівському підпіллі на Наддніпрянщині було арештовано 79 осіб. Усе це свідчило про досить широку підтримку в суспільстві ідеї незалежності України.

2. Відновлення владних структур тоталітарного комуністичного режиму

Але всі сподівання на демократизацію суспільно-політичного, національно-культурного й економічного життя виявилися марними. Незважаючи на зовнішні атрибути суверенності, Україна фактично залишалася складовою частиною унітарної, надцентралізованої комуністичної імперії, керівництво якої прагнуло до соціально-політичної і культурної уніфікації всіх підконтрольних територій.

Московський центр прагнув відновити повноцінну діяльність КП(б)У – своєї головної опори в республіці. У 1949 р. кількість комуністів України досягла довоєнної – 784 тис. При цьому різко збільшилася питома вага в ній українців, здебільшого фронтовиків. Переважно це були прості люди, колишні молодші командири і рядові, які щиро вірили, що справді воювали за свою національну честь і гідність, за рідну мову і культуру, і зрештою, відстоювали свою, українську, державність.

Так, відчувши різке збільшення в лавах Компартії України етнічних українців, Москва прагнула компенсувати це посиленням свого тиску на місцеві владні структури УРСР. У перші повоєнні роки з інших союзних республік СРСР, а особливо з Росії, до України було відряджено тисячі керівників, які заміняли звільнених з роботи місцевих працівників і у своїй діяльності керувалася (аж до дрібниць) вказівками з Кремля.

І після закінчення війни саме Кремль визначав, хто очолюватиме комуністів та уряд УРСР.

Першим секретарем ЦК КП(б)У до березня 1947 р. був М. Хрущов, якого прислали з Москви. Він до грудня 1947 р. був і головою уряду республіки. У своїй діяльності Хрущов керувався вказівками центру, хоча, коли взимку 1946-1947 рр. в Україні лютував голод, дозволив собі звернутися до союзних органів про допомогу Україні. Це викликало роздратування Сталіна, і, як наслідок, Хрущова було замінено Л. Кагановичем, одним із найпослідовніших сталіністів, фанатично відданих вождю. Він керував Україною з березня по грудень 1947 р. Повсякденними проблемами він займався мало, а основну увагу приділяв організації репресій у республіці – роботі, яка називалася «викоріненням українського буржуазного націоналізму». У грудні 1947 р. Л. Кагановича відкликали в Москву. З грудня 1947 р. першим секретарем ЦК КП(б)У (і першою особою у республіці) знову був М. Хрущов, з 1949 р. – Л. Мельников. Обидва – росіяни. Сталін до кінця життя не наважувався передавати керівництво Компартії України етнічному українцю.

Суто символічним, фіктивним виявився і закон про утворення Народного комісаріату оборони УРСР. Цей Наркомат, не встигнувши сформуватися, припинив існування, бо його діяльність суперечила лінії Кремля щодо існування єдиних Збройних сил СРСР.

Л. Каганович

М. Хрущов

Л. Мельников

Під суворим контролем режиму 9 лютого 1947 р. були проведені післявоєнні вибори до Верховної Ради УРСР і 21 грудня 1947 р. – до місцевих рад. Їх результатом стало відновлення мережі радянських органів. Було створено видимість народовладдя, хоча реальна влада залишалася в руках партійно-радянської номенклатури і каральних органів, які керувалися вказівками з Москви.

3. Репресії як засіб відновлення ідеологічного контролю над суспільством

Одним із головних завдань сталінського режиму після завершення війни (в історичній літературі ці роки називають періодом «пізнього сталінізму») було відновлення контролю над поведінкою і настроями людей. Боротьбу проти будь-яких поглядів, не сумісних з ідеологією сталінізму, розгортали негайно після відновлення радянського контролю над тією чи іншою територією.

Характерно, що на час окупації в складі евакуйованого на схід Раднаркому УРСР було збережено лише один наркомат – Наркомат державної безпеки (НДБ). Решта наркоматів була розпущена. Робота залишилася лише для НДБ. Службовці цього наркомату свого часу слідкували за настроями евакуйованих у радянський тил українців, а після встановлення комуністичного контролю над Україною перенесли свою діяльність на її територію, обплутуючи суспільство щільною мережею своєї агентури.

Ще у травні 1944 р., коли на Південній і Правобережній Україні точилися жорстокі бої з гітлерівськими військами, пленум ЦК компартії України поставив завдання – розпочати великомасштабну кампанію ідеологічного «перевиховання» українського населення. Вважалося, що окупація дуже згубно відбилася на політичних настроях жителів України, викликала серед них недовір'я до Комуністичної партії, розчарування в радянському ладі, поширення в їхньому середовищі буржуазної ідеології.

Це «перевиховання», яке відбувалося шляхом ретельної перевірки «сумнівних» громадян, гучних ідеологічних кампаній і продовження репресивної практики, охопило всі соціальні верстви.

Радянський пропагандистський плакат

Першою великою групою, яка стала його об'єктом, були репатріанти – вивезені на примусові роботи до Німеччини. Загалом з України в її нинішніх кордонах, тобто з Кримом і Закарпаттям, із 1941 по 1944 рік було депортовано фашистами 2,4 млн «східних робітників» («остарбайтери»), переважно молодих дівчат і жінок. Вони, як і фронтовики, були носіями нової, небезпечної для режиму інформації про життя за кордоном. Але, на відміну від фронтовиків-переможців, які під час війни, навіть за кордоном, залишалися під суворим контролем політруків, СМЕРШу та інших радянських структур, остарбайтери не потрапили під цей контроль. Ось чому до них ставилися з недовір'ям, а інколи й з презирством. Це ставлення влади часом поширювалося і на фронтовиків. «*Зрадники! Повертайтесь додому у свою Німеччину!*» – таке інколи чули на свою адресу «остарбайтери» з військових машин, що рухалися назустріч колонам голодних і знесилених у неволі співвітчизників.

Перш ніж дозволити повернення додому, репатріантів ретельно перевіряли у фільтраційних таборах – збірно-переселенських пунктах у прикордонній зоні СРСР, а також приймально-розподільчих пунктах у регіонах. В Україні діяло 70 таких пунктів. Там вони перебували під охороною, як табірники. Їх постійно допитували. Репатріант М. Ніколаєнко з Києва згадував: «*Сидів за*

столом наш офіцер і двадцять разів одне й те саме питав: «Чи добровільно поїхала? Чи послав хто? На які завдання?». Ці принизливі і, як правило, невиправдані перевірки, витримали не всі. До 1950 р. в Україну повернулося 1 млн 850 тис. колишніх «остарбайтерів». Майже 300 тис. звинуватили в державній зраді і депортували до Сибіру. Із гітлерівської каторги вони потрапили в інше пекло – сталінські табори (ГУЛАГ). За наявними даними по шести областях України – Житомирській, Кіровоградській, Кам'янець-Подільській, Львівській, Дрогобицькій та Київській – 30 % «остарбайтерів» відмовилися їхати на Батьківщину і залишилися на Заході.

Ті з репатріантів, які після перевірок повернулися додому, надовго залишилися в зоні особливої уваги спецслужб.

Другою категорією, яка викликала неприязнь і насторожене ставлення влади, були військовополонені. З ініціативи Сталіна це слово стало синонімом слів «зрадник», «шпигун», «ворог народу». Звільнені з полону проходили «державну перевірку» у фільтраційно-перевірних таборах. Перевірку здійснювала контррозвідка – «СМЕРШ». Уже перше запитання ставило колишнього військовополоненого в глухий кут: *«Чому не застрелився, щоб не потрапити в полон?»*. Усього через фільтраційні табори і спецперевірку пройшло 1 млн 834 тис. колишніх військовополонених, серед яких не менше як третина – українці. Частина контингенту фільтраційних таборів після спецперевірки стала в'язнями ГУЛАГу. Не бралося до уваги навіть те, що багато з них хоробро воювали, відзначені високими урядовими нагородами, стали офіцерами.

Третьою категорією населення Наддніпрянщини, яка перебувала під особливим контролем радянських спецслужб, були українці, примусово переселені на Схід із Польщі і Західних областей України. Загальна їх кількість становила близько 400 тисяч осіб, причому працювали вони переважно у вугільній, металургійній і хімічній промисловості Донбасу, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської і Запорізької областей. Влада вбачала в них соціальну базу націоналістичного руху і слідкувала за кожним їхнім кроком. Агентурний апарат, який використовувався для цього, налічував у вересні 1953 р. (за секретними даними МВС УРСР) 2992 особи.

Четверта категорія найбільша – це всі ті, хто перебував на окупованій території. Свого часу окупанти всіляко роздмухували тему «помсти більшовиків» усім тим, хто внаслідок поразки Червоної армії опинився на окупованій території. Переважно люди в це не вірили, але виявилося, що частково окупанти мали рацію, тому радість від розгрому фашистів поєднувалася з тривогою: а що буде завтра? Органи держбезпеки через своїх агентів зафіксували багато таких тривожних фактів. Так, у селі Губиниха Дніпропетровської області люди говорили: *«Навіщо нам відбудовувати будинки, якщо всіх, хто побував на окупованій території, будуть виселяти?»*.

Ще багато років усі, хто перебував на окупованій території, змушені були вказувати цей факт в особових справах, анкетах. І це негативно впливатиме на їхнє службове просування чи на вступ до вищого навчального закладу. Їхні місця займатимуть інші.

П'ятою категорією населення, яка після завершення війни знову стала об'єктом утисків комуністичної влади, було духовенство і віруючі. Комуністична влада боялася альтернативного світогляду, який пропонувала суспільству релігія. Ця політика поширилася і на українські землі. Упродовж 1948-1950 рр. у Наддніпрянській Україні було закрито понад 500 православних храмів. Підставою для цього були надумані «порушення релігійного законодавства» і «прохання віруючих». Водночас із березня 1950 по грудень 1950 р. жодне прохання віруючих про відкриття церков не було задоволене. Існуючі православні громади опинилися під жорстким контролем влади, яка обмежувала діяльність церкви: заборонялась служба поза храмами, відмінялись хресні ходи (крім великодніх), знімались з реєстрації церкви, у яких через відсутність священників певний час не правилася служба, тощо.

Отже, жодних намірів змінюватися, реформуватися відповідно до настроїв населення сталінський режим після закінчення війни не виявив.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які зміни відбулися в настроях населення після закінчення Другої світової війни? Чим були викликані зміни?

2. Який характер мала критика радянського режиму демобілізованими фронтовиками?

3. Які зміни в державних символах УРСР відбулися після війни? Чим вони були викликані?

4. Охарактеризуйте національний і персональний склад вищого партійно-державного керівництва України в перші післявоєнні роки.

5. Чому був утворений і перестав діяти Наркомат оборони УРСР?

6. Чим було викликане рішення парткерівництва України провести кампанію масового «перевиховання» населення?

7. Чому «перевиховання» репатріантів і колишніх радянських військовополонених перетворилось у терор по відношенню до них?

8. Чому частина «остарбайтерів» відмовилася повернутися до України?

9. Як і чому обмежувалися права громадян, які перебували на окупованій території?

10. Яка причина змін у ставленні до православної церкви і в чому полягали ці зміни?

ДОКУМЕНТИ

1. Історик А. Коваль про репресії на Одещині в післявоєнні роки

…Секретар Одеського обкому партії писав в ЦК, що, «за даними наших органів», є факти «відкритих контрреволюційних виступів». А саме: колгоспниця виступила проти колгоспів, демобілізований солдат сказав десь, що «справжню свободу він бачив за рубежем»…

Не покладаючись цілковито на масово-політичну роботу, парторганізації передавали такі справи на розгляд «наших органів». І що ж? У жінки з Одещини, незадоволеної колгоспом, переглянули розмір присадибної ділянки у бік зменшення, волелюбного солдата репресували… Але цим не обмежилися. Як повідомляв той же секретар, в Одеській області проведене «значне виселення антирадянських елементів, від 8 до 9 тис. чоловік». Наче виправдовуючись, секретар обкому пояснював: «Ця категорія людей залишилася за румунів і була з ними пов'язана». Оцінюючи настрої в Одесі, начальник обласного управління Лебін наводив заяви представників інтелігенції: «Нам, професорам, – говорив один, – котрі були в окупації, треба поводитися обережно, адже ми люди другого ґатунку». Інший, відомий інженер, вважав, що «радянська влада тих, хто залишався в окупації, ненавидить і записує в «чорну книгу».

Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ, 1999. С. 291-292.

2. Із довідки про боротьбу з учасниками оунівського підпілля на території східних областей Української РСР станом на 1 жовтня 1953 р.

…Арештовано по лінії ОУН в 1953 р. 79 осіб, зокрема, в Житомирській області – 14 осіб, Дніпропетровській – 10 осіб, в Херсонській – 8 осіб…

На сьогодні органами МВД викрито і розробляється 12 оунівських груп із загальною кількістю в них 69 учасників, у тому числі по областях:

Сталінська область 3 групи 11 учасників
Запорізька 2 групи 22 учасники
Ворошиловградська 3 групи 14 учасників
Миколаївська 2 групи 15 учасників
Херсонська 1 група 2 учасники
Одеська 1 група 5 учасників.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (Київ). Ф. 13. Спр. 372. Арк. 137-138.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1

1. Чи були підстави вважати «контрреволюцією» описані в документі розмови колгоспниці і демобілізованого солдата?

Документ 2

1. Про що свідчить наявність у східних областях України в 1945–1953 рр. підпільних груп націоналістичної орієнтації?

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХОДУ ВІД ВІЙНИ ДО МИРУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Яку політику здійснював радянський режим у Західній Україні у вересні 1939 – червні 1941 рр.? 2. Яким був розмах національного Руху опору в Західній Україні в 1941–1944 рр.? 3. До якої тактики вдавалась УПА в боротьбі з гітлерівською окупацією і комуністичною владою?

1. Радянізація Західної України

Після відновлення радянського контролю над Західною Україною розгорнулася насильницька і всеосяжна радянізація всіх сторін соціально-економічного і культурного життя краю. До цього процесу активно залучалися службовці правоохоронних органів, державної безпеки, працівники партійно-комсомольського, державного апарату, культури й освіти з інших регіонів Радянського Союзу, переважно зі Східної України. Їх направляли на заводи, фабрики, до державних установ, партійних і комсомольських органів, МТС, шкіл, вишів, технікумів тощо. Лише до сільських шкіл західноукраїнських областей у 1944–1950 рр. було направлено майже 44 тис. учителів, до Західної України прибуло також 20 тис. кваліфікованих робітників, чимало інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства. Утворювалася мережа партійних і комсомольських організацій, формувалися професійні спілки. У 1950 р. у Західній Україні налічувалося 88 тис. комуністів проти 31 тис. у 1946 р. У грудні 1945 р. ЦК КП(б)У створив спеціальний відділ по західних областях. Згодом подібні підрозділи було організовано в галузевих міністерствах, інших управлінських республіканських структурах. Питаннями щодо західних областей відав один із заступників голови уряду, а в міністерствах – один із заступників міністра.

За короткий час було створено радянський, партійний, господарський і карально-репресивний апарат, який контролював усі сфери життя західних українців. Представників місцевого населення в цьому апараті було мало.

У 1946 р. із 16129 номенклатурних посад у західних областях України місцеві жителі обіймали лише 2097, тобто 13%. Більшовицький центр їм не довіряв і

керував краєм за допомогою вимуштруваних на Сході, але чужих для місцевого населення кадрів. По суті це була колоніальна адміністрація.

2. Примусова колективізація й індустріалізація Західної України

Радянізація економічного життя західних областей здійснювалася за сценарієм сталінської «модернізації», обов'язковими компонентами якого були колективізація та індустріалізація.

Із приходом на західноукраїнські землі радянських військ розпочата ще в 1939–1941 рр. примусова колективізація сільського господарства відновилася. Влада спочатку «обмежувала» міцні селянські господарства, а потім «розкуркулювала» їх з виселенням сімей у віддалені райони СРСР. Вживалися репресії і щодо решти селян, якщо вони відмовлялися вступати в колгоспи. На середину 1950 р. кількість колгоспів у регіоні досягла 7200, а чисельність об'єднаних у них селянських дворів дорівнювала 1,5 млн, або 93% від загальної їх кількості.

Отже, 1950 рік став роком суцільної колективізації краю, зокрема Буковини й Закарпаття. Примусова колективізація, грабіжницька податкова політика, командні методи хлібозаготівель спричинили незадоволення селянства, яке поповнювало лави вояків УПА.

Індустіалізація західних областей здійснювалася, переважно, за рахунок відбудови та нарощування потужностей традиційних галузей місцевої промисловості, зорієнтованих на розвідку запасів і добування сировини та мінеральних ресурсів (нафтова, газодобувна, кам'яновугільна, деревообробна та ін.). З'явилися і нові галузі, яких раніше не було. Із різних республік СРСР та за рахунок репарацій з Німеччини до Західної України доставлялися обладнання,

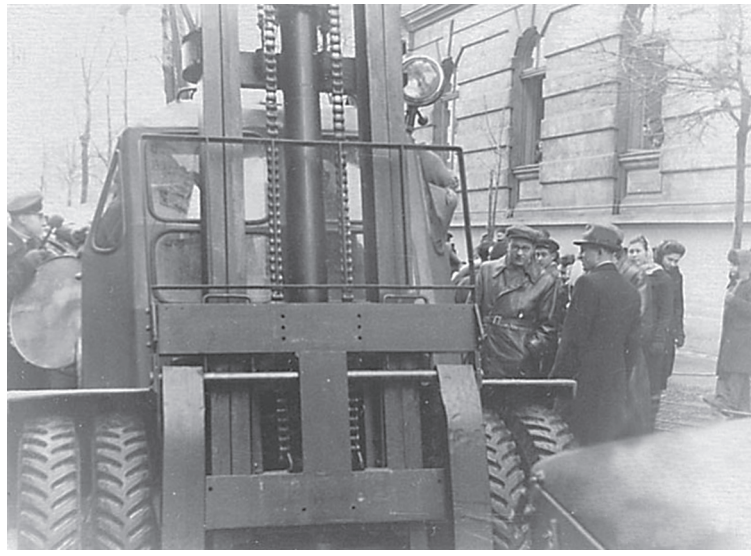

Перший автонавантажувач на листопадовій демонстрації. 1950 р.

технологічні лінії й навіть цілі підприємства. Уже в 1945–1946 рр. почали випускати продукцію львівські заводи електроприладів і електроламп, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та ін. У 1949 р. налагодив випуск промислової продукції завод автонавантажувачів. Це було перше підприємство такого типу не тільки в західних областях, але й в Україні.

У 1949 р. у західних областях України діяло 2500 великих і середніх промислових підприємств. Кількість робітників за роки повоєнної п'ятирічки збільшилася тут у 7 разів, а валова продукція промисловості зросла в 10 разів. Надзвичайно швидка індустріалізація Західної України мала на меті не лише створення нового індустріального центру, а й зміну традиційної структури населення краю, збільшення в ньому питомої ваги тих прошарків, які могли б служити надійною соціальною базою комуністичного режиму. Не випадково ключові посади в управлінні промисловістю обіймали вихідці з інших регіонів країни.

3. Репресії проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ)

Радянізація західноукраїнських земель супроводжувалася репресіями місцевого населення, яке не погоджувалося з політикою сталінського керівництва.

Жертвою репресій стала і Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка на період закінчення Другої світової війни мала 3040 громад, 4400 церков, 127 монастирів, близько 4 тис. священнослужителів та 5 млн віруючих. Проте московська керівна верхівка вбачала в українських греко-католиках потенційних ворогів, які створювали соціальне й ідеологічне підґрунтя національно-визвольної боротьби в західних областях. У цих умовах був зініційований «саморозпуск» УГКЦ. У квітні 1945 р. було заарештовано значну кількість єпископів на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Майже через рік (8 березня 1946 р.) у кафедральному храмі св. Юра відбувся Львівський церковний Собор. На ньому «ініціативна група», очолювана єпископом Гавриїлом Костельником, запропонувала «возз'єднання УГКЦ» з московським православ'ям і повернення до Російської православної церкви, ліквідацію Берестейської церковної унії 1596 р. і повний розрив із Ватиканом.

Цей акт не відповідав настроям віруючих і був проведений всупереч їхній волі. Греко-католицька церква мусила перейти на нелегальне становище. 334 священники були заарештовані і засуджені. Це посилювало незадоволення людей новою владою, а організатора Собору Г. Костельника через деякий час було вбито.

Улітку 1949 р. відбулося «добровільне возз'єднання» Мукачівської єпархії греко-католицької церкви (Закарпаття) з РПЦ.

Хоча Українська греко-католицька церква в Західній Україні була поставлена поза законом, вона продожувала діяти в підпіллі, ставши «катакомбною» церквою.

Львівський Собор. 1946 р.

4. Національний опір у Західній Україні

Масова колективізація, репресії проти мирних жителів, заборона УГКЦ спричинили посилення збройного протистояння місцевого населення.

Загальна кількість учасників національно-визвольного руху Опору в західних областях у повоєнні роки становила десятки тисяч осіб.

Керівником збройної боротьби УПА на українських землях у цей час був Роман Шухевич (псевдонім – Тарас Чупринка), головнокомандувач УПА (1943–1950), голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (1944–1950). Степан Бандера тоді перебував за кордоном, звідки здійснював загальне керівництво діяльністю ОУН. У 1950 р. загинув Р. Шухевич, і керівництво національним Рухом опору перейшло до Василя Кука, який здійснював його до свого арешту в 1954 р.

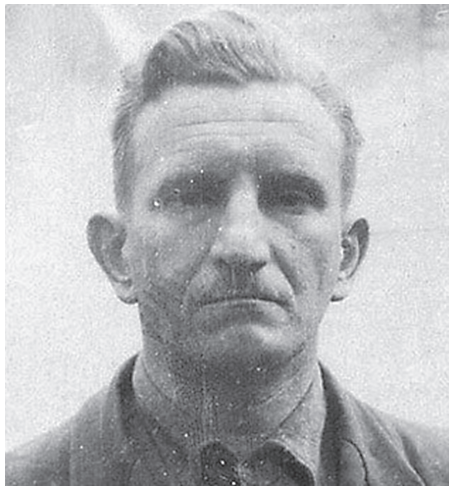

Роман Шухевич

У 1945–1946 рр. боротьба УПА з органами МВС–МДБ, військами, винищувальними загонами та групами самозахисту з місцевих активістів досягла апогею. Повстанці мусили змінити свою тактику. Великі підрозділи, чисельність яких становила 400–500 осіб, були переформовані в дрібні загони, що дислокувалися в лісах.

Добре озброєні і згуртовані, вони були надзвичайно боєздатними, максимально пристосованими до партизанської війни. У сільській місцевості була створена щільна мережа підпільних боївок. Радянська влада, і то не скрізь, існувала лише вдень.

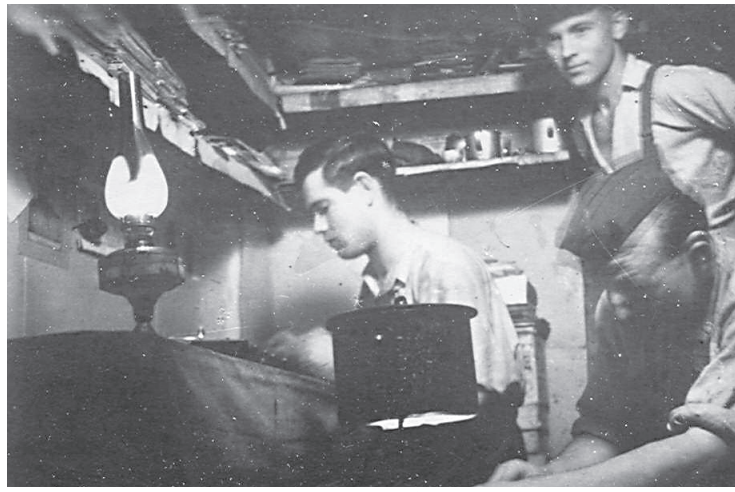

Підпільники Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН. Друга половина 1940-х рр.

На початку 1946 р., забезпечивши вирішальну перевагу в живій силі і техніці, війська НКВС повели новий наступ проти УПА. Повстанці зазнали величезних втрат – близько 40% особового складу.

Багато вояків УПА, втративши віру в перемогу, погодилися на заклики влади припинити опір та прийти з визнанням провини.

Протягом 1945–1949 рр. радянське керівництво п'ять разів оголошувало амністію для учасників повстанської боротьби. Інколи командування УПА ініціювало явку з каяттям тих повстанців, яких не могли прийняти до своїх лав, або у відданості яких не були переконані.

В умовах, коли точилася боротьба не на життя, а на смерть, противники не цуралися найжорстокіших методів. Органи держбезпеки, енкаведисти проводили заходи щодо дискредитації учасників національно-визвольної боротьби, організовуючи «лжебоївки» УПА, які проводили показові вбивства мирних жителів. Своєю чергою, упісти відповідали терором представникам комуністичного режиму. Їхніми жертвами були партійні та радянські працівники. Загалом, під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти репресивно-карального апарату, загинуло понад 30 тис. цивільних громадян та військовослужбовців. Кожне таке вбивство посилювало репресії проти жителів краю. Протягом 1944–1952 рр. у західних областях України було репресовано у різних формах (зокрема, розстріляно) майже 500 тис. осіб. За цей час депорто-

Робота художника, члена ОУН і УГВР, Ніла Хасевича: «СССР – тюрма народів». Пропагандистська гравюра. 1948 р.

вано в східні і північні регіони СРСР 230 тис. західноукраїнців. Жертвами насильства стали селяни, представники національної інтелігенції, підозрювані у зв'язках з націоналістичним підпіллям, духовні особи.

Не маючи допомоги з-за кордону, спираючись виключно на підтримку місцевого населення, яке було об'єктом жорстокого терору влади, національний рух у Західній Україні почав поступово згортатися, переходити у 1946–1949 рр. від широкомасштабних воєнних акцій до терору проти радянської адміністрації, відділів НКВС, зриву колективізації тощо. Але й за цих умов УПА спромоглася провести кілька збройно-пропагандистських рейдів на території сусідніх держав: Чехословаччина (1947), Угорщина (1947), Східна Пруссія (1947–1948), Румунія (1948–1949).

Водночас командування УПА робило спроби вивести підпорядковані йому частини за кордони СРСР. На початку 1948 р. частина підрозділів УПА перейшла на територію Польщі, деякі загони через Чехо-Словаччину прорвалися в західну зону Німеччини.

У 1948–1949 рр. проти повстанців було кинуто чотири дивізії МДБ. Операціями керував міністр держбезпеки України М. Ковальчук.

Але антикомуністичне підпілля продовжувало організовану боротьбу до травня 1954 р., а його деякі дрібні групи діяли ще довше. Для припинення цієї діяльності у 1956 р. була оголошена чергова амністія.

Однак і на цьому боротьба не закінчилася. Окремі підпільні оунівські групи були викриті лише в 60-ті роки. Таке тривале їх існування було неможливе без певної підтримки населення. Це свідчить, що радянізація західних областей України відбувалася досить повільно. Траплялося чимало випадків, коли

ідеями незалежності України, які пропагували повстанці і підпільники, переймалися вихідці з Наддніпрянщини, що опинялися з тих чи інших причин у Західній Україні: вчителі, медпрацівники, бійці Радянської армії (навіть офіцери), робітники, селяни, які під час голоду 1946–1947 рр. масово приїжджали до Галичини.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які методи використовувалися при відновленні радянського режиму в Західній Україні?

2. Вкажіть на джерела формування партійно-державного і господарського апарату в Західній Україні?

3. Які галузі промисловості розвивалися в Західній Україні в перше післявоєнне п'ятиріччя і на початку 50-х років?

4. Які соціально-політичні цілі переслідувала прискорена індустріалізація Західної України?

5. Якими методами здійнювалася колективізація селянства в Західній Україні? Порівняйте з відповідними процесами в Наддніпрянщині 1929–1933 рр.

6. Чому радянський режим ініціював ліквідацію УГКЦ? Якими методами це було зроблено?

7. Що спричинило продовження повстансько-підпільної боротьби в Західній Україні після Другої світової війни?

8. Охарактеризуйте форми антирадянської боротьби УПА і оунівського підпілля.

9. До яких дій вдавалося радянське керівництво в боротьбі зі своїми противниками в Західній Україні?

10. Наскільки успішною виявилася радянізація Західної України?

ДОКУМЕНТИ

1. Із виступу М.С. Хрущова перед парткерівництвом західноукраїнських областей 16 липня 1945 р.

Удар, який ми завдали Сліпому, виявився дуже вдалим. Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священників, які переходять від уніатства до православної віри...

Якась кількість уніатів необхідна для того, щоб мати свою агентуру...

Нам вигідно, щоб уніати перейшли в православну віру. Це політика, щоб відірвати від Риму і прилучити до православної церкви...

Історія України. Хрестоматія : у 2 т. Ч. 2. Київ, 1996. С. 207.

2. Із повідомлення від 26 липня 1945 р. про організацію та методи роботи спецгруп для боротьби з УПА в західних областях України

У зв'язку з організованим поступовим розгромом банд УПА і ліквідацією політичної мережі ОУН у поєднанні з партійно-політичною роботою в Західних областях України, з початком весни 1944 р. помітно посилилася явка до органів НКВС бандитів УПА, оунівських підпільників і тих, хто ухилявся від служби в Червоній Армії.

Беручи до уваги, що частина тих, хто з'явився з каяттям, має широкі зв'язки з керівниками оунівського підпілля і УПА, а також добре ознайомлена з конспіративними порядками антирадянського підпілля, частину цих людей ми почали використовувати спочатку як окремих агентів-бойовиків, а пізніше – у бойових групах особливого призначення, названих нами спеціальними групами.

У тих випадках, коли агент-бойовик, який влився в банду або підпілля ОУН, не мав змоги захопити керівника-ватажка, його завданням була компрометація ватажка банди або місцевого підпілля для посилення та активізації внутрішнього розкладання банди або місцевої організації ОУН.

…Спецгрупи, зазвичай, складаються з тих бандитів ОУН-УПА, які з'явилися з визнанням провини. Командує спецгрупою один із колишніх ватажків банд УПА, оперативне керівництво спецгрупою очолює влитий до її складу оперативний керівник НКВС.

…За своїм зовнішнім виглядом і озброєнням, знанням місцевих, побутових особливостей, мови і конспіративними способами дій особливий склад спецгруп нічим не відрізняється від бандитів УПА, що вводило в оману ватажків УПА й оунівців підпілля, давало змогу учасникам спецгруп вступати з ними в безпосередній контакт.

Спецгрупи відігравали і відіграють значну роль у справі ліквідування оунівського бандитизму в західних областях УССР…

Нарком внутрішніх справ УРСР Рясний.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн. 2 : Документи і матеріали. Київ, 1994. С. 460-465.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Схарактеризуйте методи, які використовувала влада при ліквідації УГКЦ.

Документ 2.

Що нового про методи боротьби з УПА і національним підпіллям дає ознайомлення з цим документом?

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ

Згадайте:

1. Якими були масштаби розрухи в Україні після завершення війни?

2. Які відомі промислові й енергетичні об'єкти України були зруйновані під час війни? 3. Якими були обсяги евакуації промисловості України на Схід?

1. План повоєнної відбудови

Відбудова народного господарства розпочалася вже в умовах завершення Другої світової війни. Насамперед, відновлювалася інфраструктура: мости, залізниці, електростанції, лінії електропередач та інші системи життєзабезпечення, розчищалися руїни в містах. Починали працювати ті підприємства, для відновлення яких не вимагалося багатьох зусиль. Уже після Перемоги постало питання про повномасштабне відновлення економічного життя, розробку планів відбудови і подальшого розвитку.

Будівництво нових житлових будинків на вул. Хрещатик. 1952 р.

Передбачалося відновлення виробничих потужностей України, доведення валової продукції промисловості в 1950 р. до 113% проти рівня 1940 р. Першочерговою вважалася відбудова важкої промисловості, транспорту, енергетики.

Четвертий п'ятирічний план був зорієнтований на поновлення довоєнної моделі розвитку народного господарства з її традиційною орієнтацією на важку промисловість, на кількісні показники, «вал». План не передбачав структурної перебудови економіки України. Зберігалися всі ті диспропорції, які були закладені ще в роки довоєнних п'ятирічок.

Зарубіжна карикатура 1949 р. «План Маршалла – те ж саме, що план маршала Сталіна, але без проблем з механізацією»

Країни, які постраждали у війні, зокрема, держави Західної Європи і Японія, відбудову здійснювали в умовах ринкової економіки, приватної власності, конкуренції, співпраці та інтеграції з іншими країнами світу. Нарешті, вони одержали щедру допомогу США за «Планом Маршалла». Нічого цього не було в СРСР. Водночас ігноруванню ринкових механізмів навіть шукали теоретичне обґрунтування. У брошурі «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» Сталін намагався довести, що товарний обіг гальмує розвиток радянського суспільства. Доводилося, що ефективніше – натуралізація відносин в економіці, перехід до прямого продуктообміну без посередництва грошового еквівалента. Натомість утверджувався планово-командний тиск держави на трудящих, «ножиці» цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Усе диктувалося згори, вимагало безумовного виконання, а той, хто з якихось поважних причин не міг виконати завдання, підлягав осуду, оголошувався саботажником.

2. Джерела відбудови промисловості

На відродження пограбованих, спалених і розорених підприємств України спрямовувалися величезні матеріальні й трудові ресурси. Індустріальна база

України відновлювалася передусім ціною надзусиль її народу. Водночас було задіяно ресурси і промислові потужності східних районів СРСР. На відбудові працювали сотні тисяч військовополонених різних національностей. Серед них переважали німці. Нарешті, в Україну направлялася частина сировини, механізмів, обладнання, верстатів, технологічних ліній і цілих заводів, яку СРСР одержував як репарації з Німеччини. Усе це йшло переважно у важку і вугільну промисловість, машинобудування, електроенергетику тощо. Одним із джерел відбудови були державні позики, які проводилися фактично в примусовому порядку щорічно.

Реалізація довоєнної моделі розвитку народного господарства фактично означала продовження індустріалізації. Тому головним напрямом розвитку залишалося форсування росту важкої промисловості за рахунок стримування виробництва товарів народного споживання, зменшення капіталовкладень у сільське господарство, науку та культуру, що асигнувались за т. зв. залишковим принципом. У 1946–1950 рр. на розвиток важкої промисловості було спрямовано 88% від усіх капіталовкладень.

Евакуйовані на схід СРСР у перші місяці війни заводи й фабрики було вирішено не повертати назад після закінчення війни. Із точки зору економічної доцільності це було правильне рішення. Заводи в евакуації успішно працювали, що дозволило довести рівень промислового виробництва в Російській Федерації у 1945 р. порівняно з 1940 р. до 106%, тоді як в Україні вироблялося лише 26% продукції довоєнного рівня.

Але принцип справедливості вимагав компенсації величезних матеріальних збитків України від евакуації за рахунок додаткового розширеного фінансування зруйнованої республіки через центральний союзний бюджет. Однак цього не сталося. Жодного додаткового фінансування чи компенсації Україна на отримала. В українську економіку 1946–1950 рр. було асигновано лише 19% всесоюзних капіталовкладень, тоді як збитки України від війни становили 42% загальносоюзних.

Ця очевидна несправедливість викликала обурення навіть партійно-державної верхівки України: на сесії Верховної Ради СРСР у 1946 р. вони вимагали більше фондів для України зі всесоюзного бюджету. Але домомогтися свого не змогли. Отже, відбудовуватися Україні довелося переважно за рахунок власних ресурсів.

3. Хід відбудови

Значну частину наявних ресурсів було спрямовано у вугільну промисловість. У 1950 р. видобуток вугілля досяг 93% від довоєнного рівня. У наступні роки уряд СРСР продовжував стимулювати розвиток вугільної промисловості в Україні. Донбас залишався «Всесоюзною кочегаркою», але розбудовувався і

Львівсько-Волинський вуглевидобувний басейн. Розширювалася також географія і збільшувалися обсяги видобутку української нафти. Поряд із старими родовищами у Прикарпатті видобуток нафти розпочали в Полтавській і Харківській областях.

Серед пріоритетних галузей народного господарства, які планувалося відбудувати якнайшвидше, була й електроенергетика. На це першочергово виділялися кошти, трудові та матеріальні ресурси, транспорт. До кінця п'ятирічки було повністю відбудовано Дніпрогес. У 1950 р. в Україні вже вироблялося більше електроенергії, ніж перед війною.

Дніпрогес після відбудови. Початок 1943 р.

На початку 50-х років в Україні розгорнулося масштабне будівництво великих електростанцій. Насамперед, передбачалося створення на Дніпрі греблі з електростанцією, Каховського водосховища (моря) і Південно-Українського каналу. Його води були потрібні для зрошення земель посушливих таврійських степів і Криму. Але план Каховської ГЕС не давав відповіді на питання: чи економічно вигідно розпочинати будівництво, у результаті якого буде затоплено тисячі гектарів родючих чорноземів і багатющі дніпровські плавні, порушиться екологічна рівновага великого регіону, а люди будуть вимушені переселитися з насиджених місць. Перспектива створення потужних гідроелектростанцій, здатних забезпечити нові підприємства електроенергією, відсувала на задній план переселенські клопоти місцевого населення, його реальні проблеми.

Успішна відбудова електроенергетики й вугільних шахт Донбасу сприяла відродженню металургійної та інших базових галузей народного господарства України. За виплавкою чавуну і сталі під кінець п'ятирічки Україна вийшла на рівень 93–95% довоєнного виробництва. Але виплавка здійснювалася за старими технологіями, з величезними затратами ручної праці. За цих умов про якість виробленого металу годі й говорити. Адже основним показником була кількість виробленої продукції.

Наприкінці 1948 р. у республіці працювало більше підприємств важкого машинобудування, ніж до війни. До України були перевезені деякі заводи зі східних районів СРСР, тут розташували частину підприємств, вивезених із Німеччини. Під кінець відбудовчого періоду машинобудівна промисловість України випустила продукції у півтора раза більше, ніж у 1940 р.

4. Підсумки відбудови і розвитку промисловості України в 1945–1953 рр.

Загалом, виробництво промислової продукції України порівняно з 1940 роком становило: у 1950 р. – 115%, у 1953 р. – 173%. Україна знову посіла традиційне місце паливно-металургійної бази Радянського Союзу. На її заводах виплавлялося близько половини всього чавуну, понад 30% сталі, вироблялася майже третина всього прокату. Шахти республіки давали близько 30% видобутку вугілля. Однак, як і раніше, основна маса населення України не користувалася цими багатствами, оскільки всі матеріальні ресурси країни розподілялися Москвою.

У самій промисловості накопичувалися проблеми, що загрожували відкинути Україну на узбіччя науково-технічного прогресу. Повоєнна відбудова країн Заходу та Японії велася з широким використанням нових матеріалів і технологій, що дозволило якісно оновити промисловість, підготувати передумови науково-технічної революції, яка забезпечувала в наступні десятиліття якісний цивілізаційний прорив в постіндустріальне суспільство. Цього не сталося з Радянським Союзом, з Україною. Відсталі технології закладалися у відбудовані й новостворені машинобудівні, металургійні та хімічні заводи. У паливно-енергетичному балансі, на відміну від передових держав світу, перевага в споживанні енергоносіїв все ще надавалася вугіллю, а не нафті та газу. Надзвичайно високою була енерго- та матеріалоємність промислової продукції, її виготовлення потребувало надто великих затрат енергії й металу.

Попри істотні недоліки радянської економічної моделі, відбудова важкої промисловості була досягненням сталінського режиму. Вкотре виявилася здатність комуністичного тоталітарного режиму концентрувати на окремій ділянці наявні ресурси і контролювати їх використання, застосовуючи засоби соціальної демагогії і репресії. Але досягти таких результатів можна було лише за обмеженої кількості підприємств і відносно невеликого асортименту промислової продукції. На все не вистачало ресурсів. В умовах, коли на першому місці була важка промисловість, страждали галузі, зорієнтовані на масового споживача. Про це свідчить хід відбудови легкої промисловості України: її обсяг станом на 1950 р. (порівняно з 1940 р.) становив 79 %. Харчова промисловість досягла 1950 р. 80 % довоєнного рівня.

На початок 50-х рр. в економічному житті накопичилося багато проблем. Старими методами вирішити їх було неможливо. Украй необхідно було роз-

блокувати господарську ініціативу, застосовувати економічні важелі керівництва, ліквідувати паралізуючий вплив центру на економіку союзних республік. Але за життя Сталіна про це ніхто не наважувався навіть говорити.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть пріоритети післявоєнного п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства.

2. На яких соціально-економічних принципах ґрунтувався план відбудови економіки? Як ці принципи позначилися на ході відбудови?

3. Які ресурси використовувалися під час відбудови важкої промисловості України?

4. Яке місце в планах відбудови займало відродження Донбасу?

5. Які об'єкти електроенергетики і чому було заплановано відбудувати першочергово?

6. Які результати відбудови і розвитку електроенергетики України в 1945–1953 рр.?

7. Що було зроблено в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х років для відбудови й подальшого розвитку металургії і машинобудування?

8. Чому на Україну не поширювалася дія «Плану Маршалла»?

9. Яке місце відводилося важкій промисловості України в індустрії Радянського Союзу на початку 50-х років?

ДОКУМЕНТ

1. Темпи зростання валової продукції промисловості (1940 р. – 100%)

Роки	*1940*	*1950*	*1953*
Радянський Союз	100	173	253
Російська Федерація	100	175	249
Українська РСР	100	115	173

Кононенко К. Україна і Росія. Соціяльно-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен, 1965. С. 436.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

а) Що нового для розуміння політики керівництва СРСР щодо України в 1945–1953 рр. дають цифри?

б) Як склалися диспропорції в темпах розвитку Російської Федерації і Української РСР? Для чого це робилося?

§ 5. ГОЛОД В УКРАЇНІ 1946-1947 рр.

Згадайте:

1. Що спричинило голодомори 1921–1923 і 1932–1933 рр.?

2. Які соціально-економічні і політичні наслідки мав Голодомор 1932-1933 рр.?

1. Причини голоду 1946–1947 рр.

У повоєнний період виняткове значення для всього населення України мав стан сільського господарства. Початок відбудовчого періоду збігався з голодом 1946–1947 рр., що особливо ускладнило відновлення економічного життя. Ці роки для центральних та південних областей України виявилися несприятливими: посуха, неврожай і як результат – недорід.

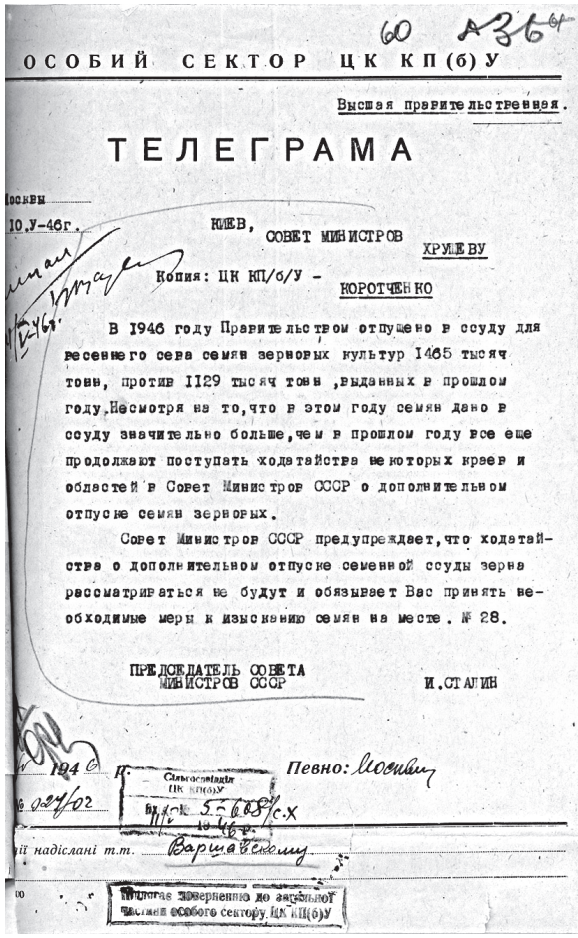

ОСОБИЙ СЕКТОР ЦК КП(б)У

Высшая правительственная.

ТЕЛЕГРАМА

Москва

10.У-46г. КИЕВ, СОВЕТ МИНИСТРОВ ХРУЩЕВУ

Копия: ЦК КП/б/У - КОРОТЧЕНКО

В 1946 году Правительством отпущено в ссуду для ресеннего сева семян зерновых культур 1465 тысяч тонн, против 1129 тысяч тонн ,выданных в прошлом году.Несмотря на то,что в этом году семян дано в ссуду значительно больше,чем в прошлом году все еще продолжают поступать ходатайства некоторых краев и областей в Совет Министров СССР о дополнительном отпуске семян зерновых.

Совет Министров СССР предупреждает,что ходатайства о дополнительном отпуске семенной ссуды зерна рассматриваться не будут и обязывает Вас принять необходимые меры к изысканию семян на месте. № 28.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР И.СТАЛИН

Певно: Москвин

Сільськогосп (ЦК КПб/У)

Вх. 5-603/с.х

1946 р.

Варшавському

Повідомлення довірочно до загальної частини особого сектору ЦК КП(б)У

Телеграма Й. Сталіна до керівників радянської України

Зокрема, перша повоєнна зима 1945-46 рр. у багатьох районах України виявилася малосніжною. Не зійшло 20,0 % посівних площ. Чекали весняних дощів, а їх не було. Замість них прийшла посуха – найжорстокіша за кілька останніх десятиліть. Наприкінці весни 1946 р. територія, охоплена посухою, була навіть більшою, ніж у 1921 р. Улітку температура повітря в південних областях України досягала 50°С і навіть більше. Лише в західних і північно-східних областях України погодні умови були відносно сприятливими. Загалом, валовий збір зернових культур у 1946 р. виявився у три рази нижчим, ніж у 1940 році. Не вродили і овочі. Критична ситуація склалася у тваринництві.

Але не це було визначальним: головна причина голоду полягала в позиції держави, яка не вжила заходів, аби запобігти трагедії. Обставини 1946–1947 рр. були

Охоронці врожаю. Колгосп ім. Сталіна. 1947 р.

схожі на ті, що й у 1932–1933 рр., тобто в роки Голодомору в Україні. Трагедія повторювалася... Союзний уряд поставив Україні завищений план хлібозаготівель – 340 млн пудів. Улітку план був збільшений до 362 млн пудів. Хлібозаготівля велася під гаслом: «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм». Партія орієнтувала керівників усіх рівнів організовувати роботу так, щоб колгоспники були зайняті весь світловий день. Восени виявилося, що, незважаючи на все це, план не виконується. У колгоспах вже не було чого забирати. І Кремль поставив перед тодішнім «хазяїном» України М. Хрущовим категоричну вимогу: ревізувати у селян зерно і продовольство, вирощене на присадибних ділянках. Десятки тисяч «активістів» прочісували села, обшуковували хати і подвір'я, забирали останнє. Селяни почали згадувати 1932-1933 роки. Як і тоді, під виглядом хлібозаготівель держава проводила повну реквізицію продовольчих ресурсів села.

Про продовольчу катастрофу в країні добре знало сталінське керівництво, але як і в 1932-1933 рр., продовжувало вивозити зерно за кордон. У 1946 р. було експортовано з СРСР 1,7 млн т, причому значна частина передавалася іноземним державам безкоштовно у формі «братерської допомоги». Така безоплатна допомога надавалась і в першій половині 1947 р. Питома вага України в ній була значною. Серед країн, куди направляли допомогу, – Болгарія, Чехословаччина, Румунія, Польща, Албанія та ін.

Усі ці заходи зробили голод і пов'язані з ними трагедії неминучими.

2. Спроби продовольчого самозабезпечення

Гіркий досвід минулого підказував селянам, що колгоспи і держава їх не врятують. Почалися масові втечі, особливо молодих, працездатних, до міст, на новобудови. Міністерство сільського господарства України звернулося до уряду і ЦК КП(б)У з проєктом постанови про неприпустимість самовільного залишення

селянами колгоспів і повернення втікачів. ЦК КП(б)У з властивою йому категоричністю зобов'язав партійні й радянські органи «надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні колгоспників, що самовільно пішли з колгоспу».

У пошуках продовольства частина жителів голодуючих районів намагалася пробратися до Західної України, де колгоспів ще не було, і в 1946-1947 рр. були відносно сприятливі погодні умови. Діставалися різними способами, найчастіше в товарних вагонах. У Галичині, на Волині і Буковині купували, чи міняли різні речі і коштовності на хліб. Цей хліб зберіг життя багатьом жителям України. Але влада прагнула перекрити цей канал самозабезпечення. У червні 1946 р. органи транспортної міліції тільки з товарних вагонів зняли 62 тис. осіб, а за дві останні декади липня – майже 100 тис.

Місцева влада подекуди наважувалася надавати допомогу голодуючим, звільняючи без узгодження з керівництвом безнадійні колгоспи від виконання хлібозаготівель. Окремі голови колгоспів, не виконавши плану, видавали голодним хліб. Однак партійні й державні верхи, виховані в дусі бездумного виконання будь-яких, навіть абсурдних, наказів керівництва, жорстоко переслідували «м'якотілих», звільняли з роботи, накладали стягнення. Сім відсотків голів колгоспів в зоні голоду були репресовані. Забираючи останнє, держава добилася 60% виконання плану заготівель зернових. Селяни залишилися без харчів. Як і в попередні роки, вони сподівалися прогодуватися з присадибної ділянки. Але після війни підсобні господарства майже повністю були розорені. На початку 1946 р. 43% колгоспників України не мали корів, а 20% – жодної худобини взагалі, навіть птиці.

3. Репресії проти селянства

У Москві, Києві, обласних і районних центрах України було відомо про жахливий стан на селі. Але партійно-державний апарат ніяк не реагував на це. Як і в 1932–1933 рр., уряд робив вигляд, ніби ніякого голоду немає. У газетах писали про успіхи у відбудові промисловості, і ані слова про критичне становище в сільському господарстві. Факт голоду не був визнаний, а репресії проти селянства тривали і навіть посилювалися. Тисячі колгоспників було засуджено як «саботажників» та «підривників соціалістичного господарювання на селі». 4 червня 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян». Відповідно до них крадіжка колгоспного, державного майна, зокрема зрізування та збирання голодними людьми колосків, передбачала ув'язнення від семи до десяти років з конфіскацією майна. До співвітчизників застосовувався Закон від 7 серпня 1932 р. про «п'ять колосків». На вересень 1947 р. в суди було направлено понад 10 тис. таких справ.

Політична карикатура з емігрантського видання

Траплялися непоодинокі випадки, коли спроби нещасних врятувати від голодної смерті свою сім'ю, викравши на колгоспному току кілька кілограмів зерна, закінчувалися смертю від кулі охоронців.

У результаті голод нещадно душив селян. Від нього в Україні померло близько 1 млн осіб. Найбільше життів голод забрав у Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Загальна кількість смертей від голоду і спричинених ним хвороб, зокрема епідемії тифу, становила в СРСР 2 млн. Зафіксовано багато випадків людоїдства; майже 3 млн хворіли на дистрофію, анемію. Багато людей від вживання сурогатів залишалися на все життя інвалідами. Особливо страждали діти і літні люди.

4. Подолання голоду

Лише тоді, коли голод почав загрожувати масовим вимиранням селянства, керівництву УРСР вдалося нарешті вжити конкретних заходів. Неодноразово до Сталіна з листами й доповідними записками про стан справ в Україні звертався тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов.

Це викликало роздратування диктатора, який в одній із телеграм назвав керівника комуністів України «сумнівним типом». У березні 1947 р. за участю представників Москви відбувся бурхливий Пленум ЦК КП(б)У, що звільнив Хрущова з посади секретаря ЦК. Його посаду обійняв близький соратник Сталіна Л. Каганович. М. Хрущов залишився головою уряду УРСР. Саме тоді центр нарешті вирішив надати продовольчу допомогу селянству України. Село вступило в посівну кампанію, але без допомоги держави засіяти поля, тобто закласти основу врожаю 1947 р., було неможливо. Колгоспи одержали 60 тис. т зерна, що, хоча й запізно, все ж дозволило підтримати і врятувати від смерті 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах. Було створено 4 тис. їдалень з одноразовим харчуванням.

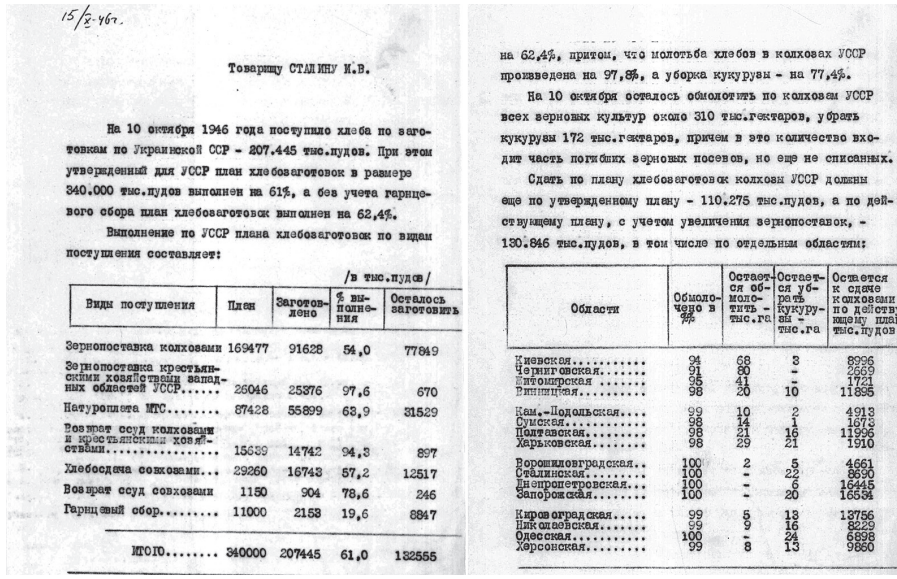

15/2-467.

Товарищу СТАЛИНУ И.В.

На 10 октября 1946 года поступило хлеба по заготовкам по Украинской ССР - 207.445 тыс.пудов. При этом утвержденный для УССР план хлебозаготовок в размере 340.000 тыс.пудов выполнен на 61%, а без учета гарнцевого сбора план хлебозаготовок выполнен на 62,4%.

Выполнение по УССР плана хлебозаготовок по видам поступления составляет:

/в тыс.пудов/

Виды поступления	План	Заготовлено	% выполнения	Осталось заготовить
Зернопоставка колхозами	169477	91628	54,0	77849
Зернопоставка крестьянскими хозяйствами западных областей УССР	26046	25376	97,6	670
Натуроплата МТС	87428	55899	63,9	31529
Возврат ссуд колхозами и крестьянскими хозяйствами	15639	14742	94,3	897
Хлебосдача совхозами	29260	16743	57,2	12517
Возврат ссуд совхозами	1150	904	78,6	246
Гарнцевый сбор	11000	2153	19,6	8847
ИТОГО	340000	207445	61,0	132555

на 62,4%, притом, что молотьба хлебов в колхозах УССР произведена на 97,8%, а уборка кукурузы - на 77,4%.

На 10 октября осталось обмолотить по колхозам УССР всех зерновых культур около 310 тыс.гектаров, убрать кукурузы 172 тыс.гектаров, причем в это количество входит часть погибших зерновых посевов, но еще не списанных.

Сдать по плану хлебозаготовок колхозы УССР должны еще по утвержденному плану - 110.275 тыс.пудов, а по действующему плану, с учетом увеличения зернопоставок, - 130.846 тыс.пудов, в том числе по отдельным областям:

Области	Обмолочено в %	Остается обмолотить - тыс.га	Остается убрать кукурузы - тыс.га	Остается к сдаче колхозами по действующему плану тыс.пудов
Киевская	94	68	3	8996
Черниговская	91	80	-	2669
Житомирская	95	41	-	1721
Винницкая	98	20	10	11895
Кам.-Подольская	99	10	2	4913
Сумская	98	14	1	1673
Полтавская	98	21	16	11996
Харьковская	98	29	21	1910
Ворошиловградская	100	2	5	4661
Сталинская	100	-	22	8690
Днепропетровская	100	-	6	16445
Запорожская	100	-	20	16584
Кировоградская	99	5	13	13756
Николаевская	99	9	16	8229
Одесская	100	-	24	6898
Херсонская	99	8	13	9860

Лист М. Хрущова до Й. Сталіна щодо неможливості виконання сільським господарством України хлібозаготівельного плану

Голод було подолано восени 1947 р. 10 жовтня 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович – тодішні керівники України, доповіли Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3 %».

Держава хліб одержала, але наслідки голоду люди відчували ще довго.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте головні причини голоду 1946-1947 рр.

2. Які регіони СРСР охопив голод?

3. Чи можна було уникнути голоду?

4. Чому радянське керівництво не визнавало факту голоду?

5. Яку позицію щодо голоду займало вище партійно-державне керівництво Радянського Союзу і України?

6. Як населення рятувалося від голоду?

7. Як можна охарактеризувати експорт хліба в голодні 1946-1947 рр.?

8. До яких репресивних заходів вдавалася влада, прагнучи виконати плани хлібозаготівель?

9. Які масштаби втрат населення внаслідок голодомору 1946-1947 рр.?

10. Чи є підстави називати голод 1946-1947 рр. голодомором?

ДОКУМЕНТИ

1. Із мемуарів М. Хрущова про голод 1946–1947 рр.

… Пошел голод. Стали поступать сигналы, что люди умирают. Кое-где началось людоедство. Мне доложили, например, что нашли голову и ступни человеческих ног под мостом у Василькова (городка под Киевом). То есть труп пошел в пищу. Потом такие случаи участились.

Кириченко (он был тогда первым секретарем Одесского обкома партии) рассказывал, что, когда он приехал в какой-то колхоз проверить, как проводят люди зиму, ему сказали, чтобы он зашел к такой-то колхознице. Он зашел: «Ужасную я застал картину. Видел, как эта женщина на столе разрезала труп своего ребенка, не то мальчика, не то девочки, и приговаривала: «Вот уже Манечку съели, а теперь Ванечку засолим. Этого хватит на какое-то время». Эта женщина помешалась от голода и зарезала своих детей. Можете себе это представить?…

Я докладывал обо всем Сталину, но в ответ вызывал лишь гнев: «Мягкотелость! Вас обманывают, нарочно докладывают о таком, чтобы разжалобить и заставить израсходовать резервы». …Он считал, будто я поддаюсь местному украинскому влиянию, что на меня оказывают такое давление и я стал чуть ли не националистом, не заслуживающим доверия.

Хрущев Н. С. Воспоминания. Время. Люди. Власть : в 2 кн. Кн. 1. Москва, 2016. С. 513-514

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

Спираючись на спогади М. Хрущова, дайте відповідь, чим пояснювалася реакція Й. Сталіна на катастрофічне становище, що склалося в Україні в 1946–1947 рр.

§ 6. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІСЛЯ ГОЛОДУ. ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ

Згадайте:

1. Яких збитків зазнало сільське господарство в роки війни?

2. У якому стані перебував житловий фонд України після відновлення радянської влади?

1. Відновні процеси в сільському господарстві

За четвертим п’ятирічним планом ставилося завдання відновити довоєнний розмір посівних площ, досягти, а за деякими показниками – навіть збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити врожайність, відновити поголів’я худоби та ін.

Якщо згадати про масштаби руйнації, якої зазнало сільське господарство України в роки війни, то ці плани слід вважати надзвичайно напруженими. Для їх виконання необхідні були значні капіталовкладення і зусилля всього суспільства – села і міста, а також – для села це особливо важливо – сприятлива погода.

Держава на сільське господарство виділяла невиправдано мало коштів. За роки першої післявоєнної п'ятирічки вони становили, разом із внесками колгоспів, лише 15 % загальних капітальних вкладень по народному господарству. Не вистачало тягла, більшість робіт проводилася вручну, рівень агротехніки був низьким, не вистачало робочої сили. Працювали, переважно, жінки. Часто на оранці і сівбі запрягали корів. За таких умов ставити питання про розширення посівних площ і нарощення (порівняно з довоєнним періодом) виробництва сільськогосподарської продукції без відповідного зростання матеріально-технічної бази, перегляду заготівельної політики для зменшення обсягів обов'язкових податків, посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у результатах своєї праці, було утопією.

До того ж, аграрний сектор і після війни залишався джерелом промисловості. Як і раніше, обмін між містом і селом був нееквівалентним. Із 1928 по 1953 рр. ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалися, тоді як ціни на промислову продукцію багаторазово зросли. Заготівельні ціни на деякі товари навіть не покривали витрат на їх виробництво. А ціни на картоплю та овочі навіть не виправдовували транспортних витрат на їх доставку до заготівельних пунктів.

Держава створила умови, за яких відбудовчі процеси в сільському господарстві можна було забезпечити лише адміністративно-командними, а то й репресивними методами.

Відбудова села в Україні реально почалася лише після жнив 1947 р., коли зібрали новий урожай і подолали голод. Валовий збір зернових перевищував 1 млрд пудів – майже вдвічі більше, ніж попереднього, голодного року, але значно менше, ніж у 1940 р.

Роль держави у відбудові сільського господарства зводилася до збереження в селі напівкріпацьких порядків, створення і підтримання в суспільстві страху, який примушував людей працювати через силу. Діяльність колгоспів і радгоспів регламентувалася до найменших дрібниць: їм вказували що, скільки і де сіяти, садити, де і що і за якою ціною купувати, яку агротехніку використовувати, що будувати і т. ін.

Зберігалося встановлене ще до війни обмеження в пересуванні колгоспників: вони були позбавлені можливості мати паспорти, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. На роботу в інші галузі народного господарства селянин міг влаштуватися лише на

основі відпускної довідки колгоспу. Таке закріпачення тривало аж до загальної паспортизації села в 60-ті роки. З іншого боку, після закінчення війни сотні тисяч сільських юнаків і дівчат були примусово мобілізовані на роботу на шахтах та інших промислових об'єктах.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР з ініціативи керівництва УРСР прийняла дискримінаційний Указ «*Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя*». Указ передбачав скликання загальних зборів колгоспників, де мало відбуватися обговорення заздалегідь визначеного кола осіб тих, хто не виробив мінімуму трудоднів. На зборах ухвалювалися «громадські вироки», жертви яких підлягали депортації до Сибіру та інших віддалених місць Радянського Союзу. Це було нечуване свавілля влади щодо селянства, жертвами якого часто ставали хворі, вдови з дітьми, інваліди війни, люди похилого віку. У більшості випадків «громадські вироки» виносилися під тиском працівників райкомів КП(б)У, райвиконкомів. У 1948–1950 рр. було оголошено 12 тис. «громадських вироків», майже 20 тис. колгоспникам оголосили «попередження», багатьох із них примусили дати письмові зобов'язання виробляти встановлений керівництвом «мінімум». Пряме насильство, жорстокі репресії були головними методами забезпечення розвитку сільського господарства, виробництва продукції землеробства та тваринництва.

У своїх спробах активізувати трудові зусилля колгоспників влада інспірувала соціалістичне змагання в селі, виховувала ударників, яким, як правило, створювали кращі умови і яких виставляли за взірець. Але масової, щирої підтримки селянства ці акції влади не мали. Важко від напівголодних людей, при мізерній оплаті праці чекати трудового ентузіазму.

Існували й інші спроби досягти ефективнішої виробничої діяльності колгоспів. У 1948 р. був обнародуваний «Сталінський план перетворення природи», який за 15 років передбачав шляхом висаджування лісосмуг і прокладення каналів покінчити із засухами. У 1950 р. почалася кампанія укрупнення колгоспів. Перед укрупненням в Україні налічувалося 33, 6 тис. колгоспів, а після укрупнення – 19, 3 тис. Але жодних позитивних результатів не дали й ці акції. Так, у 1946 р. на трудодень український колгоспник одержував у середньому близько 1 кг зерна, у 1950 р. – 1,2 кг, у 1951 р. – 1,6 кг. Окрім хліба, селянам видавали на трудодні гроші, відповідно – 1,0; 1,2; 1,6 крб. Утім, багато колгоспів, особливо в 1946 р., не видавали ні зерна, ні грошей. Основним засобом існування селянства залишалися підсобні господарства, та умови для їхнього розвитку були несприятливими. У вересні 1946 р. московськими верхами було прийняте рішення про приведення розмірів присадибних ділянок до норм, установлених ще до війни. В умовах окупації селяни явковим порядком збільшили земельні

площі, які обробляли як власні, що дозволило багатьом вижити. Тепер усе повернулося до довоєнних норм.

Але й урізаними ділянками селяни не могли скористатися належним чином. Сільськогосподарський податок нещадно душив селянство. Вирощувати городину, мати сади, виноградники, тримати птицю, худобу було вкрай невигідно. Так, податок на городні культури був у 7,5 раза вищий, ніж на зернові, оподатковувалися фруктові дерева, кущі ягідників тощо. Це погіршувало і без того тяжке становище селян. У вищих ешелонах влади все це обґрунтовувалося необхідністю примусити селянина більшу частину часу віддавати роботі у так званому «громадському господарстві», тобто в колгоспах.

Ціною надзвичайних зусиль селянства на кінець четвертої п'ятирічки колгоспам і радгоспам вдалося наблизитися до довоєнного рівня виробництва. У 1950 р. валова продукція сільського господарства України становила 91% від рівня 1940 р. Україна знову стала головною житницею СРСР, але її багатостраждальне селянство, як і раніше, не мало змоги користуватися плодами своєї тяжкої, виснажливої праці.

На початку 50-х рр. ситуація в сільському господарстві не змінилася. Трирічний план піднесення тваринництва (1949-1952 рр.) провалився. Виробництво сільськогосподарської продукції росло повільними темпами – 1,6 % щорічно і відставало від темпів післявоєнного приросту населення.

2. Рівень життя та побут населення

Рівень життя населення в роки війни різко знизився. Мільйони робітників, селян і службовців залишалися без повноцінного житла – жили в бараках, підвальних приміщеннях, землянках. Не вистачало харчів, одягу, предметів першої необхідності. І після війни продовжував діяти механізм «мобілізації коштів населення». Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, уведення нового податку на неодружених і малосімейних і т. ін. Існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів; населення перебувало на централізованому нормованому постачанні.

Відбудова промисловості супроводжувалася швидким ростом міського населення за рахунок притоку на підприємства молоді з села. Але соціально-побутова сфера міст фінансувалася за залишковим принципом. Усе ж, після відновлювальних робіт з руїн та попелу піднялися спалені міста і робітничі селища України. Здійснювалася відбудова водогонів, налагоджувалася робота міського транспорту, комунальних служб. Та житлові й побутові умови населення, незважаючи на значні масштаби будівництва, залишалися важкими. Переважна більшість населення жила в бараках, перенаселених комунальних квартирах, не пристосованих для життя приміщеннях. Окрема міська квартира була

привілеєм керівних партійних і господарських працівників. Міські окраїни зберегли напівсільський вигляд.

Узагалі, на тлі значних зрушень у розвитку важкої промисловості було чітко помітне відставання тих галузей господарства, які мали забезпечити потреби споживання. Як і в довоєнні роки, держава не приділяла належної уваги розвиткові легкої та харчової промисловості. Це спричинило нестачу в Україні найнеобхіднішого: взуття, одягу, білизни, хоча на одного жителя тут вироблялося чавуну, сталі, продукції машинобудування більше, ніж у будь-якій іншій республіці СРСР. Навіть цукор, 70% виробництва якого зосереджувалося в Україні, дуже рідко потрапляв на стіл трудящих республіки. Таке саме становище було і з соняшниковою олією. Реальні прибутки переважної більшості працівників були нижчими від довоєнного рівня. Нарощування сільськогосподарської продукції відбувалося повільнішими темпами, ніж приріст населення, який у післявоєнні роки був значним.

Якщо міський житловий фонд відбудовувався, переважно, за рахунок держави (або великих підприємств, також державних), то селяни відбудовувалися власними силами. Харчувалися селяни тим, що виробляли самі. Держава забезпечувала село, та й то несистематично, лише найнеобхіднішим: сіль, мило, сірники, гас.

3. Грошова реформа 1947 р. та її наслідки

У грудні 1947 р. була проведена грошова реформа. Вона мала відверто конфіскаційний характер і офіційно пояснювалася необхідністю обмежити «спекулятивні грошові нагромадження». Першим її наслідком була втрата (по суті, вилучення) грошей у тих, хто заощадив певні суми. По вкладах в ощадних касах у розмірі до 3 тис. крб. обмін грошових знаків здійснювався 1:1, по вкладах від 3 до 10 тис. крб було проведено скорочення заощаджень на третину, а по вкладах у розмірі понад 10 тис. крб – на дві третини. Особливо боляче реформа вдарила по селянству, сільській інтелігенції. В умовах повної відсутності установ ощадбанку на селі обмін грошей, що зберігалися в населення вдома, здійснювався з розрахунку 1:10. Обмін відбувався протягом одного тижня. І цього разу селянство опинилося в неоднакових умовах порівняно з іншими категоріями населення.

У 1947 р. одночасно з грошовою реформою була ліквідована карткова система розподілу продуктів. Були встановлені нові ціни на всі види продуктів і промислові товари: новий рівень цін перевищував довоєнний утричі, тоді як заробітна плата збільшилася лише наполовину.

Грошова реформа супроводжувалася вилученням значної кількості грошей і скороченням купівельної спроможності населення. Це створювало умови для зниження цін на товари. Інакше їх просто не купували б. Що ж стосується

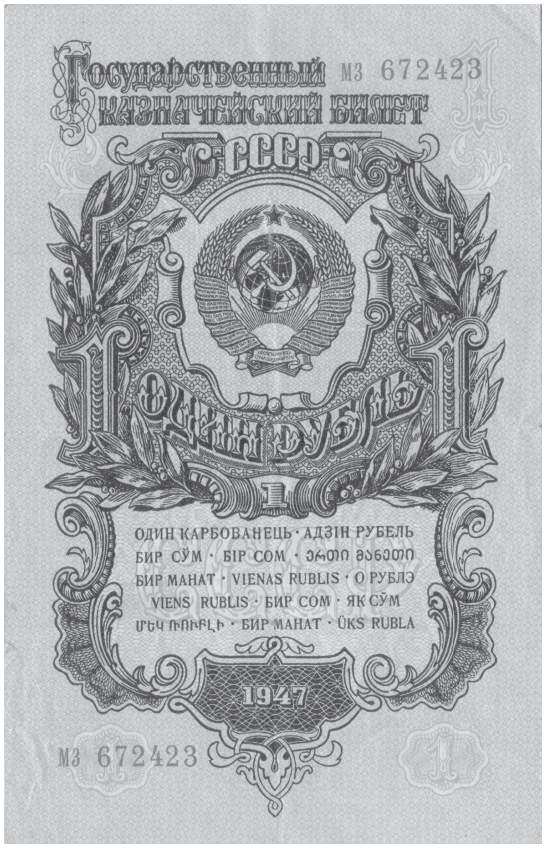

селян, то вони часто несли на колгоспний ринок не надлишок, а те, що за сприятливіших умов вони споживали б у сім'ї. Просто колгоспні трудодні ставили селянство за межу виживання. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17 % нижчими від рівня цін, який існував напередодні реформи. Ціни знизилися, і на колгоспних ринках поступово зростав товарообіг. На кінець четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг в Україні сягнув 97,0 % – рівня 1940 р.

Певних заходів було ужито щодо налагодження громадського харчування, побутового обслуговування. Але все це тільки перші кроки, бо торговельні заклади, їдальні, чайні тощо організовувалися в тимчасових, нашвидкуруч пристосованих, необладнаних приміщеннях, які часто навіть взимку не опалювалися.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. На якій економічній основі відбудовувалося сільське господарство?
2. Охарактеризуйте кадровий і технічний потенціал післявоєнного села.
3. Якими були обсяги державних капіталовкладень в сільське господарство України?
4. Чому влада не дозволяла вільно виїжджати селянам до міста?
5. Охарактеризуйте роль присадибного господарства селян у забезпеченні населення продовольством.
6. У чому суть грошової реформи 1947 р.?
7. Коли була скасована карткова система розподілу продуктів, і як це відбилося на життєвому рівні народу?
8. Якими були житлові умови жителів України в післявоєнний період?
9. Охарактеризуйте механізм післявоєнного зниження цін.

ДОКУМЕНТИ

1. Про державно-бюрократичне керівництво колгоспами в роки післявоєнної п'ятирічки

Колгоспи й радгоспи працювали нерентабельно, а розвиток особистих підсобних господарств усіляко обмежувався. Зате зростала апаратна активність бюрократії: в Міністерстві сільського господарства УРСР, для прикладу, щодня писалося 500 наказів, телеграм та інших документів, на що витрачалося кожного місяця майже 280 пудів паперу.

Баран В. К., Даниленко В. М.
Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.). Київ, 1999. С. 40.

2. Спогади про оподаткування селянських господарств в перші післявоєнні роки

Все вирощене на присадибних ділянках суворо обліковувалося з метою «справедливого» оподаткування. Люди сплачували натуральні податки зерном і картоплею; незалежно від того, чи була в кого яка живність чи ні, але кожен колгоспний двір мав здати державі 40 кг м'яса у живій вазі або внести відповідну суму грошима; здати на заготівельний пункт певну кількість курячих яєць; ті, хто мав корову, були зобов'язані здавати значну кількість молока; приплід від коров оголошувався колгоспною власністю і підлягав так званій контрактації для поповнення тваринницьких ферм; шкіри зарізаних свиней підлягали обов'язковій здачі державі під страхом суворої відповідальності; фруктові дерева також оподатковувалися і люди почали їх масову вирубку; кожної весни всіх добровільно-примусово примушували підписуватися на значні суми так званої державної грошової позики; були й такі види податків, що визначалися місцевою владою під виглядом добровільного самообкладання на потреби села та району.

Литовченко М. Спогади дитини війни.
***Відлуння імперії*. Запоріжжя, 2009. С. 5.**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

1. Які завдання ставилися партією і урядом перед Міністерством сільського господарства УРСР і якими були наслідки його роботи в перші післявоєнні роки?

2. Про що свідчила паперотворча активність чиновників Міністерства?

Документ 2.

1. Чого прагнула влада, встановлюючи описані в наведеному уривкові зі споминів податки на селянство?

2. Які морально-психологічні, економічні і соціально-політичні наслідки мали ці податки?

§ 7. СТАН КУЛЬТУРИ В ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Яких збитків було завдано культурі України в роки війни?

2. Які зміни в ідеологічному житті відбувалися в період війни?

1. Культурно-ідеологічна ситуація в післявоєнні роки

Під час війни сталінський режим, прагнучи показати себе привабливішим, ніж гітлерівський, пішов на деякі поступки в сфері національно-культурного життя. У межах радянського патріотизму в певній, контрольованій владою формі допускався український патріотизм. Після закінчення війни ставлення до національно-культурних потреб народів змінилося. Із культурно-ідеологічної сфери зникає українська національна фразеологія, яку поступово заміняє загальносоюзна. Особливо це відбилося на освіті, мистецтві на стані гуманітарних наук.

Була ще одна обставина, що негативно вплинула на культурно-ідеологічну ситуацію в Україні в повоєнні роки. В умовах, коли на першому плані стояла відбудова важкої промисловості і нарощування військового потенціалу, на інші сфери життя, зокрема й на культуру, не вистачало коштів. Насамперед кошти надавалися на відбудову навчальних закладів, створення нових науково-дослідних установ. Без налагодження їхньої роботи відбудова економіки була неможливою. Що ж до клубних установ, кінотеатрів, драмтеатрів, філармоній, бібліотек, радіомережі та інших культурно-освітніх об'єктів, то з цим, на думку керівництва, слід було зачекати.

2. Освіта

Як і в довоєнні роки, більшовицька партія прагнула використовувала школу як знаряддя збереження і посилення свого контролю над учнівською молоддю. Було відновлено роботу піонерських та комсомольських організацій, зростала їхня чисельність. Виховання відданості більшовизму, і особисто Сталіну, оголошувалося найважливішим покликанням школи.

У 1950 р. у повному обсязі відновлюється довоєнна мережа шкіл. У 1953 р. в Україні було впроваджено обов'язкове семирічне навчання дітей. Для матеріальної підтримки тих, кому батьки не могли забезпечити необхідного мінімуму для навчання, створювався фонд всеобучу. У 1948/49 навчальному році з цього фонду одержали допомогу для придбання одягу та взуття, на харчування тощо 140 тис. дітей.

У повоєнні роки значного поширення набули вечірня, а потім і заочна форми навчання. У вечірніх школах освіту здобували представники робітничої й селянської молоді, які не могли навчатися в роки війни або мусили рано розпочати трудову діяльність.

Заслужена вчителька СРСР О. Бондарчук проводить урок російської мови в 4 класі Козятинської середньої школи Вінницької обл.

На середину 50-х років у республіці налічувалося понад 300 тис. учителів. В Україні працювали видатні майстри педагогічної справи. Серед них – директор Павлиської середньої школи на Кіровоградщині В. Сухомлинський. Його педагогічний досвід став надбанням світової педагогічної науки.

Після війни тривав курс на русифікацію шкіл та освіти, який сформувався ще на початку 30-х років. У 1953 р. в українських школах навчалося 1,4 млн, а в російських і змішаних – 3,9 млн дітей.

Закривалися національні школи. Майже вдвічі зменшилося число молдавських, угорських і польських шкіл. Зникли румунські, узбецькі та вірменські школи. Усі вони перепрофілювалися на російські.

Василь Сухомлинський – педагог-новатор

Протягом четвертої п'ятирічки було відновлено роботу вишів України, яких у 1950 р. налічувалося 160. На стаціонарних відділеннях цих вишів навчалося 200 тис. студентів. Усього за 1946–1950 рр. в Україні було підготовлено 126 тис. спеціалістів із вищою освітою.

У першій половині 50-х років зросла кількість студентів пере-

важно за рахунок вечірніх і заочних відділень інститутів та університетів. При цьому кількість вишів в Україні дещо зменшилася, бо невеликі інститути було об'єднано з більшими. Викладання в більшості вишів велося російською мовою.

3. Наука

У перші повоєнні роки відновилася робота науково-дослідних установ України, переважна більшість яких перебувала в роки війни в евакуації. У 1950 р. їх налічувалося в республіці 462, а чисельність працівників досягла 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалася Академія наук УРСР, яку очолював біолог зі світовим іменем О. Палладін. Учені України досягли значних успіхів у дослідженні фундаментальних наук, використанні наукових відкриттів для потреб народного господарства. У республіці 1946 р. було введено в дію перший експериментальний атомний реактор.

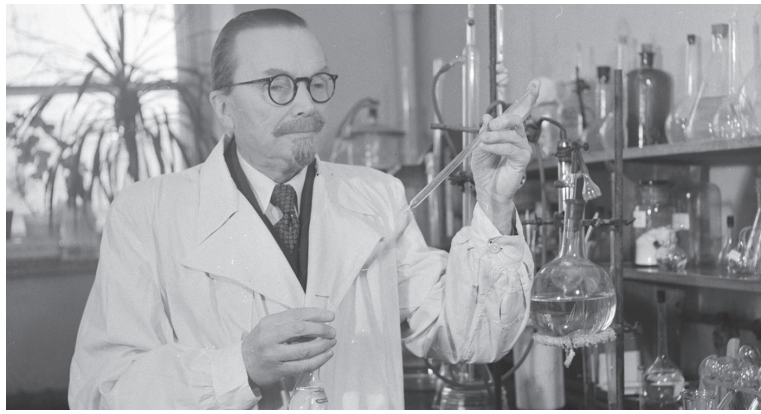

Олександр Палладін

Завдяки подвижницьким зусиллям видатного українського вченого С. Лебедєва, якого влада підозрювала в «буржуазній лженауковості», в Інституті електротехніки АН УРСР було створено лабораторію моделювання та обчислювальної техніки, що започаткувала дослідження в галузі кібернетики. У 1948– 1951 рр. тут створюється перша в СРСР Мала електронно-обчислювальна машина «МЕОМ».

Учені Інституту електрозварювання АН УРСР удосконалили і запропонували для масового впровадження у виробництво автомати зварювання металу під флюсом. Цей метод, розроблений під керівництвом Є. Патона, докорінно змінив технологію багатьох галузей виробництва, сприяв підвищенню продуктивності праці, збільшенню випуску металопродукції. Нова технологія була успішно застосована при спорудженні газопроводу Дашава–Київ, де 80 % стикувань труб було зварено цим способом, а також при зварюванні труб магістральних водогонів.

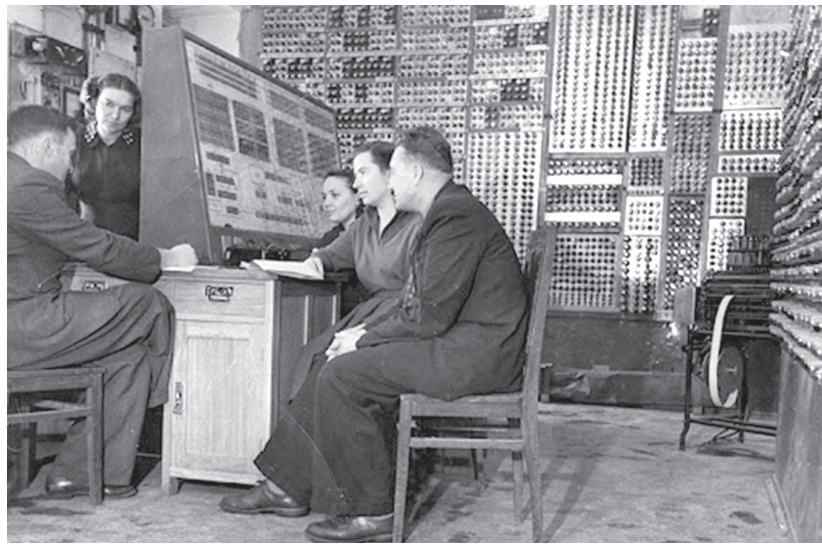

Мала електронна обчислювальна машина «МЕОМ».
Національна академія наук УРСР, м. Київ. 1951 р.

У роки війни влада була зацікавлена в ефективній роботі наукових установ і окремих учених. Поступово відроджувалося вільнодумство в науці, без якого вона приречена на відставання. Після Перемоги творча атмосфера почала зникати. Існуюча в УРСР система керівництва наукою створювала умови для засилля авантюристів від науки. Унаслідок цього деякі перспективні напрями наукових досліджень, зокрема генетику, було оголошено ідеалістичними, «лженауковими». Представників цієї науки, які проводили досліди на мухах-дрозофілах, називали «мухолюбами-людиноненависниками». Так, на серпневій (1948 р.) сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ), підтриманий Сталіним невіглас і шахрай Т. Лисенко після тривалої боротьби, розпочатої ще в 30-ті роки, здобув остаточну перемогу над своїми науковими опонентами-генетиками. Почалися переслідування й розправи з ученими, що працювали в Україні. Розгром генетики – одна з ганебних сторінок в історії радянської науки. Він спричинив відставання Радянського Союзу в цій галузі протягом наступних десятиліть.

В усіх сферах науки насаджувалася неоімперська ідеологія. Російські вчені проголошувалися відкривачами більшості фундаментальних законів фізики, включаючи закон збереження енергії та хіміко-фізичних властивостей металів. Незаперечною визнавалася першість російських винахідників, що «дали світові» повітряну кулю, паровоз, трансформатор, електричну лампочку, радіо тощо. Люди не без гумору ставилися до такого нестримного славослів'я на адресу вітчизняних винахідників і науковців: «*Россия – родина слонов*». Цей вислів невідомого жартівника став крилатим й ілюстрував справжнє ставлення народу до офіційної пропаганди.

4. Література і мистецтво.

Перемога у війні з нацизмом викликала емоційне піднесення в суспільстві, яке діячі літератури і мистецтва намагалися відобразити у своїх творах. Але жорстокі реалії війни, труднощі повоєнного лихоліття на сторінки літературно-художніх видань не пробилися. Усі митці зобов'язані були творити в межах так званого *соціалістичного реалізму*, який зводив функції мистецтва до коментування і прославляння діяльності Сталіна та запровадженого під його керівництвом тоталітарного режиму.

На цю вимогу влади в другій половині 40-х років з'являється трилогія О. Гончара «Прапороносці», перша частина роману М. Стельмаха «Велика рідня», «Київські оповідання» Ю. Яновського, гумористичні оповідання Остапа Вишні. Виходять друком поезії М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка. Помітним явищем у літературному житті України повоєнного часу стало видання колишнім фронтовиком, киянином Віктором Некрасовим талановитої книжки про Другу світову війну – «В окопах Сталінграда».

На традиційно високому рівні пребувало театральне мистецтво. Захоплення глядачів викликали вистави творчих колективів за участі видатних майстрів сцени Б. Гмирі, В. Огнєвого, М. Литвиненко-Вольгемут, Н. Ужвій, Г. Юри та ін. Розвивалося музичне мистецтво, живопис, графіка, скульптура.

5. Ідеологічний наступ на українську культуру

У своєму прагненні створити талановиті твори, запропонувати їхнє нетрадиційне висвітлення діячі мистецтва неминуче вступали у суперечність із тоталітарною системою, її прагненням до всеосяжного контролю, дріб'язкової регламентації всього, зокрема й духовної творчості.

Ініціаторами повоєнної ідеологічної «проробки» художньої інтелігенції в серпні 1946 р. виступили Сталін та головний партійний ідеолог А. Жданов. Цього року на інтелігенцію раптово посипалися грізні постанови ЦК ВКП(б), у яких безапеляційно і брутально шельмувалися видатні діячі різних галузей культури. Жодна форма творчої діяльності України не залишилася поза увагою: критикувалися письменники, композитори, художники, актори, драматурги тощо. ЦК КП(б)У, відповідно до рішень ЦК ВКП(б), прийняв низку постанов, зокрема: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору "Перець"», «Про журнал "Вітчизна"», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи його поліпшення». Кожна з цих постанов супроводжувалася численними критичними статтями в газетах і журналах, зборами митців, на яких звинувачені у «відступі від партійного розуміння мистецтва» піддавалися принизливій «проробці». Під вогонь нищівної критики за «націоналістичні збочення» потрапили М. Рильський, Ю. Яновський, А. Малишко, Остап

Андрій Малишко, Максим Рильський, Микола Бажан, Олександр Корнійчук, Павло Тичина

Вишня, І. Сенченко та ін. Чекали й на гірше, але до ув'язнень і розстрілів не дійшло, хоча всіляких стягнень накладалося чимало, а низку ділянок «літературно-мистецького фронту» було «зміцнено» вірними режимові людьми.

Пошуки «націоналістичних збочень» поширилися і на історичну науку. 29 серпня 1947 р. була прийнята спеціальна постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії Академії Наук УРСР». Один із її пунктів: «Вважати найважливішим бойовим завданням істориків-комуністів АН УРСР створення «Краткого курса истории Украины». Ця робота здійснювалася *під особистим* контролем Л. Кагановича, який у березні 1947 р. знову з'явився в Україні.

Українська інтелігенція відчувала, що під машкарою «боротьби з націоналізмом» готується великомасштабна репресивна акція, спрямована проти її патріотично налаштованих представників. Її реалізації зашкодило звільнення в грудні 1947 р. з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та призначення замість нього М. Хрущова.

Суперечливі тенденції проявлялися в післявоєнні роки і в театральному мистецтві. На 1950 р. у республіці працював 81 професійний театр. Результатом ідеологічного тиску на театри стало прийняття в жовтні 1946 р. ЦК КП(б)У постанови на виконання аналогічного документа ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення». Відтепер обов'язковим для театрального репертуару стало переважання вистав на сучасні теми, які оспівували будівництво соціалізму.

Такі самі процеси відбувалися і в кіномистецтві. Основу продукції тодішнього кінематографа складали радянсько-патріотичні стрічки, серед них виді-

Радянська карикатура на «космополітів»

лялася поставлена у 1948 р. С. Герасимовим «Молода гвардія».

У 1948 р. з ініціативи вищого партійного керівництва в СРСР розгорнулася боротьба з так званим «космополітизмом», яка поширилася і на Україну. Цього разу в поле зору партійних ідеологів потрапили літературні й театральні критики, переважно євреї за національністю. Протягом 1948–1952 рр. у зв'язку з так званою справою Єврейського антифашистського комітету було репресовано 19 письменників України – євреїв.

Пік кампанії ідеологічного шельмування українських митців припав на 1951 р. 2 липня у редакційній статті газети «Правда», що називалася «Проти ідеологічних перекручень у літературі», зазначалося, що написаний ще 1946 р. і читаний з багатьох трибун вірш В. Сосюри «Любіть Україну» «*викликає почуття розчарування, протесту... Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера та ін.*».

Автором статті був Л. Каганович, який хотів компенсувати запланований, але не проведений ним у зв'язку з відкликанням до Москви пленум ЦК КП(б)У з порядком денним: «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У». Два дні на партійних зборах письменників тривала «проробка» поета. 12 липня в листі до редакції «Правди» В. Сосюру примусили «визнати свої помилки і каятися». Високі слова талановитого поета:

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води,
в годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди!..

– влада хотіла підмінити єдиною тезою – любіть Сталіна! Вірш «реабілітува-

ли» лише після смерті Сталіна.

На початку 50-х років тривали гострі критичні напади за «серйозні ідеологічні помилки» на М. Рильського, була рішуче засуджена опера К. Данькевича «Богдан Хмельницький». Як і раніше, в немилість влади міг потрапити кожен митець, будь-хто з майстрів пензля чи слова.

Володимир Сосюра. 1963 р.

Цього разу розкритикували Олександра Корнійчука та його дружину Ванду Василевську, які раніше були заспівувачами в боротьбі з «буржуазним націоналізмом». Їх звинуватили в тому, що в їхньому лібрето опери «Богдан Хмельницький» недостатньо показувалася *«прогресивна роль»* у житті українського народу російського царя і бояр. Данькевичу запропонували доопрацювати оперу в такий спосіб, щоб її апофеозом стала Переяславська Рада.

У задушливій атмосфері тотального режиму митці змушені були продукувати відверто апологетичні твори, далекі від життєвих реалій, які, втім, забезпечували авторам відносно спокійне життя та відповідне матеріальне становище.

Смерть Сталіна і початок політичної «відлиги» відкрили перед українською національною культурою перспективи нового відродження.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте труднощі, що виникли на шляху культурно-освітнього і наукового процесу в Україні в післявоєнні роки.

2. Як історичні умови повоєнних років впливали на розвиток освіти і науки в Україні?

3. Які факти свідчили про продовження в 1945-1953 рр. курсу на русифікацію України? Кого персонально можна віднести до активних провідників русифікаторської політики?

4. Охарактеризуйте основні досягнення вчених України в повоєнні роки.

5. Чим, на ваш погляд, спричинений ідеологічний наступ тоталітарного режиму на культуру («ждановщина») наприкінці 40-х – на початку 50-х років?

6. У чому полягали особливості «ждановщини» в Україні?

7. Як розгорталися кампанії ідеологічних «проробок» української інтелігенції?

8. У чому виявилася згубність «лисенківщини» для біологічної науки, зокрема генетики? Як це позначилося на розвитку генетики?

9. Охарактеризуйте причини і наслідки партійної критики вчених Інституту історії АН України.

10. Який зміст вкладала офіційна радянська пропаганда в термін «безродні космополіти»?

ДОКУМЕНТИ

1. О. Довженко про русифікацію вищої школи. (Запис у Щоденнику від 07.11.56 р.)

На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної УРСР (повністю) проводиться російською мовою викладання наук, так же, як і в інших вузах УРСР. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна по національному питанню і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу – вся абсолютна решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність. Який жорстокий обман... і жаль, і сором...

Довженко А. Дневниковые записи. Щоденникові записи. 1939-1956. Харків : Фоліо, 2013. С. 786.

2. Із виступу О. Корнійчука в Спілці письменників України (1948 р.)

Візьміть ви нашого видатного радянського вченого Трохима Лисенка, творча діяльність якого розпочалася у нас, на Україні... Все це відбувалось на наших очах, але, на жаль, не привернуло серйозної уваги українських радянських літераторів. І тільки тепер, коли ми всі стали свідками тріумфу під проводом більшовицької партії і особисто товариша Сталіна нашої передової агробіологічної науки... – багато хто з наших письменників жалкують, що вони досі не створили художніх творів про такого справжнього героя українського народу, як Трохим Денисович Лисенко. А між тим для нас всіх очевидно, що коли б уважніше і пильніше придивлялися до нашої української партійної матеріалістичної теорії, ми б ніколи не упустили цієї теми, ми показали б у своїх творах значення мічурінської школи і цим самим зробили б велику справу для нашої партії, для нашого народу. Це було обов'язковим саме для нас, українських письменників, земляків Трохима Лисенка.

***Літературна Україна*. 1990. 26 квітня.**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Чим, на вашу думку, пояснюються вболівання О. Довженка за долю української мови?

Документ 2.

Спираючись на фрагменти виступу О. Корнійчука, спробуйте визначити його ставлення до особи і оточення Т. Лисенка.

§ 8. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Згадайте дати і події

26 квітня 1945 р. – на конференції в Сан-Франциско Україна увійшла до складу ООН як член-засновник.

26 червня 1945 р. – радянсько-чехословацький договір про входження Закарпаття до Радянської України.

16 серпня 1945 р. – договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон.

1946–1947 рр. – третій радянський Голодомор.

Березень 1946 р. – собор Української греко-католицької церкви у Львові скасував унію греко-католицької церкви з Римом і підпорядкував її Російській православній церкві.

Серпень 1946 р. – прийняття Верховною Радою України Закону про четвертий п'ятирічний план.

29 серпня 1947 р. – прийнята спеціальна постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії Академії Наук УРСР».

Грудень 1947 р. – грошова реформа в СРСР.

Грудень 1947 р. – скасування карткової системи.

Лютий 1947 р. – Україна разом з іншими союзними державами підписала Паризькі мирні договори з Болгарією, Румунією, Фінляндією, Італією, Угорщиною.

Квітень-травень 1947 р. – депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі (операція «Вісла»).

4 червня 1947 р. – Президія Верховної Ради СРСР прийняла Укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистого майна громадян».

21 лютого 1948 р. – Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя».

Березень-грудень 1947 р. – Л.Каганович на чолі Компартії України.

1949 р. – «добровільне возз'єднання» Мукачівської єпархії греко-католиків (Закарпаття) з Руською православною церквою.

Грудень 1949 р. – звільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і обрання на цю посаду Л. Мельникова.

Березень 1950 р. – загибель головнокомандувача УПА Р. Шухевича.

Вересень 1950 р. – Рада Міністрів СРСР прийнялда рішення про будівництво Каховської ГЕС.

1948-1951 рр. – створюється перша в СРСР Мала електронно-обчислювальна машина «МЕОМ».

Квітень 1950 р. – арешт головнокомандувача УПА В. Кука.

Травень 1951 р. – Львівський автобусний завод випустив перші в Україні автобуси.

2. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь чи історичне есе на одну із запропонованих тем

1. Перші післявоєнні роки: надії і розчарування.

2. Навіщо Сталін надав Україні право зовнішньополітичного представництва і в чому воно виявлялося?

3. Чи можна вважати об'єднання всіх українських земель у складі СРСР реалізацією ідеї соборності?

4. Механізм зниження цін у 1948-50 рр. і його вплив на життєвий рівень народу.

5. Евакуація і післявоєнна реевакуація: економічні наслідки, баланс для України.

6. Чому сталінський режим прагнув відновити довоєнну економічну і соціально-політичну модель, і як це відбилося на відбудові промисловості України.

7. Голод 1946-1947 рр.: безпосередні і довготривалі наслідки.

8. Повсякденне життя сільського і міського населення України в післявоєнні роки.

9. Становище жінки-селянки в перші післявоєнні роки.

10. «Холодна війна» і особливості економічного розвитку України в післявоєнні роки.

11. Охарактеризуйте досягнення української науки в перші післявоєнні роки, які можна віднести до світових.

12. Дайте розгорнуту характеристику впливу інтелектуальної свободи на розвиток науки на прикладі післявоєнної України.

13. Політика сталінського режиму щодо церкви в роки війни і післявоєнний період: порівняльний аналіз.

14. Сталінський режим і українська культура в роки війни і після її закінчення: порівняльний аналіз.

3. Рекомендована література

Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). Київ, 1999.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 : у 2 кн. Кн. 1: Суспільно-політичний та правовий аналіз. Київ, 1994.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 : у 2 кн. Кн. 3: Документи і матеріали. Київ, 1994.

Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років. *Український історичний журнал*. 1993. № 7-8.

Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / авториз. пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак. Київ, 2008.

Рибак І. В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1956-1955 рр.). *Український історичний журнал*. 1994. № 1.

Шаповал Ю. М. С. Хрущов на Україні. Київ, 1990.

Шаповал Ю. Лазар Каганович. Київ, 1994.

Веселова О. Голод в Україні після Другої світової війни. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідомчий зб. наук. праць. 2010. № 19. С. 207-213. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2010_19_2_207.

Пилявець Ю. Г. Виправно-трудові табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 147-161. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2013_6_147.

Марочко В. Історично-антропологічний дискурс голодомору 1946–1947 рр. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика.* 2017. Вип. 22. С. 228. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2017_22_17.

Веселова О. Голодомори 1930-х і 1940-х рр. в Україні: схожість і відмінність. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2012. № 21. С. 188-194. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2012_21_188.

Янковська О. В. Відгуки населення міст України на продовольчу кризу та голод 1946–1947 рр. (за матерілами НКВС–КДБ УРСР). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. № 13. С. 287-292. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xxx_2008_13_287.

Тема 2
УКРАЇНА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964 рр.)

§ 9. У ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ СТАЛІНА (1953 – поч. 1956 рр.)

Згадайте:

1. У чому полягали особливості відбудови промисловості України в післявоєнний період?

2. У якому стані перебувало українське село в роки відбудови?

3. Якими були житлові умови населення після закінчення Другої світової війни?

1. Участь українського керівництва в боротьбі за владу після смерті Сталіна

Завершення відбудови не змінило систему управління державою і народним господарством.

У жовтні 1952 р. відбувся XIX, останній з'їзд більшовицької партії, на якому був присутній Й. Сталін. З'їзд затвердив директиви п'ятирічного плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр. Пріоритетними, як і раніше, залишалися питання нарощування потужностей важкої промисловості. Серед інших подібних подій цього з'їзду стало перейменування ВКП(б) на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС).

XVII з'їзд Компартії України у вересні 1952 р., продублювавши проєкти документів з'їзду КПРС, не вніс жодної значущої пропозиції.

Партійне керівництво України, очолюване першим секретарем Л. Мельниковим, без найменших вагань підтримувало політичну лінію і практичну діяльність Сталіна.

Але невдовзі після з'їзду в країні почалися великі зміни, які примусили переоцінити особистість Сталіна. 5 березня 1953 р. оголосили про його смерть. Почалася активна боротьба за владу, до якої було втягнуте й керівництво УРСР.

Україна стала об'єктом торгу московської та київської партноменклатури. Один із реальних претендентів на роль нового диктатора – Л. Берія, який очолював органи держбезпеки СРСР, звинуватив Л. Мельникова в русифікації вищої школи республіки і дискримінації місцевих кадрів у західноукраїнських областях. Інспірований Л. Берією пленум ЦК КПУ увільнив Л. Мельникова від обов'язків першого секретаря і призначив на цю посаду О. Кириченка – першого українця за всю історію Компартії України. Такі самі зміни відбулися в Литві й Латвії.

Олексій Кириченко, перший секретар ЦК КПУ (1953-1957)

Л. Берія був одним із найжорстокіших сталінських сатрапів, і його було неможливо запідозрити в симпатіях до національних радянських республік. Просто в боротьбі за владу він зробив ставку на підтримку керівництва союзних республік, зокрема України, яка мала величезний економічний і людський потенціал. А для цього її керівництву необхідно пообіцяти певні поступки. Призначення О. Кириченка на найвищу в республіці посаду мало б означати, що після приходу Л. Берії до влади центральна влада всіляко заохочуватиме національні кадри в Україні.

Однак цей розрахунок не виправдався. В Україні Л. Берію не підтримали. А генерал Т. Строкач, колишній начальник Українського штабу партизанського руху, передав матеріали про змовницькі наміри Л. Берії М. Хрущову. На початку липня 1953 р. на пленумі ЦК КПРС Л. Берію і його прибічників звинуватили в антипартійних і антидержавних діях, позбавили всіх посад, заарештували і невдозі розстріляли.

Перемога колишнього першого секретаря ЦК КП України М. Хрущова в боротьбі за владу в Москві стала можливою і завдяки підтримці українського керівництва. Своєю чергою, прихід М. Хрущова до влади сприяв підвищенню впливовості республіки в складі СРСР, зростанню питомої ваги вихідців з України на різних керівних посадах.

2. Початок десталінізації

Викриття змови Берії супроводжувався низкою заяв про перспективи подальшого розвитку СРСР. Зокрема, йшлося про «усунення неправильних трактувань ролі особи в історії, проявів її культу». По-суті, почалося очищення суспільства від найогидніших проявів радянського тоталітаризму. Розпочаті ще за життя «вождя народів» справи (наприклад, «Справа лікарів» чи «боротьба з космополітизмом») припинялися, у суспільстві все голосніше лунали заяви осуду кривавого сталінського терору. Хоча *офіційно десталінізація не була оголошена,* ім'я Сталіна все рідше згадувалося в позитивному контексті і на сторінках періодичної преси.

Почалася реабілітація репресованих у 30-ті роки відомих партійних, радянських і військових діячів, зокрема С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева та ін.

Важливі зміни відбувалися в діяльності правоохоронних органів. Уже 1953 р. ліквідуються воєнні трибунали військ МВС та особлива нарада МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку як міру покарання вислання, заслання чи ув'язнення. Водночас вносяться зміни до Кримінально-процесуального кодексу, які вводили в дію гуманний характер судочинства в справах про шкідництво, терор та диверсії.

Євген Грицяк – один із керівників повстання в Норильську

1954 р. створюється комісія Президії ЦК КПРС з вивчення матеріалів щодо масових репресій другої половини 30-х років. Така сама комісія створюється і в Україні. Важливу роль у зміцненні законності відіграло введення в УРСР 1955 р. прокурорського нагляду за дотриманням законності. Органи прокуратури дістали право перегляду сфальсифікованих «трійками» справ.

Звістка про смерть Сталіна швидко поширилася серед мільйонів ув'язнених. Вони почали вимагати покращення умов утримання і негайного перегляду свої справ. Влада зволікала. Безкраїми просторами сталінського ГУЛАГу прокотилася хвиля повстань в'язнів, переважну більшість яких очолили українці, репресовані за участь в УПА. Одним із найбільших повстань став виступ у травні 1953 р. у Норильську.

Повстання, яке тривало майже три місяці, придушили. Були жертви, але це пришвидшило перегляд справ масових категорій в'язнів, зокрема, учасників національно-визвольної боротьби. Із таборів ГУЛАГу до України почали повертатися ті, хто свого часу був репресований за так звану контрреволюційну агітацію і пропаганду – сумнозвісна стаття 58 Карного кодексу. Але до 1956 р. десталінізація офіційно не так і не була оголошена.

3. Послаблення тоталітарного контролю над суспільством

При Сталіні громадяни СРСР перебували під тотальним контролем влади, були позбавлені права вільного вибору місця роботи і проживання. Хрущовська лібералізація ознаменувалися деяким послабленням адміністративного

тиску комуністичної влади на трудяще населення. Насамперед дещо вільніше стали відчувати себе робітники та інженерно-технічні працівники, зайняті на промисловому виробництві. Лібералізувались умови наймання робочої сили. У 1956 р. Верховною Радою СРСР скасовано кримінальну відповідальність робітників і службовців за самостійне залишення підприємств. У середині 50-х років було переглянуто існуючу ще з довоєнних часів тарифну систему оплати праці в промисловості. Це забезпечило її відчутне підвищення. Були скасовані державні позики, які, по суті, були обов'язковими. У 1956 р. на 80% було збільшено розміри пенсій робітників і службовців.

Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС відбулися зміни і в оплаті праці колгоспників. Замість виплати один раз на рік було введено поквартальне, а подекуди – помісячне грошове та натуральне авансування. Видача продукції на трудодні стабілізувалася, а грошова оплата зросла. Але пенсії колгоспникам держава не виплачувала. Колгоспи ж, на які покладався обов'язок пенсійного забезпечення своїх працівників, цю можливість мали рідко. Разючі відмінності між умовами життя в місті і селі залишалися. Сільська молодь прагнула покинути село і влаштуватися в місті, де люди відчували себе вільніше. Але селяни не мали паспортів і легальної можливості вільно обирати місце проживання і роботу, а відтак і можливість вільно пересуватись у межах держави. Село залишали лише ті, хто їхав у місто на навчання, або вербувався «на будови комунізму». Це було радянське «кріпосне право», яке остаточно ліквідували лише 1974 р., коли колгоспники одержали паспорти і право вільно обирати роботу і місце проживання.

4. Зміни в державному устрої

В умовах неофіційної десталінізації відбулися деякі зміни в державному устрої СРСР. Були дещо розширені права союзних та автономних республік в економічному і культурному житті. У відання республік Москва передала низку підприємств колишнього союзного підпорядкування. В Україні створюються союзно-республіканські міністерства чорної металургії, вугільної, паперової і деревообробної, текстильної, легкої промисловості, вищої освіти, зв'язку, республіканські міністерства автомобільного транспорту, юстиції. Уряду УРСР надалися додаткові права у плануванні виробництва й розподілу продукції промисловості, кооперації, колгоспів і радгоспів. Питома вага республіканської промисловості в Україні зросла з 36% у 1953 р. до 76% у 1956 р. Дещо розширювалися можливості планування, бюджетні права УРСР. Однак ця тенденція не набула розвитку і належного законодавчого закріплення. Загалом центр, як і раніше, тримав управління Україною у своїх руках. Вказівка будь-якого союзного відомства була обов'язковою для уряду УРСР.

5. Входження Криму до складу УРСР

10 лютого 1954 р., під час святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, було прийняте рішення Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області до складу УРСР.

Демонстрація з нагоди 300-річчя Переяславської ради. Київ, Хрещатик, 1954 р.

Крим тісно пов'язаний з Україною протягом усієї своєї історії. Після виселення з його території кримськотатарського населення, німців, греків, болгар та вірменів статус півострова як автономної республіки Російської Федерації змінився: було оголошено про утворення Кримської області в складі РРФСР.

Унаслідок масових депортацій господарське життя Криму було паралізоване. В особливо тяжкому стані опинилося сільське господарство. Заселення й економічне освоєння півострова, зокрема його степових і гірських районів, яке планувалося провести переважно за рахунок переселенців з Російської Федерації, відбувалося повільно. Переселенці, потрапивши в незвичні для себе умови, навіть заявляли: «*Хоча б виписали по одному татарину, щоб розповів, де що садити і звідки воду брати*». До середини 1948 р. з Криму, як правило, вночі, таємно виїхала частина привезених туди з 1944 по 1947 р. сімей. У такій обстановці включення Кримського півострова до складу Української РСР, що відбулося в умовах грандіозної пропагандистської кампанії, яка мала продемонструвати віковічне єднання двох народів, було визнанням за Українською РСР ролі надійного партнера в зміцненні СРСР. З іншого боку, на плечі України

Радянський пропагандистський плакат

перекладалася частина моральної відповідальності за виселення з півострова кримськотатарського населення. Тепер Україна безпосередньо (а не через союзний бюджет) повинна була займатися відновленням на півострові господарського і культурного життя. Одним із важливих об'єктів, який сприяв відродженню півострова, був Північно-Таврійський канал, будівництво якого почалося в 1957 р., а перша черга завершена в 1963 р.

Погодившись на входження Криму до складу Української РСР, московський центр нічого не втратив, бо, як і раніше, безроздільно контролював Україну. Додатковою ідеологічною гарантією цього стали ще і «Тези ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)»,

Мітинг з приводу відкриття 1963 р. першої черги Північно-Кримського каналу. Виступає П. Шелест. Крайній зліва – М. Хрущов.

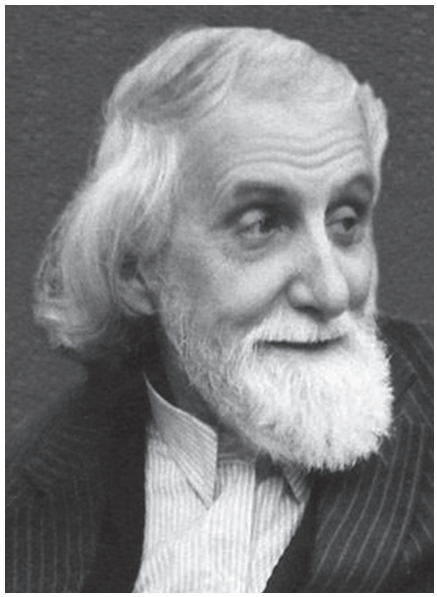

Історик Михайло Брайчевський

опубліковані 12 січня 1954 р. Цей документ, широко розрекламований в радянських ЗМІ і перекладений багатьма іноземними мовами, стверджував, що «*Актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне звільнення*».

Раніше в історичній науці і серед широкого загалу Переяславська Рада 1654 р., її рішення і події, що відбулися після неї, оцінювалася як «*інкорпорація*», «*приєднання*» чи «*менше зло*» (порівняно з перспективою залишитися в складі Польщі, чи перейти під контроль Туреччини). Тому нова інтерпретація російсько-українських відносин як *возз'єднання* в середовищі українських істориків була сприйнята критично, але свою точку зору вони висловлювали, як правило, приховано. Були і винятки. Наприклад, М. Брайчевський написав 1956 р. статтю з промовистою назвою «Приєднання чи возз'єднання?», яка концептуально заперечувала ідею про «спільну колиску» і «возз'єднання». Однак тоді ця стаття не була опублікована і в Україні поширювалася в рукописному варіанті.

6. Стан промисловості в 1953-1956 рр.

У перші роки після смерті Сталіна істотних змін в економічному житті України не відбулося. Українська РСР розглядалася керівництвом СРСР, з одного боку, як важливий економічний регіон, а з іншого – як донор для прискореного розвитку економіки інших радянських республік, переважно Російської РФСР. Це було традиційне ставлення московського центру по відношенню до України. Виняток становила лише перша п'ятирічка (1928-1933 рр.), коли обсяг фінансування народного господарства України становив 20,2 % загальносоюзного, що приблизно відповідало частці населення і економічного потенціалу УРСР у складі СРСР. На 1951-1955 роки цей показник дорівнював лише 9,6 %. Як наслідок, темпи зростання валової продукції української промисловості істотно відставали і від загальносоюзних показників, і від показників по Російській Федерації. Це ілюструє таблиця, складена на підставі даних офіційної статистики СРСР.

Темпи зростання валової продукції промисловості (у % до 1940 р.)

Роки	***1940***	***1950***	***1953***	***1956***	***1958***
Радянський Союз	100	173	253	354	428
Російська Федерація	100	175	249	344	408
Українська РСР	100	115	173	247	302

Якщо загалом по СРСР протягом 1940-1958 рр. обсяг валової продукції промисловості виріс на 328 %, то в Україні ріст становив 202 %. При цьому істотних структурних змін в народному господарстві не відбувалося. Головними пріоритетами України, як і в попередні роки, залишався розвиток важкої індустрії, яка, своєю чергою, була покликана забезпечити потреби військового виробництва. Радянський Союз, який після Другої світової війни втягнувся у «холодну війну», швидко нарощував виробництво атомних бомб і засобів їхньої доставки – літаків і ракет. Значна частина промислових потужностей України, найкращі конструкторські сили, кваліфіковані інженери і техніки були підпорядковані воєнним цілям. Зокрема, швидко збільшувалися потужності Дніпропетровського заводу важкого машинобудування («Тяжмаш»), який від копіювання німецьких ракет ФАУ поступово перейшов до випускання власної продукції – ракет нового покоління.

Найуспішніше в СРСР розвивався *військово-промисловий комплекс (ВПК)* – підприємства, науково-дослідницькі центри, конструкторські бюро тощо, покликані випускати продукцію військового призначення високої якості. Вони перебували під особливим контролем партії, військового керівництва, таємних служб. Підприємства цивільного призначення будувалися так, щоб у разі потреби, за максимально короткий термін могли бути переведені на військове виробництво.

Надаючи пріоритет виробництву сучасних видів озброєнь, радянське керівництво запізно почало усвідомлювати техніко-економічну відсталість СРСР від країн Заходу, де вже в перші післявоєнні роки почалася науково-технічна революція. Там промислові пріоритети змінилися, і на перший план виходили машинобудування і приладобудування, кольорова металургія, нові галузі хімії а не, як раніше, вугільна промисловість, важке машинобудування і чорна металургія. Лише 1955 р. на пленумі ЦК КПРС було оголошено, що світ стоїть *«на порозі нової науково-технічної і промислової революції»,* і це слід враховувати в плануванні економічного розвитку.

Але з цієї декларації, попри численні наради, конкретних висновків не було зроблено. У реальному житті в Україні форсованими темпами зростали видобуток вугілля, виплавка металу, виробництво дизелів, вугільних комбайнів,

устаткування для електростанцій, гідравлічних та інших пресів. Загалом перевага надавалася випуску промислового обладнання, тобто «машин для виробництва машин». Цей сектор машинобудування, а також металургійна промисловість «з'їдали» основну кількість виробленої електроенергії. Непомірно високими були витрати на одиницю продукції. Легка і харчова промисловість істотно відставали в розвитку.

Давалася взнаки повна відсутність прямої економічної зацікавленості керівників підприємств в оновленні виробництва, коли попри всі розмови про технічний прогрес кар'єра кожного директора залежала від виконання поточного плану в його кількісному вимірі. Упровадження нових зразків техніки і модерних технологій гальмувала і дешевизна робочих рук.

7. Сільське господарство

Селяни за Сталіна були однією з найбільш упосліджених категорій населення України, а сільське господарство – найвідсталішою галуззю народного господарства. Після смерті Сталіна ставлення партійно-державного керівництва до села та його проблем поступово змінюється. Гострота продовольчої проблеми не зменшувалася і загрожувала зривання планів нарощування промислового потенціалу та провалом зовнішньополітичних задумів. Це спонукало до пошуку шляхів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. У вересні 1953 р. Пленум ЦК КПРС розглянув питання про становище сільського господарства СРСР. У постанові пленуму «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР» уперше за багато років реально оцінено становище села. Однак вихід із занепаду вбачався в «удосконаленні» існуючої колгоспної системи. Зміни полягали в другорядному. Зокрема, на місця прийшла директива про необхідність боротьби з «*порушенням принципу матеріальної зацікавленості*», про «*органічне поєднання громадського й особистого*». При цьому наголошувалося, що «*особисті інтереси підпорядковуються громадським*».

Що було зроблено реально?

Підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Рішенням центрального уряду ліквідовуються деякі, найбільш ненависні, податки на селянські господарства. Заохочували (правда, лише на словах) утримання корів на селянських дворах. Засудили практику примусової, понадпланової хлібоздачі. Загальна сума податку з господарств колгоспників зменшилася у 2,5 раза, а заборгованість за попередні роки – скасована. Із сіл прибрали (правда, тимчасово) надокучливих уповноважених, які вказували, що, де, коли і як сіяти чи збирати.

Дещо поліпшилася матеріально-технічна база колгоспів. Капіталовкладення держави в сільське господарство України були значно вищими, ніж у

повоєнну п'ятирічку. У села в 1951–1955 рр. прибули десятки тисяч спеціалістів, що стали головами колгоспів і головними спеціалістами. Ці заходи дещо поліпшили становище на селі. Але кардинального перелому в умовах панування колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві не відбулося.

8. Україна й освоєння цілини

Як і раніше, у 50-х роках держава здійснювала політику *екстенсивного* розвитку сільського господарства. Ріст виробництва продукції відбувався не за рахунок використання нової техніки, передових технологій, ефективніших за врожайністю зернових і технічних культур, а за рахунок введення в господарський обіг нових земель. Так виникла ідея освоєння перелогових земель в необжитих регіонах СРСР.

Найбільші земельні площі планувалося розорати в Казахстані. За розпорядженнями уряду з України потяглися ешелони з випускниками профтехучилищ, робітничою і сільською молоддю. Про освоєння цілинних та перелогових земель багато писали в газетах, журналах, велися передачі на радіо. На цілину з України виїхало понад 100 тис. осіб. Багато з них пізніше повернулася додому, інші залишилися працювати у створених там зернових радгоспах, до яких надсилалася техніка. Лише 1955 р. з України було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів. Вони й заклали основу технічної бази новоорганізованих господарств.

Бажаних результатів освоєння земель не дало, а на сільське господарство європейської частини СРСР, зокрема й України, за рахунок якого значною мірою і створювалися нові радгоспи, вплинуло негативно. Продовольча проблема залишалася гострою, життєвий рівень сільського населення – низьким.

Селянство, як і раніше, не було зацікавлене активно працювати в колгоспах, бо оплата за роботу була надто низькою, а держава продовжувала на свій розсуд розпоряджатися результатами його праці.

9. Життєвий рівень населення України

Товарні ресурси, які забезпечували рівень життя населення СРСР, контролювалися Москвою і централізовано розподілялися по регіонах залежно від місцевих особливостей і політичних міркувань. Як наслідок, життєвий рівень у різних регіонах СРСР був неоднаковим. Зокрема, в Україні він був нижчим, ніж у Росії. У 1955 р. роздрібний товарообіг державної торгівлі (харчових і промислових товарів) на одного жителя України становив 2000 рублів, а в Росії – 2800 рублів, тобто в РФ на 40 % більше. Якщо взяти лише Центральну Росію, то різниця буде ще більшою – 2000 проти 3000 рублів.

Витрати на одну особу (у карбованцях) на купівлю головних харчових продуктів у держторгівлі в Україні були значно нижчими, ніж в СРСР загалом. Стан на 1955 р. ілюструє таблиця.

	СРСР	***Україна***
М'ясні вироби і м'ясо	116	86
Риба	48	34
Молоко і молочні продукти	40	28
Яйця	8,5	6
Цукор	104	76
Хліб	205	170
Борошно, крупи, макарони	100	66
Картопля і городина	53	47

Отже, пересічний радянський споживач у державних магазинах, де були фіксовані ціни на товари – нижчі від ринкових, – міг придбати продуктів більше, ніж український.

Однак придбаного в державних магазинах не вистачало ні в Росії, ні в Україні. Скрізь панував дефіцит – неодмінний атрибут радянської торгівлі. Але в українських магазинах товарів було менше, дефіцит більший, а черги – довші. Звичайно, і в Росії, і в Україні доводилося йти на приватний ринок, докуповувати необхідне, але за значно вищими цінами. Саме в цьому виявлялася істотна відмінність між Україною і Росією: у російського покупця для ринку залишалося більше грошей, ніж в українського. Наприкінці 50-х років приватний ринок у Росії становив лише 8,2% всього роздрібного товарообігу, а в Україні – 22 %. Українські споживачі змушені були відвідувати продуктовий ринок частіше.

Одеса, 1950-ті рр. Фотографія французького розвідника Жульєна Галеотті

Підсумовуючи, робимо висновок: для забезпечення необхідним мінімумом харчових продуктів в Україні пересічному споживачу доводилося витрачати коштів більше, ніж у Росії. Як наслідок, в українського споживача залишалося менше коштів для задоволення інших потреб (одежа, житло, дозвілля тощо).

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Хто очолював партійне керівництво України до смерті Сталіна?

2. Чому Л. Мельников став об'єктом критики Л. Берії? Що мав на меті Л. Берія, критикуючи Л. Мельникова?

3. Яку позицію зайняло керівництво УРСР під час боротьби за владу в Москві після смерті Сталіна? Чим визначалася ця позиція?

4. Як почалася «десталінізація», і якими були її наслідки у 1953–1955 рр.?

5. Охарактеризуйте стан промисловості України в перші роки після Сталіна.

6. Які обставини сприяли входженню Криму до складу України? Які наслідки воно мало?

7. Охарактеризуйте «Тези ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)». Як їх зустріла наукова громадськість України?

8. Охарактеризуйте стан сільського господарства України у 1953–1955 рр.

9. Як відбилася на стані сільського господарства України її участь в освоєнні цілини?

10. Чи відбулися позитивні зрушення у вирішенні продовольчої і житлової проблеми в Україні в перші роки після Сталіна? Як змінювався життєвий рівень населення в ці роки?

ДОКУМЕНТИ

1. Із Указу Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.

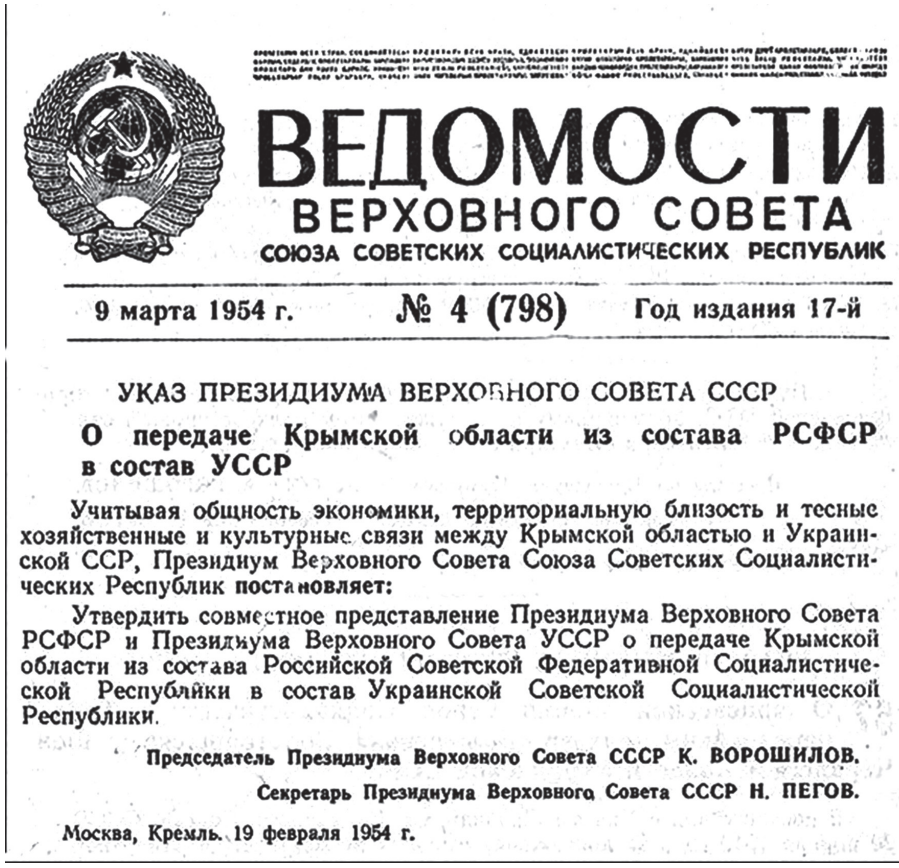

ВЕДОМОСТИ
ВЕРХОВНОГО СОВЕТА
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

9 марта 1954 г. № 4 (798) Год издания 17-й

УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик **постановляет:**

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К. ВОРОШИЛОВ.

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР Н. ПЕГОВ.

Москва, Кремль. 19 февраля 1954 г.

***Ведомости Верховного Совета СССР* . 1954. № 4. С. 147.**

2. Анекдот середини 1950-х років про «возз'єднання» України з Росією.

Під час святкування з приводу трьохсотліття возз'єднання України з Росією з'явився Богдан Хмельницький і заявив: – Триста років тому я об'єднав Україну з Росією. Це було великою політичною помилкою. Україна має отримати незалежність! І негайно! На нього закричали: – Ви збожеволіли! Так, – відповів Богдан Хмельницький. – Я збожеволів ще тоді.

Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 258.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1

1. Проаналізуйте документ і сформулюйте свою думку стосовно необхідності, доцільності й законності приєднання Кримської області до Української РСР.

2. Чи можна погодитися з тим, що передача Криму була «подарунком» М. Хрущова Україні на честь 300-річчя «возз'єднання» з Росією?

Документ 2.

1. Які суспільні настрої відбиває зміст цього анекдота?

§ 10. ОФІЦІЙНА ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ПІДСУМКИ

Згадайте:

1. Коли почалася десталінізація і в чому вона проявлялася?

2. Як після смерті Сталіна проводилися реабілітації і яких категорій в'язнів вони стосувалися?

1. XX з'їзд КПРС і Україна

Частковий відхід від сталінізму, який відбувався протягом 1953–1955 рр., не змінив тоталітарної суті суспільного ладу в СРСР. Критика на адресу Й. Сталіна була вкрай непослідовною і поміркованою, його ім'я, як і раніше, згадувалося поряд з іменами Маркса, Енгельса, Леніна. Водночас найбільш далекоглядні керівники партії і держави розуміли, що без певної лібералізації суспільного життя абсолютно неможливе оновлення країни, прискорення економічного розвитку, підтримання високого рівня військової могутності.

Переломною подією в суспільно-політичному житті Радянського Союзу став XX з'їзд КПРС, який відбувся в лютому 1956 року. В історію цей з'їзд увійшов насамперед завдяки надзвичайно відвертій доповіді на закритому засіданні тодішнього першого секретаря ЦК партії М. Хрущова «Про культ особи Й. Сталіна та його наслідки». З'їзд засудив широку репресивну практику тоталітарного режиму, охарактеризовану як *«культ особи Й. Сталіна»,* гостро виступивши проти масових репресій 30–40-х років. *Курс на десталінізацію* був оголошений офіційно.

Уперше на такому високому рівні повідомлялися численні факти злочинів і прямих зловживань Й.Сталіна і його оточення, абсолютного нехтування законами.

У доповіді наводилася велика кількість прикладів, коли Й. Сталін та його «соратники» підписували списки на знищення цілих груп керівників різних рангів. Делегатів з'їзду вразила інформація про можливу причетність Й. Сталіна до вбивства С. Кірова в 1934 р., винищення командних кадрів в армії, еліти

господарських керівників, про трагічний вплив культу особи на хід Великої Вітчизняної війни. М. Хрущов звинуватив сталінську владу в незаконних переслідуваннях народів у роки війни, розпалюванні національної ворожнечі, численних репресіях повоєнного часу.

Однак це засудження було все ж таки неповним, обмеженим, дозованим, певною мірою половинчастим. Без належних мотивів, безпідставно стверджувалося, що культ особи не змінив «глибоко демократичного, дійсно народного характеру радянського ладу». Хоча цей лад вже на початку свого існування був тоталітарним, адже комуністична ідеологія не визнає справді демократичних принципів і цінностей.

Незважаючи на обмежену критику сталінізму, з'їзд започаткував важливі зміни в суспільстві. Боротьба за утвердження демократичних засад у всіх сферах життя, ліквідація жахливої спадщини сталінізму були оголошені стратегією політичного курсу партії.

В Україні рішення XX з'їзду КПРС були сприйняті більшістю населення з ентузіазмом і надією. Народ чекав повної правди, послідовної демократизації суспільства, гарантій неповторення трагедії. Упродовж короткого часу в республіці було знищено тисячі сталінських пам'ятників і погрудь, ім'я Сталіна викреслено з назв майданів, вулиць, заводів, колгоспів, установ тощо. Але перебудова психології не встигала за цими змінами. Частина населення, одурманена комуністичною пропагандою, під впливом якої вона перебувала десятиліттями, ставилась до десталінізації з певною пересторогою.

Ці настрої знайшли відгук у партійному та державному апараті. У його вищих ешелонах виник глухий опір послідовному розвінчанню сталінізму.

Демонтаж пам'ятника Сталіну

Так, перший секретар Київського міськкому партії М. Синиця, доповідаючи в ЦК КП України про підсумки обговорення доповіді М. Хрущова, категорично виступив проти критики репресивної політики в республіці в 1940-х – на початку 50-х років, закликав не допустити реабілітації творчих працівників, звинувачених в українському буржуазному націоналізмі. Інформація про холодну реакцію на рішення з'їзду надходила і з інших регіонів республіки. Подібну записку надіслав О. Кириченку перший секретар ЦК КП України в Москву. Критика минулого багатьма (а особливо «сталінською гвардією») в КПРС кваліфікувалася як наклеп на радянський лад, на керівництво партії і держави. Такий підхід значною мірою визначив і оцінку культу особи та його наслідків у суспільних науках, у художній літературі, на сторінках періодики. Тоталітарна система дозволяла критикувати свого творця суворо дозовано, у визначених нею межах, вихід за які не допускався.

Проявом цього стала фактична заборона для вітчизняного читача (аж до 1989 року) доповіді М. Хрущова на XX з'їзді. Громадянам СРСР було запропоновано її «полегшену» версію: у липні 1956 р. опубліковано постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». За змістом і гостротою викладення цей документ був кроком назад порівняно з доповіддю. Та й сам М. Хрущов поступово почав змінювати тональність виступів. У низці промов він почав говорити, що Сталін – це «великий революціонер», «великий марксист-ленінець», і партія не дозволить «віддати ім'я Сталіна ворогам комунізму».

2. Проведення реабілітацій

Непослідовність керівництва партії і держави негативно позначилася на такій надзвичайно важливій для суспільства справі, як реабілітація громадян, репресованих у попередні десятиліття, що широко розгорнулася після XX з'їзду КПРС. Для цього в усіх областях активно діяли спеціальні комісії органів влади.

То вже був третій етап реабілітації (перший – 1953 р., другий – 1954–1955 рр.). Змінився й порядок проведення цієї акції. На пропозицію М. Хрущова було створено 90 спеціальних комісій, які мали право розглядати справи безпосередньо в таборах ув'язнення. До їх складу входили працівники прокуратури, представники апарату ЦК КПРС і вже реабілітовані члени партії. Комісіям тимчасово надавалися права Президії Верховної Ради в справі реабілітації, помилування, зменшення терміну ув'язнення, перегляду статей звинувачення.

Із 1956 по 1959 р. повністю реабілітовано 250 тис. осіб, переважно посмертно. Додому повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу. На березень 1957 р. звільнено з таборів, спецпоселень тощо близько 65,6 тис. осіб. ГУЛАГ як державну структуру було розформовано.

Проте вже в наступні роки процес реабілітації жертв сталінського терору почав спадати: з 1963 по 1966 р. було реабілітовано майже 80 тис. осіб. М. Хрущов

і його оточення не наважилися на рішучий перегляд справ жертв політичних процесів, сфабрикованих у 20–30-ті роки. Не бралася під сумнів необхідність депортації селян у роки колективізації, масових виселень людей із західних областей у повоєнні роки. Хоча депортація кримських татар, німців та інших етнічних груп з південних районів України була визнана незаконною, повернутися на землю батьків їм заборонялося.

На політичних в'язнів, зокрема засуджених за 54 статтею Карного кодексу (інакодумство), реабілітація на той час не поширювалася.

Отже, XX з'їзд КПРС серйозно «розворушив» суспільство, став дійовим каталізатором нових політичних процесів. Проте низка післяз'їздівських акцій, проведених партією, свідчила про обмеженість, консерватизм «верхів», їхнє прагнення загальмувати процес десталінізації суспільства.

3. Наростання опору десталінізації

Нерішучість і непослідовність М. Хрущова та його політичних прихильників і однодумців сприяли консолідації противників нового курсу. У «верхах» виникла змова, учасники якої планували будь-що усунути від влади М. Хрущова, який їх уже не влаштовував. Однак у найрішучіший момент більшість членів ЦК КПРС, зокрема і перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, а також командування армії і КДБ різко виступили проти змовників. Через деякий час, у грудні 1957 р., О. Кириченка було призначено секретарем ЦК КПРС.

Микола Підгорний, перший секретар ЦК КПУ у 1957-1963 рр.

Його місце в Україні зайняв М. Підгорний, що обіймав до цього посаду другого секретаря ЦК КП України. Він належав до тієї групи керівників, які прийшли до влади після проведення свого часу кампанії із залучення до керівництва партапаратом «знаючих господарство інженерних кадрів».

Розпочавши свій професійний шлях учнем слюсаря головних механічних майстерень у м. Карлівка Полтавської області, М. Підгорний пройшов практично всі ланки партійно-бюрократичної системи – від секретаря райкому комсомолу до вищих посад у партійній організації республіки. Новий перший секретар належав до категорії виконавців, що не звикли приймати самостійні рішення. Для них подвійна мораль була насправді мораллю життя, розбіжності між словом і справою – неодмінною умовою існування. Послідовними прихильниками десталінізації вони бути не могли.

1959 р. знаменував початок фактичного відходу партійної верхівки від подальшої демократизації суспільства. Хоча критика сталінізму тривала, але помітного позитивного впливу на суспільне життя вона вже не справляла. Боротьба із жахливими наслідками сталінізму в цей період переважно мала характер ліквідації зовнішніх атрибутів влади диктатора (перейменування вулиць, площ, підприємств, міст та областей, знищення погрудь, пам'ятників). Демонтаж сталінської моделі економіки, яка почала створюватися ще наприкінці 20-х років, суспільно-політичної системи з монопольною владою КПРС й суворим контролем громадської думки, не відбувався. До того ж, у парткерівництві сумували за минулим, яке, мовляв, «не в усьому було поганим».

4. Характер і масштаби лібералізації суспільного життя

Зробивши висновок, що сталінізм – це не суть радянського ладу, а його «викривлення», нове радянське керівництво на чолі з М.С. Хрущовим стало заручником цього висновку. Тепер слід було демонструвати, на що здатний лад, звільнений від «викривлень». Замість репресій суспільству обіцяли лібералізацію життя, замість злиденного існування – підвищення життєвого рівня. Але виявилося, що нічого, крім чергової казки, це керівництво запропонувати не спроможне.

The Brew Master

Сталін очима зарубіжних карикатуристів

Саме цим, значною мірою, пояснюється оголошення XXII з'їздом КПРС, який відбувся у жовтні 1961 р., курсу на розгорнуте будівництво в СРСР комуністичного суспільства. Створення матеріально-технічної бази комунізму планувалося здійснити протягом 20 років. Проголошувався «найважливіший» принцип КПРС: «*Все в ім'я людини, все для блага*

людини». Ці привабливі гасла насправді не мали ні економічного, ні соціально-політичного обґрунтування і були суто популістськими. Народу пропонували чергову утопію, яку, згідно з традиціями радянської системи, трудящі мали негайно втілювати в життя.

Програма партії рясніла конкретними цифрами. У промисловості протягом 20 років планувалося збільшити виробництво продукції не менше ніж у шість разів і «залишити далеко позаду загальний обсяг промислового виробництва США».

Більшість громадян СРСР скептично сприймала ці обіцянки. В одному з анекдотів того часу говорилося: «*Чи є комунізм наукою? – Ні. Якби він був наукою, його б спочатку випробували на собаках*».

Єдиним рішенням, яке Хрущову вдалося втілити, стало продовження розвінчування діяльності Сталіна. З'їзд визнав недоцільним подальше зберігання в Мавзолеї саркофага з тілом Сталіна, зважаючи на його зловживання владою, ініційовані ним масові репресії, неймовірну жорстокість. Тіло тирана було винесене з Мавзолею і поховане біля Кремлівської стіни.

Одразу ж після XXII з'їзду КПРС почалося широке впровадження так званих громадських засад у різних галузях господарської, політичної, культурної діяльності, в партійних організаціях, радах, редакціях газет тощо. За статутом КПРС передбачалося на кожних чергових виборах оновлення не менше як на чверть складу ЦК і його президії та обрання керівників партійних комітетів лише на три терміни, а секретарів первинних парторганізацій – не більше як на два. Це обмежувало повновладдя партійних чиновників, але викликало в них незадоволення, а згодом і опозиційність до політики Хрущова.

Схвальний відгук населення викликали заходи керівництва щодо скорочення і «здешевлення» адміністративно-управлінського апарату. За три роки штати управлінського апарату скоротилися на 130 тис. осіб. Але обіцяної демократизації не відбулося. Скорочення невдовзі змінилося розширенням. Партійні чиновники «торпедували» нові статутні норми, а згодом вони були взагалі скасовані. Їх всевладдю нічого не загрожувало. Представники номенклатури і надалі користувалися різними пільгами, зокрема 30-відсотковою вартістю путівок до санаторіїв, персональними службовими автомобілями, позачерговим отриманням житла, закритою системою медичного обслуговування тощо. Для них споруджувалося житло поліпшеної комфортності, надавалася можливість придбати за пільговою чергою, а то й поза нею, легковики тощо.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягає історичне значення XX з'їзду КПРС?

2. У чому виявилась обмеженість, половинчастість рішень XX з'їзду стосовно особи Сталіна?

3. Чому партапарат чинив опір розвінчуванню сталінізму?

4. Якими були масштаби політичних реабілітацій?

5. Чому реабілітаційні процеси не були доведені до кінця?

6. Чи сприяла демократизації життя в Україні заміна першого секретаря ЦК КП України О. Кириченка М. Підгорним?

7. Які найважливіші рішення було прийнято на XXII з'їзді КПРС?

8. Окресліть масштаби демократизації суспільного життя після XXII з'їзду КПРС.

9. Як у житті реалізувалося гасло КПРС «Все в ім'я людини, все для блага людини»?

10. Які нововведення в статутних нормах особливо не задовольняли партійний апарат?

ДОКУМЕНТИ

1. Про культ особи та його наслідки

(З доповіді М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС. 25 лютого 1956 р.).

...Произвол Сталина по отношению к партии, к ее Центральному Комитету особенно проявился после XVII съезда партии, состоявшегося в 1934 году.

Установлено, что из 139 членов и кандидатов в члены Центрального Комитета партии, избранных на XVII съезде партии, было арестовано и расстреляно (главным образом в 1937–1938 гг.) 98 человек, то есть 70 процентов.

...Это произошло в результате злоупотребления властью со стороны Сталина, который начал применять массовый террор против кадров партии.

...Сложилась порочная практика, когда в НКВД составлялись списки людей, дела которых подлежали рассмотрению на Военной Коллегии, и им заранее определялась мера наказания. Эти списки направлялись Ежовым лично Сталину для санкционирования предлагаемых мер наказания. В 1937–1938 годах Сталину было направлено 383 таких списка на многие тысячи партийных, комсомольских, военных и хозяйственных работников и была получена санкция.

...Сталин был человек очень мнительный, с болезненной подозрительностью... Болезненная подозрительность привела его к огульному недоверию, в том числе и по отношению к выдающимся деятелям партии, которых он знал много лет...

Имея неограниченную власть, он допускал жестокий произвол, подавлял человека морально и физически.

...Культ личности приобрел такие чудовищные размеры главным образом

потому, что сам Сталин всячески поощрял и поддерживал возвеличивание его персоны... Одним из наиболее характерных проявлений самовосхваления и отсутствия элементарной скромности Сталина является издание его «Краткой биографии», вышедшей в свет в 1948 г.

Эта книга представляет собой выражение самой безудержной лести, образец обожествления человека, превращения его в непогрешимого мудреца... Нет необходимости цитировать тошнотворно-льстивые характеристики, нагроможденные в этой книге одна на другую. Следует только подчеркнуть, что все они отредактированы лично Сталиным...

***Известия ЦК КПСС*. 1989. №3. С.136–157.**

2. Зі статті «Україна у 1980-му…»

Знову і знову вчитуємося в рядки програми КПРС – програми побудови комуністичного суспільства. У другому десятиріччі (1971-1980 роки) у нашій країні буде створено матеріально-технічну базу комунізму, для всього населення забезпечено достаток матеріальних і культурних благ…

…Разом з усіма братніми республіками Україна впевнено йде до найвищого у світі життєвого рівня народу.

***Радянська Україна*. 1961. 11 жовтня.**

3. Один з анекдотів про перспективу пообудови комунізму

– В програмі КПРС написано, що до кінця поточної п'ятирічки кожна радянська сім'я буде забезпечена окремою квартирою, до кінця наступної п'ятирічки у кожної сім'ї буде холодильник, ще через п'ять років — телевізор, а до побудови комунізму у кожної сім'ї буде вертоліт. Питання: навіщо вертоліт?— А от ви уявіть собі, наприклад, що де-небудь в Одесі або Воронежі в продаж раптом викинули копчену ковбасу …

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вірменське_радіо

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

З'ясуйте, про порушення яких принципів законності говорив М. Хрущов у доповіді на XX з'їзді партії? Що вам відомо про випадки таких порушень в Україні?

Документи 2.

Подібних матеріалів друкувалося безліч. Про що це свідчило?

Документ 3.

Альтернативні погляди на перспективу комунізму давали анекдоти, яких також було безліч. Про що це говорило ?

§ 11. НОВІ ПОВНОВАЖЕННЯ УКРАЇНИ В СКЛАДІ СРСР

Згадайте:

1. Як вплинув на Україну XX з'їзд КПРС?

2. Як відбувалася десталінізація в Україні в 1956–1959 рр.?

1. Посилення впливу української партноменклатури

Відхід радянського керівництва від терористичних методів державного управління відбився на відносинах московського центру із союзними республіками. Адже офіційна критика Сталіна, розгорнута в СРСР після його смерті, включала також критику його національно-державної політики. А це, своєю чергою, передбачало певні зміни в цій політиці. Частина повноважень центру переходила до союзних республік. Унаслідок цього їхнє становище в складі СРСР почало змінюватися. Особливих змін зазнала Українська РСР – найбільша після Російської Федерації союзна республіка СРСР. Але оскільки СРСР не був демократичною державою, перерозподіл повноважень між центром і Україною виявився, насамперед, у зміцненні позицій української керівної еліти, а не в розширенні національних прав українського народу. Спричинено це низкою обставин.

По-перше, українська номенклатура мала унікальний досвід управління, вирішення широкомасштабних проблем і контролю величезної маси людей в різноманітних ситуаціях, зокрема в умовах війни і повоєнної відбудови. Пересічний вищий урядовець України мав більший обсяг повноважень і відповідальності, ніж його колега в інших союзних республіках СРСР (крім Російської Федерації).

По-друге, М. Хрущов був щиро переконаний, що більші повноваження національних кадрів жодною мірою не загрожують стабільності СРСР, а сприятимуть поліпшенню його економічного становища, а значить, і могутності держави взагалі. Адже контрольні функції, «останнє слово» залишалися за Москвою, ЦК КПРС і союзним урядом.

По-третє, без підтримки партійно-державної еліти України піднятися до верхівки влади в СРСР, а потім утриматися було дуже важко. Щоб заручитися цією підтримкою, Хрущов був готовий на серйозні поступки своїм колегам в Україні.

Така політична лінія почала вимальовуватися одразу ж після смерті Сталіна, коли на найвищих керівних посадах, які традиційно займали росіяни, з'явилися українці. Якщо напередодні війни росіяни становили 2/3 зайнятих на роботі в центральних державних і партійних установах УРСР, то в середині 50-х років 2/3 становили вже українці. Серед секретарів обкомів партії – середня ланка управління – українці становили 72 %. Ця тенденція збереглася і в наступні роки і охопила всі щаблі партійно-державного і господарського апарату України.

Петро Шелест – перший секретар ЦК КПУ (1963-1972)

Водночас усе більше й більше вихідців з України почали обіймати найвищі посади в Москві – у ЦК КПРС, союзному уряді, серед військових, в органах державної безпеки. У 1957 р. після розгрому так званої антипартійної групи Молотова–Маленкова–Кагановича О. Кириченко з посади першого секретаря ЦК КПУ переводиться до Москви на посаду секретаря ЦК КПРС. В Україні найвищу партійну посаду замість О. Кириченка займає М. Підгорний, також протеже М. Хрущова. Проте О. Кириченко не зумів утриматися в незвичних умовах московських інтриг. У 1960 р. його було звільнено з посади секретаря ЦК і призначено першим секретарем Ростовського обкому партії.

У 1963 р. Хрущов робить черговий крок для зміцнення своїх позицій у Москві за рахунок українських кадрів. До столиці було переведено першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, а на його місце обирається П. Шелест.

Історики підрахували, що в останні роки перебування Хрущова при владі половина складу президії ЦК КПРС (де, як правило, приймалися найважливіші рішення) була так чи інакше пов'язана з Україною. Хрущов добре їх знав і вважав, що вони будуть вірною опорою у Москві. Це Л. Брежнєв, А. Кириленко, М. Підгорний, Д. Полянський і сам М. Хрущов. Ніколи на верхівці керівної партійної піраміди не було такої концентрації вихідців з України, як за Хрущова.

2. «Український автономізм»

Зміцніла республіканська еліта одержала низку нових повноважень, про які за Сталіна вона не могла навіть мріяти. Особливо важливими були повноваження в економічному житті.

У 1957 р. була здійснена спроба докорінної реорганізації органів управління промисловістю і будівництвом. Ліквідуються галузеві міністерства, що контролювали основні галузі промисловості, – і республіканські, і союзні – натомість створюються територіальні органи управління – Ради народного господарства (раднаргоспи – РНГ). У 1957 р. в Україні було створено одинадцять РНГ, а у 1962 р. внаслідок укрупнення їх кількість зменшилася до семи.

Ради народного господарства України (1962 р.)

Керівництво цих структур з 1960 р. здійснювала Українська Рада народного господарства. Відповідні зміни були проведені в інших союзних республіках. Координацію діяльності республіканських РНГ в межах Радянського Союзу здійснювала Рада Народного Господарства СРСР. Таким чином контроль центру над економіками союзних республік зберігався, при цьому поле для для місцевої ініціативи залишалося ширшим. Ця реформа підривала майже повний контроль центру над економікою України. Таке рішення вважається найбільшим *проявом економічного автономізму* за сорок років існування в Україні радянської влади.

Керівництво цих структур здійснювала Українська РНГ. Відповідні зміни були проведені в інших союзних ресрубліках. Координацією діяльності республіканських РНГ в межах Радянського Союзу здійснювала Рада Народного Господарства СРСР. Отже, контроль центру над економіками союзних республік зберігався, при цьому поле для місцевої ініціативи залишалося ширшим. Ця реформа підривала майже повний контроль центру над економікою України. Тепер усі підприємства в регіонах керувалися раднаргоспами, які з 1960 р. перебували в підпорядкуванні Української РНГ. Це рішення вважається найбільшим *проявом економічного автономізму* за сорок років існування в Україні радянської влади.

Позитивне значення мало певне розширення прав союзних республік у адміністративно-політичній сфері. У відання республіки, республіканських органів влади передавалися питання адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування. До їхньої компетенції належало прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів, розроблення законодавства про судоустрій та судочинство. Розширювалися права республіки у формуванні свого бюджету, питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції.

Усі ці зміни в статусі Української РСР у складі СРСР на тлі значного посилення української номенклатури в московському центрі і в Україні історики характеризують як відродження «контрольованого автономізму», який охоплював не лише економічну, а й культурно-політичну сферу.

Однак на становищі населення України ці зміни майже не відбилися. Якщо представники української еліти інколи й виступали на захист української промисловості чи культури й мови від русифікаторського тиску центральних відомств, то робили це нерішуче, непослідовно. Номенклатура керувалася власними інтересами і скористалася сприятливим для себе розвитком подій для їх найширшого задоволення.

До того ж, зазначені новації не змінили унітарного характеру СРСР. Економічний і політичний суверенітет республіки залишався формальним, декларативним. У реальному житті навіть питання, що належали до компетенції республіки, узгоджувалися з центром (як говорили: з ним «радилися», що було обов'язковою нормою).

3. Україна і воєнно-політичне протиборство між СРСР і країнами Заходу

Після смерті Сталіна радянське керівництво зробило висновок про можливість уникнення нової світової війни. У середині 50-х рр. не лише США і їхні союзники, а й СРСР мали ядерну зброю і засоби її доставки в будь-яку точку світу. У цих умовах ядерна війна могла призвести до знищення обох противників.

Враховуючи це, СРСР виступив з концепцією *мирного існування* капіталізму і соціалізму. Радянські комуністи сподівалися конкретними справами в економіці і соціально-культурній сфері продемонструвати переваги соціалізму. Це на деякий час зменшило міжнародну напруженість, зокрема після Наради в Женеві за участі представників США, СРСР, Великої Британії і Франції. У світі заговорили про *«дух Женеви»*. Але стабільності досягти не вдалося. Локальні конфлікти, у яких брали участь війська чи військові спеціалісти СРСР, не припинялися.

Українці в складі радянських військових формувань і різноманітних місій брали участь у всіх військових акціях СРСР за його рубежами. Ці акції мали різний характер. Так, Радянський Союз не поширював принцип мирного існу-

Карикатура. Микита Хрущов і президент США Джонсон на Конференції з роззброєння у Женеві (1964 р.)

вання на країни соцтабору: тут діяв так званий «пролетарський інтернаціоналізм». Тому влітку 1953 р., коли берлінські робітники (Німецька Демократична Республіка – НДР) виступили проти політики комуністичного уряду, радянські окупаційні війська, дислоковані в НДР, допомогли придушити виступ.

У 1956 р. радянські війська придушили антикомуністичне повстання і в Угорщині. Особливу роль у цьому відіграли частини Прикарпатського військового округу, зокрема, окрема танкова армія під командуванням генерала Бабаджаняна.

Події в Угорщині викликали тривогу керівництва України. Воно боялося спалаху сепаратистських настроїв на Закарпатті, яке свого часу входило до складу Угорщини. У Закарпатську область спеціально виїжджав перший секретар ЦК КП України М. Підгорний. У краї були організовані масові мітинги, збори, на яких політична боротьба в Угорщині кваліфікувалася як *«збройна контрреволюція», «фашизм», «зрада народних інтересів»*. Представник УРСР в ООН виступив проти відправки до Угорщини спостерігачів від цієї авторитетної організації, яке він оцінив як втручання імперіалістичних країн у внутрішні справи суверенної країни. І це говорилося в умовах, коли вся Угорщина була окупована радянськими військами. Жителі України, дезінформовані стосовно справжніх намірів радянського керівництва, переважно позитивно зустріли інтервенцію в Угорщину.

Не допускаючи виходу жодної країни з так званого «соцтабору», Радянський Союз водночас прагнув розширити свою сферу впливу, підтримуючи «близькі по духу» режими. У результаті, радянським військовим спеціалістам,

Карикатура про Карибську кризу

у їх складі, і жителям України, доводилося працювати в багатьох країнах Азії і Африки – В'єтнамі, Єгипті, Індонезії, на Кубі та ін.

Інколи це призводило до різкого загострення міжнародної обстановки. Зокрема, після перемоги в 1959 р. революції на Кубі, її керівники на чолі з Ф. Кастро оголосили про намір будувати соціалізм. Це викликало незадоволення сусідніх США, які підтримали антикастрівські сили. У 1961 р. була організована висадка озброєних емігрантів на острів, але операція провалилася. Після цього на Кубі висадилися радянські війська з ракетами, у межах *досяжності* яких була територія США, що ледве не призвело до початку ядерної війни.

Карибська криза змусила великі держави по-новому визначити роль ядерної зброї. Почалися переговори між СРСР, США і Великою Британією. Їх результатом було підписання 5 серпня 1963 р. Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою. 8 жовтня цей договір підписали представники УРСР, а 27 листопада його ратифікувала УРСР.

Це був серйозний крок на шляху стримування гонки озброєнь і навіть формальна причетність до нього України викликала в суспільстві позитивні емоції.

4. Україна в контексті економічних і гуманітарних відносин СРСР з країнами зарубіжжя

Українська РСР не була суб'єктом міжнародних відносин і не могла впливати на зовнішню політику СРСР. Її Міністерство закордонних справ мало кілька десятків службовців і було найменшою державною установою УРСР такого рівня.

Після смерті Сталіна і певного розширення повноважень України в економічній і соціально-культурній сферах вона не одержала жодних прав на зовнішню політику, зносини з іншими державами. Водночас Україна брала участь у роботі ООН, була членом постійної комісії ООН у питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), працювала в Міжнародному бюро освіти (МБО), Міжнародній агенції з атомної енергії (МАГАТЕ) та інших авторитетних організаціях – усього на 1958 р. – у 36. Але участь у роботі ООН та інших міжнародних організацій відбувалася винятково в руслі зовнішньополітичного курсу СРСР і обслуговувала інтереси союзного центру і навіть радянських спецслужб. Так, працюючи в комісії ООН з прав людини, українська делегація постійно декларувала гуманістичні принципи: цінність людського життя, право вибору мови спілкування, право народів на самовизначення і т. ін. Але це було лицемірством, адже ці принципи грубо порушувалися в Україні. Фактично залишаючись колонією радянської імперії, Україна була серед ініціаторів прийняття на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1960 р. Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Не зафіксовано жодного випадку, коли представники Української РСР виступили в цих організаціях із власною позицією, яка б відрізнялася від офіційної позиції СРСР.

Як одна з найбільш економічно розвинутих республік Радянського Союзу Україна брала активну участь у спорудженні сотень промислових об'єктів у країнах радянського блоку: Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії та ін. Українські підприємства були задіяні в торговельних зв'язках СРСР з 30 країнами Азії, Африки і Латинської Америки. Робітники і спеціалісти з України брали участь у реалізації всіх найважливіших економічних проєктів СРСР в країнах Азії і Африки. У вишах України готувалися кадри для багатьох зарубіжних країн. У багатьох зарубіжних громадян на все життя залишилися почуття вдячності і чудові враження від спілкування з працелюбними і привітними спеціалістами з України. Але часто вони сприймалися *як росіяни* (так зазвичай називали за кордоном усіх громадян СРСР), а про те, що їхня Батьківщина не Росія, а Україна, довідувалися лише з приватних розмов.

Деякі жителі України відвідували зарубіжні країни, як правило, соціалістичні, у складі туристичних груп. Це була своєрідна нагорода окремим передовикам і активістам за успіхи в праці і лояльність до режиму. Склад делегацій ретельно підбирався, зокрема, Комітетом держбезпеки і партійними комітетами.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було викликане посилення української номенклатури в роки правління М. Хрущова?

2. Як ви розумієте термін «контрольований український автономізм»?

3. Чи вплинуло посилення впливу української номенклатури на покращення життя пересічних жителів республіки?

4. Що означає положення, що Україна не була «суб'єктом міжнародних відносин"?

5. Що означає принцип «мирного співіснування»? Які зміни у світі викликали його проголошення?

6. У яких локальних конфліктах брали участь жителі України в 1953-1964 рр.?

7. Як партійно-державне керівництво УРСР відреагувало на антикомуністичне повстання в Угорщині?

8. У чому суть Карибської кризи і як вона вплинула на міжнародні відносини?

9. У яких міжнародних організаціях була представлена Україна? Із якими ініціативами вона виступила?

10. У яких зарубіжних країнах у 50-60-ті рр. працювали українські спеціалісти? Над реалізацією яких економічних проєктів вони працювали?

ДОКУМЕНТ

1. Історик Я. Грицак про «український офіційний автономізм»

Хрущов відстоював лінію, згідно з якою національним кадрам належало надати більші прерогативи у керівництві республіки…

…Цей автономізм мав мало спільного з самостійницькими прагненнями українського національного руху. Його історичним попередником була не сепаратистська політика Мазепи, а політична лінія тих українських гетьманів, які шукали в Петербурзі розширення автономних прав, не ставлячи під сумнів питання про цілісність Російської імперії. У конкретній ситуації перших двох післясталінських десятиліть це пов'язувалось зі спробами Хрущова провести політичні й економічні реформи.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ, 2000. С. 278.

2. З інформації Міністра закордонних справ УРСР Центральному Комітету КП України. 15 жовтня 1982 р.

Правляча верхівка США помітно посилює використання українських буржуазних націоналістів як одного із знарядь розгортання «психологічної війни» проти СРСР…

У своєму виступі на з'їзді націоналістичного «Українського національного союзу» 28 травня віце-президент США Дж. Буш запевнив українських націоналістів, що вони «не забуті» і закінчив свою промову словами «Ще не вмерла Україна»…

У липні ц. р. в рамках так званого «тижня визволених націй» у виступах конгресменів посилено рекламується так зване «40-річчя УПА»…

21 вересня ц. р. президент США Рейган підписав прокламацію, що оголошує 9 листопада 1982 р. «днем української гельсінської групи»…

…Тема так званого «50-річчя штучного голоду на Україні» …починає зараз поступово підхоплюватися серед американських урядових кіл…

Це вимагає відповідної пропагандистської і контрпропагандистської роботи в республіці…

В нинішніх умовах особливо важливо було б заповнити в Посольстві СРСР в США посаду першого секретаря … Це забезпечило б регулярну оперативну інформацію безпосередньо з Вашингтона…

Національні відносини в Україні у XX ст.
Збірник документів і матеріалів. К., 1994, С. 438-440.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Який зміст має поняття «український офіційний автономізм»? У яких конкретно-історичних умовах від сформувався? Чи справді «український офіційний автономізм» не мав нічого спільного з самостійницькими прагненнями українського національного руху?

Документ 2.

Чи можна на підставі змісту цієї інформації робити висновок, що її автор – Міністр закордонних справ суверенної європейської держави? Яку роль насправді відігравав МЗС Української РСР?

§ 12. ЕКОНОМІКА І СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 50-х – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х РОКІВ

Згадайте:

1. Які галузі народного господарства були пріоритетними в 1945-1955 рр.?

2. Наскільки ефективними в повоєнне десятиліття були заходи по підвищенню життєвого рівня населення?

1. Розвиток промисловості

У 1950-60-ті роки в розвитку світової цивілізації розпочався якісно новий етап. Людство вступало в постіндустріальне суспільство. Це спричинила науково-технічна революція (НТР), яка супроводжувалася широким упровадженням у виробництво нових розробок техніки, інтенсифікацією виробничих процесів, механізацією і автоматизацією трудомістких робіт. Саме тому пріоритетними виявилися питання модернізації і структурної перебудови промисловості УРСР.

Реорганізація управління промисловістю і утворення раднаргоспів, до певної міри, сприяли цьому. Це була одна з небагатьох раціональних реорганізацій хрущовського часу, що відповідала інтересам України. Навіть за умов тотального контролю державної бюрократії над економікою реформа позитивно позначилася на виробництві. Прибутки накопичувалися на рахунках підприємств і раднаргоспів, а не надходили до центральних відомств для подальшого перерозподілу. Як наслідок, заводи і фабрики отримали більше можливостей для придбання найновішого устаткування, раціонального використання місцевих ресурсів і науково-технічних кадрів.

Літак Ту-124

Відбулися певні зміни в структурі промисловості України. На середину 60-х років питома вага машинобудування в загальному обсязі промислового виробництва зросла до 25 %. Але це стосувалося переважно важкого машинобудування – машин «для виробництва машин». Розпочався також випуск найбільших у світі суховантажних суден та риболовецьких траулерів у Миколаєві. Значних успіхів досягло авіабудування – налагодився випуск нових типів пасажирських і транспортних літаків високого класу. Із 1960 р. завдяки творчому співробітництву авіабудівників Києва і моторобудівників Запоріжжя розпочато виробництво реактивних повітряних лайнерів Ту-124.

За семирічку (1959–1965 рр.) виробництво нових засобів автоматизації збільшилося в 4,2 раза. Усе це забезпечило зростання продуктивності праці, підвищення рентабельності підприємств. Утім, для епохи НТР цього було замало. Як і раніше, в Україні найважливішими галузями промисловості була чорна металургія, вуглевидобування та електроенергетика. На їх розвиток традиційно звертало особливу увагу державне керівництво.

1955 р. вийшла на проєктну потужність Каховська ГЕС, споруджувалися Кременчуцька, Дніпродзержинська та Київська гідроелектростанції. Вони збільшували електроенергетичні потужності України, однак створені «штучні моря» становили загрозу екології і завдавали величезної шкоди сільському господарству України.

Ю. Гагарін і керівник космічної програми СРСР С. Корольов, вихідець з України. 1962 р.

Із середини 50-х років у Криворіжжі діяв найбільший у Європі гірничо-збагачувальний комбінат. Були збудовані нові доменні печі й мартени – не бачені раніше за своєю потужністю. За рівнем виробництва чорних металів на душу населення Україна була попереду високорозвинутих країн світу. Цю обставину нещадно експлуатувала офіційна пропаганда. Металург, шахтар, будівельник на промислових гігантах були героями

кінофільмів, газетних нарисів, навіть пісень. Один із найпопулярніших фільмів того часу – «Весна на Заречной улице» – яскраве свідчення цього.

Саме на шляхах нарощування традиційних галузей промисловості керівництво СРСР сподівалося *«наздогнати і перегнати»* капіталізм. Але це був хибний курс. НТР потребувала цілком нових технологій, які не передбачали великої кількості металу. Але такі технології в Союзі розроблялися повільно, а впроваджувалися переважно на підприємствах, що виробляли військову продукцію.

Саме завдяки концентрації новітніх технологій на воєнно-стратегічних напрямах Радянському Союзу наприкінці 50-х – на початку 60-х років вдалося досягти неабияких успіхів у освоєнні космосу. У СРСР 1957 р. запустили перший штучний супутник Землі і вивели в 1961 р. на її орбіту першого космонавта Юрія Гагаріна.

Велику роль у забезпеченні цих успіхів відіграла Україна.

Загалом, правління Хрущова було відносно успішним періодом розвитку промисловості України. Однак темпи її зростання помітно відставали від відповідних показників по Російській Федерації і СРСР взагалі. Союзне керівництво продовжувало використовувати Україну як ресурсний резерв для прискореного розвитку інших регіонів СРСР, ігноруючи вже перезрілу потребу модернізації промисловості, її структурної перебудови відповідно до запитів НТР й інтересів українського народу. Життя вимагало розширення сфери товарно-грошових відносин, послідовного впровадження господарського розрахунку, самостійності підприємств, утвердження економічного суверенітету республіки. Та московський центр на це не погодився, бо вбачав у такому розвитку подій загрозу своїй необмеженій владі над союзними республіками, замах на унітарну, по суті імперську, природу Союзу РСР.

2. Нове в сільському господарстві

У 50–60-ті роки Україна залишалася одним із основних виробників сільськогосподарської продукції СРСР.

Певний імпульс розвитку сільського господарства республіки дали державні рішення, прийняті після смерті Сталіна. Їх наслідком було зміцнення матеріальної бази колгоспів, радгоспів, деякого розширення сфери товарно-грошових відносин. Заготівлі сільськогосподарської продукції, що при Сталіні на практиці мало відрізнялися від конфіскацій, змінювалися закупівлями. За 1952–1958 рр. закупівельні ціни зросли майже втричі, на зернові культури – майже в 7 разів, на продукцію тваринництва – у 5,5 раза. Приріст сільськогосподарської продукції був досить значний і в 1954–1959 рр. становив понад 7% щорічно.

В інших сільськогосподарських регіонах СРСР також було досягнуто поміт-

ного приросту сільськогосподарської продукції, що викликало безпідставні ілюзії про можливість економічної перемоги над капіталістичним сільським господарством. У травні 1957 р. М.Хрущов висунув утопічне завдання: «*Найближчими роками наздогнати Сполучені Штати Америки по виробництву м'яса, молока й масла на душу населення*». Важливим кроком на шляху до остаточного вирішення цього питання вважався семирічний план (1958–1965). Він передбачав приріст обсягу валової сільськогосподарської продукції на 70%.

Для досягнення поставленого завдання були необхідні не лише величезні капіталовкладення, а й матеріальне заохочення селянства, підтримка його ініціатив, розширення меж економічної діяльності. На практиці все відбувалося навпаки: планувалося одне, робилося – інше. Основна увага партійно-державного керівництва, як і раніше, зосереджувалася на забезпеченні швидкого розвитку промисловості. На село коштів не вистачало, усі бюджетні проблеми, особливо пов'язані з розвитком військово-промислового комплексу й оборони, взагалі вирішувалися передусім шляхом переміщення в ці галузі асигнувань зі статей на розвиток сільського господарства. Основна надія покладалася на адміністративно-командні методи, що давали максимальні результати за мінімальних затрат. На XX з'їзді Компартії України, який відбувся на початку 1959 р., перший секретар ЦК М. Підгорний заявив: «*Завдання семирічки в галузі сільського господарства ми зможемо виконати за 5 років, а багато колгоспів і навіть районів – за ще коротші строки!*». Методи виконання проголошувалися традиційні: «*Треба лише по-більшовицькому взятися за цю справу і як слід використати всі наявні резерви і можливості, що є в колгоспному і радгоспному виробництві*».

У роки семирічки тривало укрупнення колгоспів, яке супроводжувалося оголошенням безлічі дрібних сіл і хуторів «неперспективними». Унаслідок цього всі видатки на їхній економічний і соціально-культурний розвиток скорочувалися до мінімуму. У 1965 р. в Україні було 9,5 тис. колгоспів проти 13 тис. у 1950 р.

Необґрунтованою була також реорганізація сотень колгоспів у радгоспи. Не привела до очікуваних результатів реорганізація в 1958 р. державних машинно-тракторних станцій в ремонтно-технічні. Суть реорганізації полягала у викупі і наступному обслуговуванні державної техніки колгоспами. Як наслідок, колгоспи зазнали величезних збитків.

Негативно вплинула на виробництво продукції сільського господарства заборона тримати худобу в приміській зоні, на околицях міст і спроба зменшити площі присадибних ділянок колгоспникам. Передбачалося, що це сприятиме активній, зацікавленій роботі селян у колгоспах. Насправді єдиним наслідком цього рішення було зменшення сільськогосподарської продукції на колгоспних ринках і підвищення цін на неї.

За вказівками зверху «вдосконалювалася» і вся система агротехніки. Шкідливою оголошувалася травопільна система землеробства, яка підтримувала

мінімальну родючість землі в умовах дефіциту мінеральних добрив і вологи в ґрунті; відмовилися від парів. Нарешті, у другій половині 50-х років, а особливо після офіційного візиту М. Хрущова до Сполучених Штатів Америки в 1959 р., на полях колгоспів і радгоспів у великій кількості почала висіватися кукурудза, котра швидко витіснила традиційні сільськогосподарські культури.

Микита Хрущов в одному з колгоспів України

Основою впровадження кукурудзи, яку щедро величали «царицею полів», стали не економічні, а примусові акції. Ставка робилася на партійно-державний апарат, а не на господарську доцільність, не враховувалися властивості ґрунту, клімат та ін. Із 1958 до 1963 р. посівні площі, зайняті цією культурою, зросли більше як удвічі, а валовий збір – лише в 1,3 раза. Практично незмінною – у межах 25–28 центнерів з гектара – залишалася врожайність кукурудзи. Очікуваного ефекту кукурудза не дала, зате в багатьох районах призвела до порушення сівозмін, структури ґрунтів, зниження врожайності зернових. Становище сільського господарства ускладнив також неврожай 1963 р.

Отже, очікуваного *стрімкого росту* сільського господарства, не сталося. Із 1958 по 1964 р. обсяг валової продукції колгоспів і радгоспів збільшився тільки на 3%. Потім почався спад: у 1963 р., порівняно з 1958 р., продукція землеробства склала лише 86 %, тваринництва – 93%. Сільське господарство, перебуваючи в жорстких межах директивного управління, не могло забезпечити власне населення продуктами харчування. І це в умовах, коли посівні площі Радянського Союзу в другій половині 50-х – на початку 60-х років в результаті освоєння цілинних і перелогових земель в Казахстані на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході СРСР збільшилися на 40 млн гектарів.

Яскравим проявом неефективності колгоспно-радгоспної системи став той факт, що з 1963 р. СРСР був змушений купувати хліб за кордоном, виділяючи з бюджету все більше валюти.

3. Життєвий рівень

Утворення раднаргоспів позитивно вплинуло на розвиток легкої промисловості. Економічна самостійність регіонів дозволяла накопичувати й ефективно використовувати ресурси для поліпшення інфраструктури, житлового будівництва, легкої промисловості, соціально-культурної сфери регіонів. У 1959–1965 рр. на території України було споруджено і реконструйовано 700 підприємств легкої та харчової промисловості, а випуск товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку збільшився вдвічі.

У цей час у республіці започаткувалася нова галузь промисловості – легкове автомобілебудування. На дорогах СРСР з'явився відомий «Запорожець».

«Запорожець-965» на виставці. м. Загреб, Хорватія, 1961 р.

Розвиток промисловості супроводжувався прискореною урбанізацією. У 1951–1958 рр. у республіці було збудовано майже 2 млн квартир загальною площею 85,7 млн м^2, а у 1958–1965 рр. в експлуатацію було введено ще близько 60 млн м^2 житла. Хоча будувалися, переважно, малогабаритні помешкання, так звані «хрущовки», де були поєднані ванна і туалет, а кухня не перевищувала 6 м^2. Але люди, які все життя перебивалися в бараках, гуртожитках і непристосованих приміщеннях, раділи й цьому. Адже житло одержували безоплатно, а в чергу записували сім'ї, у яких на одну людину припадало близько 4 м^2 житла.

Але темпи житлового будівництва не встигали за швидким приростом міського населення. Життєвий рівень робітників і основної маси службовців

Родина слюсаря І. Шведенка вселяється в нову квартиру. 1962 р.

залишався низьким. Мільйони людей жили в перенаселених бараках і непристосованих приміщеннях. Обіцянки партійно-державного керівництва України, висловлені на XVIII з'їзді КП України в 1954 р., забезпечити за два-три роки різке піднесення виробництва товарів народного споживання виявилися облудними, популістськими гаслами. «*Невесела постала перед моїми очима Україна. Бідні, убогі Чигирин, Новогеоргіївка, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ. Пилюка, вибоїни, дороги погані, люди сірі, стурбовані, виснажені*», – писав видатний український кінорежисер і драматург О. Довженко в «Щоденнику» під час подорожі Україною влітку 1955 р.

У 1961 р. була проведена грошова реформа, яку влада рекламувала як прояв турботи про людей. Після реформи вартість карбованця зросла у 10 разів, в обіг було випущено нові гроші. Сучасні економісти вважають реформу прихованою девальвацією. Як наслідок – ціни на колгоспних ринках, які забезпечували тоді близько 15% товарообігу, значно зросли. Через деякий час (у 1962 р.) ціни на деякі продукти харчування зросли і в державній торгівлі. Це погіршило добробут населення. А у 1963 р. країна внаслідок неврожаю опинилася на межі голоду. Не врятувала й цілина, у яку ще недавно було вкладено величезні ресурси. У містах і селах за хлібом утворилися довжелезні черги. У робітничих центрах почалися стихійні бунти. У 1963 р. СРСР вперше почав закуповувати

Одеса другої половини 50-х рр. Фото Жюльєна Галеотті

хліб кордоном, – у США, Канаді та інших капіталістичних країнах. Це означало повний провал усієї попередньої соціально-економічної політики КПРС, її курсу на будівництво комунізму.

4. Зміни в повсякденні і провал комуністичної ідеологізації

Широко розрекламовані плани комуністичного будівництва передбачали формування нового типу людини з комуністичною свідомістю. На це була спрямована вся ідеологічна і масово-політична робота партії і підпорядковних їй культосвітніх закладів – бібліотек, читальних залів, загальноосвітньої школи, спортивних закладів, будинків піонерів тощо. Усі аспекти повсякденного життя політизувалися. Офіційна пропаганда переконувала громадян у перевагах соціалістичного способу життя над капіталістичним. Радянський погляд на життя формували художня література, кінематограф, театр, музика.

У 60-ті роки в містах і райцентрах відкрилися недорогі кафе із стандартними назвами (як правило, російською мовою) «Ветерок», «Минутка», «Улыбка» тощо. Спроби перетворити їх на центри дозвілля нового, комуністичного типу, але виявилися невдалими. Життєві реалії зводили нанівець плани формування «радянської людини».

Через західну культуру, фільми, кінофестивалі, виставки і т. ін. у міста проникали нові віяння моди. У другій половині 50-х рр. деякі молоді містяни в одязі, зачісці й манерах поведінки копіювали героїв західних кінострічок.

Їх називали «стилягами» і звинувачували в низькопоклонстві перед Заходом. Але з часом до них звикли. Населення, особливо молодь, прагнули одягатися різноманітніше, «сучасніше». Усе частіше зверталися в ательє, або шили вдома по лекалах. Кому «пощастило» і хто мав кошти, у перекупщиків («спекулянтів») купували іноземне. Ставала модною косметика. Промисловість поступово налагоджувала масовий випуск нейлонових сорочок, капронових панчіх і шкарпеток із синтетики. Правда, щоб їх отримати, необхідно було кілька годин простояти в черзі.

Поступово міські новації проникали в село разом із студентами, що приїздили під час канікул, або односельчанами, які працювали на міських підприємствах.

У селах, де завжди важко долалися відстані, почали масово купувати велосипеди і мотоцикли. Легкові автомобілі в місті і селі ще були дивиною.

У кінці 50-60-х рр. стали доступнішими телевізори, радіоприймачі, радіоли і магнітофони. Майже до кожної міської квартири і сільського будинку були підведені ретрансляційні динаміки. Телевізорів було мало, тому поширеним був колективний перегляд телепередач. Але багатьох слухачів і глядачів не задовольняла радянська інформація. Вечорами вони налаштовували свої радіоприймачі на хвилі іноземних радіостанцій, які транслювали передачі російською і українською мовами. Це не завжди вдавалося, адже в містах працювали потужні пристрої, які «глушили» зарубіжні «радіоголоси». До того ж, радіоприймачі з діапазонами 13, 16 і 19 метрів, які «глушилки» не могли нейтралізувати, у СРСР не випускали. Прослуховувати зарубіжні радіостанції не заборонялося, але за розповсюдження інформації, яку вони передавали, могли й покарати.

Влада контролювала потенційних радіослухачів. Власники зобов'язані були

Механізатори тракторної бригади МТС Харківської області біля телевізора. 1956 р.

реєструвати кожний куплений приймач. За ухиляння від цього передбачалася кримінальна відповідальність, яка в 1954 р. була замінена штрафом. Реєстрація була скасована лише 1961 р.

Альтернативним джерелом інформації, появу яких викликала НТР, стали примітивні радіостанції, які створювали міські і сільські радіоаматори, кількість яких в 50-60-ті роки різко збільшилася. Ці радіопристрої не реєструвалися, а їх власники називалися «радіохуліганами». Найчастіше через ці пристрої поширювалися фонозаписи популярних зарубіжних мелодій і модних співаків (як правило, на платівках, виготовлених кустарним способом, нелегально). Інколи звучала й небажана для влади політична інформація, зокрема, і критика існуючого політичного режиму.

«Радіохуліганство» було однією з форм масової громадянської активності, з якою особливо активно боровся КДБ. Юридичною підставою для переслідувань раціоаматорів була постанова Ради Міністрів УРСР від 1958 р. «Про факти порушення права користування індивідуальними радіостанціями та про посилення бортьби з цими порушеннями». Як виявилося, обсяг роботи по «виконанню» цієї постанови був значний. В одній лише Сталінській (нині – Донецькій) області в 1959 р. було вилучено 1633 радіопередавальні пристрої. Слухачами «радіохуліганів» по Україні були десятки, якщо не сотні тисяч громадян, переважно, молодшого віку.

КДБ прагнув фіксувати неконтрольовані виходи в ефір. Зокрема, потенційну загрозу кадебісти вбачали в діях «українських буржуазних націоналістів», які поверталися з місць позбавлення волі і, як зазначалося в доповідних

Листівка із закликом до боротьби з радіохуліганством

записках місцевих КДБ, могли «використати апаратуру у випадку загострення міжнародної обстановки».

Особливе занепокоєння спецслужб викликали непоодинокі факти, коли навколо аматорських радіостанцій гуртувалися цілі групи однодумців. Одна з таких груп, яка 1959 р. діяла під назвою «Красний луч» у Запоріжжі, підтримувала зв'язки з ровесниками із зарубіжних країн. Польський кореспонент цієї групи, за свідченням КДБ, здійснював «наклепи на народно-демократичний лад у Польщі, відстоював ідеї абстракціонізму і негативно відгукувався про польсько-радянську дружбу».

КДБ і партійні комітети постійно зверталися до широких мас, закликаючи допомагати викривати і переслідувати «радіохуліганів».

Як свідчить цей бланк, заохочувалися анонімні звернення. Це нагадувало сталінські часи.

6. Економічна дискусія початку 60-х років та назрівання реформ

Труднощі соціально-економічного розвитку привели союзне та українське партійно-державне керівництво до усвідомлення необхідності хоча б деякого реформування існуючої економічної системи.

У 1961 р. у періодиці почали друкуватися статті, що започаткували економічну дискусію 60-х рр., під час якої визрівала думка про необхідність глибоких економічних перетворень. У вирішенні питання «З чого почати?» основна увага зосереджувалася на проблемах недосконалої системи планування та оцінці діяльності підприємств, насамперед за «валовими» показниками. Як писав відомий російський економіст О. Лаціс, розпочалася «золота доба розвінчування ладу».

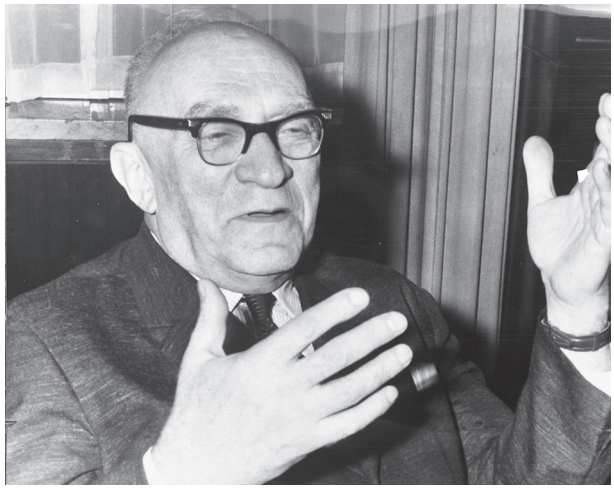

Овсій Ліберман

У 1963 р. учений-економіст Харківського університету О. Ліберман звернувся до М. Хрущова з листом, у якому гостро критикував догматичні установки радянської економічної науки і пропонував перевірені світовим досвідом принципи матеріальної зацікавленості, госпрозрахунок, товарно-грошові відносини. Це дозволило б зменшити вплив управлінського апарату і покращити ефективність виробництва. Проте уряд і біль-

шість економістів не прислухалися до раціональних думок ученого.

Однак дискусія виявилася не безплідною. Найвищі ешелони влади зайнялися підготовкою пакета реформ, котрі б дозволили провести «косметичний ремонт» соціалістичної системи. У своїх доповідях на зборах керівних працівників та «Записці», адресованій ЦК КПРС наприкінці 1964 р., М. Хрущов виступив з ідеями демократизації управління колгоспами і радгоспами, їх спеціалізації, матеріальної зацікавленості працівників аграрного сектора в результатах своєї праці. Проте ці пропозиції стосувалися переважно адміністративної, а не економічної галузі, питань управлінських, а не виробничих.

Та реалізувати навіть ці, куці, обмежені нововведення не вдалося. Нове радянське керівництво, що прийшло до влади в жовтні 1964 р., розпорядилося долею суспільства по-іншому.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як науково-технічна революція вплинула на структуру промислового виробництва?

2. Які економічні і соціально-політичні чинники сприяли впровадженню досягнень науки у виробництво, а які – гальмували його?

3. Які промислові гіганти почали працювати в Україні в першій половині 60-х рр.?

4. Як вплинула на економічний розвиток побудова на Дніпрі каскаду гідростанцій?

5. Охарактеризуйте стан аграрного сектора України на рубежі 50–60-х рр.

6. Чому спроба впровадження в сільське господарство деяких аспектів американського досвіду виявилася невдалою?

7. Чому СРСР змушений був з 1963 р. ввозити хліб з-за кордону?

8. За рахунок яких соціальних і національних груп України відбувалася прискорена урбанізація?

9. Розкрийте позитивні моменти діяльності раднаргоспів. Як можна було уникнути негативних наслідків при утворенні раднаргоспів?

10. До яких заходів вдалося керівництво СРСР, щоб піднести рівень життя населення? Який практичний результат мали ці заходи?

11. У чому суть економічної дискусії початку 60-х рр.? Якими були її наслідки?

12. Чому Україна не зуміла скористатися перевагами науково-технічної революції?

ДОКУМЕНТИ

1. Анекдот часів М. Хрущова

Прилетіли американці на Марс. Ходять, радіють: тут буде військова база, тут аеродром… Раптом із печери визирає марсіанин: – Нічого у вас, хлопці не вийде! – Чому ж? – А тут вже прилітав один, низенький такий і лисий. Так він сказав, що все піде під кукурудзу

Бажан В.В., Пономаренко А.Б.
Політичний анекдот як віддзеркалення епохи М. Хрущова

2. Історик Я. Грицак про прорахунки радянського керівництва в економіці

Хрущов старанно вираховував, скільки тонн заліза має Радянський Союз, щоб перегнати США. Іронія полягала в тому, що США, як й інші промислово розвинуті країни, у той самий час розвивали нові технології, які не потребували такої кількості металу. На Заході повним темпом йшла науково-технічна революція, що базувалася на використанні нових матеріалів напівпровідників, пластмаси. Хрущов хотів догнати і перегнати західний капіталізм, але не розумів, що біжить у цілком протилежний бік. Він став перед потребою нової модернізації країни у відповідь на виклик, який кидала неефективній радянській системі господарства повоєнна науково-технічна революція. Однак його програма модернізації більш відповідала початку, а не другій половині XX ст.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 2000. С. 278–279.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Як оцінюється в цьому анекдоті «кукурудзяна епопея М. Хрущова»?

Документ 2.

Як цей уривок доповіді ілюструє основний стратегічний прорахунок радянського керівництва в економіці? Якими були його наслідки?

§ 13. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. У якому стані перебувала освіта й культура в Україні в другій половині 40-х років?

2. Що таке «ждановщина», і в чому вона виявилася в Україні?

3. Який зміст ви вкладаєте в термін «хрущовська відлига»?

1. Нові умови розвитку культури

Процес хрущовської лібералізації створив нову духовну атмосферу в суспільстві, дещо розширивши можливості для розвитку української культури.

Лібералізація суспільного життя, припинення терору та реабілітація жертв політичних репресій, часткове подолання сталінської «залізної завіси» та розширення контактів із зовнішнім світом, спроби реформування консервативної моделі державної економіки сприяли активізації творчих сил, піднесенню культурного життя.

Але обмеженість і непослідовність М. Хрущова і його оточення в здійсненні економічних реформ несприятливо позначилися на стані народної освіти, науки, літератури, мистецтва. Згубно вплинула на національну культуру русифікація України, яка проводилася під гаслами «інтернаціоналізму», «зближення і злиття націй». М. Хрущов був переконаний, що без впровадження в усі сфери життя союзних республік російської мови і культури комунізм неможливий. Його переконання поділяло партійно-державне керівництво України.

Істотно впливав на культурний процес в Україні оголошений 1961 р. у новій програмі КПРС курс на «*формування нової людини*» як неодмінної складової частини комуністичного будівництва. Будь-які відхилення від офіційної ідеології в науці, освіті, літературі, мистецтві, як і раніше, заборонялися і переслідувалися.

Далекосяжні задуми керівництва КПРС реалізувалися в умовах, коли бюджетні асигнування на найнеобхідніше – освіту, науку, культмасову роботу, не кажучи вже про театр, живопис, кіно та інші види мистецтва – в Україні у розрахунку на душу населення були нижчими, ніж у Росії і деяких інших республіках СРСР, зокрема в Прибалтиці. «Залишковий принцип» забезпечення соціально-культурної сфери, характерний для СРСР загалом, особливо гостро і пекуче відчувався в Україні.

2. Народна освіта

У грудні 1958 р. після широкого обговорення в Радянському Союзі було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». У квітні 1959 р. відповідний закон було ухвалено в Україні.

У цих документах передбачалася структурна перебудова загальноосвітньої школи, уведення восьмирічного всеобучу, перетворення 10-річних середніх шкіл на 11-річні, створення матеріальної бази для оволодіння учнями однією з масових професій.

Запровадження загальної восьмирічної освіти було назрілою проблемою. Але її вирішення стикалося з серйозними кадровими проблемами. Кваліфікованих учителів у школах не вистачало. Щоб виправити становище, розширювалася мережа заочної освіти і поліпшувалися умови підготовки педагогів на відповідних факультетах університетів. У 1958/59 навчальному році у школах республіки працювало понад 300 тис. учителів. Надалі їх кількість збільшилася, забезпечивши реальне впровадження восьмирічного всеобучу і роботу середніх шкіл.

Стратегічним напрямом у роботі школи законом було визначено політехнізацію, зміцнення зв'язку школи з виробництвом. Однак постійна нестача коштів, матеріально-технічних засобів не дозволила реалізувати ці норми закону. Від 11-річки невдовзі відмовилися; поступово занепало й виробниче навчання в школах.

3. Русифікація школи

Найбільше суперечок у суспільстві викликав пункт проєкту реформи школи, який надавав батькам учнів кожної школи право вирішувати, якою мовою має відбуватися навчальний процес.

Проти цього виступили письменники Максим Рильський і Микола Бажан, які оприлюднили свої погляди в статті «В ім'я людини», опублікованій у грудні 1958 р. у газеті «Правда». Цей пункт проєкту розкритикували на партзборах письменники Києва, які одностайно вирішили, що «*віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їхні діти, – не можна*». Письменники добре розуміли, що це питання вирішуватимуть не батьки, а місцеве партійне керівництво, яке орієнтуватиметься на русифікаторські плани центру.

Принципова позиція письменників України викликала хвилю схвальних відгуків у республіці. Однак, всупереч громадській думці, Верховна Рада УРСР включила пункт про обов'язкову російську мову навчання до тексту закону.

У лютому 1963 р. у Києві відбулася наукова конференція з питань культури української мови. У ній брали участь близько 800 науковців. Обговорювалася проблема існуючих обмежень вживання української мови. Йшлося й про неприпустимість звинувачень інтелігенції в буржуазному націоналізмі. Як штучна і надумана була відкинута теорія «двомовної нації». Прийнято кілька резолюцій із закликами до українізації громадського, освітнього і культурного

життя республіки. Говорилося й про необхідність надання українській мові в республіці статусу державної. Та ці рішення не мали значення для провідників «політики партії» в Україні. Курс на русифікацію тривав. Уже на середину 60-х років українською навчалося лише 60% школярів республіки.

У містах становище з викладанням українською мовою виявилось особливо складним. У 1958 р. у міських україномовних школах навчався тільки 21% учнів, а у великих містах України (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи можна було полічити по пальцях. Цікаво, що дані про кількість українських і неукраїнських шкіл вважалися чи не найбільшою державною таємницею і не оприлюднювалися.

Значно зменшилася питома вага українськомовної газетно-книжкової продукції. У 1963 р. із загальної кількості газет в Україні (2 366) українською мовою виходили лише 765, тобто менше третини. У 1960–1962 рр. в Україні вже друкували більше книжок, зокрема й наукових, російською мовою, ніж українською.

4. Спеціальна освіта

Нагальні потреби розвитку народного господарства і культури вимагали підготовки спеціалістів різних професій.

У першій половині 60-х років загальна кількість профтехучилищ, порівняно з 50-ми роками, зросла майже в 1,5 раза, а сільських – більше ніж удвічі. У системі профтехосвіти в середньому за рік готувалося 270–290 тис. висококваліфікованих спеціалістів масових робітничих та механізаторських професій.

Зростала кількість спеціалістів з вищою освітою. 1958 р. у 140 вишах республіки навчалося понад 380 тис. студентів.

Особливо активно велася підготовка кадрів для будівництва, хімічної промисловості, машинобудування, транспорту, сільського господарства. За ініціативою М. Хрущова держава вжила заходів щодо зміцнення навчально-виробничої бази відповідних вишів, здійснювалися акції по переміщенню цих навчальних закладів з міст у сільську зону, будувалися спеціальні навчальні комплекси. Так, Львівський сільгоспінститут переміщується до селища Дубляни, за 12 км від обласного центру, де для нього згодом споруджується цілий спецкомплекс. Так само було в Харкові та в інших містах республіки.

Виші і технікуми вже в 60-ті роки розгорнули підготовку фахівців нових спеціальностей, зокрема в галузі виробництва й експлуатації автоматичних і телемеханічних пристроїв, обчислювальних і обчислювально-аналітичних машин та ін.

Значна увага приділялася вечірній та заочній формам навчання. Якщо в 1950–1958 рр. кількість студентів стаціонару збільшилась у 2 рази, то на заочних і вечірніх відділеннях – у 3–7 разів.

Загалом на 10 тис. населення України у 1963 р. припадало 129 студентів. Це більше, ніж у деяких економічно розвинутих країнах світу, але менше, ніж у Росії, де на 10 тис. жителів припадав 161 студент. Ця різниця збереглася і в наступні роки. Зазначимо, що українців, частка яких у населенні республіки становила близько 75%, серед студентів ВНЗ України було лише 60%. Значною мірою це було наслідком русифікації вищої школи, двері якої для багатьох випускників сільських шкіл, де викладання велося українською мовою, були «надто вузькими».

У роботі вишів і середніх спеціальних навчальних закладів було чимало недоліків. Багато з них мали слабку матеріальну базу, недостатньо кваліфікованих викладачів. Болючою проблемою для студентів була нестача гуртожитків, а збільшення їхньої кількості за рахунок нового будівництва здійснювалося незадовільно: бракувало коштів, будматеріалів, потужностей будівельних організацій.

5. Наука

Науково-технічна революція, що бурхливо розвивалася в усьому світі, висувала перед ученими України складні завдання. У республіці проводилися дослідження за ключовими, визначальними напрямами науково-технічного прогресу. 1964 р. в Українському фізико-технічному інституті АН УРСР (м. Харків) побудовано найбільший у світі на той час прискорювач електронів на 2 млрд електроновольт. Розширилася пошукова діяльність у галузях фізики твердого тіла, матеріалознавства, біофізики, астрофізики тощо.

Україна стала одним із центрів розвитку кібернетики. За цикл праць з теорії цифрових автоматів академік В. Глушков 1964 р. нагороджений Ленінською

Радянська цифрова електронна обчислювальна машина «Київ»

Борис Євгенович Патон (1918-2020)

премією. Українські науковці та інженери спроєктували і збудували цифрову машину «Київ» (1960), першу в СРСР керуючу машину широкого профілю «Дніпро» (1961), машини «Промінь» (1962), «Мир» (1964) та ін.

Колектив Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР 1961 р. одержав перші штучні алмази. Україна залишилася центром досліджень у галузі електрозварювання, яку очолював академік, президент АН УРСР Б. Патон.

Світове визнання здобули праці українських учених у галузі точних наук. Серед них – розроблені наприкінці 50-х років академіком М. Боголюбовим нові методи квантової теорії поля та статичної фізики. Це дало змогу обґрунтувати теорію надтекучості та надпровідності.

Шістнадцять років – із 1946 по 1962 р. – Академію наук України очолював всесвітньо відомий біохімік О. Палладін. Він став засновником української школи біохіміків. У другій половині 50-х років розпочав діяльність інший відомий учений – хірург М. Амосов.

Позитивні зрушення відбулися в сільськогосподарських науках. Проєктувалися і впроваджувалися у виробництво машини для хімічного захисту рослин, зокрема садів та виноградників. Велася активна робота з селекції нових сортів озимої пшениці, ячменю, картоплі, овочів, фруктів. Були виведені нові сорти винограду, смородини, персиків.

Процес десталінізації позитивно вплинув на розвиток суспільних наук. У середині 50-х років почалося видання журналів «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Український історичний журнал» та ін. На їхніх сторінках друкувалися наукові статті з питань історії, економіки, політики і права. Вони сприяли осмисленню проблем суспільного життя, розвивали творчі думки вчених, широкого кола читачів. Водночас ці видання перебували під особливо пильним контролем цензури і відповідних служб ЦК КПУ, які стежили, щоб на друковані сторінки не потрапляли «небажані» ідеї та імена.

Помітною подією наукового життя стало видання першої універсальної «Української Радянської Енциклопедії». Вона не лише створювала цілісну

систему інформації про нашу державу, а й повертала громадськості забуті чи обійдені режимом імена.

Незважаючи на певні успіхи в галузі фундаментальних і прикладних дисциплін, Україна залишалася науковою периферією СРСР. Традиційним став переїзд талановитих учених на роботу до Москви, до Новосибірського наукового центру. У Москві концентрувалися головні науково-дослідні установи, а значить, і основні наукові сили. Внаслідок цього кількість науковців на 10 тис. жителів України в 1963 р. становила лише 16 осіб, тобто вдвічі менше, ніж у Росії, де на 10 тис. жителів припадало 33 наукові працівники.

6. Розвиток української літератури і мистецтва. «Шістдесятники»

Друга половина 50-х рр. стала поворотним пунктом у новітній історії літератури, кіно, живопису, інших видів мистецтва. Розриваючи сталінські ідеологічні пута, митці поверталися до осмислення і відображення загальнолюдських цінностей та ідеалів, до реальної людини з її багатогранними інтересами, запитами. Можливість мати власну, а не сформульовану в кабінетах чиновників від культури думку сприяла духовному розкріпаченню митців. В Україні були широко відомі твори О. Твардовського, В. Дудінцева, А. Вознесенського, Б. Окуджави, інших російських письменників, творчість яких сприяла пробудженню критичної думки в суспільстві, пошукам правди життя, осмисленню буття. Саме тоді починається «новітнє українське» відродження. У літературу і мистецтво входить блискуче, талановите покоління «шістдесятників». «Шістдесятництво» – прояв політичних форм опору різних соціальних верств населення існуючому режимові. Найактивніше і найширше брала участь в цьому русі творча інтелігенція, зокрема письменники, певною мірою художники, вчителі тощо. Вони виступали проти русифікації, обмеження демократії, прав людини, нерівності в становищі республік, жорстокості суворо централізованої тоталітарної системи, недотримання існуючої Конституції, за свободу в питаннях художньої творчості. Це був, зрештою, опозиційний рух проти існуючої державної влади та характеру її діяльності.

«Відлига» в українській літературі почалася влітку 1955 р., коли московська «Літературна газета» опублікувала статтю Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», у якій кінодраматург закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». На цей виступ жваво відгукнулися письменники.

О. Довженко опублікував автобіографічну повість «Зачарована Десна», Б. Антоненко-Давидович написав роман «За ширмою», Григір Тютюнник створив роман «Вир», Л. Первомайський виступив зі збіркою новел «Материн солодкий хліб» і романом «Дикий мед». Ці твори істотно розширювали межі, дозволені літераторам так званого «соцреалізму».

Василь Симоненко

Ліна Костенко

Естафету старшого покоління підхопили молоді митці.

У кінці 50-х – на початку 60-х років розквітає талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження» Василя Симоненка. Уродженець Полтавщини, Симоненко почав писати вірші, ще навчаючись на факультеті журналістики Київського держуніверситету. У 1962 р. побачила світ його перша поетична збірка «Тиша і грім». Згодом – збірка «Земне тяжіння». 1965 і 1973 рр. його твори надрукували в Мюнхені. Однак побачити їх поетові так і не судилося. 1963 р. його було жорстоко, по-звірячому, побито на вокзалі в Черкасах; злочинців так і не знайшли. Того ж року Василь Симоненко помер.

Стрімко увірвалася в українську поезію одна з найобдарованіших представниць «шістдесятників» Ліна Костенко. Із відзнакою закінчивши Літературний інститут ім. Горького в Москві, поетеса випускає дві, одразу ж помічені критикою збірки поезій – «Проміння землі» та «Мандрівне серце». Ліна Костенко звертається до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого країни. Вірші поетеси вирізняє неординарність, критичні оцінки багатьох подій.

Центром українського «шістдесятництва» став заснований у 1959 р. київський клуб творчої молоді «Сучасник», ініціатором і натхненником створення якого був театральний режисер Лесь Танюк. Клуб здійснював значну просвітницьку роботу, проводив святкування ювілейних дат видатних українських діячів, сприяв організації виставок молоді. 1962 р. такий самий клуб («Пролісок») виник у Львові, надалі творчі осередки «шістдесятників» з'явилися в Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську, інших містах України.

У 60-х роках ім'я київського письменника В. Некрасова тісно пов'язувалося з московським опозиційно-демократичним журналом «Новый мир», головним

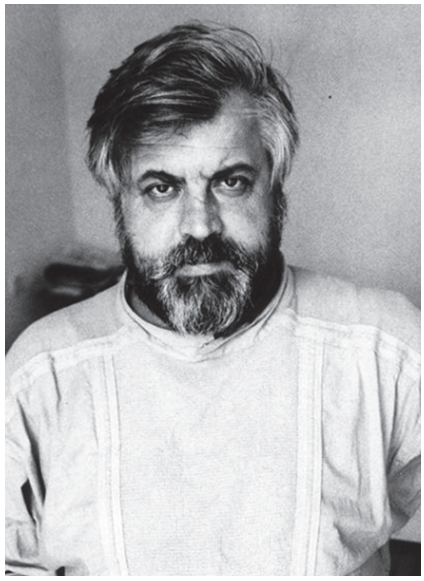

Лесь Танюк

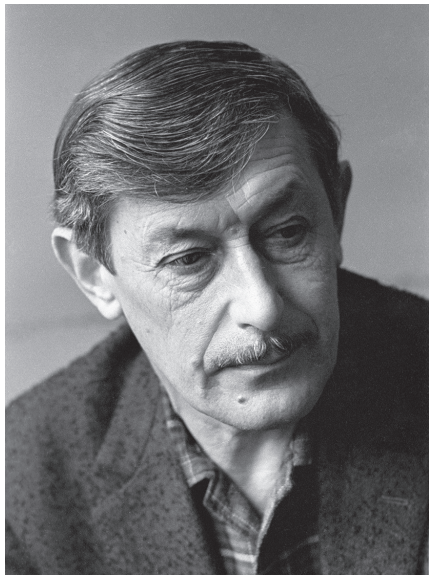

Віктор Некрасов

редактором якого був О. Твардовський. Тут вийшли друком його подорожні нотатки, роздуми про минуле й сучасне Києва. Тексти В. Некрасова вирізнялися прямотою, правдивим висвітленням війни, відмовою від відкрито «чорного» зображення західного способу життя. Це й стало однією з причин цькування письменника, що спонукало його в 1977 р. емігрувати.

Поступове згортання «хрущовської відлиги» на початку 60-х років загострило стосунки діячів мистецтва з владою.

У 1962 і 1963 роках М. Хрущов провів широко розрекламовані зустрічі з діячами літератури і мистецтва. На них він роздратовано, сердито, вживаючи навіть нецензурну лайку, засудив «відступи від соціалістичного реалізму», а також «прояви формалізму і абстракціонізму».

Зауважимо, що партійний вождь, м'яко кажучи, слабенько орієнтувався в мистецтві. Згодом, вже усунутий від влади, він це визнав. «*Я ничего не понимал*», – так охарактеризує він незадовго до смерті своє тодішнє розуміння процесів, що відбувалися в мистецькому житті.

Слідом за московськими «проробками» відбулася ревізія «відхилень» у творчості митців України. Здійснювалася вона під виглядом «задушевних» бесід у відповідних спілках у Києві, Львові, Харкові, відвідин майстерень художників, розмов у державних та партійних кабінетах. Засоби масової інформації критикували за «формалістичні викрутаси» Л. Костенко, М. Вінграновського, І. Драча та ін.

Тривало переманювання видатних українських митців до Москви. Олександра Довженка забрали туди, по-суті, примусово. На той час він підготував сценарій кіноповістей «Зачарована Десна» та «Поема про море». За останню в 1959 р. (посмертно) митця було нагороджено Ленінською премією.

Отже, українська культура скористалася новими можливостями, які виникли в умовах десталінізації суспільства. Але вийти за межі, установлені для неї партійно-радянським керівництвом СРСР, вона була неспроможна.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте обставини, які сприяли і гальмували розвиток культури в Україні в роки правління М. Хрущова.

2. Що таке «залишковий принцип» у фінансуванні культури і як він відбився на її стані в 50–60-ті роки?

3. Які зміни в зазначений період відбулися в освіті України?

4. Чим була викликана і в чому проявлялася русифікація в Україні в другій половині 50-х – першій половині 60-х років?

5. Що нового з'явилося в системі підготовки спеціалістів у 50–60-ті роки?

6. Наскільки національна структура студентства України відповідала структурі населення республіки? Які були тут диспропорції і чим вони були викликані?

7. Які позитивні й негативні моменти характеризували розвиток науки в Україні в 50–60-ті роки?

8. Кого з видатних українських учених, які працювали на той час в Україні, ви можете назвати?

9. Які обставини перетворювали Україну на наукову периферію СРСР?

10. Дайте характеристику поняттю «шістдесятництво».

ДОКУМЕНТИ

1. Роз'яснення національної політики КПРС журналом АН СРСР «Советское государство и право»

В настоящее время вопрос о взаимоотношениях в СССР имеет лишь коммунистическую постановку – достижение всестороннего единства советских наций с перспективой их полного слияния...

Взаимная ассимиляция наций по сути дела денационализирует национально-территориальные автономии и даже союзные республики, приближая с этой стороны советское общество к пункту, по которому полное государственно-правовое слияние наций станет делом обозримого будущего.

Советское государство и право.
1961. № 12. С. 13, 25.

2. З резолюції республіканської наукової конференції з питань культури української мови

Київ, 11–15 лютого 1963 р.

...Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб:

1. В усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чиї кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою.

2. В усіх установах і на підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою.

3. Академія наук, інститути, видавництва писали і видавали наукові твори переважно українською мовою.

4. Кіностудії створювали художні і наукові кінофільми лише українською мовою, а стрічки, створені в інших республіках, перекладалися українською мовою.

Национальный вопрос в СССР.
Сборник документов / сост. Р. Купчинский. Мюнхен, 1975. С. 27.

3. Євген Сверстюк про «шістдесятників»

Шістдесятники – велике явище другої половини XX століття, дивне своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 60-х років і фіксується образ:

Такий був час: кругом шакали
У колі жменька нас жива,
А ми феномена шукали
І спотикались об слова.

Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді – за шукання істини – замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіціальній літературі і всьому апаратові будівничих казарм.

Сверстюк Є. Блудні сини України.
Київ, 1993. С. 24–25.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

У наведеному уривку статті з журналу «Советское государство и право» йдеться про «повне злиття націй», «денаціоналізацію», «асиміляцію». Свого часу В. Ленін вважав метою соціалізму «не лише зближення націй, але і їх злиття». У програмі КПРС 1961 р. йдеться про «подальше зближення націй і досягнення їх повної єдності».

Поясніть зміст цих термінів. Які з них найповніше відбивають політику партії і держави в Україні? Як розуміти те місце, де говориться, що *«злиття націй» – справа «обозримого будущего»?*

Документи 1 і 2.

Чи були розбіжності між рішеннями конференції та офіційною політикою стосовно української мови? Доведіть свою думку, користуючись документами.

Документ 3.

Якими ознаками характеризує Є. Сверстюк рух «шістдесятників»?

§ 14. ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Що таке русифікація і як вона здійснювалася в 1950–60-ті роки в Україні?
2. Охарактеризуйте причини виникнення та історичне значення «шістдесятництва». У чому причина конфлікту деяких діячів культури з владою?

1. Причини виникнення та особливості дисидентського руху в Україні

Суперечливий характер «хрущовської відлиги» зустрів неоднозначну оцінку суспільства. Зокрема, прагнення влади втримати народ під своїм контролем та проводити десталінізацію у визначених межах вело її до конфлікту з інтелігенцією та критично налаштованими представниками інших верств населення. Результатом цього стала поява наприкінці 50-х–на початку 60-х років руху українських інакодумців – *дисидентів (з латини –«незгодні»).*

Чесні, талановиті письменники, поети, художники, юристи та інші представники інтелігенції, здатні незалежно мислити робітники та селяни гостро відчували наростання негараздів у суспільстві, засилля центру, його дискримінаційну політику щодо України. Своє незадоволення вони висловлювали по-різному – інколи відкрито, публічно, а інколи – у вигляді листівок, звернень до влади, наукових досліджень і т.ін., вимагаючи зміни політики.

Дисиденти підхопили естафету боротьби за громадянські й національні права українського народу з рук попередніх поколінь українських патріотів – учасників визвольної боротьби 1917–1921 рр., вояків УПА і підпільників ОУН, котрі не припиняли своєї діяльності в Україні протягом 50-х років.

Помітно впливали на формування інакодумства в Україні зовнішні чинники. Передусім це стосується антикомуністичних виступів у країнах так званого соціалістичного табору, зокрема 1956 р. в Угорщині, потім – у Польщі, Східній Німеччині, Чехословаччині. На активізацію вільнодумства вплинув розпад світової колоніальної системи на рубежі 50–60-х років, розгортання світового

правозахисного руху, стимульованого прийнятою 1948 р. та з 1963 р. розповсюдженою в Україні «Загальною декларацією прав людини».

Дисидентський рух в умовах України набув національно-демократичного забарвлення. Він заявив про себе ще в середині 50-х–на початку 60-х років, – навіть раніше, ніж у Ленінграді, Москві та інших містах Росії.

Як форма громадсько-політичного руху дисидентство України відзначалося певними рисами.

По-перше, це була мирна, ненасильницька форма боротьби. Дисиденти зверталися до розуму і совісті людей. Підтримуючи ідеали національно-визвольної боротьби, дисиденти прагнули досягти мети конституційними методами, шляхом проведення агітаційно-пропагандистських акцій.

По-друге, цей рух мав чітко визначені організаційні форми (гуртки, спілки, об'єднання, комітети).

По-третє, дисидентство було загальноукраїнським явищем й існувало в усіх регіонах України: в Центрі і на Сході (Київ, Харківщина, Донеччина, Луганщина); у західній частині (Львівщина, Івано-Франківщина, Тернопільщина, Буковина); на Півдні (Одеса, Миколаїв, Херсон).

По-четверте, дисидентство охоплювало різні соціальні прошарки населення – інтелігенцію (письменники, журналісти, літературознавці, вчителі, юристи, спеціалісти різних галузей народного господарства), студентство, робітництво тощо.

Важливою акцією, проведеною за участі українських дисидентів, стала конференція в Київському державному університеті з питань культури мови (лютий 1963 р.), що перетворилася на масову антирусифікаторську акцію. Опозиційний характер мали виступи інтелігенції на щорічних мітингах у Шевченківські дні біля пам'ятників Кобзарю у Києві та Каневі.

Широку хвилю протестів у середовищі прогресивної української інтелігенції спричинила пожежа у фонді українських рукописів Київської публічної бібліотеки Академії наук УРСР. Показово, що підпалили бібліотеку під час Шевченківських днів 24 травня 1964 р. Дисиденти заявили, що пожежа – справа рук таємних спецслужб.

Частина дисидентів відкидала ідеологічні основи існуючої системи, проповідуючи ліберальні або націоналістичні погляди. Але основна маса не відмовлялася від комунізму. До того ж, вони звинувачували владу у відхиленні від «справжнього» марксизму. Зрештою, дисиденти самі були продуктом системи і в її «поліпшенні», «вдосконаленні» вбачали сенс свого життя. Дисиденти-«шістдесятники» прагнули «соціалізму з людським обличчям», соціалізму, який би відкривав дорогу національному розвитку. Це була своєрідна форма «націонал-комунізму», який був розгромлений у 20-х – на поч. 30-х рр. Здавалося б, в умовах десталінізації і деякого розширення прав України в складі

СРСР такі погляди не загрожують основам існуючого ладу. Та, незважаючи на це, всі носії цих поглядів опинялися під пильним контролем каральних органів режиму, який не визнавав за своїми громадянами права на найменше відхилення від офіційної лінії.

Залежно від «провини» і «впертості» (наполягав чи не наполягав «на своєму»; засуджував чи не засуджував свою попередню діяльність) визначалася й міра покарання. Когось було «профілактовано» в КДБ чи кабінетах партійних функціонерів, решту притягли до судової відповідальності.

2. Репресії проти дисидентів

Активізацію дисидентів влада зустріла у всеозброєнні. 25 грудня 1958 р. був схвалений Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а в новій редакції Кримінального кодексу УРСР залишалася сумнозвісна 62 стаття – «антирадянська агітація та пропаганда».

Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР рапортував у 1960 р., що за 1954–1959 рр. у республіці ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації і групи, притягнуто до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжито профілактичних заходів щодо 1300 громадян.

Особливим досягненням керівництво КДБ вважало розкриття 46 антирадянських груп серед інтелігенції та молоді, які налічували 245 учасників.

У травні 1961 р. у Львівському обласному суді відбувся судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою (УРСС), організованою 1959-го року Левком Лук'яненком. УРСС ставила за мету домогтися виходу України зі складу СРСР. Це право було зафіксоване конституційними положеннями.

Учасники акцій протесту в США проти ув'язнення учасника дисидентського руху Л.Г. Лук'яненка. 1970-ті рр.

Організатора спілки Л. Лук'яненка засудили до страти, яку згодом замінили 15-річним ув'язненням у таборах та 10-річним засланням. До різних термінів були засуджені й інші члени спілки.

Група Л. Лук'яненка – не єдина самостійницька організація України. Такі самі позиції обстоювала Об'єднана партія визволення України, що існувала у 1953–1959 рр., створені у 60-х роках Український національний комітет (УНК), Український національний фронт (УНФ) та ін. Належний рівень організації, конспіративність, повна відданість боротьбі дозволили УНФ протриматся 18 років.

Судові процеси над інакодумцями відбувалися в різних регіонах республіки. 1961 р. у Донецьку засуджено групу громадян, яку очолював журналіст Григорій Гайовий. 1962 р. у Запоріжжі пройшов суд над групою з шести осіб, до якої входили Володимир Савченко, Володимир Чернишов, Володимир Ринковенко та ін. Ця група молодих робітників організувала в Мелітополі підпільну організацію, яка ставила за мету боротьбу за демократизацію режиму. «*В школі говорили одне, а в житті виявилося зовсім по-іншому*», – пояснював мотиви своєї участі в підпільній організації її член Ю. Покрасенко.

Такі самі політичні процеси відбувалися в Рівному, Тернополі, Чернівцях, Луганську, Києві. На основі судових рішень більшість підсудних було репресовано. І при цьому радянський уряд невпинно лицемірно заявляв, що в СРСР немає випадків притягнення до судової відповідальності з політичних мотивів, що «в СРСР немає політичних в'язнів».

У середині 60-х рр. репресії щодо дисидентів посилилися. У серпні–вересні 1965 р. було заарештовано близько двох десятків правозахисників. Серед них – літературний критик Іван Світличний, художник Опанас Заливаха, історик Валентин Мороз, поет-перекладач Святослав Караванський.

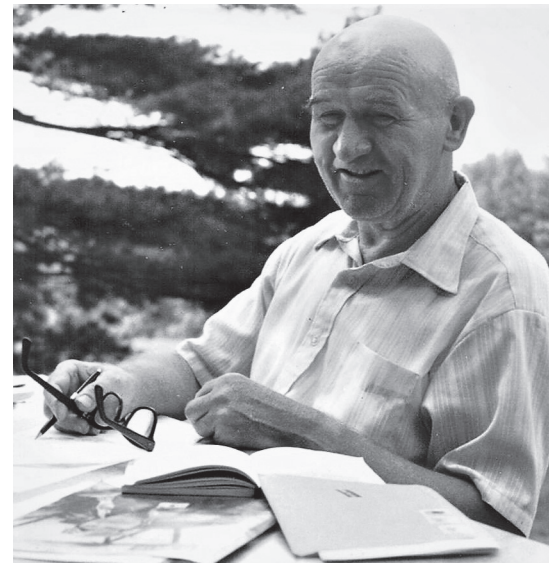

Петро Григоренко

Репресій зазнав і один з лідерів українського дисидентського руху генерал Петро Григоренко. У відповідь на правозахисну діяльність, виступи на підтримку справедливої боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину його спочатку було запроторено до психіатричної

лікарні, а влітку 1964 р. позбавлено генеральського звання. Коли у квітні 1965 р. його припинили примусово «лікувати» і тодішній Голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін дав вказівку поновити П. Григоренка в генеральському званні, Л. Брежнєв заявив: *«Цього генерала я знаю... Рано його відпустили. Шкода»*.

Рішучий наступ комуністичної системи на інакодумців засвідчив про кінець «відлиги».

3. Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Підсумком діяльності дисидентів часів «відлиги» була праця літературного критика з Києва Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», перекладена кількома європейськими мовами. Книжка була своєрідним протестом проти

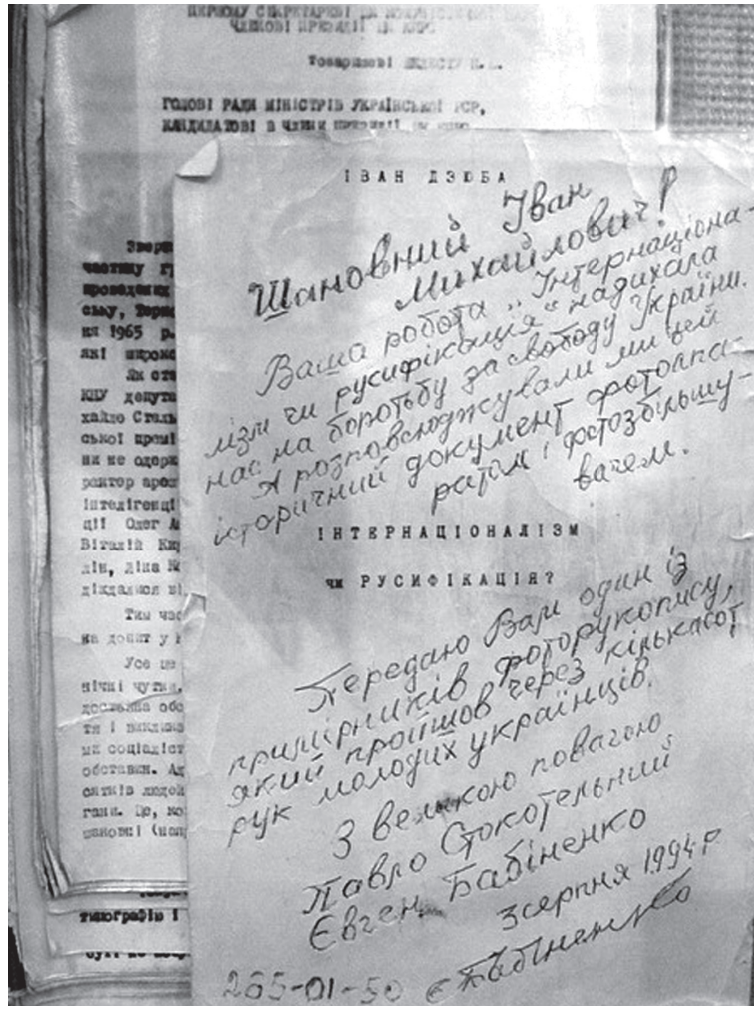
ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР,

ІВАН ДЗЮБА

Шановний Іване Михайловичу!

Ваша робота "Інтернаціоналізм чи русифікація?" надихала нас на боротьбу за свободу України. Я розповсюджував її як історичний документ. Фотокопії передано Вам одним із прихильників фотокопіювання, який пройшов через кількасот рук молодих українців.

З великою повагою

Павло Соколовський

Євген Бабіненко

30 серпня 1994 р.

Є. Бабіненко

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

Самвидав праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

проведених 1965 р. арештів українських дисидентів, звинувачення їх в антирадянській діяльності. Свій твір І. Дзюба адресував П. Шелесту, тодішньому першому секретареві ЦК КП України. Автор сміливо засуджував практику нехтування громадянськими правами українського народу. Гостро критикував національну політику Комуністичної партії в Україні. Праця, хоч і базувалася на ідеологічних засадах націонал-комунізму, дала могутній поштовх розгортанню правозахисного руху. Не випадково письменник Б. Антоненко-Давидович назвав працю І. Дзюби «референдумом покоління». Вустами молодого публіциста найактивніша частина української молоді заявила про свій розрив з тоталітарною системою.

Багатьом цей розрив вартував кар'єри: когось він повів страдницьким шляхом в'язнів сумління, деякі заплатили за нього власним життям. Але то не були марні жертви. «*Віра виникає тоді, коли є мученики*», а «*знищені стають прапором*», – писав про українських дисидентів Валентин Мороз.

У цьому істинне значення їхньої діяльності.

4. Антирелігійна кампанія в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років

Політика десталінізації, яка проводилася в СРСР, не передбачала гармонізації відносин держави з церквою. Комуністична ідеологія, що базувалася на грубому матеріалістичному світогляді, неминуче суперечила релігійній свідомості. Саме це стало причиною чергової антирелігійної кампанії, яка проходила на зламі 50–60-х років, коли заговорили про комунізм як про близьку перспективу.

Газети, радіо, культурно-освітні заклади, інші засоби впливу на населення були зорієнтовані на посилення атеїстичної роботи. Починаючи з другої половини 50-х років, у редакціях газет, на радіо організуються відділи атеїзму. «Товариство по розповсюдженню політичних і наукових знань» (з 1963 р. – товариство «Знання»), окрім спеціальних університетів на громадських засадах, створює науково-методичні ради, секції пропаганди науково-атеїстичних знань. У багатьох обласних і районних центрах працюють атеїстичні музеї та планетарії. У вишах відкриваються кафедри наукового атеїзму. Курс лекцій з наукового атеїзму запроваджується не тільки у вищих, а й у середніх спеціальних навчальних закладах, у старших класах загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищах, на курсах перепідготовки кадрів різних рівнів. У мережі політичної освіти для дорослих і для працюючої молоді організовувалися теоретичні семінари, гуртки, масові школи з антирелігійною спрямованістю, кількість слухачів яких постійно збільшувалася.

На початку 1962 р. істотно змінилося законодавство. Обмежувалося відкриття церков та молитовних будинків. Питання про припинення діяльності

храму вирішувалося не в центрі (як було до того), а виконкомом обласної ради. Культовий об'єкт міг бути закритий і на підставі акта технічної комісії та висновку уповноваженого у справах церкви при облвиконкомі. Культові споруди закривалися і навіть демонтувалися «у зв'язку з реконструкцією населених пунктів». Священники позбавлялися можливості контролювати фінанси релігійних громад, не мали права керувати їхньою практичною діяльністю. Державні податки на релігійні громади сягали понад 80%. Релігійна громада мала право наймати священнослужителя тільки тоді, коли він отримував реєстраційне посвідчення уповноваженого в справах культів при облвиконкомі.

Бесіда на атеїстичну тему для колгоспників сільгоспартелі Переяслав-Хмельницького району Київської обл. 1959 р.

Утисків зазнали всі релігійні конфесії. Протягом 1957–1964 рр. в Україні було закрито 46% православних храмів. Найбільше це стосувалося центральних та південно-східних районів України, де опір населення антицерковним акціям був незначним. Так, у Запорізькій області залишилося 9 храмів, на Дніпропетровщині – 26, у Криму – 14. Церкви, костьоли, синагоги і молитовні будинки активно закривалися в усіх, без винятку, регіонах.

Партійні агітатори намагалися переконати народ, що в добу космічних польотів і блискучих наукових досягнень релігійне мислення є проявом відсталості, реакційності і суперечить природі радянської людини – будівника комунізму.

Усе це отруювало свідомість, вносило дискомфорт у життя мільйонів людей, особливо старшого віку.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть причини виникнення й особливості дисидентського руху в Україні.

2. Якою була географія і соціальний склад дисиденства в Україні?

3. Які ідеологічні принципи обстоювали дисиденти?

4. Які акції, проведені дисидентами, викликали найбільший резонанс у суспільстві?

5. Охарактеризуйте вислови: «Віра виникає тоді, коли є мученики» і «Знищені стають прапором».

6. Охарактеризуйте розмах політичних репресій в Україні в другій половині 50-х – першій половині 60-х років.

7. Який резонанс у суспільстві викликала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»?

8. Чому письменник Б. Антоненко-Давидович назвав працю І. Дзюби «референдумом покоління»?

9. Що спричинило антицерковну кампанію в Україні в 50–60-х роках, і якими були її наслідки?

10. Які погляди на майбутнє України висловлювали українські дисиденти?

ДОКУМЕНТИ

1. Із книги Л. Лук'яненка «Сповідь у камері смертників»

1953 року я вступив на юрфак Московського університету ім. Ломоносова.

...За п'ять років у Москві мене сім разів обізвали «хохлом». Кожен із цих сімох був моїм колегою і називав мене хохлом у доброму гуморі. Я в той момент і точно в його ж доброзичливому тоні називав його «кацапом». І тут ставало несподіване: мій добрий колега різко зупинявся, повертався, витріщувався на мене, наче як на якогось марсіанина, і кидав:

– Так ти націоналіст...

...Я почав уважніше придивлятися під цим кутом зору до майбутніх юристів – російських інтелігентів, потенціальних творців національної державної політики Союзу РСР – і побачив, що національна зверхність державної багатовікової імперської нації так глибоко просякла свідомість російських людей, що нерівність вони сприймали за рівність.

...Після XX з'їзду КПРС у московських бібліотеках, у читальних залах з'явилося багато раніше закритої літератури... Твори М. Грушевського теж почали видавати...

У залі періодики бібліотеки імені Леніна з'явилися комплекти журналу «Гасло», що виходив у Чернівцях і друкував матеріали до програми РУП (Революційної української партії)... Мене вразили матеріали до програми РУП своєю демократичністю і соціалістичністю.

Лук'яненко Левко. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. С. 18.

2. Уривок із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

От і радіємо з денаціоналізації десятків народів, з успіхів русифікації, то, що мовляв понад десять мільйонів неросіян в Союзі, за останнім переписом (1959-го р.) назвали «рідною» російську мову і зреклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому и могучему русскому языку», забуваючи, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витісняти й заміняти собою інші і славили її лише тоді й оскільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших.

… Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості. Бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка того питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народом відмовлятися від своєї мови… Кому і що це дає?… Потрібно багато несправедливості і неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах. Чи при цьому можливе буде створення тієї високолюдяної й високоморальної атмосфери, з якою тільки й пов'язується в наших поглядах комунізм.

***Вітчизна*. 1990. № 7. С. 100.**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Які причини виникнення дисидентства і власної участі у ньому визначає Л. Лук'яненко?

Документ 2.

Прокоментуйте уривок із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

а) Про яку атмосферу «неправди і несправедливості» пише І. Дзюба?

б) Які офіційні догми радянської пропаганди заперечував у своїй праці І. Дзюба?

§ 15. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Згадайте дати

5 березня 1953 р. – помер Й. Сталін.

Червень 1953 р. – пленум ЦК КПУ увільнив від посади першого секретаря ЦК КП України Л. Мельникова і вперше обрав на цю посаду українця О. Кириченка.

Вересень 1953 р. – пленум ЦК ВКП(б) розглянув питання розвитку сільського господарства.

Лютий 1954 р. – розпочалося освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Алтаю і Сибіру.

19 лютого 1954 р. – Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про передачу Криму до складу УРСР.

Лютий 1956 р. – XX з'їзд КПРС, на якому з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» виступив М. Хрущов.

30 червня 1956 р. – постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його шкідливих наслідків».

24 грудня 1957 р. – пленум ЦК увільнив від посади першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка і обрав на цю посаду М. Підгорного.

Грудень 1958 р. – Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

1961 р. – суд у Львові над членами дисидентської організації – Української робітничо-селянської спілки – Л. Лук'яненком, Г. Кандибою та ін.

Жовтень 1961 р. – XXII з'їзд КПРС ухвалив нову програму КПРС.

Лютий 1963 р. – республіканська наукова конференція в Києві, присвячена питанням культури української мови.

Лютий 1963 р. – із сибірського заслання до Риму прибув митрополит Української греко-католицької церкви Й. Сліпий (з 1965 р. – кардинал).

Липень 1963 р. – пленум ЦК КПУ увільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. На цю посаду було призначено П. Шелеста.

Жовтень 1964 р. – усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та обрання Л. Брежнєва.

Серпень–вересень 1965 р. – перша велика хвиля арештів інтелігенції, працівників культури, письменників, журналістів України.

Вересень–грудень 1965 р. – підготовка Іваном Дзюбою праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

2. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь, чи історичне есе на одну із запропонованих тем

1. Національні особливості «відлиги» в Україні.
2. Науково-технічна революція і економічні реалії України 50-60-х рр.
3. Провал планів семирічки в сільському господарстві.
4. «Кукурудзяна епопея» і причини її провалу.
5. Грошова реформа 1961 р. і її наслідки.
6. Українські туристи за рубежем.
7. «Передача Криму – подарунок М. Хрущова»?
8. Хто з політв'язнів і чому не підпадав під реабілітації 50-60-х рр.
9. Стислий життєпис одного з шестидесятників.
10. Влада й інтелігенція в 50-60-ті рр.

11. Політична думка українських дисидентів.

12. Повсякденне життя наприкінці 50-х–60-ті рр. (місто або село – на вибір).

13. Коли і в яких обсягах Радянський Союз почав закуповувати за кордоном хліб?

14. Чому відкриття і розробки українських вчених і конструкторів довго не впроваджувалися у виробництво?

15. Іноземне радіомовлення і його вплив на настрої в українському суспільстві.

16. Комуністична влада і церква (друга половина 50-60-ті рр.).

17. План побудови комунізму до 1980 р. у масовому сприйнятті населення України.

18. Військово-промисловий комплекс СРСР і Україна.

3. Рекомендована література

Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.). Київ, 2000.

Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. Київ, 2000.

Дзюба І. Між культурою і політикою. Київ, 1996.

Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991) : українська версія. Запоріжжя, 2019 .

Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. Київ, 1995.

Курносов Ю. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х років. *Український історичний журнал*. 1990. № 5.

Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. *Історичні есе*. Т. 2. Київ, 1994. С. 296-305.

Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських дисидентів. *Історичні есе*. Т. 2. Київ, 1994.

Ляшко О. Микита Хрущов: відлига і заморозки. *Вітчизна*. 1994. № 7-12.

Савельєв В. Чи був М. В. Підгорний виразником «українського автономізму. *Український історичний журнал.* 1991. № 4.

Табачник Д. В., Шаповал Ю. І. О. І. Кириченко: Штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953-1956 рр. Київ, 1990.

Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : навч. посіб. Київ, 2000.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. Київ, 2013.

Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40456/14-Bazhan.pdf?sequence=1

Тема 3
УКРАЇНА І ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (сер. 60-х – поч. 80-х років)

§ 16. ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА КРИЗА

Згадайте:

1. Чи є підстави вважати радянську систему після смерті Сталіна тоталітарною?

2. Чому в роки «хрущовської відлиги» не були подолані наслідки сталінізму в різних сферах життя? 3. Що таке «український офіційний автономізм»?

1. Україна і усунення М.С. Хрущова від влади

Ліберальні реформи радянського ладу, які проводив М.Хрущов, так і не змінили політичної системи СРСР. Зберігалася однопартійність, всесилля партійно-державної номенклатури, ідеологічний диктат КПРС. В Україні внаслідок «офіційного автономізму» вплив партійно-державних верхів зріс до небаченого рівня. Зі свого боку, українські керівники всіляко вихваляли М. Хрущова. Вони відчували, що побудований за ієрархічним принципом партійно-державний апарат СРСР, а відповідно і УРСР, не може ефективно функціонувати без всесильного вождя. На цю роль, при потуранні можновладців усіх рангів, висувався сам ініціатор розвінчання культу особи Й. Сталіна – М. Хрущов. У доповіді ЦК КПУ на XXI з'їзді КП України 1960 р. Хрущов характеризувався як «видатний державний діяч, великий гуманіст, невтомний організатор і трудівник, вірний більшовик-ленінець». Свого часу подібними оцінками рясніли промови на адресу самого Й. Сталіна, «вождя і вчителя всіх трудящих», «вірного керманича партії і радянської держави».

Але з часом у діях М. Хрущова почали виявлятися риси, які спричинили незадоволення номенклатури. Імпульсивність, непрогнозованість вчинків і рішень, постійні розмови про демократизацію суспільства і скорочення армії чиновників викликали роздратування в середовищі партійно-державної еліти, хоча Хрущов впевнено обстоював позиції збереження повного й необмеженого контролю партійно-державної номенклатури суспільством.

Розчарування зростало і в середовищі інтелігенції, яка чекала глибинних демократичних перетворень, демонтажу тоталітарної системи, а стала свідком незграбної спроби її модернізації.

Фатальними для М. Хрущова виявилися його невдалі спроби домогтися істотного підвищення життєвого рівня народу. Замість цього уряд змушений був провести в 1961 р. грошову реформу, зменшити асигнування на виробництво товарів народного споживання. Унаслідок цього підвищилися ціни на м'ясо, масло та інші продукти, що викликало обурення. У Новочеркаську (РРФСР) влітку 1962 р. відбулися страйки і масова демонстрація робітників, яку було розстріляно військами. Робітничі виступи відбулися і в Україні: у Черкасах, Харкові, Києві та інших містах. Вони були нетривалими і закінчувалися після втручання партійних і державних органів, які оголошували догани керівникам

М. Хрущов виступає на сесії Генасамблеї ООН. 1960 р.

підприємств або усували їх з посад. Але в Донецьку, Краматорську, Жданові, Артемівську дійшло до страйків і демонстрацій.

Невдоволення ще більше посилилося в 1963 р., коли внаслідок недороду і саботажу антихрущовської опозиції в країні почалися серйозні труднощі з продовольством і утворилися довгі черги за хлібом. В Одесі робітники відмовилися вантажити масло, яке, як «братерську допомогу», планувалося відправити на Кубу. Серйозні робітничі заворушення відбулися в Кривому Розі, де на тиждень було введено воєнний стан. Були і жертви. Прагнучи подолати продовольчу кризу, радянське керівництво у 1963 р. провело перші великі закупівлі зерна за кордоном.

Але не лише робітничі виступи викликали занепокоєність номенклатури. Нескінченні реорганізації, особисті прорахунки в питаннях внутрішньої й зовнішньої політики, призвели до організації змови проти першого секретаря ЦК КПРС.

Змова виникла на найвищому рівні. За усунення Хрущова виступив навіть М. Підгорний, якого в 1963 р. Хрущов призначив на відповідальну роботу в Москві, а також П. Шелест – із 1963 р. перший секретар ЦК Компартії України, та інші представники партійної еліти. Рішенням жовтневого Пленуму ЦК КПРС 1964 р. М. Хрущова було знято з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. То був фактично перший в історії випадок усунення від влади мирним способом вищої посадової особи в КПРС і радянській державі. Першим секретарем ЦК КПРС обрано Леоніда Брежнєва. Головою Ради Міністрів став Олексій Косигін.

2. Від хрущовської лібералізації до неосталінізму

Жовтневий (1964) Пленум ЦК КПРС, який усунув від влади М. Хрущова, проходив під гаслами подолання волюнтаризму і суб'єктивізму, надання внутрішній і зовнішній політиці реалізму та стабільності.

Як основу нового політичного курсу було визначено «поступовість», «зваженість» і науковість у русі вперед. Однак події набули характеру руху у зворотному напрямі – від хрущовської лібералізації до неосталінізму. Будь-які глибокі реформи, насамперед у політичній сфері, вважалися недоцільними. Сподівання покладалися на партійно-державний апарат – номенклатуру, яка фактично перетворилася на новий правлячий клас радянського суспільства.

Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва Радянського Союзу взагалі та Української РСР як його складової частини, зокрема, були положення схваленої в 1961 р. програми КПРС про побудову в СРСР до 1980 р. комунізму, який вважався ідеальним суспільством, позбавленим усіх суперечностей. Проте реальне життя виявилося набагато складнішим, ніж уявляли у своїх «прожектах» ідеологи КПРС.

Уже в другій половині 60-х років стало очевидним, що широко розрекламовані обіцянки побудувати до 1980 р. комунізм виконані не будуть. Показники економічного росту, передбачені програмою КПРС на 1961–1970 рр., виявилися абсолютно нереальними. Це поставило під загрозу комуністичний міф, яким обґрунтовувалася вся внутрішня і зовнішня політика СРСР.

У таких умовах розмови, що «*світле комуністичне завтра*» ось-ось настане, припинилися. Ідеологи КПРС пустили в повсякденний обіг термін «*розвинутий соціалізм*». Народу наполегливо і цілеспрямовано прищеплювалася думка, що він живе в суспільстві, де успішно вирішуються питання задоволення життєвих потреб, процвітає економіка, розвиваються наука, освіта, мистецтво. Саме це і є «*розвинутий соціалізм*» – найдосконаліша на той час форма суспільно-політичного устрою. Що ж до комунізму, то він перетворювався у справу невизначеного майбутнього.

Але якщо поняття «*комунізм*» для пересічної радянської людини було

більш-менш зрозумілим, то що таке *«розвинутий соціалізм»* – достеменно не знав ніхто. У масовій свідомості зріло переконання, що, заговоривши про «розвинутий соціалізм», КПРС визнала *нездійсненність, утопічність побудови комунізму*. Усе більше людей втрачали віру в реальність комуністичних ідеалів та спроможність тих, хто опинився на чолі держави, їх досягти.

Політичною силою, що мала забезпечувати просування українського суспільства в напрямі до *«комунізму» (чи то пак «розвинутого соціалізму»)*, була Комуністична партія України. За своїм статутом вона не була самостійною партією, а, як і раніше, залишалася місцевою філією єдиної й централізованої КПРС, через яку Москва здійснювала керівництво всіма сферами життя України.

Обійняти будь-яку високу посаду в ті роки було важко, якщо кандидат не був членом КПРС. У таких умовах чисельність парторганізацій постійно зростала. Якщо на початку 60-х років КПУ налічувала 1,2 млн членів, то наприкінці 70-х – 2,7 млн. Одночасно зростали роль і значення *партійної та управлінської бюрократії – номенклатури.* Вона складалась із осіб, що обіймали високі керівні посади, призначення на які офіційно затверджувалися керівними ланками партії. Постійно заявляючи про зближення робітничого класу, селянства та інтелігенції, номенклатура фактично перетворилася на панівний клас радянського суспільства.

Відповідно до Конституції ради залишалися найвищими органами державної влади і місцевого самоврядування. 1960–80-ті роки відзначені посиленням впливу на них партійних структур. Починаючи із сільських і аж до Верховної Ради, перші особи відповідних партійних комітетів обиралися до виконавчих органів рад, а їхні кандидатури обиралися формально і погоджувалися з партійними комітетами.

За таких умов вибори до рад не мали жодного значення, бо фактична влада концентрувалася в руках партії. Її лідери – від першого секретаря ЦК до секретаря райкому – були повновладними господарями на своїх територіях.

Це становище було узаконене, коли 7 жовтня 1977 р. Верховна Рада СРСР затвердила нову Конституцію. 20 квітня 1978 р. позачерговою сесією Верховної Ради УРСР була затверджена нова Конституція (Основний Закон) республіки. До цих документів уперше в конституційній практиці внесено статті, за якими Компартія визначалась *«керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром її політичної системи»,* яка визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики, *«надає планового, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму».*

Під своїм контролем компартія тримала всі верстви населення, які були відповідно *структуровані* (зведені в організації). Із цими організаціями, особливо молодіжними, у мільйонів людей пов'язані ностальгійні спомини про дитинство і юність. При цьому інколи забувають, що природне прагнення

людей до об'єднання у вікові, професійні та інші організації Компартія використовувала у своїх інтересах.

Комуністичне виховання розпочиналося з дитячого садочка. Учні молодших класів спершу ставали жовтенятами (на честь Жовтневої революції), а потім – піонерами – членами Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна. Старшокласників (за незначними винятками) приймали до Комуністичної спілки молоді (комсомолу), який, з одного боку, керував жовтенятами та піонерією, а з іншого – був «резервом» Компартії.

Ідеологічне виховання у дитячому садку

Усі працюючі були об'єднані в професійні спілки. Із перших років радянської влади профспілки вважалися «школою комунізму», «привідним пасом» між партією і трудящими масами. Водночас у власності профспілок була широка мережа будинків відпочинку, санаторіїв, піонерських таборів, культосвітніх закладів. Цими можливостями користувалися мільйони пересічних громадян.

Свої організації мали ветерани війни і праці, де вирішувалися питання, пов'язані з медичним обслуговуванням, забезпеченням товарами повсякденного попиту та ін. Держава надавала їм відповідні пільги – у спеціальних магазинах «отоварювали» винятково ветеранів. Часто цими пільгами користувалися не самі ветерани, а їхні родичі. Що ж стосується громадянського потенціалу ветеранів, то він використовувався, переважно, для виправдання політичної лінії керівної верхівки.

Непідконтрольних партії і державі організацій в Україні не існувало. Усі, хто висловлювався проти визнання виняткової політичної ролі КПРС в Україні,

фактично вступали у конфлікт із Основним Законом, з усією партійно-державною машиною. Особливу роль у цій системі відігравав Комітет держбезпеки, який своїх співробітників і таємних агентів мав практично в кожному трудовому колективі.

3. Криза партійно-державного керівництва України

«Двірцевий переворот» 1963 р., у результаті якого з найвищих посад у партії і державі було усунуто М. Хрущова, став результатом змови консервативних сил, котрі боялися лібералізації радянського суспільства і найменшого обмеження всевладдя партійної номенклатури.

Леонід Брежнєв, який прийшов на зміну М. Хрущову, вже в березні 1966 р. на XXIII з'їзді КПРС відновив повноваження політбюро ЦК КПРС – вищого та всевладного органу партійної ієрархії, повернув посаду генерального секретаря, яку сам і обійняв, зняв існуючі раніше обмеження для партноменклатури обіймати відповідні посади протягом тривалого часу.

Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєв (праворуч) і голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький (ліворуч). м. Дніпропетровськ, 1962 р.

Ключове місце в ієрархії влади України займала посада першого секретаря ЦК Компартії республіки. У липні 1963 р., ще за часів М. Хрущова, цю посаду обіймав П. Ю. Шелест. Уродженець Київщини, інженер-металург за фахом, він розпочав сходження щаблями партійної кар'єри ще в довоєнні роки. У 50-х обіймав керівні посади у Київському міськкомі та обкомі партії, згодом був призначений на роботу до ЦК.

Петро Шелест,
перший секретар ЦК КП України
(1963-1972)

Ліквідація раднаргоспів і перехід до галузевого принципу управління промисловістю істотно обмежували економічні повноваження республіки та її керівництва. Це не влаштовувало першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста та його однодумців, хоча зовні вони демонстрували цілковиту згоду з централізаторською політикою Москви. Але П. Шелест неодноразово виявляв твердість у відстоюванні інтересів республіки, зокрема – у визначенні інвестицій в її економіку, у мовній і культурній сферах. Інколи це йому вдавалося, і часи П. Шелеста (1963 – 1972 рр.) не випадково називають періодом «найвищого розквіту українського автономізму». Особливе незадоволення в Шелеста викликала політика русифікації, яка тоді набирала обертів. Залишаючись переконаним комуністом, П. Шелест після приходу до влади Л. Брежнєва прагнув зберегти той поміркований і контрольований центром український автономізм, який реально утвердився після смерті Й. Сталіна. Погляди П. Шелеста викладені в книзі «Україна наша радянська», яка була надрукована українською і російською мовами і швидко розійшлася по всій Україні.

Усе це викликало незадоволення П. Шелестом у московського керівництва. Але деякий час його терпіли, пам'ятаючи про участь у змові проти Хрущова. Лише 1972 р. на травневому пленумі ЦК КП України П. Шелеста усунули з поста першого секретаря ЦК КПУ. Формальним приводом слугувало рішення про переведення його на союзну, а значить, начебто «вищу», посаду – заступником голови Ради Міністрів СРСР. Та після пленуму серед республіканського партійного керівництва поширилась інформація про справжні причини такого «підвищення»: економічне «місництво» і навіть потурання «націоналізмові».

На тому самому пленумі першим секретарем ЦК КП України було обрано В. Щербицького.

Прихід до влади В. Щербицького пов'язувався з «помилками» попереднього керівництва в питаннях «інтернаціонального виховання» та «примиренського ставлення до проявів націоналізму». Прагнення до автономізму, характерне

для «доби» П. Шелеста, відійшло в минуле і негласно засуджувалося. Беззастережно підтримувалися всі новації Москви, зокрема нова хвиля русифікації України, обмеження її повноважень в економічній і соціальній сферах, міграційна політика тощо. В. Щербицький офіційні виступи виголошував тільки російською мовою.

Володимир Щербицький, перший секретар ЦК КП України (1972-1989)

Новий керівник республіки та його команда, як і Л. І. Брежнєв та деякі його найближчі соратники, належав до так званого дніпропетровського «клану» партійної верхівки СРСР 1970–80-х років. Жодних преференцій Україна від цього не одержала, але його члени набули певного імунітету у внутрішньопартійній боротьбі зі своїми конкурентами.

Добираючи кадри, В. Щербицький керувався найнадійнішим у партійних колах критерієм: особистою відданістю. Незабаром після обрання його на посаду першого секретаря ЦК КП України, міністерські та інші високі посади обійняли понад 30 дніпропетровців.

Особливості діяльності В. Щербицького зумовлював насамперед його статус у КПРС. Найвищим орієнтиром для нього була позиція партійного керівництва СРСР. І він, і його оточення не дозволяли собі критичного ставлення до централізаторського курсу Москви по відношенню до України.

Брежнєв очолював СРСР 19 років. Ці роки увійшли в історію СРСР як *період застою*. Особливо відчутною гнітюча атмосфера цього часу стала в останні роки його життя, коли хворий генсек почав втрачати контроль над управлінням державою і корупція охопила його найближче оточення.

Нічого істотного в країні не відбулося і після його смерті в листопаді 1982 р. Посади генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР від Брежнєва успадкував Юрій Андропов, який до цього тривалий час керував Комітетом держбезпеки (КДБ), був членом Політбюро, секретарем ЦК КПРС. Основну ставку він зробив на зміцнення дисципліни, економію,

підвищення продуктивності праці, боротьбу з корупцією. Існувало переконання, що варто викрити й усунути від важелів управління корумпованих високопоставлених апаратників, навести лад на виробництві, примусити всіх відпрацьовувати встановлений час, – і справи в економіці підуть краще.

Розгорнута в Москві, деяких областях Російської Федерації і Середній Азії боротьба з корупцією, під час якої були відправлені у відставку і навіть заарештовані деякі високопосадовці, Україну майже не зачепила. І не тому, що корупції тут не було: просто новий генсек ще не був готовий змінювати усталений порядок у номенклатурних «верхах» найбільшої республіки СРСР. А от «наведення порядку» в «низах», зміцнення трудової дисципліни перетворилося в Україні на галасливу кампанію, здійснювану місцевими «верхами» суто воєнно-комуністичними методами, із порушенням конституційних норм і прав людини. Працівники міліції, чиновники різних ланок партапарату, дружинники, шукаючи прогульників, організовували в робочий час облави на базарах, у магазинах, кінотеатрах, парках, перукарнях і навіть лазнях.

Очікуваних змін ці заходи не принесли.

Після тривалої хвороби в лютому 1984 р. Ю. Андропов помер, а його посаду обійняв 78-річний секретар ЦК КПРС Костянтин Черненко, якого називали «правою рукою» Л. Брежнєва.

Обрання на найвищу партійну посаду тяжко хворого К. Черненка не привело до позитивних змін у країні. Криза в СРСР продовжувала поглиблюватися. На посаді генсека він пробув трохи більше року і в березні 1985 р. помер, залишивши Радянський Союз в умовах соціально-економічної деградації.

Усі ці роки представники партійно-політичного керівництва України відігравали другорядні ролі на політичній сцені СРСР, не наважуючись на самостійні дії, повністю віддавши долю свого народу в руки московських герантократів.

4. Політико-правовий статус України в складі СРСР. Конституція УРСР 1978 р.

Посилення компартійного впливу на всі сфери суспільного життя, прагнення партійної номенклатури закріпити свою виняткову, керівну роль в Основному Законі держави, яка юридично перетворювалась на тоталітарну, хоча формально проголошувалася загальнонародною, відобразилося в Конституції СРСР, прийнятій у жовтні 1977 р.

Конституція СРСР формально закріплювала суверенітет союзних республік, їхнє право вільного виходу зі складу Союзу РСР. Водночас, іншими статтями, реальною практикою керівництва КПРС, цей «суверенітет» зводився нанівець.

Партійна та господарська номенклатура, яка здійснювала керівництво республікою, призначалася за вказівкою (у виняткових випадках – за згодою) центру,

який найменші прояви самостійного мислення кваліфікував як «кроки до відособлення», а спроби хоч якось відстояти суверенітет республіки – як «підступні наміри» зруйнувати Радянський Союз.

У квітні 1978 р., за зразком союзної, було прийнято Конституцію УРСР. Текст Основного Закону республіки практично повністю збігався з Конституцією СРСР. За Конституцією Українська РСР визнавалася суверенною радянською соціалістичною державою, яка мала право зовнішніх зносин та виходу з СРСР, але механізму такого процесу вироблено не було, що свідчить про декларативний характер цієї конституційної норми. Невідповідними реаліям тоталітаризму були і положення Конституції, що декларували свободу слова, друку, віросповідання, мітингів, демонстрацій, створення громадських організацій та недоторканності особи. Конституція ще раз підтвердила одну з рис тодішнього режиму – обман громадян – шляхом декларування зовні демократичних гасел і реалізацію жорсткої, антигуманної політики.

Формально Українська РСР мала вищий законодавчий орган – Верховну Раду, вищий виконавчий орган – Раду Міністрів республіки, місцеві органи влади – ради народних депутатів. Однак владні повноваження кожного з цих органів на своєму рівні поступалися повноваженням відповідних партійних комітетів. Саме вони, жорстко підпорядковуючись партійній ієрархії, що починалась з політбюро ЦК КПРС, без будь-яких натяків на самостійність чи автономію, проникали до кожного району, підприємства, колгоспу чи радгоспу, висували зі своїх лав керівників, заслуховували звіти про їхню роботу, а в разі невідповідності їхнім вимогам – і звільняли з неї. За умов, коли партія, що стала відповідно до ст. 6 Конституції юридично визнаною «керівною і спрямовуючою силою», сама не знала, куди рухатись, політична система поступово агонізувала, а переважна більшість населення втрачала віру в комуністичні ідеали.

5. Україна і зарубіжний світ

Однією з ознак реального суверенітету є право на самостійні зносини з іншими країнами світу. Таких відносин УРСР не підтримувала з жодною іноземною державою. Це була прерогатива союзного уряду, Міністерства закордонних справ СРСР, від яких вони не відмовилися навіть в умовах «українського офіційного автономізму».

Конституція УРСР 1978 р. передбачала існування в структурі виконавчої влади власного Міністерства закордонних справ (МЗС), але його повноваження, як і в попередні роки, були обмежені. МЗС УРСР забезпечувало роботу представництв УРСР при ООН та інших міжнародних організаціях. Союзний центр підтримував їх функціонування, щоб принагідно мати ще один голос для вирішення власних проблем, а з іншого боку – створювати ілюзію існування суверенної України.

Економічні відносини із *зарубіжжям* Україна здійснювала винятково в межах економічних зв'язків СРСР. Їхні масштаби були значними, що відбивало рівень економічного розвитку України. Зокрема, в 60-70-ті рр. підприємства України брали участь у кожному третьому проєкті, який здійснював СРСР у країнах Азії і Африки.

Економічні зв'язки підприємств України з країнами Західної Європи були слабкими. Наша продукція там не користувалася попитом. Найбільший обсяг зовнішньоекономічних проєктів СРСР припадав на соціалістичні країни. У 60-ті рр. розгорнула активну діяльність створена ще в 1949 р. Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) – міжнародне об'єднання соціалістичних країн. На базі РЕВ Радянський Союз створював ринок соціалістичних країн як альтернативу Європейській економічній спільноті (так званому «Спільному ринку», попереднику Євросоюзу). РЕВ інтенсифікував економічні зв'язки всередині соціалістичного табору. У переплетенні цих зв'язків знайшлося місце і українським підприємствам. Питома вага України в торговельному обороті СРСР із соціалістичними країнами становила у 1960-70-ті рр. 23-25%. Через Україну йшли експортні газопроводи й нафтопровід «Дружба», по яких природний газ і нафта поставлялися до європейських країн РЕВ. Через систему загальносоюзних зовнішньоторговельних зв'язків з України до цих країн надходило також кам'яне вугілля, залізна руда, чавун, сталь, електроенергія, продукція сільського господарства. Своєю чергою, зарубіжні соціалістичні країни постачали для України прокатні стани, шахтове устаткування, верстати, морські судна, автобуси, електровози, ватажні автомобілі, устаткування для легкої і харчової промисловості і т. ін. Із розширенням економічних, політичних і культурних зв'язків у Києві були відкриті генеральні консульства Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, а в Одесі – консульства Болгарії і Республіки Куба.

Але альтернативи Європейській економічній спільноті РЕВ не створив: західноєвропейський Спільний ринок, який ґрунтувався на ринковій моделі господарювання, забезпечив своїм країнам прорив у постіндустріальне суспільство з усіма його перевагами, тоді як РЕВ ґрунтувався на директивній економіці, яка продемонструвала свою неефективність у межах кожної країни – члена цієї організації.

Економічні негаразди спричиняли наростання економічної і політико-ідеологічної кризи в соціалістичних країнах. У 1968 р. ця криза вилилася в «Празьку весну» – спробу Комуністичної партії Чехословаччини відмовитися від тоталітаризму і побудувати «соціалізм з людським обличчям». Події в Чехословаччині сильно вплинули на українське суспільство: Комітет держбезпеки УРСР констатував спалах інтересу до цієї країни і готовність багатьох громадян, зокрема, інтелігенції і студентів, наслідувати приклад сусідів.

«Празька весна» закінчилася інтервенцією військ СРСР і залежних від нього європейських соціалістичних країн у Чехословаччину. У складі військ СРСР було багато жителів України, у яких після цієї операції залишилися подвійні відчуття. Контроль над Чехословаччиною СРСР утримав, хоча його міжнародний престиж різко впав, а криза в соцтаборі поглибилася. І коли в першій половині 80-х років на арену боротьби вийшла польська «Солідарність», на інтервенцію Радянський Союз уже не наважився, хоча вплив польських подій на настрої в СРСР, зокрема в Україні, був не менший, ніж під час «Празької весни».

Як і в попередні десятиліття, радянський режим прагнув ізолювати своїх громадян від закордонного впливу. Поїздки за кордон обмежувалися. Боялися, що «неправильно» зрозуміють закордонні реалії і, якщо потраплять до капіталістичних країн, не повернуться додому. До речі, таких, що залишалися там, у 60-70-ті рр. були десятки. Тому добір кандидатів на поїздки за кордон – спеціалістів для роботи на підприємствах чи новобудовах, спортсменів, акторів, учених, студентів тощо – а їх кількість постійно збільшувалася – здійснювався надзвичайно ретельно, причому часто не кваліфікація, а лояльність режиму були остаточним аргументом. Те саме відбувалося і при вирішенні питання, вирушить той чи інший громадянин у туристичну поїздку. Люди готові були платити великі гроші за путівки, особливо в капіталістичні країни, але їхню долю вирішували в парткомах і відповідних структурах органів держбезпеки.

Однак, жодні штучні перепони не могли відгородити Україну від зарубіжного світу. Людство вступало у вік інформації, і про те, чого не побачив очима, можна було почути по радіо, яке стало загальнодоступним.

Контакти із зарубіжними країнами, інформація про життя за кордоном були додатковим чинником, який сприяв зростанню недовіри до офіційної влади, поглиблюючи розрив між нею і суспільством.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому діяльність М. Хрущова викликала незадоволення партійно-державної еліти?

2. Яка причина робітничих виступів на початку 60-х років?

3. Яку позицію зайняло керівництво України під час зміщення М. С. Хрущова?

4. У чому полягала політико-ідеологічна криза комуністичного режиму в СРСР?

5. Чи можна було, на вашу думку, подолати кризу в межах політичного ладу, закріпленого Конституцією УРСР 1978 р.?

6. Які обставини спричинили усунення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КП України?

7. Чи випадково на посаду першого секретаря ЦК КП України після усунення П. Шелеста обрано В. Щербицького? Обґрунтуйте свої міркування.

8. Проаналізуйте заяви українських дисидентів стосовно того, що вище керівництво Української РСР було «окупаційною», «колоніальною» адміністрацією.

9. Визначте, чому, незважаючи на декларований суверенітет союзних республік, правового механізму їхнього виходу із СРСР так і не було вироблено.

10. Проаналізуйте механізм реалізації ст. 6 Конституції щодо «керівної і спрямовуючої» ролі КПРС в Україні.

11. Чому в умовах «українського офіційного автономізму» союзний центр не наважився надати Україні право на встановлення дипломатичних відносин із зарубіжними країнами?

12. Як вплинули на настрої населення України «Празька весна» і польська «Солідарність»?

13. Чому радянське керівництво всіляко обмежувало контакти своїх громадян із зарубіжжям? Чого воно боялося?

14. Із яких інформаційних джерел жителі України дізнавалися про події за кордоном?

ДОКУМЕНТИ

1. Зі спогадів П. Шелеста про події літа 1964 р.

Візит Брежнєва був для мене несподіваним. Я відпочивав у Криму, на дачі…

…Брежнєв раптом звернувся до мене на «ти», чого раніше не було: «Ти, Петре, пробач за моє до тебе запитання в такій постановці. Мова йде, вірніше піде, про серйозну і досить делікатну справу. Нам в центрі працюється важко. М. С. Хрущов багатьох ігнорує, не рахується з нами. Він перший секретар ЦК КПРС, він же Голова Ради Міністрів, Мікоян – Голова Верховної Ради, вони удвох – старі діди – і крутять всі справи. Нам дуже важко, і ми хочемо мати друзів і опору». Незабаром про зустріч знав М. В. Підгорний.

…Знов відбулася зустріч з Л. І. Брежнєвим, тепер у нього на дачі. Розмова йшла про те, як все-таки вияснити відносини з Хрущовим … Я запропонував скликати Пленум ЦК КПРС і торкнутися оголошених тем: про розділ партії на промислові і сільськогосподарські обкоми, про реорганізаційну сверблячку в народному господарстві та ряд інших. На цей пленум запросити М. С. Хрущова і в його присутності відверто висловитися по всіх наболілих питаннях. Брежнєв відкинув мою пропозицію як безпідставну.

… Брежнєв пропонував самі огидні прийоми для зміщення Хрущова, наприклад, десь в дорозі, в поїзді його заарештувати.

Семичастний і Підгорний всі ці брежнєвські варіанти відкинули як нелюдські і політично безпідставні.

Шелест П. Ю. Все, що скоїлося, я передбачав. *Україна*. 1990. № 21. С. 11–12.

2. Анекдоти про комунізм

Анекдоти про комунізм – є однією з найбільш численних груп усіх радянських політичних анекдотів, що несуть на собі смисл десакралізації панівної ідеології. При цьому якщо ідеологія використовує форму абстрактного прогресу, то анекдоти обирають модель регресу: *(Скажіть, це вже комунізм, чи буде ще гірше?»; «Розквіт комунізму. Оголошення на дверях продуктового магазину: Сьогодні в олії потреби немає»).*

Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 257.

Самвидавська газета. 1990 р.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Як найточніше можна охарактеризувати рішення жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.): переобрання М. Хрущова; зміщення М. Хрущова; державний переворот?

Документ 2.

Як в анекдотах про комунізм розвінчувалася офіційна радянська ідеологія?

§ 17. СТАН НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА І НАЗРІВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Згадайте:

1. У чому полягала основна причина невдач економічних реформ кінця 50-х – початку 60-х років?

2. Які питання обговорювалися під час економічної дискусії початку 60-х років?

3. Як змінилися пріоритети розвитку світової економіки в умовах науково-технічної революції?

1. Спроби реформування економіки

Одразу після усунення М. Хрущова від влади вище радянське керівництво, залучивши кваліфікованих учених-економістів, проаналізувало становище в народному господарстві СРСР. Висновки виявилися настільки невтішними, що їх навіть не наважились опублікувати. Семирічний план було зірвано. Постійно скорочувався приріст промислової продукції. Виробничі фонди використовувалися неефективно. Структура виробництва виявилася найгіршою і найвідсталішою серед промислово розвинутих країн. Це була економіка індустріального суспільства, тоді як світ здійснював прорив у постіндустріальне.

Низьким залишався життєвий рівень більшості населення. Перед мільйонами людей на початку 60-х років знову постала загроза голоду. Через це, маючи найкращі у світі українські чорноземи, СРСР змушений був закуповувати зерно за кордоном. Колгоспи перебували в скрутному становищі. Мільярди карбованців за рахунок «ножиць цін» перекачувалися у промисловість, переважно, у важку і оборонну.

Було очевидно, що з такою економікою досягти намічених програмою КПРС показників неможливо. Ситуація вимагала негайних і глибоких економічних реформ.

Великі надії нове партійно-державне керівництво покладало на рішення березневого та вересневого пленумів ЦК КПРС, що відбулися в 1965 р. Березневий

пленум обговорив питання «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР» і схвалив новий порядок заготівель сільськогосподарської продукції. Державою визначалися тверді плани її закупівель на кілька років, суттєво підвищувалися закупівельні ціни з урахуванням кліматичних умов та умов виробництва в окремих районах, впроваджувалися надбавки за надпланову продукцію.

У вересні 1965 р. пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про покращання управління промисловістю, удосконалення та посилення економічного стимулювання промислового виробництва».

Цим документом, з одного боку, передбачалося оптимізувати планування економіки, розширення сфери госпрозрахункових відносин на підприємствах, заходів щодо створення ефективної системи стимулювання. Значно скорочувалося число визначених згори показників: основним критерієм господарської діяльності підприємств передбачалося установити обсяг реалізації виробленої продукції. Створювалися спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців, розширення соціально-культурної сфери.

Загалом ці плани, за умови послідовного впровадження їх у практику, участі широких трудящих мас у процесі їх реалізації, могли дати певний економічний і соціальний ефект. На практиці ж вони здійснювалися людьми незацікавленими, уподобанням і практичному досвіду яких більше відповідала сталінська економічна модель. Реформою, наприклад, передбачалося розширення самостійності підприємств і скорочення чисельності затверджуваних показників, фактично ж їх кількість зросла, а самостійність, навпаки, ще більше обмежувалася. Реформа передбачала ліквідацію практики внесення коректив до затверджених планів. Насправді ж кількість змін значно зросла. Річні завдання часто зменшувалися наприкінці року задля створення ілюзії їх «виконання».

З іншого боку, «з метою покращання управління промисловістю» пленум визнав за необхідне ліквідувати Ради народного господарства і повністю підпорядкувати підприємства загальносоюзним і республіканським міністерствам за галузевим принципом. Це означало, що уряди союзних республік втрачали контроль над більшістю заводів і фабрик. Після реорганізації абсолютну більшість підприємств України знову було підпорядковано Москві. По суті вони стали власністю центральних міністерств і відомств. Московські верхи вважали, що внаслідок цього була ліквідована економічна база «українського автономізму».

Отже, ліквідація раднаргоспів зміцнювала імперську природу Радянського Союзу, посилювала монополістичні тенденції, що й так завжди були сильними в цілком одержавленій промисловості, а в умовах науково-технічної революції стали додатковим чинником її деградації.

2. Стан промисловості України

Незважаючи на суперечливий і непослідовний характер економічної реформи 1965 р., вона деякий час позитивно впливала на економіку. У другій половині 60-х років забезпечувалися порівняно високі темпи розвитку промисловості. Радянські економісти навіть назвали восьму п'ятирічку (1966–1970) «золотою». Підприємства одержали певну автономію, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці відчули зв'язок між якістю своєї праці і заробітною платою. Завдяки співдружності вчених, інженерно-технічних працівників, робітників-новаторів, за п'ятирічку освоєно виробництво багатьох зразків нової техніки і матеріалів. Було створено єдину енергосистему республіки з підключенням до неї промислових підприємств, радгоспів. Завдяки цьому на початку 70-х років повністю завершено електрифікацію сіл України.

Усе це сприяло забезпеченню високих економічних показників розвитку України. Протягом восьмої п'ятирічки основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний дохід – на 30%. Характерно, що дві третини приросту промислової продукції було одержано за рахунок підвищення продуктивності праці.

Але вже на початок 70-х років помітними стали труднощі в реалізації задекларованої програми економічних реформ. Елементи госпрозрахунку зводилися нанівець жорсткою централізацією. Чим кращі показники роботи підприємство мало в поточному році, тим вищими визначалися для нього планові показники на майбутній. При цьому не завжди зростання продуктивності праці та обсягів виробництва супроводжувалося відповідним підвищенням оплати. Економіка розвивалась екстенсивним шляхом, за рахунок залучення нових джерел сировини та робочої сили. Інтенсивні шляхи розвитку, зниження матеріало- та енергомісткості виробництва, підвищення якості продукції, посилення її конкурентоспроможності вважалися другорядними. Унаслідок цього на світовому ринку вітчизняні товари були неконкурентоздатними, та і в самій країні люди, по можливості, віддавали перевагу імпортним виробам.

Усе це спричинило погіршення всіх виробничих показників. Так, якщо у 1960–1970 рр. темпи зростання промислового виробництва в Україні щорічно становили в середньому 4,9%, то в 1981–1985 рр. – 2,8%. Швидко застарівали основні виробничі фонди, а про оновлення навіть не йшлося. Левову частку капіталовкладень союзні відомства направляли на нове будівництво, розвиток Сибіру, де видобувалася нафта й газ для експорту. Україна ж мусила обходитися залишками коштів. На початку 80-х років взагалі було прийняте рішення законсервувати до кращих часів усе незавершене будівництво непромислового призначення (крім житла). Це рішення перекреслило останні надії на модернізацію економіки України.

Наростання негативних явищ в економіці – прямий наслідок згортання економічної реформи 1965 р.

Із кінця 60-х років все яскравіше стала вивлятися техніко-економічна відсталість СРСР. Так, наприкінці 1969 р. у вугільній промисловості України працювало лише 84 великі електронно-обчислювальні машини (ЕОМ) та продукувалося на рік – близько 200. Загалом, у СРСР діяло близько 5500 ЕОМ, а випускалося їх на рік близько 1000. Водночас у Західній Європі їх було у вжитку 24 000, а в США – 62 500. У 1971 р. із загальної кількості 30 900 металорізальних верстатів, вироблених в Україні, тільки 272 (0,9%) були обладнані числовим програмним управлінням (ЧПУ), яке істотно збільшувало продуктивність і якість обробки. Спроби вирішити проблему за рахунок закупівлі сучасної техніки на Заході, не увінчалися успіхом. Майже вся ця техніка в СРСР спрямовувалася у військову промисловість, тому підпадала під ембарго США та інших західних держав.

3. Економічна політика союзного центру щодо України

1970–80-ті роки відзначалися подальшим наступом центру на національні інтереси союзних республік. Союзні відомства на свій розсуд використовували багатства і трудові ресурси України. Лише вони монопольно вирішували, де, скільки і коли будувати, що в Україні виробляти та куди направляти. Головним аргументом була економічна доцільність, хоча за цим приховувалася глибинна політика збереження радянської імперії. Першочергова увага приділялася вугільній промисловості, чорній металургії, важкому і електротехнічному машинобудуванню, військово-промисловому комплексу. В Україні споруджувалися нові шахти, гірничо-збагачувальні, трубні, металургійні заводи та інші промислові гіганти. Нерідко вони будувалися за застарілими проєктами і технологіями, що призводило до забруднення довкілля. На Донбасі, у промислових центрах Наддніпрянщини, Західної України, у багатьох містах інших республік рівень забрудненості повітря значно перевищував припустимі норми. За оцінками спеціалістів, забруднення України відходами мінерально-сировинного комплексу відбувалося вдесятеро інтенсивніше, ніж Радянського Союзу взагалі.

Водночас погіршувалося становище з водою; у республіці інтенсивно будувалися підприємства «великої хімії», причому форсована «хімізація» більшості регіонів не відповідала потребам України.

«Штучні моря» поглинули близько 1 млн гектарів чудових родючих земель. Про недоцільність побудови Київського, Кременчуцького та інших водоймищ попереджали науковці, літератори, публіцисти, протестували місцеві жителі, змушені переселятися, кидати рідні місця. Однак ці настрої були проігноровані.

Протягом короткого часу в Україні, без належного обґрунтування, розрахунків, часто з використанням застарілих і недосконалих технологій, без

урахування геологічних особливостей місцевості було споруджено 8 атомних електростанцій. Центральні міністерства й відомства довели концентрацію атомних електростанцій в Україні до небезпечного рівня. Прямої необхідності в такому вирішенні енергетичної проблеми, з точки зору інтересів народного господарства республіки, не було. В Україні вироблялося 21% загальносоюзного обсягу електроенергії, причому в республіці використовувалася лише частина, а решта передавалася до сусідніх республік і експортувалася за кордон. Отриманими від продажу електроенергії коштами розпоряджалися ті ж таки центральні відомства.

Як і в попередні десятиліття, у 60–80-х роках Україна залишалася одним із найважливіших виробників зброї та різноманітної військової техніки. Замовлення військовиків виконували найкращі підприємства, там концентрувалися найкваліфікованіші робітники, інженерно-технічні працівники, вчені, туди йшла найбільш якісна сировина і матеріали. В Україні сформувався потужний військово-промисловий комплекс (ВПК), основу якого становило керівництво армії й оборонні підприємства. В Україні, на дніпропетровському «Південмаші», будувалися найпотужніші ракети, які стояли на озброєнні Радянської Армії. За три роки після Кубинської кризи (1961–1963) воєнні видатки, особливо на ракетне і ядерне озброєння (за даними зарубіжних аналітиків), збільшилися майже на половину. ВПК був додатковим чинником централізації радянської економіки, що не знав ні національних меж, ні місцевих особливостей, ні республіканських кордонів і мав тенденцію до необмеженого розростання, розширення політичного впливу, підпорядкування своїм інтересам усіх цивільних структур.

Промисловість, що займалася виробництвом товарів народного споживання, розвивалася повільно. Більшість машин та обладнання підприємств легкої і харчової галузей промисловості застаріли, а ефективність їхньої роботи була низькою. Через це незадовільною була і якість вітчизняних товарів, багато з яких, до того ж, були дефіцитними.

4. Стан сільського господарства

Березневий (1965) Пленум ЦК КПРС дав певний поштовх розвитку сільського господарства. У 1966–1967 рр. було введено гарантовану оплату праці колгоспників за тарифними ставками відповідних категорій робітників і службовців радгоспів. Промисловість забезпечувала село новими машинами, хоча їх якість не витримувала жодної критики. Збільшувалося використання мінеральних добрив, впроваджувалися найбільш урожайні районовані сорти зернових і технічних культур. Поліпшився кадровий склад спеціалістів колгоспів і радгоспів. Усе це сприяло зростанню сільського господарства України, валова продукція якого в 1966–1970 рр. збільшилася на 16,6%.

Але, як і раніше, Україна не розпоряджалася своїм урожаєм. Вирощене на території УРСР вилучалося в загальносоюзний фонд за встановленими державою цінами, які в різних республіках істотно відрізнялися. Так, у УРСР вони були нижчими, ніж в РСФРР. Наведені дані про заготівельні ціни (в крб. за т) станом на 1967 р. ілюструють це.

	УРСР	***РСФРР***
Пшениця й жито	76	130
Рогата худоба та м'ясо	810	910
Свині	950	1040
Молоко	155	166

Як наслідок, оплата праці у сільському господарстві України були на 12 % нижчою, ніж в РСФРР.

До того ж, в 70-ті роки, за умов згортання господарських реформ, темпи розвитку сільського господарства України суттєво уповільнилися. План, орієнтований на 20% приросту виробництва аграрного сектора, не був виконаний. До певної міри, на це вплинули й погодні умови. У 1975 р. вони були особливо несприятливими: в Україні на душу населення було вирощено лише 688 кг хліба, тоді як у 1973 р. – 1001 кг. У наступні роки тенденція до спаду виробництва сільськогосподарської продукції збереглася. У роки десятої п'ятирічки (друга половина 70-х років) приріст продукції аграрного сектора економіки становив щорічно тільки 1%, а в роки одинадцятої п'ятирічки – усього 0,47%.

Констатуючи кризову ситуацію в сільському господарстві України, слід мати на увазі, що питання його розвитку постійно перебували під контролем партійних і радянських органів. Та результативність їх була малою. Урешті-решт у травні 1982 р. Пленум ЦК КПРС оприлюднив Продовольчу програму, реалізація якої мала протягом 8 років цілком забезпечити населення країни основними видами продовольства.

Із прийняттям програми значно зросли капіталовкладення в сільське господарство: від 15,8 млрд крб у 1966–1970 рр. до 30,5 млрд крб у 1981–1985 рр. Збільшувалося виробництво сільськогосподарської техніки. Щодо мінеральних добрив, то їх поставки з 1960 р. зросли більше ніж у 10 разів. Та ці величезні витрати на сільське господарство себе не виправдали і виконання програми не забезпечили. Як і раніше, звичайний колгоспник і робітник радгоспу був мало зацікавлений у результатах своєї праці. Продуктивність її в СРСР була в 5 разів нижчою, ніж у Сполучених Штатах Америки, у три-чотири рази – ніж у Бельгії, Голландії, Франції.

Подібна безгосподарність була неможлива на присадибних ділянках. Займаючи 5–6% сільськогосподарських угідь республіки, вони забезпечували третину

всього обсягу виробленого м'яса, чверть молока і майже 40% картоплі. Це переконливо свідчить про недосконалість колгоспно-радгоспної системи, у межах якої розвивалося сільське господарство України. У такій ситуації мільйони сільських жителів, особливо молоді, не бачили перспектив у роботі в колгоспах та радгоспах і подавалися до міст. Темпи зменшення кількості працюючих у колгоспах України були у два рази вищими, ніж загалом по СРСР. За умов низької продуктивності праці, відсутності необхідної техніки це зумовило гострий дефіцит робочої сили. Тисячі студентів, робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, солдатів змушували протягом сезону працювати на полях республіки, переробних підприємствах, овочевих базах тощо.

І все ж, навіть за цих умов завдяки самовідданій праці українських селян сільське господарство республіки не лише задовольняло власні потреби в продовольстві, а й забезпечувало республіканський внесок до «загальносоюзного продовольчого кошика». Протягом 70–80-х років Україна забезпечувала до 60% союзного виробництва цукру, 40% – соняшника та овочів, 25% – м'яса, масла та консервів.

5. Деструктивні процеси на селі

Прискореними темпами знищувалося основне національне багатство України – її землі. Близько 2% кращих ґрунтів було затоплено штучними морями та великими водосховищами, утвореними в басейні Дніпра та інших регіонах України. Багато земель було підтоплено або засолено. Крім того, ще 6% земель, придатних для сільськогосподарського використання, опинилися в критичному стані через ерозію. Землезабезпеченість у республіці на душу населення різко скоротилася. Якщо в 1955 р. вона становила 0,91 га, то в 1985 р. – 0,68 га.

Спроби розширити площі оброблюваних земель шляхом меліорації потребували величезних капіталовкладень і були недостатньо ефективними. У середині 60-х років 11% осушених в Україні ґрунтів у сільськогосподарському виробництві не використовувалися. Там, де осушені та зрошувані землі засівалися, врожаї часто були нижчими від запланованих і не відшкодовували коштів, витрачених на їхнє покращання.

У 60-ті – першій половині 80-х років тривало розпочате ще в 50-ті роки переселення хуторян, жителів малих населених пунктів до центральних садиб колгоспів чи радгоспів. У результаті цього не лише ліквідовувалися так звані малоперспективні населені пункти – зникали, «висихали» історичні джерела українського народу. На місці квітучих сіл з їх ошатними присадибними ділянками виникали пустки і руїни. Офіційні дані свідчать, що протягом 1972–1986 рр. в Україні зникло 1502 села. Особливо багато сіл обезлюдніло в східних областях і на Наддніпрянщині.

Отже, у 70–80-х роках народне господарство України вступило в смугу системної кризи. У її основі була недосконаліть радянської планової системи господарювання, прагнення партійно-державних верхів будь-що залишити незмінною стару систему управління промисловістю, колгоспно-радгоспний спосіб господарювання, обмежившись лише їх «косметичним ремонтом».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому суть економічних реформ 1965 р.?

2. Чому, попри обмеженість економічної реформи 1965 р., темпи розвитку промисловості в 1966–1970 рр. були порівняно високими?

3. Які чинники забезпечили позитивні зміни в розвитку сільського господарства в другій половині 60-х років?

4. У чому виявлявся застій у промисловості в 70–80-ті роки?

5. Перелічіть основні галузі промисловості України, розвитку яких сприяв центр у 70–80-х роках?

6. Як вплинула на довкілля України велика концентрація на її території підприємств важкої промисловості?

7. Яке місце в промисловості України займали оборонні підприємства? Що таке воєнно-промисловий комплекс?

8. Які наслідки для України мала найбільша у світі концентрація тут ядерних електростанцій?

9. Наведіть кількісні показники, що характеризують стан сільського господарства України в 70–80-х роках.

10. Охарактеризуйте завдання Продовольчої програми. Чому вона не була виконана?

11. Наведіть приклади неефективності колгоспно-радгоспної системи в Україні у 70–80-х роках.

12. Дайте характеристику деструктивним процесам в українському селі. Як можна було їх уникнути?

ДОКУМЕНТИ

1. Із доповіді члена-кореспондента АН СРСР А. Агангебяна «Сучасний стан радянської економіки» (1965)

За останні шість років темпи розвитку нашої економіки знизилися приблизно в два рази.

…У чому полягає ця тенденція?

Об'єктивні причини. Ми значну частину засобів відпускаємо на оборону.., із приблизно 100 млн працюючих в СРСР 30–40 млн зайнято в оборонній промисловості.

У нас нееквівалентний обмін з іншими країнами. Ми торгуємо в основному

сировиною, бо багато країн, у тому числі й соціалістичні, не хочуть купувати у нас готової продукції через її низьку якість…

Але зовнішні причини не є у такому важкому становищі головними. Головні причини внутрішні.

Багато років ми нестримно притримувалися курсу надіндустріалізації. Навіть в останні роки, коли необхідність у цьому відпала, цей курс продовжувався.

Усе це відбувалося при штучному гальмуванні галузей, які не належать до важкої промисловості, на шкоду їм.

…Система планування, стимулювання і керування промисловістю склалася в 30-ті роки. Після цього мінялися тільки вивіски, а все залишалося заснованим на адміністративних методах планування і керівництва. Дуже важко позначається на економіці надмірний централізм і відсутність демократії в господарстві.

…У нас фактично відсутні вартісні відношення, а ціни не відіграють ролі. Головне – централізований розподіл.

***Український вісник*. Вип. 1. Париж; Балтимор, 1971. С. 159–163.**

2. В. Врублевський, помічник першого секретаря ЦК КП України В. Щербицького

Экономика Украины, как и всех союзных республик, развивалась в едином народнохозяйственном комплексе. Централизация управления позволяла достичь необходимых результатов в экстремальных ситуациях, таких как война и восстановление…

Однако однобокий упор на централизацию неизменно и неизбежно порождал перекосы, обусловленные функционированием унитарного государства. В интересах центра, зачастую сиюминутных, игнорировались интересы республик… Диктат центра нарастал, нередко принимая форму бездумной, близорукой политики.

Приоритет внешнеполитической доктрины и гонка вооружений изматывали экономику, подрывали становой хребет страны…

Индустриальная мощь Украины, создаваемая общими усилиями страны в 30-е годы, а затем восстановленная в послевоенный период, в конце концов оказалась отсталой, особенно её базовые отрасли. В результате неудовлетворительной инвестиционной политики центра износ основных фондов достиг 50–60%. Преобладание группы «А» привело к тому, что только 29% промышленности работало на потребительский рынок. Тяжёлая промышленность всё больше превращалась в чудовищного монстра, пожирающего капиталовложения и работающего прежде всего на себя…

Врублевский В. Щербицкий: правда и вымыслы. К., 1993. С. 139–140.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Чи стосуються оцінки радянської економіки, зроблені в доповіді А. Агангебяна, народного господарства України? Чому доповідь А. Агангебяна, відомого радянського вченого, не була надрукована?

Документ 2.

Спираючись на уривок «Записок» В. Врублевського, дайте характеристику основних вад економіки України.

Порівняйте «Записки» В. Врублевського з доповіддю А. Агангебяна 1965 р. Ці два документи відділяє понад два десятиріччя. Чи відбулися за цей час позитивні структурні зміни в економіці України?

§ 18. ДЕМОГРАФІЧНА І СОЦІАЛЬНА КРИЗА

Згадайте:

1. Якими були демографічні втрати України під час Другої світової війни та голодоморів 30–40-х років?
2. Що таке номенклатура в радянському суспільстві?
3. Які зміни відбулись у рівні життя та побуті населення України в 50-х – на початку 60-х років?

1. Зміни в чисельності й складі населення

Друга половина 60-х – початок 80-х років – період суттєвих демографічних змін у суспільстві. На початок 60-х років вдалося подолати жахливі для України демографічні наслідки Другої світової війни, сталінських репресій та голодоморів. Післявоєнний демографічний бум сприяв швидкому росту населення. У 1960 р. загальна його чисельність в Україні становила 42,4 млн осіб (у 1940 р. – 41,3 млн, у 1945 р. – 27,4 млн). По СРСР взагалі довоєнної чисельності вдалося досягти ще раніше, у 1955 р. Зростання населення спостерігалося і в наступні роки. Наприкінці 80-х років його чисельність в Україні перевищила 50-мільйонну позначку.

Характерною рисою демографічних процесів були високі темпи росту чисельності мешканців міст. У 1964 р. міське населення в кількісному відношенні перевищило сільське, а на середину 80-х років воно становило вже понад 2/3 населення республіки.

Різке скорочення чисельності селян спричинене загальносвітовою тенденцією до урбанізації (збільшення міського населення), побутовою невлаштованістю на селі і економічною політикою держави. До початку 60-х рр. в умовах

дефіциту робочої сили в промисловості і на будівництві влада навіть стимулювала процес скорочення сільського населення. Сотні тисяч сільських жителів виїхали в 50-80-ті рр. на цілину, на новобудови Сибіру, нафторозробки Тюмені тощо. Якщо в 1959 р. за межами України проживало 5,1 млн українців, то в 1989 р. – майже 8,9 млн.

Школа орієнтувала своїх випускників на міські професії. Посилалися на досвід економічно розвинутих країн. Але виявилося, що процес механізації на селі так і не набув комплексного характеру: частка ручної праці сягала 60 %. До того ж, в умовах директивної економіки був непомірно роздутий управлінський апарат. У таких умовах дорога була кожна пара робочих рук. Лише з середини 60-х рр. прийшли до усвідомлення необхідності стримувати міграцію, закріплювати на селі кваліфіковані кадри, зокрема, механізаторів. Але час було втрачено. У результаті масових міграцій і зменшення чисельності молоді почала знижуватися народжуваність. 1978 рік в історії українського села став знаковим: смертність сільських жителів перевищила народжуваність – почалася депопуляція.

Неблагополучні демографічні зміни відбувалися і в місті, де також зменшувалася народжуваність. Збільшувалася частка малих сімей – без дітей і з однією дитиною: загалом по Україні в 1960 р. їх було 55,5 %, у 1989 р. – 62, 0 %. Побутова невлаштованість – мільйони молодих людей мешкали в гуртожитках – заважала створювати сім'ї. Було багато розлучень. Збільшувалася кількість одинаків. Усе це призвело до того, що депопуляція поширилася і на місто, і на початок 90-х рр. стала явищем, характерним для всієї України.

Істотні зміни відбулися серед працездатних. Їх частка в населенні зменшилася протягом 1959-1989 рр. з 59,5 % до 55, 8%. Одночасно – з 13,5 до 21,2 – збільшився відсоток осіб пенсійного віку. Це більше, ніж у будь-якій іншій республіці СРСР.

2. Зміни в національному складі

Національний склад населення України протягом 60-80-х років зазнав суттєвих змін. Відбувалося скорочення чисельності титульного етносу – українців. Це було пов'язано зі зниженням народжуваності, постарінням українців, виїздом їх за межі УРСР, а особливо – високими масштабами міграцій до України представників інших національностей СРСР.

За 30 років – з 1959 по 1989 – частка українців у загальній кількості населення республіки скоротилась із 76,7 до 72,1%, тоді як відсоток росіян збільшився з 16 до 22%. При цьому варто врахувати, що вплив російської ментальності, мови, культури був значно вищим ніж кількість етнічних росіян. Фактично повністю зрусифікованими були українські міста, за винятком західних областей. Усе рідше лунала українська мова і в селах Сходу України та Криму.

Русифікація стала державною стратегією, а головний напрям розвитку національних відносин полягав у підтягуванні етносів до мови і культури росіян

3. Матеріальний рівень

Починаючи з XXIII з'їзду КП України і XXIII з'їзду КПРС (1966), на всіх високих партійних форумах завдання підвищення життєвого рівня населення декларувалося як одне з основних завдань партії та держави. Навіть у новій Конституції Української РСР 1978 р. були зафіксовані права на гарантовану, гідну оплату праці, на забезпечення житлом, кваліфікованою медичною допомогою.

Деякі позитивні зміни справді відбулися. Так, уперше за роки радянської влади в людей зник примарний страх голоду. Рівень заробітної плати в місті і селі збільшувався. Регулярно протягом усього року почали отримувати зарплату колгоспники. Із 1964 р. вони отримували і пенсію в розмірі 12–30 крб. Відносно зросла купівельна спроможність населення. Люди почали більше купувати телевізорів, холодильників, пральних машин, іншої побутової техніки. Вітчизняний телевізор був у кожній родині. У зростанні реальних доходів населення України суттєву роль відігравали суспільні фонди споживання (безкоштовна освіта, медичне обслуговування, витрати на утримання житлового фонду, пенсії, стипендії, пільгові путівки в санаторії дорослим і дітям, у піонер-

Радянський плакат. Худож. Н. Божко, 1960 р.

табори тощо). У грошовому еквіваленті у 1965–1980 рр. сума цих пільг зросла у понад 2,5 раза.

Але основні економічні показники, що мали гарантувати підвищення життєвого рівня населення, не виконувалися. Масштаби змін явно поступалися обіцяним. Із 1971 по 1985 р. грошова маса, яка перебувала в обігу, збільшилася в 3,1 раза, тоді як виробництво товарів народного споживання – усього лише вдвічі. Унаслідок цього все більше товарів повсякденного попиту, особливо якісних, потрапляло до розряду дефіцитних. Довгі черги за цими товарами та гоніння за «дефіцитом» були характерною рисою побуту радянських людей у 70–80-ті роки.

Намагаючись не допустити зниження життєвого рівня громадян, керівництво держави закуповувало за кордоном товари широкого вжитку. Це поглинало десятки мільярдів доларів, отриманих від продажу західним країнам нафти і газу. Країни арабського Сходу, які також у широких масштабах експортували нафту, зуміли використати «нафтодолари» для створення нових галузей промисловості, модернізації господарства взагалі, істотного покращання соціально-культурної сфери. У Радянському Союзі ці кошти просто «проїдалися».

Нафтовий «бум» 70-х років закінчився, і в бюджеті почали виникати багатомільярдні дефіцити. Однак, перетворившись на заручників власних необґрунтованих обіцянок і демагогічних заяв, партійно-державні верхи старанно приховували дефіцит бюджету, розширюючи реалізацію алкогольних напоїв, піднімаючи ціни на продовольчі та промислові товари. Говорили, що бюджет СРСР став «п'яним». Закупівля дешевих промислових товарів за кордоном тривала. У все ширших масштабах імпортувалося з капіталістичних країн зерно. Так створювалася видимість добробуту.

Наскільки низьким був добробут у 70–80-х роках, свідчить той факт, що за рівнем життя Україна на початку 80-х років перебувала серед держав, що посідали 50–60 місця у світі.

Складною залишалася житлова проблема, хоча для її вирішення виділялися мільярди карбованців. У 1965–1980 рр. в Україні було побудовано 5,6 млн квартир, 25,2 млн осіб одержали житло. У республіці з'явилися нові міста: Вільногорськ, Нововолинськ, Світловодськ, Енергодар та ін. У великих містах зводилися нові житлові мікрорайони. У Києві – це Русанівський, Теремки, Нивки, Оболонь, Виноградар; у Харкові – Салтівський; у Запоріжжі – Космічний. Та попри це черга на житло не зникала. У роки одинадцятої п'ятирічки вона становила 1,5 млн осіб і мала тенденцію до зростання. У складному становищі перебували комунальні господарства міст, на поліпшення яких постійно бракувало коштів і матеріалів.

Стосовно українського села, то воно перебувало в незрівнянно гіршому становищі, ніж місто, хоча обсяги державних капіталовкладень, а також витрати на вказані цілі сільськогосподарських підприємств протягом 60-х – першої

половини 80-х років зростали. Розширилося житлове будівництво, до центральних садиб практично всіх колгоспів і радгоспів пролягли дороги з твердим покриттям. У середині 60-х років завершено електрифікацію села, кожне двадцяте село було газифіковане.

Однак «стирання меж між містом і селом», яке обіцяла програма КПРС 1961 р., не відбулося. Якщо в місті середньомісячна зарплата в 1970-1974 рр. збільшилася до 115,2 крб, то в селі – до 80,7 крб.

Медичне обслуговування населення хоча й поліпшилося, все ж і тут були численні проблеми. Наприкінці 80-х років у медичних закладах республіки працювало 180 тис. лікарів і понад 500 тис. медичних працівників середньої кваліфікації.

У розрахунку на кожні 10 тис. жителів це було більше, ніж у розвинутих країнах світу. Одночасно зростала кількість лікарняних ліжок – за 1970–1985 рр. майже на третину. Однак оснащеність установ охорони здоров'я і якість медичного обслуговування залишалися надзвичайно низькими. Тоді, коли рівень смертності у переважній більшості розвинутих західних країн знижувався, у Радянському Союзі – зростав. Із 1965 по 1980 рр. цей показник на 1 тис. жителів зріс з 7,3 до 10,3 випадків. Що ж до України, яка колись мала чудові природно-кліматичні умови, що могли сприяти довголіттю її жителів, то смертність на її території почала зростати швидше, ніж по СРСР взагалі: з 7,6 випадків на одну тисячу населення у 1965 р., до 12,1 випадку в 1980 р. Уже наприкінці 70-х років у деяких місцевостях України рівень смертності перевищував народжуваність. Поступово ця негативна тенденція поширилася на решту території України.

4. Життя і побут партійно-державної номенклатури Укріни

Деформації в соціальній сфері посилювалися несправедливим характером розподілу суспільних благ. В обстановці всевладдя і безконтрольності номенклатурні верхи утворили власну, закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів і спекулятивних цін. Рада Міністрів і ЦК Компартії мали спеціальні аграрні господарства, де вирощувалися екологічно чисті городина і фрукти для вищих партійно-державних установ. Переробкою сільськогосподарської продукції для номенклатурних верхів займалися спеціальні закриті цехи.

Отримуючи заробітну плату, яка у 2–3 рази перевищувала заробітну плату робітників та колгоспників, представники номенклатури могли придбати на них у 5–10 разів більше товарів. За умов тотального дефіциту номенклатура мала змогу за низькими цінами купувати необхідні товари, тоді як основна маса людей або взагалі не мала доступу до якісних товарів, або втричі дорожче мусила робити закупівлі на ринках чи в спекулянтів. У 70–80-х роках поширилася практика закупівлі за кордоном великих партій високоякісних промислових і продовольчих товарів, призначених виключно для вищого керівництва.

Карикатура. Худож. В. Добровольський.
«Граждане, кто от Сидора Андреевича – не стойте: его только что сняли с работы»

«Вищі інстанції» мали закриті найкращі санаторії, поліклініки та лікарні, що були у віданні спеціально створеного «четвертого управління» Міністерства охорони здоров'я, будинки відпочинку, пансіонати, а також мисливські господарства. Для чиновників партійно-радянського апарату зводилося поліпшене житло. Вищі урядові і партійні службовці мали постійно закріплені за ними цілорічні сімейні дачі. Квартири найвищих керівників обслуговувалися штатними покоївками, що утримувалися за державний кошт. Хатні працівниці, покоївки та інша челядь навіть були об'єднані в спеціальну профспілкову організацію, а їхня служба зараховувалася в трудовий стаж.

Діти партійно-державної еліти відвідували найкращі, найсучасніші дитячі садки і школи, після закінчення яких вони, як правило за протекцією, вступали до престижних київських чи московських вишів.

Керівництво Комуністичної партії, держави, котре постійно твердило про наміри побудувати справедливе безкласове суспільство, насправді створило з вигодою для себе суспільство витонченої соціальної нерівності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які зміни відбулися в кількісному складі населення України в 60-80-ті рр.?

2. Чим було викликане збільшення міського населення?

3. Чим був зумовлений початок процесів депопуляції сільського населення?

4. Які зрушення відбулися в національному складі населення УРСР?

5. Ваше розуміння поняття «рівень життя». Які компоненти воно включає?

6. Охарактеризуйте офіційну лінію партійно-державного керівництва щодо рівня життя населення. Чи була реалізована ця лінія в 70–80-х роках?

7. Яку роль відігравав імпорт товарів повсякденного вжитку для задоволення елементарних потреб населення?

8. Дайте оцінку житлової проблеми в Україні в 70–80-х роках.

9. У якому стані перебувала система медичного обслуговування населення?

10. Які причини викликали депопуляцію населення України?

11. Порівняйте сучасний рівень життя в Україні з відповідними показниками у 70–80-х роках. Порівняйте рівень життя в Україні з рівнем життя в розвинутих зарубіжних країнах.

12. Охарактеризуйте побут керівної верхівки УРСР у 70–80-х роках.

ДОКУМЕНТИ

1. Розподіл населення Української РСР за національною ознакою (у %)

	1926	1937	1959	1989
Українці	80,0	78,2	76,8	72,7
Росіяни	9,2	11,3	16,9	22,1
Євреї	5,5	5, 2	2,0	0,9
Поляки	1,6	1,5	0,9	0,4
Німці	1,3	1,1	-	-
Білоруси	0,3	0,4	0,7	0,9
Молдавани	0,9	0,8	0,6	0,6
Болгари	0,3	0,4	0,5	0,5
Все населення	100,0	100,0	100,0	100,0

Романцов В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945-1990 рр. *Український історичний журнал*. 1992. № 10-11. С.40.

2. Зі спогадів екпрезидента України Л. Кравчука

– Керівництво – це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі… Між собою вони жили дружно, принаймні спілкувалися щодня. …Щодня влаштовувалися так звані обіди політбюро… Ось де тема для художників, для епохальної картини! – це, вважайте, обіди богів. Щодня на обід у приміщенні ЦК для цього виділяли спеціальну залу, де збиралися члени політбюро, і ті, що тут працювали, і ті, що в Раді Міністрів чи у Верховній Раді, – якщо, звичайно, хто з них не перебував у відрядженні. На чолі столу – перший. Страви подавалися вишукані. Членам політбюро видавалися якісь додаткові гроші, крім зарплати, за ті гроші, зберігаючи зарплату, вони й харчувалися, а ще й додому замовляли харчі. Скільки саме видавали грошей, я не пам'ятаю, але достатньо…

Розкішні обіди були неспішними, тривали довго, інколи по півтори-дві години. Тут, за столом, можна було й справи різні вирішувати – партійні, державні, бо ж найвище керівництво партії і держави збиралося.

…Окремо обідали заввідділами, перші заступники, помічники, у них був окремий зал, кожен мав своє місце. А інструктори, консультанти й інші «нижчі чини» обідали в іншій залі. Щодо лікування, то перший і члени політбюро ходили на те лікування аж… через дорогу… це амбулаторно, а коли що серйозно, то кремлівська лікарня. Апарат же – всі, хто нижчі секретарів, лікувалися на Пушкінській, в четвертому управлінні. Або у Феофанії…

Чемерис В.
Президент. Роман-есе. Київ, 1994. С. 134–135.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Проаналізуйте динаміку національного складу населення України в 1926-1989 рр.

Сформулюйте ваше бачення питань:

- Які чинники спричинили зменшення відсотку українців і збільшення росіян у загальній масі населення?
- Які історичні обставини спричинили зменшення єврейського населення України і зникнення німецької етнічної групи?

Документ 2.

Чому, на ваш погляд, у середовищі вищих номенклатурних працівників, об'єднаних спільною ідеологією, політичними цілями, існувала глибока соціально-матеріальна диференціація? Чим вона була зумовлена?

§ 19. ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ

Згадайте:

1. Причини зародження дисидентського руху в Україні на рубежі 50–60-х років.

2. Напрями дисидентства та його стосунки з владою.

3. Основні представники українського дисидентства 50–60-х років.

1. Опозиція комуністичному режиму в Україні

Наступ неосталінізму, згортання демократичних процесів, започаткованих у роки «хрущовської відлиги», посилення тиску союзних відомств на Україну, зневіра значної частини населення в комуністичних ідеалах, русифікація та зневага до української мови і культури – усе це спричинило відкритий чи мовчазний спротив частини українського суспільства. У його авангарді йшла інтелігенція.

У вересні 1965 р. під час презентації в київському кінотеатрі «Україна» стрічки С. Параджанова «Тіні забутих предків» з різкою критикою арештів серед інтелігенції, які відбувалися влітку 1965 р., виступили Іван Дзюба, Василь Стус і В'ячеслав Чорновіл. Під їхнім листом підписалося 140 присутніх. Реакція влади була блискавичною. Івана Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь» і виключили з аспірантури Київського педінституту, В'ячеслава Чорновола звільнили з редакції газети «Молода гвардія», Василя Стуса відрахували з Інституту літератури АН УРСР, де він був аспірантом.

Але це не вгамувало наростаючої хвилі протестів. У листопаді 1965 р., захищаючи заарештованих і вболіваючи за стан української культури, до ЦК КП України та ЦК КПРС звернулися з листом композитор П. Майборода, поети Л. Костенко та І. Драч, авіаконструктор О. Антонов.

Листи-звернення до керівників УРСР і СРСР були однією з найпоширеніших форм протесту в ті роки. Серед тих, хто підписував (їх називали «підписантами»), було кількасот представників української інтелігенції. Крім названих, «підписантами» були І. Світличний, М. Коцюбинська, З. Франко, Є. Сверстюк, Б. Антоненко-Давидович, М. Брайчевський, В. Стус, Я. Кендзьор, А. Горська та багато інших.

Листи-протести надходили не лише зі столиці України, а й з обласних центрів. У 1968 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, секретаря ЦК з питань ідеології Ф. Овчаренка і секретаря Спілки письменників України Д. Павличка було надіслано колективного листа чотирьох молодих митців Дніпропетровська, які протестували проти шельмування Олеся Гончара за його роман «Собор». Так, у місті, де не було жодного навчального закладу з українською мовою викладання, виникла «націоналістична небезпека». У підготовці листа звинуватили поета Івана Сокульського, якого заарештували і засудили

на 4,5 роки таборів суворого режиму. Щодо десятків тих, хто співчував, то влада обмежилася «лише» звільненням з роботи, виключенням із партії, «проробкою» в парткомах чи викликом у підрозділи Комітету держбезпеки (КДБ).

У 1967 р. у структурі КДБ створюється спеціальне «п'яте управління», на яке режим поклав обов'язки боротьби з «ідеологічними диверсіями», а по суті – з інакодумцями.

Іншою формою діяльності дисидентів стало поширення підготовлених книжок, статей, відозв, що викривали і засуджували політику влади. Ці матеріали потайки переписувалися, передруковувалися, передавалися з рук у руки. Така система поширення інформації називалася «самвидавом».

У 1966 р. зі своєю першою «самвидавською» працею «Правосуддя чи рецидиви терору?» виступив молодий журналіст В'ячеслав Чорновіл. Незважаючи на переслідування, він не полишав правозахисної діяльності.

У 1967 р. В. Чорновіл завершив роботу над збіркою матеріалів про долю двадцяти засуджених інтелігентів під промовистою назвою «Лихо з розуму», що й послужило приводом до його арешту і ув'язнення.

У 1969 р. повернувся з в'язниці та відновив активну правозахисну діяльність Валентин Мороз. Через дев'ять місяців, у 1970 р., його було заарештовано вдруге за есе «Мойсей», «Хроніка опору», «Серед снігів» і звинувачено в антирадянській пропаганді. 14 років ув'язнення – таким був вирок Івано-Франківського обласного суду. Та це не зламало його волі – свідченням цього стала нова праця гострої громадсько-політичної спрямованості, що називалася «Репортаж із заповідника ім. Берії».

Важливою подією суспільного життя став вихід у січні 1970 р. «самвидавського» журналу «Український вісник». До 1972 р. побачили світ шість його номерів.

Протесту проти тоталітарної системи дисиденти прагнули надати характеру масових заходів. Це була ще одна, найактивніша форма їхньої діяльності, яку влада вважала особливо небезпечною.

Так, завдяки цілеспрямованим діям дисидентів у 60-х роках була започаткована традиція – 22 травня вшановувати пам'ять Т. Шевченка. Саме цього дня 1861 р. труну з тілом Кобзаря провезли з Петербурга через Київ до Канева для перепоховання.

На спогад про цю подію біля пам'ятника Шевченкові навпроти Київського університету 22 травня щороку збиралися шанувальники поета, читали його поезії, вірші про нього, грали на бандурах тощо. Такі прояви української національної свідомості викликали гостру реакцію влади, що не зупинялася перед арештами і ув'язненням учасників цих скорботних зібрань.

За таким сценарієм починалися і події 22 травня 1967 р., коли понад тисячу людей зібралося біля пам'ятника Кобзарю. Міліція розігнала учасників зібрання і заарештувала чотирьох. Обурені свавіллям, люди на пропозицію Н. Світличної і М. Плахотнюка – відомих дисидентів, поширювачів «самвидаву» – рушили до ЦК КП України з вимогою негайно звільнити заарештованих. Розгніваних людей не могли зупинити ні міліцейські кордони, ні брандспойти. Демонстранти розійшлися лише тоді, коли заарештованих о третій годині ночі привезли до будинку ЦК і звільнили.

Новим чинником правозахисної діяльності став рух кримських татар за повернення на історичну Батьківщину – в Крим та відновлення національного і політичного рівноправ'я. У 1968 р. за підтримки тоді вже відомого правозахисника, генерала П. Григоренка, у Москві було проведено демонстрацію представників кримськотатарського народу. Від початку справедливі вимоги кримських татар підтримували українські правозахисники.

Співчуття і солідарність були характерними рисами учасників українського опозиційного руху. Коли в серпні 1968 р. радянські війська, окупувавши Чехословаччину, задушили «Празьку весну», на захист скривджених виступили дисиденти. Їхні оцінки чехословацьких подій мали широкий відгук у суспільстві.

На цей час дисидентство охоплює практично всю територію України, хоча основна кількість інакодумців припадала на Київ і Львів. Із 1969 р. українські дисиденти налагоджують зв'язки зі своїми московськими колегами. Якщо російські дисиденти більше опікувались захистом прав людини, то українські, крім цього, гостро ставили питання національно-культурного відродження та розбудови власної соборної держави.

Заслугою українського дисидентства 70-х є створення власної ідеологічної платформи. Вона полягала в *обґрунтуванні історичного права українського народу на національно-державне самовизначення,* задоволення його культурних потреб, насамперед використання рідної мови, національної культури, формування елементів громадянського суспільства та дотримання прав людини. Водночас українському дисидентству не вистачало організаційної та соціальної бази, бо формувалося воно переважно із представників інтелігенції.

Зростання масштабів інакодумства спричинило репресії та роздратування в неосталіністського керівництва держави. Апогею ця кампанія досягла в 1972 р., коли в Україні було заарештовано понад сто представників інтелігенції. Серед них В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Михайло Осадчий, Василь Стус, Ігор Калинець та інші правозахисники. Практично всіх їх засудили до тривалих термінів ув'язнення та відправили до таборів суворого чи особливого режиму на Уралі та в Мордовії.

Однак і там українські правозахисники не скорилися. «Табірним генералом» називали в'язні В'ячеслава Чорновола, не припинив боротьби Василь Стус.

Крім системи тюремно-табірних установ, на захист тоталітарного режиму було поставлено так звану каральну медицину. Деяких дисидентів, яких було важко звинуватити в порушенні відповідних статей Кримінального кодексу, винахідливі радянські інквізитори оголошували божевільними і запроторювали до психіатричних лікарень спеціального типу. Серед них виділялася Дніпропетровська, яку було перетворено на психіатричну в'язницю. Сотні невинних людей у жахливих умовах «психушок» відбували покарання за свої ідеали.

2. Рух Опору в Україні в другій половині 70-х – на початку 80-х років

Масові арешти 1972 р., спрямовані проти дисидентів, стали першим актом політичних репресій, що розпочалися в Україні і дістали назву «великого погрому». За ініціативи нового партійного керівництва України відбуваються масові чистки тих, кого так чи інакше пов'язували з автономістським курсом П. Шелеста. При цьому, залишаючись в тіні та особисто координуючи акцію, В. Щербицький переклав справу її здійснення на секретаря ЦК з ідеології В. Маланчука. За їхньою ініціативою з посад було усунуто низку партійних та радянських керівників, котрі так чи інакше симпатизували ідеям національного відродження. Натомість їхні посади обіймали ті, для кого єдино правильними були ідеї так званого пролетарського інтернаціоналізму, а по-суті, русифікації України.

Масові репресії 1972 р. на деякий час знизили активність дисидентів. Однак уже в 1974 р. побачили світ 7-й та 8-й випуски «Українського вісника», у відновленні виходу якого незаперечною була заслуга Степана Хмари. За кордоном було видано низку книжок правозахисників, що не змогли вийти друком в Україні.

У 1975 р. уряди 35 держав Європи і Північної Америки, зокрема й уряд СРСР, підписали Гельсінські угоди, які закріплювали нові відносини в Європі, і повинні забезпечити дотримання в кожній з країн високих принципів демократії, прав людини. Розуміючи, що в Радянській Україні це практично неможливо, у листопаді 1976 р. найбільш активні правозахисники об'єдналися в Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод в Україні, або Українську Гельсінську

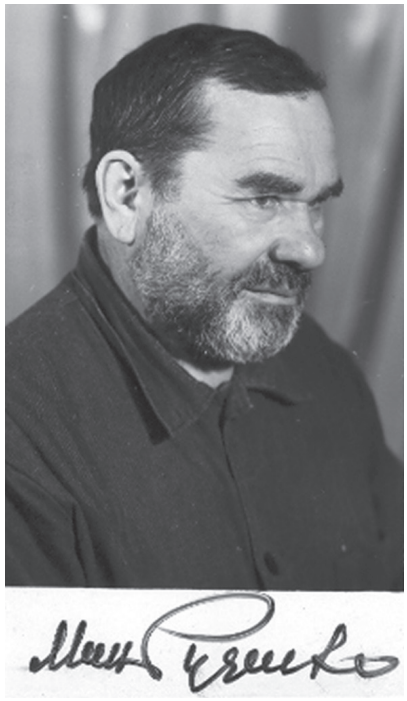

Микола Руденко в ув'язненні. 1984 р.

групу (УГГ). Вона стала найбільшою правозахисною організацією в республіці. Її керівником обрали письменника Миколу Руденка, а серед 36 членів були такі відомі дисиденти, як Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Надія Світлична, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Святослав Караванський, Оксана Мешко, Олесь Бердник та ін.

УГГ відрізняло від попередніх правозахисних організацій те, що вона була відкритою громадською організацією, яка, хоч і не визнавалася владою, але вважала, що має законне право на існування. У своїй діяльності вона контактувала з такими самими об'єднаннями по всьому СРСР.

У декларації Української Гельсінської групи зазначалося, що організація ставить за мету вирішення чотирьох головних завдань: ознайомлення широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини; сприяння виконанню статей заключного Акта з питань безпеки і співпраці в Європі; домагання того, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією; акредитування в Україні представників зарубіжної преси.

У декларації проголошувалося, що у своїй роботі УГГ керується не політичними, а гуманітарно-правовими мотивами і свою головну мету вбачає в ознайомленні світового співтовариства з порушеннями прав людини в Україні.

Незважаючи на цілковиту законність діяльності Спілки, її підтримку західними демократіями, працювала вона в умовах постійного тиску з боку владних структур. Особливу ненависть викликали у КДБ поширювані на Заході меморандуми про незаконні арешти, списки політичних в'язнів, їхнє становище у таборах тощо.

Уже через 3 місяці після організації УГГ, у лютому 1977 р., було заарештовано її керівників – Миколу Руденка та Олексу Тихого. Незабаром їх було засуджено відповідно на 12 і 15 років позбавлення волі. До 1980 р. більшість правозахисників, які входили до групи, було засуджено на терміни від 10 до 15 років. За радянськими законами того часу максимальний термін позбавлення волі за найтяжчі злочини не міг перевищувати 15-ти років.

У 1979-1980 рр. арешти тривали. За звинуваченням в антирадянській агітації і пропаганді було заарештовано О. Шевченка, Ю. Бадзьо, В. Чорновола, В. Стуса, С. Хмару. У таборах загинули В. Стус, В. Марченко, О. Тихий, Ю. Литвин.

3. Релігійне дисидентство

Заборона Української автокефальної церкви в довоєнні роки та Української греко-католицької – у повоєнні, шалена антирелігійна кампанія кінця 50-х – початку 60-х років спричинили зародження та зростання релігійного дисидентства.

Особливо активно боролися за відновлення своїх прав українські греко-католики. Формально ліквідована Українська греко-католицька церква діяла в західних областях України в підпільних, «катакомбних» умовах. Значна частина населення цих областей таємно відправляла релігійні обряди. Існувало кілька сот (до 350) парафій. Ними керували єпископи, які також діяли в підпіллі. Із-за кордону церквою керував кардинал Йосип Сліпий, який у 1963 р. прибув до Ватикану після багаторічного сибірського заслання.

Радянський пропагандистський плакат. Худож. В. Меньшиков. 1975 р.

Одним з активних борців за права Української греко-католицької церкви в Україні був Йосип Тереля. У 1982 р. колишній в'язень таборів та «спецпсихушок» Й. Тереля став одним з організаторів Комітету захисту Української греко-католицької церкви.

Мужньо відстоював права віруючих один із лідерів українського дисидентства, багаторічний в'язень сталінсько-брежнєвських таборів В. Романюк. Саме завдяки його діяльності з'явилася опозиція режимові в Російській православній церкві, яка на той час фактично перебувала під цілковитим контролем КДБ.

Значну частину релігійного дисидентства становили члени протестантських конфесій євангельських християн-баптистів, єговістів тощо. Особливу активність у справі їх захисту виявляли Петро Вінс – член УГС, та його син – один із провідників-баптистів пастор Георгій Вінс.

4. Придушення дисидентства

На початку 80-х років організований опозиційний рух в Україні було розгромлено. Організаційні структури дисидентів були ліквідовані, зв'язки між ними перервані. Багатьох із них ув'язнили, активність решти послабла. Головною причиною цього була відсутність у дисидентів належної політичної мобільності, активних зв'язків з масами, здатних забезпечити їм дієву і рішучу підтримку. Бракувало належної організованості і навичок діяльності нелегально і напівлегально. За соціальним складом дисиденти були переважно представниками інтелігенції. Вони не могли довго протистояти активній і досвідченій радянській репресивно-каральній машині, яка в боротьбі з ними використовувала широкий спектр прийомів і засобів – від шантажу й залякування до замахів на життя.

Незважаючи на величезні перешкоди, дисиденти 1960–80-х років відіграли велику роль в історії України. Вони протиставляли спотвореному образу дійсності, який нав'язувався тоталітарним комуністичним режимом, правду про історичне минуле України і її сучасне становище. Завдяки їхній самовідданій боротьбі в громадській свідомості поступово утверджувалася думка про необхідність демократизації суспільного життя, установлення суверенітету України.

Соціальна база незадоволення комуністичним режимом не зникла, і до боротьби з ним піднімалося нове покоління небайдужих.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть головних учасників опозиційного руху в Україні в другій половині 60-х років. До яких соціальних категорій населення вони належали?

2. Охарактеризуйте основні вимоги українських дисидентів.

3. Дайте характеристику основним формам діяльності політичної опозиції.

4. Назвіть головні «самвидавські» видання і твори дисидентів.

5. Якими методами боролася держава з інакодумцями?

6. Яке місце в опозиційному русі займало релігійне дисидентство? Назвіть його керівників.

7. Чим були викликані репресії проти інакодумців України в 1972 р.?

8. Охарактеризуйте діяльність Української Гельсінської спілки, її склад, програмні цілі та завдання. Як влада боролася з УГС?

9. У чому полягає історичне значення діяльності українських дисидентів? Яке місце ви можете відвести їм в історії України?

ДОКУМЕНТИ

1. Із відкритого листа українського дисидента Ю. Бадзьо до Верховної Ради СРСР та ЦК КПРС з приводу офіційної фальсифікації історії України

Фальсифікація історії України нинішньою радянською історіографією охоплює не якийсь період. А всю історію українського народу, заперечуючи наш історичний розвиток як самостійний процес і підпорядковуючи його тлумачення політичним інтересам російської держави. Концепція «давньоруської народності», концепція, яка є лише ідеологічним близнюком «єдиного радянського народу», зовсім ліквідує ранньофеодальний період історії України… Стверджується науково і історично абсурдна ідея, що східні слов'яни в XI-XIII ст. становили один народ, один етнос, і що українці та білоруси з'явилися тільки в XIV-XV ст. З'явилися для того, щоб «мріяти» про «возз'єднання» з Росією… в «єдиній державі». Документально засвідчено, що український уряд на чолі з Хмельницьким, укладаючи угоду з російським державним представництвом, обумовив собі суттєву політичну автономію. Концепція «возз'єднання» несе в собі ідею єдиного народу й по суті заперечує право українського народу на свою окрему незалежну державу і є грубим порушенням конституції УРСР і СРСР.

Фальсифікація історії України російським великодержавним націоналізмом – дуже суттєвий чинник національного гноблення українського народу.

Бадзьо Ю. Відкритий лист до Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС. Нью-Йорк, 1980. С. 17-18.

2. Статті Кримінального кодексу Української РСР, за яким судили дисидентів

Стаття 56. *Зрада Батьківщині.*

Зрада Батьківщині, тобто діяння, умисно вчинене громадянином СРСР на шкоду державній незалежності, територіальній недоторканності або воєнній могутності СРСР: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР, надання іноземній державі допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а так само змова з метою захоплення влади, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна і засланням на строк до п'яти років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна…

Стаття 62. *Антирадянська агітація і пропаганда.*

Агітація і пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади або вчинення особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення, чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту, – карається позбавлен-

ням волі на строк від шести місяців до семи років і засланням на строк від двох до п'яти років.

***Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 28. Ст. 342.**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1

1. Який вплив на свідомість інтелігенції і студентів мав цей лист, що поширювався серед них нелегально?

Документ 2

Стаття 56 Кримінального кодексу УРСР кваліфікувала діяння, умисно вчинені громадянином на шкоду територіальній недоторканності СРСР як зраду Батьківщині. Водночас, Конституція 1977 р. зберегла за республіками право виходу з СРСР. У демократичних країнах законодавство узгоджується з конституційними нормами. Чому в УРСР збереглася така невідповідність між Конституцією і Кримінальним кодексом?

§ 20. СТАН КУЛЬТУРИ

Згадайте:

1. Що включають у себе поняття «культура» і «духовне життя»?

2. Які зміни в розвитку культури відбулися на рубежі 50–60-х років в Україні, і кого з її діячів ви знаєте?

1. Народна освіта

Народна освіта – підґрунтя культури й духовності – у 60–80-х роках перебувала в стані жорсткої політизації, пристосування до потреб «комуністичного будівництва».

У 1966–1967 рр. у школах республіки розпочався перехід до нових навчальних програм, який планувалося завершити за 10 років. Окрім нових розділів фізики й загальної біології, свого часу заборонених (кібернетика, генетика), було запроваджено курси філософії та політекономії соціалізму, об'єднані в спеціальний предмет – суспільствознавство, у восьмих класах було введено новий курс «Основи Радянської держави і права».

У 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спільну постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи». Зазначений документ, а також прийняті в 1973 р. «Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту» визначили основні напрями навчального процесу. Їх прийняття

означало, що відтепер завданням загальноосвітніх шкіл є надання середньої освіти кожному громадянинові України, незалежно від його бажання і здібностей.

Гучні заяви про охоплення всієї молоді середньою школою негативно вплинули на якість навчання. Було запроваджено жорсткі критерії оцінки роботи навчальних закладів за кількісними показниками. Велася активна боротьба з другорічництвом, за збереження учнівського контингенту. Обов'язковість середньої освіти призводила до знецінення знань, окозамилювання, оскільки високу оцінку керівництва міг дістати тільки той педагог, учні якого мали високі оцінки. Заробітна плата вчителів була низькою.

Особливий акцент у 60–80-х роках робився на трудовому вихованні учнівської молоді. Учні мусили оволодіти робітничими та сільськогосподарськими спеціальностями.

Непродуманою і необґрунтованою була акція закриття, особливо у сільській місцевості, так званих «малокомплектних» початкових і восьмирічних шкіл. У 60-х роках кількість загальноосвітніх шкіл у республіці зменшилася на 3160, у 1980 р. в Україні їх було 20935, що майже на 9,3 тис. менше, ніж у 1960 р.

2. Середня спеціальна та вища школа

Потреби народного господарства в кадрах, насамперед, індустріальних робітників, визначали високі темпи розвитку системи професійно-технічної освіти. Кількість навчальних профтехосвітніх закладів збільшилася за 1959–1980 рр. в 1,3 раза, а учнів і студентів – більше ніж удвічі. Розширився перелік спеціальностей, за якими велася підготовка кадрів.

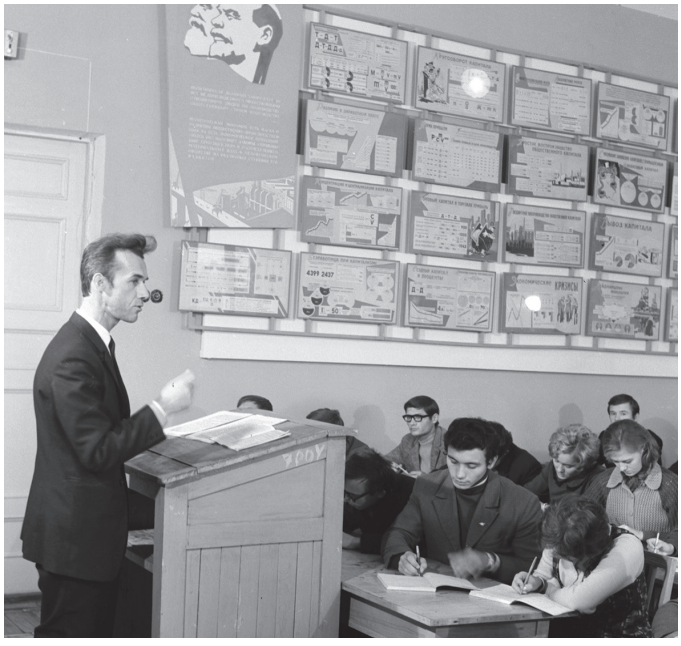

Студенти 1 курсу історичного факультету Запорізького пединституту на лекції з історії КПРС доцента Роїка В.Г. 1972 р.

Істотних змін у діяльності вищої школи України у 70–80-х роках не відбулося, хоча загальна кількість вишів збільшилася. Вони були зорієнтовані передусім на збільшення кількості спеціалістів з ви-

щою освітою. Усього за 20 років (1960–1980) вищу освіту здобули 2,5 млн осіб, за цей час було підготовлено 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною освітою. У 1980 р. в Україні, загальна кількість населення якої становила 50,1 млн осіб, працювало 5,3 млн спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою. Проте існуюча система відставала від вимог науково-технічного прогресу й була занадто заідеологізованою, зорієнтованою на підготовку спеціалістів з комуністичною свідомістю.

До того ж, як і в попередні десятиліття, українці в СРСР відчували приховану дискримінацію при одержанні вищої і середньої спеціальної освіти. Дані таблиці свідчать, що в 1970 р. на тисячу мешканців України росіян з вищою освітою у 2,2 раза було більше, ніж українців, а з середньою спеціальною освітою – майже у 2 раза більше. Отже, пересічний росіянин – мешканець України, мав значно більше шансів стати студентом і одержати вищу чи середню спеціальну освіту в УРСР, ніж пересічний українець.

	Українців на 1000 осіб		**Росіян на 1000 осіб**	
	З вищою освітою	**З середньою спец. освітою**	**З вищою освітою**	**З середньою спец. освітою**
СРСР	**35**	**64**	**45**	**80**
РСФРР	**73**	**105**	**43**	**76**
Україна	**30**	**58**	**66**	**100**

Головною перешкодою для одержання українцями вищої освіти була керована Москвою комуністична влада в Україні, яка десятиліттями проводила курс на русифікацію вищої школи.

3. Становище науки

В умовах науково-технічної революції, яка охопила економічно розвинуті країни, наука все більше перетворювалася на безпосередню продуктивну силу. Враховуючи це, керівництво СРСР прагнуло забезпечити розвиток її найважливіших напрямів. XXIV з'їздом КПРС у 1971 р. було поставлене завдання – «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалізму». Але радянському режимові виявилося несила належно скористатися досягненнями НТР. Відсутність інтелектуальної свободи гальмувала прогрес радянської науки. Згубно вплинула на неї також штучна ізоляція вчених СРСР від світового наукового співтовариства.

В Україні кількість науковців у 1980 р. зросла до 200 тис. осіб, хоча в розрахунку на 1 тис. жителів це було значно менше, ніж у Російській Федерації. Рівень матеріально-технічного оснащення союзних наукових установ був значно

вищим за республіканський. Поширилася практика переманювання відомих українських учених на роботу до Москви, Ленінграда, інших міст Росії. Центр ретельно контролював розвиток ключових напрямів науки і рідко допускав, аби досягнення науковців окремих республік у чомусь перевищували загальносоюзні.

Як і в інших республіках СРСР, ефективність роботи вчених в Україні була недостатньо високою. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи не були зацікавлені в негайному впровадженні досягнень науки у виробництво, бо це належно не заохочувалося. Між розробкою і впровадженням, як правило, був настільки великий проміжок часу, що «нововведення» встигало і технічно, і морально застаріти. За цих умов учені втрачали інтерес до результатів своєї праці. Наука, особливо фундаментальна, відчувала гостру нестачу коштів.

Центром наукових досліджень республіки залишалася Академія наук УРСР. На початку 80-х років в її установах працювало понад 70 тис. учених. У 1962 р. роботу АН УРСР очолив видатний спеціаліст у галузі електрозварювання Б. Патон. За короткий термін світовим лідером у сфері порошкової металургії став Інститут проблем матеріалознавства, першим директором якого був академік І. Францевич. У 1969 р. в умовах космічного вакууму й невагомості на кораблі «Союз-6» завдяки розробкам учених Інституту електрозварювання вдалося вперше у світі здійснити зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Певні зрушення відбулися у галузі сільськогосподарської науки. Зокрема, колектив Миронівського науково-дослідного інституту під керівництвом академіка В. Ремесла селекціонував нові сорти пшениці, якими в СРСР засівалося 8 млн га.

Помітним явищем у гуманітарній науці стало завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл України» і багатотомної «Історії Української РСР». Обидва ці видання були переповнені комуністичними ідеологічними штампами і далекими від об'єктивного висвітлення минулого України. На початку 70-х років ЦК Компартії України звинуватив в «історичних, методологічних і теоретичних помилках» співробітників Інституту археології на чолі з Ф. Шевченком. Їх «провина» полягала в *недостатній увазі* до висвітлення зв'язків Київсько Русі з північними та північно-східними землями, *на яких пізніше сформувалася Московія.* Лунали звинувачення на адресу тих дослідників, які насмілювалися згадувати у своїх працях прізвища М. Грушевського, О. Оглоблина, В. Кубійовича, С. Єфремова та ін. Це, зокрема, стосувалось археологів І. Шовкопляса і М. Брайчевського, етнографів Я. Прилипки та В. Зінич. За «неправильне» розуміння історії українського козацтва з роботи було звільнено О. Апанович і Я. Дзиру.

Особливо активно виявив себе на ниві так званої «боротьби з буржуазним націоналізмом та антирадянською ідеологією» секретар ЦК КПУ В. Маланчук.

Саме з його ініціативи на початку 70-х років в середовищі української інтелігенції розгорнулася кампанія ідеологічних переслідувань, яка одержала назву «великий погром». Після цього від обійманих посад усунули низку відповідальних партійних працівників, по-суті – провели «чистку партії», за результатами якої з КП України було виключено тисячі її членів. Виключення з партії – одне з найтяжчих покарань, що означало кінець кар'єри.

Досить часто із бібліотек вилучали «небажані твори» чи наукові праці. Списки таких книжок з року в рік розширювалися.

4. Розвиток літератури

Суперечності й труднощі в житті суспільства 60–80-х років не могли не позначитися на стані літератури й мистецтва України. Тоталітарна система вимагала від митців художнього виправдання курсу на згортання демократизації, посилення централізму і денаціоналізацію України. Режим прагнув підкріпити авторитетом мистецтва витворені у партійних верхах безплідні ідеї про «розвинуте соціалістичне суспільство як вищий тип людської цивілізації», про нову історичну спільноту людей – «радянський народ», про «непорушну єдність партії і народу».

Офіційними виконавцями волі партії були відповідні громадські організації – спілки письменників, художників, композиторів тощо. Чисельність Спілки письменників, наприклад, перевищувала 900 осіб. Ці спілки та їхні партійні організації виконували також і функції тиску на «нестійких» чи «непокірних». Партія пильно стежила за настроями митців. Проявом цього були численні партійні постанови з питань літератури й мистецтва, з'їзди й пленуми творчих спілок. Як наслідок, у літературі й мистецтві культивувалися кон'юнктура, пристосуванство, прагнення догодити вищому партійно-державному керівництву.

Виконання волі партії стимулювалися лауреатськими званнями, почестями і матеріальним достатком.

Незважаючи на «відлигу» 60-х років, більшість українських письменників обстоювали позиції офіціозу та соціалістичного реалізму. О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, М. Стельмах 1966 р. були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Їхні прізвища зустрічаємо і серед лауреатів затвердженої у 1962 р. Шевченківської премії.

Та в Україні, як і взагалі в Радянському Союзі, існувало мистецтво, яке не вписувалося в межі соцреалізму. Чесні, талановиті письменники, поети, художники гостро відчували наростання негараздів у суспільстві. Стурбовано сприймали вони поширення в народі пристосуванства, роздвоєння моралі, хабарництва. Їхню увагу привертало катастрофічне погіршення екологічної обстановки в Україні, пов'язане з безконтрольною діяльністю центральних відомств. Вони вбачали причини занепаду національної культури, звуження

сфери вживання української мови у відсутності реального суверенітету, права українців самим вирішувати свою долю.

Ці почуття яскраво відображені в найкращих творах літератури і образотворчого мистецтва України 60–80-х років. Вони знаходили живий, зацікавлений відгук у широких колах громадськості. Водночас, номенклатурні верхи України насторожено, а то й вороже сприймали їх. У 1968 р. з ініціативи тодішнього партійно-державного керівництва розгорнулася кампанія цькування Олеся Гончара за його роман «Собор». О. Гончар одним із перших в українській літературі звернувся до художнього аналізу глибоких деформацій суспільного життя України в повоєнні роки.

Перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко назвав «Собор» «ідейно хибним» і «пасквільним». Цю несправедливу, упереджену критику партійного функціонера підтримав і П. Шелест – перший секретар ЦК КП України.

Несправедливо розкритикований і фактично вилучений з широкого читання талановитий роман Р. Іваничука «Мальви», пройнятий ідеєю незнищенності національної культури, свідомості, безсмертя українського народу. У задушливій атмосфері 70–80-х років зі своїми вільнолюбними художніми творами не могли пробитися до українського читача письменники Ю. Дрозд, Є. Гуцало, Р. Федорів, І. Чандей, І. Білик та ін.

Засудження й фактична заборона «Собору» знаменувала початок «заґвинчування гайок» в ідеологічній і культурній сферах. Після усунення П. Шелеста від керівництва Компартією України і обрання на цю посаду В. Щербицького, упередженість і підозрілість у ставленні до творчої інтелігенції України з боку парткерівництва ще більше посилилися. Десятки талановитих письменників, поетів, журналістів були звинувачені в «націоналізмі» й «антирадянщині», позбавлені можливості друкуватися, виключені зі Спілки письменників України.

Олесь Гончар. 1977 р.

Кінець «відлиги», наступ брежнєвської «повзучої реакції» негативно позначилися на творчості Ліни Костенко. Лише через 16 років після «Мандрівки серця» вийшла її нова збірка віршів «Над берегами вільної ріки». Шість років не могла вона видати свою «Марусю Чурай» – роман у віршах,

який, врешті-решт, вийшов у 1979 р. і лише в 1987 р. удостоєний Державної премії України. Було припинено друк збірок письменниці «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора».

Творча доля інших письменників-«шістдесятників» у 70–80-х роках була більш вдалою. До їхніх здобутків можна віднести вірші Івана Драча з книжки «Корінь і крона», ліричну збірку «На срібному березі» Миколи Вінграновського, «Розп'яття» Петра Скунця, «Таємницю твого обличчя» Дмитра Павличка, «Перевтілення» Віталія Коротича.

За влучною оцінкою відомого українського кінорежисера Ю. Іллєнка, із трьох категорій бійців мистецького фронту: хто перебував у окопах, боровся на передовій, і хто загинув, – в історію одразу ж входить третя.

В Україні це ті, хто став жертвами судових процесів і платив за свої ідеали роками таборів. Уся їхня «провина» полягала в тому, що вони не пішли на компроміс із совістю, не погодилися на роль глашатаїв фальші й неправди, що їм відводила тоталітарна система.

На всерозхресті люті
і жаху,
На всепрозрінні смертного
крику
Дай, Україно, гордого шляху,
Дай, Україно, гордого лику...

Ці слова написав Василь Стус – один із найяскравіших українських поетів XX ст. Його двічі заарештовували. У 1980 р. В. Стуса було засуджено до 10 років позбавлення волі і 5 років заслання. Відомий російський правозахисник Андрій Сахаров писав: «Вирок Стусові – ганьба радянської репресивної системи». У 1985 р. поет помер в одному з мордовських таборів, проживши сорок сім років.

У 1989 р. його прах, прах поета Юрія Литвина і філолога Олекси Тихого перевезено і перепоховано в Києві на Байковому кладовищі. Рішенням Ради Міністрів УРСР В. Стус за поетичну збірку «Дорога болю» посмертно удостоєний звання лауреата Державної премії Української РСР у галузі літератури за 1990 р.

Одного з найкращих літературних критиків 60-х років, поета Івана Світличного, уперше було заарештовано у 1965 р., удруге – у 1972 р. У квітні 1982 р. 7 сенаторів і 96 конгресменів США надіслали лист Л. Брежнєву із закликом звільнити І. Світличного і дозволити йому виїхати до Америки на лікування. Відповіді на лист не було. Лише в 1983 р., напівпаралізований, Іван Світличний повернувся із заслання до Києва, продовжуючи напружено працювати. «Каторга, – писав про Світличного Іван Дзюба, – вбила його тіло, але розкрила його нові можливості думки. Несправедлива кара породила не лише біль страждання, а й високий стан духу».

5. Мистецтво України

У нелегких умовах русифікації чимало мистецьких колективів зуміли зберегти національний колорит, майстерність, високий творчий потенціал, яскравий талант. Серед них – заслужений державний хор ім. Г.Г. Верьовки, творче об'єднання «Трембіта», академічна хорова капела «Думка», заслужений ансамбль танцю УРСР ім. П. Вірського.

Понад 200 митців об'єднувала Спілка композиторів України. Прекрасну, яскраву серію пісень створив у ті роки Платон Майборода, плідно працював уславлений композитор Олександр Білаш. Їхні пісні лунали в усіх куточках республіки – від столиці до найвіддаленішого села.

У 1979 р. за загадкових обставин обірвалося життя відомого в Україні і світі тридцятилітнього композитора-пісняра, автора пісень «Червона рута», «Водограй» та ін. Володимира Івасюка.

У 1980–1982 рр., уперше за довгі роки Державний академічний оперний театр України брав участь у знаменитому Вісбаденському фестивалі. Світ полонили елементи «незнайомої козацької екзотики», високий рівень акторського виконання в опері «Тарас Бульба» М. Лисенка.

Успішно репрезентували українське оперне мистецтво на Батьківщині і за кордоном чудові виконавці класичних оперних партій: Євгенія Мірошниченко, Гізела Ципола, Марія Стеф'юк, Дмитро Гнатюк, Анатолій Солов'яненко, Анатолій Мокренко та ін.

У 70–80-х роках хвиля русифікації охопила і театральне мистецтво. Менш як 30% професійних театрів республіки залишилися українськими. В Одесі з шести театрів лише один був українським. У столиці України з семи театрів статус українського зберіг лише драматичний театр ім. Івана Франка. Театральних закладів, які б ставили вистави мовою інших народів України, взагалі не існувало.

Друга половина 60-х – 70-ті роки стали часом формування неповторного

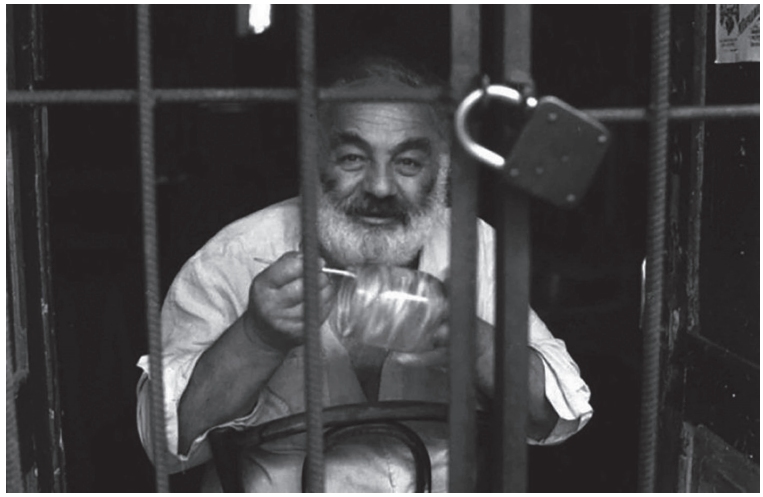

Сергій Параджанов. 1976 р.

Афіша кінофільму «Тіні забутих предків»

напряму кіномистецтва – українського поетичного кіно. Започаткували його випущені тоді художні стрічки «Камінний хрест» (режисер Леонід Осика), «Криниця для спраглих» (режисер Юрій Іллєнко, сценарій Івана Драча), «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ» (режисер Іван Миколайчук), «Тіні забутих предків» (режисер Сергій Параджанов).

Доля цих видатних кінокартин, які увійшли до скарбниці світового кіномистецтва, виявилася досить складною. Фільм «Криниця для спраглих» взагалі не був випущений на екрани. «Вечір напередодні Івана Купала» режисера Ю. Іллєнка випущено незначною кількістю копій, і на екрани він практично так і не потрапив, а про «Тіні забутих предків», що побачили світ 1964 р., незадовго до закінчення «відлиги», протягом 20 років не згадувалися жодним словом.

Характерно, що долю будь-якого з кінофільмів, як і інших творів мистецтва, часто вирішувала не професійність режисури чи виконавська майстерність акторів, а реакція влади.

До небагатьох справжніх творів монументального мистецтва того часу слід віднести пам'ятник Лесі Українці в Києві і Тарасові Шевченку в Москві.

Важкими були 60–80-ті роки в житті Івана Гончара – знаного українського скульптора, автора пам'ятників Максиму Горькому в Ялті, Тарасові Шевченку в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у селі Богданівка на Київщині.

Розвивалася українська школа живопису. Чимало митців, виконуючи «побажання» керівних інстанцій, працювали на партійне замовлення, зображуючи будні розвинутого соціалізму. Але такий «живопис» дихав формалізмом. Більшість майстрів пензля славили природу рідного краю, демонструючи високий художній хист і смак. Люди милувалися полотнами М. Дерегуса, В. Чеканюка, Т. Яблонської, В. Шаталіна, М. Серветника, А. Ерделі, Ф. Манойла, Й. Кошая. Найкращі художні полотна, навіть в умовах тоталітарного режиму, сприяли формуванню естетичних смаків народу, допомагали збереженню традицій.

6. Курс на тотальну русифікацію України

У 1970–80-х роках в освітніх закладах України різко звузилася сфера функціонування української мови і розширилася – російської. Це був штучний процес, інспірований Москвою. Він охопив усі союзні республіки. Як і раніше, керівництво КПРС прагнуло надати русифікації видимість історичної закономірності, залучаючи для її обґрунтування вчених і вчителів-практиків. У 1975 р. в Ташкенті (Узбекистан) відбувся всесоюзний захід «*Досвід вивчення і викладання російської мови в національних школах, середніх спеціалізованих і вищих навчальних закладах»,* який офіційно називався науково-практичною конференцією. Після цього були внесені зміни в навчальні плани національних шкіл і за рахунок рідних мов збільшені години на вивчення російської, а в педучилищах і пединститутах розширена підготовка спеціалістів відповідних профілів. Міністерство освіти УРСР направило на місця директиву під

назвою: «*Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки*». Це означало початок нової хвилі русифікації народної освіти. В обласних центрах республіки наприкінці 70-х років українські школи становили лише 22%, а російські – 78% загальної кількості загальноосвітніх шкіл. У Донецьку, половина населення якого були українці, не залишилося жодної української школи. Зникли українські школи й у Криму, де третину жителів становили українці. Усього за 1960–1980 рр. число українськомовних шкіл у республіці зменшилося на 8,7 тис.

У травні 1979 р. у Ташкенті відбувся ще один захід під назвою «*Російська мова – мова дружби і співпраці народів СРСР*», головним завданням якого було обґрунтування необхідності посилення курсу на русифікацію радянських республік. Як наслідок, були розроблені детальні рекомендації для впровадження російської мови в усі сфери суспільного життя – дошкільну, загальну і спеціальну освіту, ЗМІ, кіно, видавничу справу, наукову літературу, мистецтво тощо. Ці рекомендації стали програмою дій, для реалізації яких Міністерство освіти СРСР і підпорядковані йому відомства, а також АН СРСР і АПН СРСР , республіканські академії, десятки відомств і служб приймали накази, розпорядження і доручення, виконання яких ретельно контролювалося.

Короткий період «*андропівщини*» (за прізвищем нового генсека ЦК КПРС, колишнього керівника КДБ Ю. Андронова) ознаменувався новим витком русифікації. 26 травня 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли таємну постанову «*Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік*». Проводячи паралель з «валуївським указом» 1863 р., цю постанову назвали «*андроповським указом*». Партійно-державне керівництво УРСР надзвичайно оперативно, вже 10 червня 1983 р., прийняло власну таємну постанову «*Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік»*. А через два тижні, 29 червня 1983 р. Колегія Міністерства освіти УРСР затвердила «*Додаткові заходи по удосконаленню вивчення української школи в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах дошкільних і позашкільних установах республіки*». Детально розписаний документ з 31 пункту мав гриф: «*Не для преси. Для службового користування*».

Через півтора року перший секретар ЦК КП України В. Щербицький відзвітував Москві, підписавши розлогу «*Інформацію ЦК Компартії України Центральному Комітету КПРС про хід виконання Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік»*. Виявилося, що за короткий час для русифікації України було зроблено досить багато. Лише перелік цих заходів, які забезпечувались щедрим фінансуванням, зайняв декілька

сторінок і узагальнений такими словами: «…*Осуществлены конкретные меры, направленные на создание условий для повышения уровня преподавания и изучения русского языка – языка дружбы и братства народов СССР…*».

Отже, керівництво УРСР чутливо реагувало на настрої Москви, перетворюючи народну освіту України у знаряддя русифікації підростаючого покоління. Стало звичним явищем звільнення учнів від вивчення української мови та літератури, яка ще залишалася в програмах російських шкіл в Україні. Часто це відбувалося після письмових заяв батьків, які обґрунтовували своє прохання …«*слабким здоров'ям дітей*».

Російськомовність стала ознакою політичної лояльності режимові. Тон задавали керівники. Усе рідше українську мову можна було почути в компартійному середовищі, в державних установах і громадських організаціях.

Загалом, русифікація освіти в СРСР як напрям денаціоналізації українського та інших народів Радянського Союзу, формування на їх основі «нової історичної спільноти – радянського народу», здійснювалася планово, цілеспрямовано й наполегливо. На це знаходилися і гроші, й інші ресурси. В ідеологічному аспекті русифікація була важливим чинником притлумлення національної свідомості українства, а значить, і його прагнення до політичного самовизначення.

Загальна соціально-економічна й політична криза 1960-80-х років негативно вплинула на розвиток української культури. В умовах нестримної русифікації постало питання про збереження національної самобутності українського народу, який з волі Москви і її місцевих прислужників трансформувався у «радянський народ».

Найкращі представники української культури всі сили віддавали боротьбі з цією загрозою.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте основні напрями державної політики в освіті в 60–80-х роках.

2. Дайте оцінку досягненням і прорахункам у галузі освіти.

3. Наведіть факти посилення політики русифікації України в 60–80-х роках. Якими були її наслідки для української нації?

4. Як ви гадаєте, чи можна шлях розвитку української школи 60–80-х років назвати екстенсивним?

5. Проаналізуйте досягнення технічних наук України.

6. У чому полягав периферійний характер української науки? Які його причини й наслідки?

7. Охарактеризуйте умови розвитку літератури й мистецтва. Яку тематику влада вважала особливо актуальною?

8. Охарактеризуйте творчість Василя Стуса й Івана Світличного. Як склалися їхні долі?

9. Проаналізуйте стан образотворчого мистецтва України в 60–80-х роках. Назвіть найяскравіших художників і скульпторів цього періоду.

10. Які твори образотворчого мистецтва другої половини 60-х – початку 80-х років вам відомі?

ДОКУМЕНТИ

1. Із спогадів колишнього першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста про обговорення на засіданні політбюро ЦК КПРС мовного питання

Секретар ЦК КПРС Суслов: «А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд – уся Україна говорить українською мовою!»

Я аж оторопів: «А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?» Тут підключається Демічев, секретар ЦК КПРС: «І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!»

Знову не витримую: «Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є і російські школи, є і українські школи – на великий жаль, українських шкіл менше».

Демічев: «А Шевченко в них – кумир». І на Суслова дивиться. Тут мене прорвало: «Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважають великим демократом, геніальним поетом».

Демічев почав заперечувати: «Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять».

Я, відчуваючи, що остаточно втрачаю самоконтроль: «Ну так це добре. А як ти помреш, хто тебе згадає, квіти віднесе?».

Суслов втручається: «Потім у вас всі вивіски українською мовою. Що таке?»

«Ну, а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською».

Суслов тоді використав свій найголовніший козир: «Узагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму».

Я оторопів, тримався, але голос підвищив мабуть гаряче: «У чому, Михайле Андрійовичу, прояви націоналізму? Це ж звичайні сталінські ярлики».

А Демічев так незворушно: «А в тому, що багато говорять українською мовою, і тому, що Шевченка надмірно шанують».

І Суслов його підтримав.

А тут ще підкотився Рашидов: «У нас руський язик в бальшом почьоте, мі руський язик уважаєм, любім, ізучаєм. Мі єго на пєрвій место ставім, мі знаєм, нє так, как на Украінє…»

Я не витримав: «Та хоча ти замовкни, ти і його не знаєш, коли виступаєш, нічого зрозуміти не можна».

Леонід Ілліч вирішив змінити трохи тему, пожартувати: «Ось у нас при

Скрипнику українізацію проводили. Так це була скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили – що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова – це ж… суржик російської мови... »

Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: «І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більшу частину життя прожила на Україні».

***Київ*. 1989. №10. С. 96–97.**

2. Російська дисидентка, одна із засновниць московської Гельсінської групи Людмила Алексєєва про русифікацію України

... Витіснення української мови відбувається не стихійно, а вживанням цілого комплексу державних заходів, які скеровують демографічні процеси в бажаний для влади бік.

Переселення українців на східні, рідко заселені землі Совєтського Союзу – в Казахстан, на Сибір, на Урал, на Далекий Схід – заохочується економічними методами. В той же час заохочується переселення росіян на Україну. Внаслідок цього з 1959 по 1970 роки чисельність українського населення на Україні збільшилася лише на 10 проц., а російського – на 30 проц.

…В 1970 році російське населення України мало понад 9 мільйонів осіб проти 35 мільйонів українців. А в 1979 році в Україні жило вже 10,4 мільйонів росіян.

Впровадження російської мови починається з дошкільних дитячих установ. На Україні переважають російськомовні дитячі ясла та дитячі садки. Але й ті, що вважаються українськими, сильно зросійщені…

Більшу частину вищих навчальних закладів на Україні зросійщено... В 1970 році з півтора мільйона спеціалістів з вищою освітою, що працювали на Україні, 600 тисяч були росіянами, тобто більше, ніж третина.

Українська мова фактично збереглася лише в селах, а також серед невеликої частини української інтелігенції, переважно гуманітарної. Неінтелігентні громадяни вживають у розмові суміш вульгаризованих російської та української мов.

Я називаю цей процес російщенням, а не совєтизацією, як це роблять деякі росіяни, бо яким би неприємним цей факт для нас не був, російська мова є знаряддям знищення багатої та своєрідної української культури. І кожен росіянин, що заплющує на це очі чи перекладає відповідальність за це зі свого сумління на когось іншого, об'єктивно полегшує цей процес…

Перекладено з російської мови і опубліковано у виданні «Українська думка» *(Лондон). 1982. 18 листопада.*

У кінці статті коментар редакції: «Одна ластівка не приносить весни».

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Охарактеризуйте ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до української мови і української національної культури.

Документ 2.

Що нового ви дізналися, прочитавши уривки зі статті російської дисидентки Л. Алексєєвої? Чому вона критикує термін «совєтизація», вважаючи за правильніше говорити саме про русифікацію?

Як ви розумієте коментар редакції: *«Одна ластівка не приносить весни»?*

§ 21. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Згадайте дати і події

Березень 1965 р. – березневий пленум ЦК КПРС з питань розвитку сільського господарства.

Серпень–вересень 1965 р. – перша велика хвиля арештів дисидентів в Україні.

4 вересня 1965 р. – маніфестація проти арештів української інтелігенції в київському кінотеатрі «Україна».

Вересень 1965 р. – вересневий Пленум ЦК КПРС з питань розвитку, планування та управління промисловістю.

Квітень 1967 р. – В. Чорновіл підготував збірку матеріалів «Лихо з розуму» про арешти дисидентів в Україні.

22 травня 1967 р. – національна демонстрація біля пам'ятника Т. Шевченку

Січень 1968 р. – у журналі «Вітчизна» опубліковано роман О. Гончара «Собор».

Березень 1968 р. – протест 139 діячів культури України проти арештів і утисків української культури.

Квітень 1968 р. – оприлюднено «Лист творчої молоді Дніпропетровська».

1970–1974 рр. – поява 1–8 випусків «самвидавського» журналу «Український вісник».

Січень – травень 1972 р. – нова хвиля репресій проти української інтелігенції.

Травень 1972 р. – усунення П. Шелеста з поста першого секретаря ЦК КП України. Обрання на цю посаду В. Щербицького.

Вересень 1972 р. – розпочато перехід до загальної середньої освіти.

Листопад 1976 р. – створення Української Гельсінської групи.

Жовтень 1977 р. – схвалення Верховною Радою СРСР нової Конституції Радянського Союзу.

Квітень 1978 р. – схвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції Української РСР.

Листопад 1978 р. – постанова Ради Міністрів РСР «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР».

Травень 1979 р. – загадкова смерть композитора В. Івасюка.

Травень 1982 р. – прийняття Продовольчої програми СРСР.

4 вересня 1985 р. – у концтаборі помер Василь Стус.

2. Напишіть і обговоріть реферати, доповіді, історичні есе на одну із запропонованих тем

1. Співвідношення позитивного і негативного впливу М. Хрущова на розвиток України (40–60-ті рр. XX ст.).
2. Л. Брежнєв і Україна.
3. «Герантократія».
4. «Косигінська реформа» і Україна.
5. Україна і військово-промисловий комплекс СРСР.
6. Економічний «застій» в Україні.
7. Черги як характерна риса радянського побуту.
8. Торгівля з закордонними країнами: що вивозили, а що ввозили в Україну.
9. Підпільне виробництво і збут («тіньовики», «спекулянти» і тощо).
10. Життєпис українського дисидента (на вибір).
11. Світові досягнення української науки.
12. Протекція, «блат» і прояви корупції в суспільстві.
13. Атомні електростанції в Україні: плюси й мінуси.
14. Міфи і стереотипи радянської пропаганди щодо західного способу життя.
15. «Нафтодолари»: джерела надходження і статті використання.
16. Україна і війна у В'єтнамі.
17. Жителі України в складі «обмеженого контингенту радянських військ» в Афганістані.
18. Радянські і релігійні свята в Україні.
19. «Самвидав» в Україні.
20. Методи збереження ідеологічного контролю Компартії над суспільством.
21. Ліна Костенко: «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову».
22. «Залізна завіса» в умовах інформаційного суспільства.
23. «Магнітофонна революція».

3. Рекомендована література

Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ, 2000.

Барановська Н. Чи могла бути реалізованою Продовольча програма в СРСР: Роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1992. № 6.

Врублевский В. Щербицкий: правда и вымыслы. К., 1993.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ, 2000.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ, 1991.

Каганов Ю. Конструюваннння «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019.

Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. Київ, 1995.

Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). Київ, 1984.

Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років *Український історичний журнал*. 1992. № 1.

Панченко П., Чишко В. Украинское село на путях научно-технического прогресса: Достижения и просчеты. (60–80-е годы). Київ, 1989.

Романцов В. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. *Український історичний журнал*. 1992. № 10-11.

Тимченко С. М. Українське село: Проблеми етно-соціальних змін. 1959–1989 рр. Запоріжжя, 1995.

Чорновіл В. Лихо з розуму. (Портрети двадцяти «злочинців»). Львів, 1991.

Шелест П. Ю. Все, що скоїлося, я передбачав. *Україна.* 1990. № 21.

ТЕМА 4.
УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ В СРСР (1985-1991 рр.)

§ 22. СПРОБА ЕКОНОМІЧНОГО ПРИСКОРЕННЯ ТА ЇЇ ПРОВАЛ

Згадайте:

1. Охарактеризуйте стан української економіки на початку 1980-х років. Що таке економічний застій?

2. Чому спроби економічних реформ в СРСР у 1953-1985 рр. виявилися невдалими?

3. Наскільки Українська РСР могла самостійно визначати стратегію свого економічного розвитку?

1. Закінчення ери радянської герантократії. Курс на прискорення і перебудову

Михайло Горбачов, генеральний секретар ЦК КПРС (1985-1991), президент СРСР (1990-1991)

Протягом короткого часу, з 1982 по 1985 рік, у Радянському Союзі тричі змінилося вище партійно-державне керівництво. У листопаді 1982 р. після тривалої хвороби пішов із життя 76-річний Генеральний секретар ЦК КПРС і Голова Президії Верховної Ради СРСР Леонід Брежнєв. Його замінив Ю. Андропов, після нього – К. Черненко. Правлінням К. Черненка закінчився період радянської «герантократії». Уперше за останні десятиліття на посаду генерального секретаря ЦК КПРС було обрано відносно молодого і енергійного Михайла Горбачова, члена політбюро, секретаря ЦК КПРС, який свого часу був першим секретарем Ставропольського крайкому.

Саме тоді всі вищі представники партійно-державного апарату почали усвідомлювати, що Радянський Союз

значно відстає від розвинутих держав Заходу і що держава не спроможна належно реагувати на виклики часу. Соціально-економічна криза вимагала докорінних змін у всіх сферах життя суспільства. Інакше криза могла спровокувати стихійний соціальний вибух величезної сили з непередбаченими наслідками. Отже, від соціально-економічних змін залежало існування Радянського Союзу як єдиної централізованої держави.

Відправним пунктом цих змін був *квітневий (1985) пленум ЦК КПРС.* Ця подія відкрила нову сторінку і в історії України. Новий генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов виступив перед учасниками пленуму з пропозицією *прискорити* економічний розвиток країни. Відставання в науці та техніці було настільки очевидним, а його наслідки – настільки згубними, що, здавалося, варто покращити стан справ у цій сфері, дещо поліпшити управління народним господарством, зміцнити дисципліну, і швидкі темпи розвитку будуть забезпечені без глибоких змін в економічному й політичному житті. Адже науково-технічна революція – і це вагомо підтверджував досвід розвинутих країн світу – давала змогу значно підвищити продуктивність праці за порівняно короткий час.

В основу стратегічного курсу нового керівництва було покладено концепцію *прискорення* соціально-економічного розвитку.

Термін *перебудова* в доповіді М. Горбачова означав лише поліпшення управління господарським механізмом, тобто використовувався в досить обмеженому, вузькому сенсі. Але поступово цей термін почав наповнюватися новим змістом, означаючи оновлення, модернізацію всіх сфер життя, *очищення* їх від негативних нашарувань минулого, надання радянському соціалізму привабливого для народу вигляду.

2. Плани економічного прискорення

Курс на *прискорення* був підтверджений на XXVII з'їзді КПРС, що відбувся в 1986 р. На ньому було поставлено завдання: за три п'ятирічки (15 років) створити виробничий потенціал, що приблизно дорівнював би вже накопиченому за роки радянської влади. Подвоєння національного доходу передбачалося забезпечити за рахунок підвищення у 2,3–2,5 раза продуктивності праці.

У руслі цих планів партійно-державне керівництво сподівалося вирішити також і гострі соціальні проблеми. У квітні 1986 р. ЦК КПРС прийняв постанову про основні напрями вирішення *житлової проблеми.* Було офіційно задекларовано, що до 2000 р. кожна сім'я матиме окрему квартиру або будинок.

Того ж року було оголошено про прийняття *«Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр.»,* якою передбачалося забезпечити предметами повсякденного вжитку і послугами всіх жителів країни, ліквідацію дефіцитів і черг. Важливою передумовою

цього вважалося успішне виконання *Продовольчої програми*, проголошеної ще 1982 р.

Компартія України без жодних дискусій схвалювала усі проєкти Москви, конкретизуючи їх відповідно до умов України. У такий спосіб вона брала на себе відповідальність за наслідки провалу цих планів. Адже переобтяжене безліччю невирішених проблем народне господарство України було неспроможне на реалізацію цих проєктів.

По-перше, жодних змін у принципах господарювання не передбачалося. Вести господарство сподівалися і далі директивними методами, без ринкових механізмів. Величезні кошти планувалося використати не скільки на технічне переозброєння і структурну перебудову економіки, як вимагали реалії постіндустріального суспільства, стільки на створення нових виробничих потужностей в електроенергетиці, галузях важкої промисловості та хімічній індустрії. Намагаючись якнайшвидше досягти максимального результату, центр передбачав побудувати в Україні з її готовою виробничою і соціальною інфраструктурою, кваліфікованим кадровим потенціалом значну кількість нових підприємств важкої промисловості.

По-друге, для реалізації накреслених планів були необхідні величезні кошти, яких уже з першого року «*прискорення*» не вистачало.

Ключовою причиною цього було *падіння цін на нафту на світовому ринку*. Воно викликало різке скорочення валютних доходів СРСР («нафтодоларів»), які традиційно використовували для закупівлі за кордоном товарів народного споживання і новітньої техники.

Негативно вплинула на фінансове становище *антиалкогольна кампанія*, яку в директивному порядку розгорнули в червні 1985 р., коли набула чинності

Черги за дефіцитом

Радянський сатиричний плакат

постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками. Очікувалося, що це не лише покращить моральний клімат у суспільстві, але й матиме значний економічний ефект, бо сприятиме зменшенню втрат від пияцтва на виробництві. Виконання цієї постанови супроводжувалося безліччю необдуманих заходів, від яких через деякий час довелося відмовитися. Збитки від авантюрного соціального експерименту виявилися величезними: були закриті виноробні підприємства і під корінь зрубали десятки тисяч гектарів першокласних виноградників, садових насаджень. Бюджет недоотримав величезну суму – 10 млдр крб.

Важким тягарем для бюджету стали витрати на ліквідацію наслідків техногенної катастрофи планетарного масштабу, яка сталася в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. на АЕС у Чорнобилі під Києвом. Ще довго Україна змушена буде виділяти мільярди на ліквідацію наслідків Чорнобиля, на захист тих, хто від нього постраждав.

3. Провал політики економічного прискорення в Україні

Партійно-державне керівництво України не виробляло власної економічної стратегії і ретельно виконувало настанови Москви.

Так, у червні 1985 р. у Москві було проведено Всесоюзну нараду з *питань науково-технічного прогресу.* У листопаді 1985 р. у Києві відбувся Всесоюзний семінар з вивчення досвіду роботи в Україні по ресурсозбереженню і покращенню матеріаломісткості на основі науково-технічного прогресу. Водночас,

ні в Москві, ні в Києві не пропонували нічого принципово нового. «Нові методи» цілком вписувались у межі старої командної системи: *більше, краще, активніше.*

Прагнення діяти традиційними, «випробуваними методами» прослідковувалося в постанові ЦК КПРС про заходи щодо посилення *боротьби з нетрудовими доходами,* прийнятій у травні 1986 р. Це започаткувало широку й галасливу кампанію, до якої доєдналися правоохоронні органи, партійні організації, громадські об'єднання. Її метою була ліквідація неконтрольованої *тіньової економіки,* яка існувала ще за часів Сталіна, а у 80-х роках стрімко збільшувала свої масштаби.

Проте в поле зору влади рідко потрапляли крадії чи хабарники, високопоставлені рвачі і комбінатори, які в умовах наростаючої економічної кризи заробляли свої «перші мільйони». Найчастіше переслідували тих, хто вирощував на присадибній ділянці і продавав свіжу городину, власноруч виготовлені предмети господарського вжитку, одяг і взуття, надавав різні послуги. Спеціальні комісії обмірювали будиночки, споруджені користувачами дачних ділянок, змушували руйнувати приміщення, які перевищували нормативи. Тож, переслідували тих, кого за наявності здорового глузду слід було всіляко підтримувати. Ринок «стукав у двері», пропонував свої послуги суспільству, але його не пускали.

Урешті-решт, ця очевидна нісенітниця ставала зрозумілою і партійно-радянським консерваторам. *Прискорення* не могло дати відчутного результату без якісних зрушень у системі виробничих відносин, розкріпачення особистої ініціативи виробника, перебудови економіки на ринкових засадах.

Першим помітним заходом у цьому напрямі став Закон СРСР *«Про індивідуальну трудову діяльність»*, прийнятий у листопаді 1986 р. Громадянам дозволялося працювати не лише на державних і колективних підприємствах, але й індивідуально – *самим на себе*.

Що ж стосується державних підприємств, то вони й далі перебували в лабетах директивного управління. Саме через це не вдалося домогтися широко розрекламованого впровадження у виробництво найновіших досягнень вітчизняних і зарубіжних учених, покращити якість, технічний рівень промислової продукції. За таких умов 1987 р. було *впроваджено державне приймання готової продукції.* В умовах ринкової конкуренції таке рішення було б абсурдним, а для директивної радянської економіки стало останньою надією виправити становище.

Держприймання виявило серйозні недоліки в якості виробів, які випускала радянська промисловість, однак радикально впливати на її підвищення не змогло, бо стосувалося лише останнього етапу виробничого процесу. Для забезпечення якості кінцевого продукту необхідно було впровадити державне приймання по всьому технологічному ланцюжку. Проте не було жодної гаран-

тії, що в безконкурентному середовищі це матиме позитивні наслідки.

Нічого не робилося і для структурної перебудови промисловості України, подолання її численних деформацій і перекосів, отже, негаразди вивлялися все гостріше. Так, унаслідок дискримінаційної інвестиційної політики центру в другій половині 80-х років зношеність основних фондів підприємств України досягла 60%. Морально застарівав верстатний парк. Курс XXVII з'їзду КПРС (1986 р.) на прискорений розвиток машинобудівного комплексу у дванадцятій п'ятирічці (1986-1990 рр.) провалився. Кризові явища в промисловості наростали. Багаторічна тенденція до переважного росту важкої промисловості, що так і не була подолана, призвела до того, що лише 20% потужностей промисловості було задіяно для випуску товарів народного споживання.

Становище ускладнювало ще й те, що близько 80% загального обсягу промислового виробництва *не мало на території республіки завершеного технологічного циклу*. Як і раніше, в Україні вироблялися переважно напівфабрикати, а готова продукція – за її межами. Це був наслідок цілеспрямованої політики центру на формування «єдиного народногосподарського комплексу», за яким приховувалося прагнення унеможливити вихід республіки зі складу СРСР.

Отже, у 1986–1987 рр. жодних *істотних заходів щодо реформування економіки та забезпечення її дієвого прискорення вжито не було*. У результаті з середини 80-х років посилилося відставання від запланованих темпів. У 1986 р. (за завищеними цифрами радянської статистики), приріст національного прибутку по СРСР становив 2,3%, а у 1987 р. – лише 1,6%. В Україні ситуація була дещо кращою, і спад ще не охопив головні галузі її економіки. Працелюбність, дисциплінованість і висока кваліфікація робітників, інженерно-технічних працівників і колгоспників дали змогу на деякий час нейтралізувати негативні тенденції в народному господарстві республіки. Однак за умов централізованого розподілу в межах усього Союзу, важелі якого тримали союзні відомства, народ не бачив позитивних результатів своєї праці. Становище з промисловими і продовольчими товарами в Україні погіршувалося. До того ж за умов тісних економічних зв'язків, які контролював і спрямовував центр і які задовольняли насамперед його інтереси, обвальний спад виробництва в Україні був неминучий.

Необхідність поглиблення економічних перетворень на ринкових засадах ставала все очевиднішою.

4. Спроби радикальної економічної реформи

У 1987–1989 рр. в економічній політиці СРСР з'явилися нові тенденції. Уголос заговорили про необхідність *перебудови* в економіці в 1987 р. Передбачалося розробити правові й економічні основи для забезпечення співіснування державного і незалежного від держави секторів господарства. Для цього потрібно було сприяти перетворенню *частини державних підприємств на орендні,*

кооперативні, акціонерні, приватні, змішані, а також з участю іноземного капіталу. Утім, це була лише стратегічна мета. Найближчим часом обіцяли зменшити контроль над державною частиною економіки, а централізоване планування поєднувати з наданням підприємствам певної свободи. «*Межі свободи*» визначалися трьома горбачовськими «С»: *самостійність, самоврядування, самофінансування.*

Основні ідеї реформи розвивалися в Законі «*Про державне підприємство (об'єдання)*», ухваленому 30 червня 1987 р. Підприємства могли *дискутувати* з відповідними міністерствами щодо окремих пунктів запропонованих планів (*хоча загалом плановий принцип зберігався*), одержували право на встановлення прямих (без посередництва Держплану) зв'язків із постачальниками і споживачами, окремим навіть дозволялося вступати в *прямі контакти з іноземними фірмами*. Але про заміну директивного планування ринковим механізмом не говорилося. Не ставилася під сумнів і доцільність збереження у власності союзних міністерств підприємств, які працювали в союзних республіках. Але навіть ці, несуттєві, зміни викликали опір управлінського апарату.

Як наслідок, позитивних змін у промисловості не відбулося. Навпаки, *половинчасті та непродумані* реформи вносили дезорганізацію в командно-централізовану систему управління економікою. Адже послаблення контролю, надання додаткових прав директорам створювало умови для пошуків вигідніших партнерів, дозволяло відмовлятися від невигідних і переходити на випуск товарів, реалізація яких давала великі прибутки. За умов штучно встановлених у державі цін, що не відображали реальних затрат, ця *відносна свобода економічної діяльності підприємств* почала відігравати руйнівну роль, вела до посилення розбалансованості народного господарства, подальшого розпаду економічних зв'язків.

У річищі економічного реформування у травні 1988 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «*Про кооперацію в СРСР*». Почався *бурхливий розвиток кооперативів* у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі. Однак найголовнішої сфери – виробничої – індивідуальна трудова діяльність і кооперативи торкнулися мало. Кооперативний сектор, у якому на початок 1990 р. в Україні було задіяно майже 700 тис. осіб, був не спроможний істотно поліпшити становище в економіці. Понад третина його продукції й послуг надавалася не населенню, а державним підприємствам. Майже 60% кооперативів створювалися в мережі громадського харчування – замість підприємств державної торгівлі, які згортали свою роботу. Отже, конкуренції між державними і кооперативними підприємствами не було. За таких умов кооперативи безконтрольно підвищували ціни й отримували високі прибутки.

Партійно-державна номенклатура вдало використовувала це для поширення серед населення *антикооперативних настроїв* і водночас вкладала у коо-

Один із перших кооперативів

ративи кошти з метою отримання власних прибутків. Нерідко кооперативи використовували як канал переведення безготівкових коштів (які були на рахунках держпідприємств і використовувалися лише для банківських взаєморозрахунків всередині держсектора) в готівку. *«Живі гроші»,* не підкріплені товарною масою, потрапляли в руки, сприяючи інфляції. Це слугувало додатковим чинником провалу економічної реформи і розпаду існуючої економічної системи.

5. Становище в сільському господарстві

Реформування аграрного сектора також відбувалося повільно. У 1986 р. була ухвалена спільна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР *«Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни»*. Жодних помітних зрушень у сільському господарстві після цієї постанови не відбулося. Усе звелося до створення додаткової управлінської структури – Держагропрому – своєрідної бюрократичної «надбудови» над колгоспами, радгоспами і переробними підприємствами.

Створення Держагропрому з розгалуженою системою на місцях не послабило продовольчої проблеми, хоча центральні відомства з властивим їм казенним оптимізмом рапортували про помітне збільшення обсягу продукції в агропромисловому секторі: протягом 1986–1988 рр. – на 3,6%. Насправді *збільшення було фіктивним*, бо враховувалися не реальні обсяги товарної продукції, а їх вартість, яка в умовах швидкого зростання цін не відбивала динаміки товарної маси.

Гострота продовольчого питання була додатковим чинником зростання соціальної напруженості в суспільстві і змушувала керівництво шукати вихід з кри-

зи. У 1989 р. було прийняте рішення щодо розвитку на селі альтернативних форм господарювання – селянських (фермерських) господарств, поширення різних форм оренди, утворення кооперативних колективів. Однак реальних результатів це не дало. Колгоспно-радгоспне керівництво чинило опір упровадженню нових форм господарювання. Блокуючись із консервативними елементами в партійних верхах, воно відкинуло пропозицію визнати приватну власність на землю.

6. Погіршення економічного становища в 1990 р.

У 1990 р. боротьба навколо економічної реформи вкрай загострилася. До розробки проєктів реформи залучили вчених. Дискусія йшла щодо питання про можливість співіснування ринку і соціалізму, господарської свободи і державного контролю. Але останнє слово залишалося за партійно-господарським апаратом. Як наслідок, були затверджені «Основні напрямки стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки». Це був нежиттєздатний симбіоз кількох варіантів переходу до ринку з переважанням директивних методів. Але директиви вже не діяли. Карбованець також більше не виконував своїх функцій. Надзвичайного поширення набувають натуральні, або, як їх почали називати, *бартерні обміни.* Підприємства бажали одержати за свою продукцію реальні цінності, а не радянські карбованці, які інакше як «дерев'яними» вже й не називали. За цих умов продукцію відправляли насамперед туди, звідки надходили матеріали чи сировина, а не туди, де вона була вкрай необхідна для продовження чи завершення технологічного процесу. Спочатку області, а потім уже й регіони та республіки почали вимагати від підприємств, які розташовувалися на їхній території, виконувати першочергово замовлення для свого району, а вже потім – для інших. Унаслідок цього одне за одним почали зупинятися підприємства союзного підпорядкування. В економічному фундаменті радянської імперії, який офіційно називали «*єдиним народногосподарським комплексом*», з'явилися численні тріщини.

Втрачаючи важелі впливу, центр робив усе, що міг. У вересні 1990 р. М. Горбачов видав президентський указ, який зобов'язував зберегти заплановані на четвертий квартал 1990 року і на весь 1991 рік господарські зв'язки. До «неслухняних» передбачалося застосовувати надзвичайно серйозні санкції – штрафи, втручання прокуратури. Але цей указ не виконувався, і 14 грудня 1990 р. Президент змушений був підписати новий указ, у якому говорилося про необхідність виконання попереднього.

Усе це призвело до логічного результату: у 1990 р. вперше за повоєнні роки національний дохід України зменшився на 1,5% (загалом по СРСР зниження становило 4,0%, в Російській Федерації – аж 5,5%). Економічні можливості радянської системи були повністю вичерпані. План, який був основою розвитку радянської економіки, втратив значення мобілізуючого та загальнообов'язко-

вого для виконання документа. Союзні міністерства й відомства не запропонували шляхів виходу з кризи, і усунулися від управління економікою. За цих умов вирішення всіх економічних проблем лягло на керівництво України, яке було до цього не готове.

7. Фінансова криза і життєвий рівень населення України

Унаслідок перших господарських реформ підприємства і колгоспи отримали певну свободу у формуванні фонду заробітної плати, яка швидко зростала. Однак результатом підвищення зарплати виявилося знецінення грошей, не забезпечених товаром. Навіть те, чого було завжди вдосталь, ставало дефіцитом. У містах виникли черги за макаронними виробами, крупами, милом, цукром. Зникла зубна паста і сигарети.

Наприкінці 1988 р. розрив між грошовою і товарною масою в Україні збільшився до 10 млрд крб і мав тенденцію до невпинного зростання. Це спричинило розбалансованість споживчого ринку. Водночас активно вивозилися товари за межі республіки, процвітав *«чорний ринок»*. Центр відреагував на ці процеси досить своєрідно.

1 жовтня 1989 р. ЦК КПРС ухвалив рішення підвищити платню працівникам партійного апарату на 50–100%. При цьому за ними збереглися всі пільги, якими вони користувалися, інколи за символічну плату.

У січні 1991 р. новий прем'єр-міністр СРСР В. Павлов провів грошову реформу: відбувся обмін старих купюр 50 і 100 крб на нові. Була також проведена реформа роздрібних цін, у результаті якої вони помітно зросли. Збільшилася номенклатура товарів, які реалізувалися населенню за договірними (вільними)

Черга за продуктами. 1987 р.

цінами. Проте вклади громадян в Ощадбанк (а це величезні суми) можна було отримувати лише з кінця 1991 р. За цей час гіперінфляція «з'їла» заощадження. Отже, купівельна спроможність населення, а значить, і його життєвий рівень, були знижені. Водночас, номенклатурні верхи зберегли всі свої привілеї.

Параліч командної економіки призвів до падіння життєвого рівня населення України і став каталізатором його суспільної активності. Усе більше людей вбачало вихід із ситуації у розширенні прав України, її самостійності в економічній сфері. Але це означало докорінну зміну відносин союзного центру і республік.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому виявилася в 1982–1985 роках криза радянської політичної системи?

2. Охарактеризуйте становище України за правління Ю. Андропова та К. Черненка. Що змінилося в республіці за час їхнього перебування при владі?

3. Як ви оцінюєте значення квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС? Що означав курс на «прискорення»? Що було його метою?

4. Дайте визначення поняттям «прискорення» і «перебудова».

5. Охарактеризуйте рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду КП України.

6. Чому плани вирішення соціальних проблем, накреслені після квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС, можна назвати утопічними?

7. Якою була мета курсу на прискорення у сфері промисловості? Чому цей курс не дав очікуваних результатів?

8. Що таке держприймання і чому воно не дало очікуваних результатів?

9. Чому реформування економіки 1986-1990 рр. не дало бажаного результату?

10. Який внесок в економічне життя зробила поява кооперативного сектора?

11. Охарактеризуйте становище в сільському господарстві України в другій половині 1980-х років.

12. Чому рубль в 1990 р. фактично втратив свою роль, і підприємства почали переходити на бартерні розрахунки?

13. Розкрийте механізм впливу реформи Павлова на життєвий рівень населення України.

ДОКУМЕНТИ

1. Анекдот про прискорення

Приехал Горбачев на завод. Видит: рабочий носится туда – сюда с пустой тачкой. – В чем дело? – возмущается Генеральный секретарь. – Так ведь вы же сами ускорение объявили: загружаться мы уже не успеваем!

URL: https://sovtime.ru/anekdot/gorbachev

2. Передовиця газети «Правда» про держприймання.

…Введение госприемки вызвало повышение трудоемкости изделий, удлинило цикл их изготовления, поставило новые требования к организации производства и труда, уровню руководства. Но ведь другого ожидать было нельзя. Тут не предаваться надо воспоминаниям о былой вольготной жизни, не уповать на грядущие послабления, а засучив рукава наводить у себя порядок. Каждому предприятию для этого нужно реализовать конкретные, продуманные научно-технические мероприятия. Ведь опыт Минского автозавода, Сумского производственного объединения, Днепропетровского комбайнового завода да и многих других предприятий и объединений убедительно подтверждает: введение госприемки умелые руководители и передовые трудовые коллективы оборачивают только на пользу производству, находя и устраняя с ее помощью разные огрехи и недоработки. Конечно, высокая культура труда и производства не приобретается сходу. Но альтернативы нет, надо этой культуре учиться, обретать ее. Так диктует время.

***Правда*. 1987. 15 сентября.**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Що передбачала концепція *прискорення* і чому спроби її реалізації викликали глузливе ставлення в суспільстві?

Документ 2.

а) Чому держприймання «вызвало повышение трудоемкости изделий, удлинило цикл их изготовления»?

б) Чому ринкова економіка західних країн обходиться без *держприймання*?

§ 23. НАРОСТАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ І ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

Згадайте:

1. Наскільки самостійним було українське керівництво у визначенні політичного курсу УРСР?

2. Що свідчило про наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті України 70-х – початку 80-х років?

1. Спроби оздоровлення суспільно-політичного життя

Провал політики економічного *прискорення* наштовхував московських реформаторів на думку, що не роблячи кроків у бік хоча б мінімальної демокра-

тизації суспільних відносин, вийти на рівень розвинутих країн Заходу неможливо. Виникла ідея *перебудови.* Але рухалася цим, незвичним для себе шляхом, влада дуже обережно.

Так, лише наприкінці 1986 року з горьківського заслання до Москви повернули всесвітньо відомого російського правозахисника, ученого зі світовим іменем, академіка А. Сахарова. Поступово почали звільняти і політв'язнів. Примітно, що репресовані за «антирадянську діяльність» в Україні були випущені на волю пізніше, ніж російські дисиденти. Як правило, вони одержували принизливу пропозицію написати прохання про помилування.

З ініціативи партійних верхів відбувалося певне оновлення апарату, його «очищення» від корумпованих елементів і найконсервативніших представників застійних часів. З'являється практика виборів партійних керівників таємним голосуванням альтернативно, із кількох кандидатур. 12 березня 1987 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла безпрецедентне в радянській історії рішення про проведення в експериментальному порядку виборів до місцевих рад народних депутатів по багатомандатних виборчих округах.

У 1987 р. був започаткований експеримент із впровадження виборних засад в управлінні державними промисловими підприємствами. Усього в республіці було обрано понад 2 тис. директорів підприємств і десятки тисяч керівників середньої ланки.

Своєрідним узагальненням цих змін і планом на майбутнє була книга М. Горбачова, опублікована в 1987 р., «*Нове політичне мислення для нашої країни і всього світу*», де обґрунтовувалися незвичні для ортодоксальних комуністів ідеї єдності людської цивілізації, пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, мирного співіснування, ядерного роззброєння, гласності і плюралізму.

Усвідомлення необхідності «поглиблення перебудови» засвідчила робота пленумів ЦК КПРС, які відбулися в 1987 р., виступи М. Горбачова, інших керівників партії і держави, публікації відомих економістів, філософів, публіцистів. Про зміни в СРСР почали говорити як *про революційні.* У контексті пошуків виходу з кризи в партії і суспільстві інтенсивно переосмислювалося історичне минуле, критично аналізувався створений у СРСР соціально-економічний устрій. На червневому (1987) пленумі ЦК КПРС під час дискусії було визнано *неспроможність існуючої концепції «розвинутого соціалізму».*

На сторінках науково-публіцистичних видань, переважно московських, радянська система визначалася як система «*казарменого, державного соціалізму*», «*напівфеодального*», *а подекуди і просто «феодального соціалізму», «глухий кут історії»,* що установлювався методом терору та репресій.

На жовтневому (1987) пленумі ЦК КПРС, присвяченому оцінці більшовицької революції 1917 р., М. Горбачов назвав побудований у СРСР лад «*деформованим соціалізмом*». Через кілька місяців, у лютому 1988 р., він проголосив відмо-

ву «*від догматичної, бюрократичної спадщини*», яка «не має нічого спільного ні з марксизмом-ленінізмом, ні зі справжнім соціалізмом».

Стосовно «справжнього соціалізму», про існування якого говорив М. Горбачов, поступово вимальовувався образ як гуманного, демократичного устрою. Саме такий соціалізм, який нещодавно оцінювався в радянському суспільствознавстві як «реформістська теорія», оголошувався ідеалом, метою Комуністичної партії.

Однак перетворення КПРС на демократичну партію соціал-демократичного зразка не сталося. Навіть останній, XXVIII з'їзд КПРС, який відбувся влітку 1990 р., прийнявши програмну заяву *«До гуманного, демократичного соціалізму»,* проголосив КПРС партією «соціалістичного вибору і комуністичної перспективи». Правда, ця перспектива відсувалася на невизначене майбутнє.

Але програмна заява КПРС так і не стала платформою, яка б об'єднала все суспільство, чи навіть – усіх комуністів. Перебудова супроводжувалася диференціацією інтересів різних груп населення, які не могли бути передбачені в програмі однієї партії. Оцінюючи історичний досвід СРСР, частина населення (насамперед інтелігенція) почала схилятися до висновку, що річ не в деформації марксистсько-ленінського вчення, а в утопічності, неможливості реалізації комуністичних ідей узагалі.

У вирі всіх цих подій перебувала Україна.

2. Падіння впливу Компартії України

Події в політичному житті України на початку горбачовських реформ здавалися далеким відгомоном того, що відбувалося в Москві й деяких регіонах СРСР.

До кінця 1980-х років сподівання на демократизацію життя в Україні пов'язувалося з Москвою, «перебудовою» в центрі СРСР. За цих умов, на тлі зростаючої відкритості центральної влади, авторитет республіканських партійно-державних структур падав.

Особливо яскраво продемонстрував це XXVII з'їзд Комуністичної партії України (лютий 1986 р.), який за рішеннями й характером обговорюваних питань мало чим відрізнявся від «застійного» XXVI з'їзду КПУ, що відбувся до перебудови.

Чому ж КП України, яка налічувала понад 3 млн членів, не тільки не змогла очолити складні й суперечливі процеси перетворень у республіці, а й від самого початку гальмувала їх?

Існувало кілька причин.

Перша. Ще з кінця 20-х років над Компартією України, як дамоклів меч, висіла підозра в «націоналізмі». Будь-яка спроба полегшити життя народу України без вказівок із Москви або без погодження з нею, оцінювалася як прояв націоналізму і нещадно каралася.

Друга. За статутом КПРС і традиціями, які склалися, розробка теоретичних та загальнополітичних питань – це прерогатива ЦК КПРС, його політбюро. Завдання республіканських парторганізацій – лише виконувати відповідні рішення центральних органів партії. ЦК КП України міг лише надсилати до Москви свої пропозиції і не мав права самостійно приймати рішення, які виходять за межі чинних постанов та інструкцій ЦК КПРС. Не мав такого права і з'їзд Компартії України.

Третя. Упродовж десятиліть у республіканському партійно-державному апараті виробився своєрідний периферійний тип мислення – *провінціалізм* або відчуття *меншовартості*, який дуже ускладнював оперування загальносоюзними, міжнародними, загальнодержавними категоріями. Таке світосприйняття нав'язувалося інтелігенції, діячам науки, мистецтва, республіканській пресі, телебаченню тощо. Воно унеможливлювало трансформацію Компартії України в національно-комуністичну організацію як провідну політичну силу суверенної України.

Четверта. Необґрунтована надіндустріалізація Нижньої Наддніпрянщини та Донбасу доповнилася в 70–80-ті роки спорудженням мережі атомних електростанцій безпосередньо біля великих міст. На Україну, яка займала менше ніж 3% території СРСР, припадало майже 25% усіх шкідливих виробництв. Серед міст СРСР з найвищим рівнем забруднення атмосфери кожне п'яте було розташоване в Україні. У 78 містах республіки шкідливі речовини в атмосфері перевищували гранично допустимі норми в 60 разів, у 76 містах забрудненість питної води перевищувала норми у 12 разів.

Особливо гостро відчули жителі України своє безправ'я в умовах катастрофи планетарного масштабу, яка сталася на Чорнобильській АЕС вночі проти 26 квітня 1986 р. Аварія призвела до небаченого забруднення біосфери, радіоактивного опромінення сотень тисяч людей. У перші дні після катастрофи померло кілька десятків людей. Станом на 1990 р. 64 тис. осіб, які брали участь в ліквідації катастрофи («ліквідатори»), стали інвалідами, 7 тис. померли.

За вказівками парткерівництва ретельно приховувалися масштаби і жахливі, ще до кінця не вивчені, наслідки катастрофи на Чорнобільській АЕС. Причому, якщо М. Горбачов на ювілейних урочистих зборах у листопаді 1987 р. у своєму виступі приділив увагу і Чорнобильській трагедії, то В. Щербицький через місяць у доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, про неї навіть не згадував. Правда про причини й трагічні наслідки катастрофи на повний голос пролунала з вуст опозиції, яка негайно виставила відповідний рахунок Компартії України.

Стало зрозуміло, що рішення про замовчування наслідків аварії приймалося в Москві. Було гірко усвідомлювати, що керівництво республіки є неспроможним переступити через ці заборони і захистити своє населення. Виявилося, що

Руїни Чорнобильської АЕС

це керівництво не має на рідній землі жодних повноважень. Коли розглядалося питання, чи проводити першотравневу демонстрацію 1986 р., чи утриматися від неї, М. Горбачов заявив В. Щербицькому: «*…Якщо зірвеш демонстрацію, виключимо із партії*».

Виникало багато запитань, на які всі шукали відповіді. Ядерна катастрофа відкрила мільйонам українців очі на колоніальне *по суті* становище республіки. Її наслідки стосувалися усіх жителів України, незалежно від соціального статусу, професії, політичних поглядів, національності, віку і статі. Поняття «Чорнобиль» стало алегорією. Заговорили про «*духовний Чорнобиль*», «*мовний Чорнобиль*», «*культурний Чорнобиль*» і т. ін. Питання про Чорнобиль стало одним із головних у протистоянні українських опозиційних сил комуністичному керівництву Москви й Києва. Чорнобиль посилив активність українства, яке за умов деградації союзних структур, з одного боку, лібералізації і духовного розкріпачення суспільного життя, з іншого, почало більше замислюватися над своїм становищем і ставити питання, як його можна змінити.

П'яте питання, значення якого так і не збагнуло керівництво України, – це питання національного самозбереження.

Усім було відомо, що впродовж десятиліть наступ загальносоюзних чиновників на українську культуру відбувався також за сприяння Компартії України, яка будь-що прагнула продемонструвати центру свій «інтернаціоналізм», що на практиці означало потурання русифікації. У результаті мільйони українців відмовилися від української мови, національної культури.

Тоталітарний режим не був зацікавлений у розвитку національних культур, бо значно легше управляти однорідною «народною масою», «радянським народом», аніж мати справу окремо з кожною нацією. Тому й міжнаціональні відно-

сини в Україні, як і в інших республіках, будувалися не на природній, культурній, духовній основі, а на основі політичній, ідеологічній. А в цьому полягала серйозна небезпека для міжнаціональних відносин, бо надмірна їх політизація ледве не кожну соціальну проблему швидко перетворювала на національну.

Однак, незважаючи на нові тенденції і суспільні потреби, Компартія, уряд України і далі проводили традиційну політику «інтернаціоналізму», яка в реальному житті зводилася до русифікації українців та представників інших національних груп України.

Як наслідок, прапор національного відродження українців, євреїв, поляків, представників інших національних меншин в Україні здійняла не Компартія і уряд України, а опозиційні сили, що забезпечило їм досить широку підтримку і симпатії в масах.

Керівництво КП України було неспроможне знайти шляхи вирішення інших гострих питань життя республіки. Отже, компартійна верхівка та вищі державні інстанції почали втрачати контроль над подіями в Україні.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що було зроблено в другій половині 80-х років для оздоровлення суспільно-політичного життя? Як це стосувалося України?

2. Чим було викликане поглиблення перебудови в 1987 р. і в чому воно виявилося?

3. Які причини падіння авторитету Компартії України в другій половині 80-х років?

4. Як відреагувало керівництво ЦК КПУ, уряд республіки на Чорнобильську катастрофу 1986 р.? Чим була зумовлена така незрозуміла для народу позиція?

5. Чим пояснювалася консервативна позиція КПУ, уряду України в питаннях національного відродження українців та інших народів республіки?

6. Яке місце в ідеології радянських комуністів займала ідея «радянського народу» як нової історичної спільності людей.

ДОКУМЕНТИ

1. Український дисидент Юрій Бадзьо про свою відмову написати на адресу Президії Верховної Ради СРСР прохання про помилування

Сибір, 12.07.1987

Умови, запропоновані нам, були дуже суворі. І все-таки об'єктивно історична ціна компромісу була висока: хто кого реабілітує. Влада, проголосивши такий крутий поворот у своїй політиці і зробивши реальний крок у новому напрямку (гласність – така, яку маємо, – це вже реальність, нова, краща реальність), не знайшла за можливе відновити справедливість щодо нас. Ми, погодившись на

запропонований нам вихід із становища, тим самим погоджувались з колишнім ставленням до нас, з офіційним поглядом (до того ж і з теперішнім! Він ні в чому не змінився) на нашу поведінку. Тобто об'єктивно виправдовували застосовані до нас репресії. Тобто схвалювали і стверджували консервативну інерцію в політиці нового керівництва...

***Сучасність* (Мюнхен). 1988. Ч. 1. С. 107–109.**

2. Помічник В. Щербицького В. Врублевський про Чорнобильську катастрофу

На чернобыльской аварии лежит черное пятно системы, роковое пятно режима. И, к сожалению, его ничем не смыть. Мы пожинаем плоды системы, которая создала монополию в науке, породившей признанные ныне конструктивно недоработанными и потенциально взрывоопасными реакторы большой мощности РБМК-1000. Плоды системы, которая исходила не из приоритета личности, а во главу угла ставила интересы класса, массы, что не могло не привести к пренебрежению жизнью индивида. Это несмываемое пятно того режима, который игнорировал предупреждения, подчиняя требованиям сиюминутной выгоды глобальную и национальную безопасность. Подобный подход нашел свое концентрированное выражение в пресловутом замечании, высказанном на пресс-конференции председателем Госкомиссии Щербиной по поводу аварии «Наука требует жертв!..».

…Волею истории чернобыльский «эксперимент» произошел в стране, которая сама стала полигоном для социального эксперимента, начавшегося в 1917 году. И, как уже говорилось, это далеко не случайно. История мстит... И снова возникает сакраментальный вопрос: кто виноват?

…Щербицкому ныне инкриминируют, что он не запретил первомайскую демонстрацию, совершив тем самым преступление перед собственным народом. Осмелюсь заявить, что о размерах истинной угрозы ему известно не было…

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Київ, 1993. С. 206–207, 208, 210, 211.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Дайте моральну оцінку відмові Юрія Бадзьо написати прохання про помилування. Врахуйте, що деякі відомі дисиденти, зокрема А. Сахаров, радили подати такі прохання, щоб швидше включитися в перебудовчі процеси і сприяти демократизації суспільства.

Документ 2.

Чи згодні ви з оцінкою В. Врублевського причин Чорнобильської катастрофи? Наскільки об'єктивно він оцінює позицію В. Щербицького після аварії?

§ 24. ПОЧАТОК ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. У чому суть політико-ідеологічної кризи радянської системи 70–80-х років?

2. Коли законодавчо в СРСР була закріплена однопартійна система?

3. Як це вплинуло на політичний розвиток суспільства?

1. Спроби реформування тоталітарної політичної системи СРСР

Всевладдя КПРС, яка і в умовах перебудови залишалася стрижнем усієї політичної системи СРСР, було головним гальмом перебудовних процесів. Ініціатори реформ поступово усвідомлювали цю істину. Як наслідок, наростало переконання, що без впровадження демократичних методів управління, які домінували в цивілізованому світі, країна не має шансів вийти з кризи.

У червні-липні 1988 р. відбулася XIX конференція КПРС, у рішеннях якої передбачалося «*відкрити максимальний простір самоврядування суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партійних і громадських організацій, трудових колективів*». У листопаді (1988 р.) було вирішено ґрунтовно змінити структуру, порядок формування та зміст роботи найвищих органів влади. Найвищим законодавчим органом СРСР оголошувався З'їзд народних депутатів. Мета цих змін – «*відновлення повновладдя Рад*». Передбачався поступовий перехід влади на всіх рівнях від забюрократизованого партапарату до виборних конституційних органів. У свідомості ініціаторів *перебудови* домінувала думка, якщо КПРС очолить процес реформування політичної системи СРСР, то залишиться в авангарді політичного життя країни.

Наприкінці березня 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР. Але Закон, який готували партократи, дозволяв, маніпулюючи громадською думкою, формувати бажаний для них склад депутатського корпусу. Право направляти делегатів на з'їзд без виборів дістали партія, громадські організації – зокрема 100 осіб від КПРС, дещо менше від комсомолу, профспілок, ветеранських організацій тощо.

Однак, незважаючи на це, делегатами з'їзду обрано і представників демократичних сил України. Серед них письменники Р. Братунь, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський.

У травні–червні 1989 р. відбувся І з'їзд народних депутатів СРСР. На ньому було сформовано двопалатну Верховну Раду СРСР, введено посаду Голови Верховної Ради СРСР, на яку обрано М. Горбачова, котрий водночас залишився генеральним секретарем ЦК КПРС.

З'їзд доручив Верховній Раді СРСР підготувати найближчим часом законодавчі акти, у яких би конкретно і послідовно викладався *принцип повновладдя*

рад. Однак перші дні роботи З'їзду народних депутатів показали його неспроможність вирішити нагальні завдання. Половинчасті закони, прийняті депутатами, запізнювалися й до того ж не виконувалися. Партійно-державний апарат неохоче здавав позиції, прагнучи утримувати управління всіма сферами економіки, політики та культурного життя держави. Серед людей зростало розчарування, зневіра у спроможності комуністичного керівництва, яке в народі одержувало узагальнюючу назву «партократія», вивести країну з кризи. У суспільстві посилювалося розуміння того, що лише за умов політичного плюралізму і багатопартійності можна створити реальну противагу закостенілим державним і компартійним структурам.

У лютому 1990 р. після тривалої й напруженої політичної боротьби пленум ЦК КПРС погодився виключити з Конституції СРСР статтю 6, що закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Отже, партія визнавала політичний плюралізм і багатопартійність як необхідну передумову нормального суспільного розвитку і власного оновлення. Третій з'їзд народних депутатів прийняв щодо цього відповідне рішення: тепер не лише КПРС, а й інші політичні партії та громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до рад народних депутатів, мали змогу впливати на державні справи.

2. Поява незалежних громадських структур і розгортання «мітингової» демократії

Із початком перебудови відбувається швидка політизація суспільної свідомості. Не чекаючи офіційних дозволів, громадські активісти почали формувати незалежні від владних структур і КПРС *(так звані «неформальні»)* громадські об'єднання, які відображали настрої й інтереси різних соціальних верств.

Ще в серпні 1987 р. у Києві розпочав роботу Український культурологічний клуб (УКК), де активно співпрацювали представники демократичної інтелігенції, дисиденти, колишні політв'язні. Роботу УКК висвітлювала самвидавська преса, а також зарубіжні радіостанції «Свобода», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі» та ін. Офіційні газети гостро критикували роботу клубу, але це лише посилювало його популярність, інтерес до нього різних прошарків суспільства. На відкриті репресії проти УКК влада не наважилася.

У 1987 р. у Львові було засноване «Товариство Лева», у 1988 р. – у Київському університеті – неформальне товариство «Громада».

Ще на початку 1988 р. на основі Української Гельсінської групи постала Українська Гельсінська спілка (УГС). Декларація принципів УГС проголошувала необхідність створення суверенної України і захист громадянських прав особистості. Лідером УГС став Л. Лук'яненко, звільнений з ув'язнення в грудні 1988 р. У 1988 р. філії УГС існували в кількох регіонах України. Українська Гельсінська спілка стала найавторитетнішим опозиційним об'єднанням.

Важливою подією в житті республіки стала поява восени 1988 р., уже після XIX партконференції, не залежних від компартійних структур політклубів. Їхні учасники, переважно молодь, намагалися самостійно, без «спрямовуючого» втручання парткомів, розібратися в актуальних проблемах суспільного життя, проаналізувати різні, зокрема й антикомуністичні концепції та погляди щодо політики, філософії, історії, економіки.

Водночас зростає соціальна активність молоді. Окрім політклубів, які сформувались практично в усіх вищих навчальних закладах, започатковується процес об'єднання відокремлених молодіжних організацій.

Наприкінці 1989 р. у Києві організаційно оформилась Українська студентська спілка. Вона виступила за скасування викладання у вишах марксизму-ленінізму, скасування парткомів та передачу функцій комсомолу як монополіста молодіжного руху – асоціації молодіжних організацій різного спрямування. У Харкові влітку 1989 р. започатковує роботу Спілка незалежної української молоді (СНУМ), у Львові – «Студентське братство», низка демократичних молодіжних організацій формується в інших містах України.

У республіці поширилися «самвидавські» газети і журнали. Деякі друкувалася за межами України і віддзеркалювали загальносоюзні проблеми, решта готувалася в республіці. В'ячеслав Чорновіл ще в 1987 р. відновив видання «Українського вісника».

У таких умовах, після тривалого тотального контролю над усіма проявами громадської активності, коли трудящих організовано виводили на збори і демонстрації виключно з нагоди революційних свят, почалися масові несанкціоновані виступи. Вони стали індикатором руйнування тоталітарної системи, важливою ланкою формування громадянської і національної свідомості широких верств населення.

Лише наприкінці 1988 – на початку 1989 р. в Україні відбулося 1200 не контрольованих владою мітингів, у яких взяло участь понад 13 млн осіб. «*Мітингова демократія*» стала реальною силою, дієвим механізмом, що впливав на зміни в суспільстві та на оцінки його становища. Україна підводилася з колін. Провідною темою виступів на мітингах були питання демократизації суспільства та національного відродження.

Тема національного відродження виразніше звучала саме на Західній Україні тому, що рівень національної свідомості українців там виявився вищим, ніж у центральних чи східних областях.

Не випадково саме на Західній Україні комуністичне партійно-державне керівництво вперше спробувало силовими методами придушити наростання народної активності. Четвертого серпня 1988 р., після XIX партконференції, загін міліції особливого призначення розігнав несанкціонований мітинг у Львові. Десятки людей побили. Було очевидно, що розправа спричинена страхом

влади перед неконтрольованою активністю народу і прагненням стримати її.

Та бажаного результату влада не досягла. Зі Львова мітингова хвиля покотилася на Схід. У Києві 13 листопада 1988 р. відбувся 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам. Порушувалося питання про притягнення до відповідальності посадових осіб за приховування справжніх наслідків Чорнобильської катастрофи. Екологічні мітинги відбулися в багатьох містах України, і влада не наважилася заборонити їх.

Хвиля «мітингової демократії» докотилася і до Донбасу, де 1989 р. почалися шахтарські страйки. Головна причина страйків – невирішеність багатьох економічних і соціальних питань. 250 із 400 шахт Донбасу працювали без реконструкції, їхня технічна оснащеність була надто низькою. Частка ручної праці шахтарів складала понад 50%, високою була смертність від нещасних випадків. Постійно збільшувався робочий день. Замість 6 офіційних він іноді становив 10–11 годин.

Страйк розпочався 15 липня 1989 р. на шахті «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів страйкувало вже 193 шахти. У деяких місцях разом з економічними (підвищення зарплати і поліпшення умов праці) висувалися й політичні вимоги.

Із часом страйкова боротьба посилилася. Примітною рисою страйків цього періоду стала політизація вимог. Шахтарі, колективи інших галузей господарства, які їх підтримали, вимагали ліквідації парткомів на підприємствах, націоналізації майна КПРС, відставки уряду, деполітизації правоохоронних органів.

Масові виступи шахтарів розхитували основи тоталітарної системи. Уперше за роки радянської влади робітники, які вважались провідною силою суспіль-

Мітинг шахтарів у м. Донецьку з вимогою відставки уряду СРСР. 11 липня 1990 р.

ства, відкрито продемонстрували, що їхні інтереси не збігаються з інтересами Комуністичної партії, тоталітарної держави. З іншого боку, масові виступи робітників змусили владу посилити пошук виходу з економічної кризи.

4. Початок розпаду Компартії України і виникнення нових партій

На відміну від Москви, де динаміка політичних процесів була високою, Україна залишалася під контролем партійних консерваторів. Цей стан пов'язували насамперед з ім'ям першого секретаря ЦК Компартії республіки В. Щербицького, який у масовій свідомості сприймався як один зі «стовпів застою».

Усе гостріше поставало питання про його відставку, тим більше, що з такими вимогами до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова вже звертались українські політики та представники інтелігенції.

28 вересня 1989 р. в Києві відбулася давно очікувана подія: на пленумі ЦК КПУ, який проходив за участю М. Горбачова, «у зв'язку з виходом на пенсію» було увільнено від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КП України В. Щербицького. Таємним голосуванням першим секретарем ЦК республіки обрано В. Івашка, початок партійної кар'єри якого пов'язаний із Харковом.

Зміна керівництва КП України прискорила її кризу. У 1990–1991 рр. із неї вийшли сотні тисяч членів. У січні 1990 р. у КПРС з'явилася група реформаторів, так звана Демократична платформа. Головною метою вона оголосила перетворення КПРС на партію парламентського типу.

У руслі цих вимог відбувалося утворення Демплатформи в Компартії України. Реформаторам вдалося провести своїх делегатів на XXVIII з'їзд Компартії України, де вони сформулювали вимоги: дозволити організаційне об'єднання за платформами, здійснити деполітизацію органів КДБ, МВС, військових і управлінських державних установ. Крім того, Демплатформа в КПУ виступила за реорганізацію КПРС, перетворення її на союз (федерацію) компартій республік.

Оскільки ці вимоги були відкинуті, координаційна рада Демплатформи вирішила вийти з КПУ і створити нову партію. Установчий з'їзд цієї партії – вона одержала назву Партія демократичного відродження України (ПДВУ) – відбувся в Києві 1–2 грудня 1990 р. У прийнятій на з'їзді Декларації ПДВУ характеризується як партія «ліводемократичної орієнтації». У питаннях національно-державного будівництва вона обстоювала конфедеративні позиції. Частина членів Демплатформи залишилася в КПРС, не наважуючись на повний розрив з нею або ж сподіваючись демократизувати її зсередини.

За короткий час в Україні з'явилися різні, а почасти й протилежні за своїми ідеологічними засадами і програмними цілями партії, організації та рухи: від таких, що мали на меті докорінне, радикальне перетворення економічних відносин, суспільного життя та вихід України зі складу Радянського Союзу, до

орієнтованих на часткове оновлення або на повну консервацію існуючого стану суспільства.

Першими, не чекаючи офіційного дозволу влади, почали формуватися праві, націонал-радикальні партії. У липні 1990 р. вони створили Українську міжпартійну асамблею (УМА). Об'єднання проголосило своїм завданням створення альтернативних державним структур: комітетів громадян на місцях і Національного конгресу як верховного органу влади.

Національно-радикальні партії в перші місяці своєї діяльності не впливали помітно на населення і були нечисленними. Значно більше прихильників мали центристські партії, на правому фланзі яких перебувала Українська республіканська партія (УРП), утворена на базі Української Гельсінської спілки у квітні 1990 р. Очолив її юрист Левко Лук'яненко. Осередки УРП існували в усіх областях України. За мету вона ставила побудову «Української незалежної соборної держави».

Наприкінці березня 1990 р. відомі українські письменники В. Яворівський, Д. Павличко, І. Драч вийшли із КПРС і закликали до утворення Демократичної партії України. У грудні 1990 р. відбувся установчий з'їзд партії. Він закріпив її програмні положення: утворення суверенної Української республіки, роздержавлення власності, приватизація, рішучий перехід до ринкових відносин. Як і решта центристських партій, ДемПУ виступила за державну незалежність України. Головою партії було обрано Ю. Бадзьо.

Окреме місце в політичному житті України посіла створена в кінці вересня 1990 р. Партія зелених України (ПЗУ). Організаторами ПЗУ стали відомі в республіці народні депутати СРСР Ю. Щербак і Л. Сандуляк.

На початок 1991 р. в Україні, окрім Комуністичної, нараховувалося 13 партій, куди входило близько 30 тис. осіб. І хоча діяльність переважної більшості з них мала епізодичний характер, вони змогли не лише розхитати тоталітарну систему, а й відіграти першочергову роль у формуванні суспільної свідомості, ідеології, спрямованої на досягнення суверенітету України.

5. Формування Народного Руху України

Розвиток національно-визвольного руху, набуваючи масовості, відзначався відсутністю єдиного координаційного центру, здатного скласти опозицію Комуністичній партії. Важливим кроком до об'єднання національно свідомих сил стало організаційне оформлення всеукраїнської організації – «Народного Руху України за перебудову». Його виникнення – закономірний результат національно-визвольної боротьби другої половини 1980-х років.

У лютому 1989 р. в газеті Спілки письменників України «Літературна Україна» було опубліковано проєкт програми цієї організації. Почалося активне обговорення цього документа. Незважаючи на те, що ця організація була

менш радикальною, ніж прибалтійські народні фронти, і навіть погоджувалася визнати керівну роль Компартії України, у республіканській і місцевій пресі, на телебаченні, радіо проти неї було розгорнуто кампанію тенденційної критики.

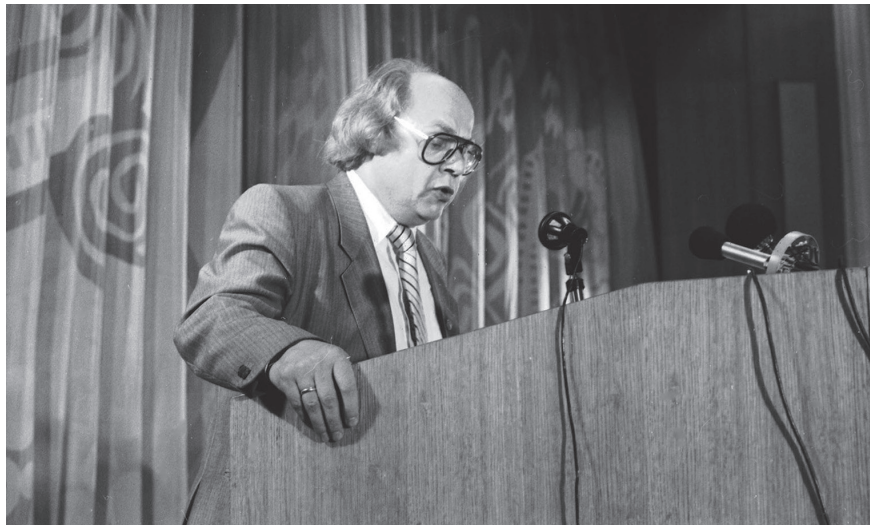

Голова Народного Руху України за перебудову І. Драч виступає на установчих зборах Руху. Київ, 1989 р.

До антирухівської кампанії партійні комітети прагнули залучити робітничі колективи, колгоспників, інтелігенцію. Консервативні кола партійного апарату – ядра тоталітарної системи – прагнули зберегти повний політичний контроль над республікою і провести реформу політичної системи, виходячи насамперед зі своїх інтересів. Проте вони мусили зважати на зростаючий вплив опозиційних сил, спроби силового придушення яких загрожували крахом всієї системи.

Незважаючи на опір компартійних структур, 8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України. Зібралося понад тисячу делегатів – безпартійних, комуністів, колишніх дисидентів, членів УГС, які представляли 280 тис. рухівців, а також гості з'їзду. Дуже гострих дискусій не було, а прийняті рішення в багатьох положеннях збігалися з цілями, декларованими керівництвом КПРС.

З'їзд оголосив про підтримку ініційованої комуністичною верхівкою «перебудови», хоча про «керівну роль» Компартії України не йшлося. Були прийняті Програма і Статут організації, обрані її керівні органи. Головою Руху став відомий український поет І. Драч, а його заступником – П. Кислий, академік АН УРСР.

У програмних документах новоствореної організації зазначалося, що це «масовий громадсько-політичний рух республіки», який виник як вияв народ-

ної ініціативи «за докорінне оновлення суспільства», а його головною метою є «побудова в Україні демократичного і гуманного суспільства», у якому «буде досягнуте справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки та створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору».

Народний рух України за перебудову як найбільша з новоутворених громадсько-політичних організацій зробив чимало для демократизації виборчої системи в республіці, утвердження української мови як державної, оприлюднення правди про трагічні сторінки історії українського народу. На адресу Руху від Компартії України посипалося безліч критичних стріл.

Однак це не завадило керівництву КП України прийняти низку важливих програмних положень Руху, зокрема стосовно пріоритету республіканських законів над союзними, необхідності нового союзного договору, республіканської власності на землю та її надра тощо.

7. Боротьба за збереження рідної мови

Одним із найгостріших було питання вільного функціонування й розвитку української мови. Широкі кола громадськості, насамперед інтелігенції, відкрито висловлювали невдоволення русифікацією. У 1987–1988 рр. політбюро ЦК компартії України кілька разів розглядало питання щодо створення умов вільного функціонування української мови в республіці, однак, крім констатації сфери звуження її вживання та потреб підтримки національної культури, жодних рішень і не виробило.

Тим часом, у лютому 1989 р., у Києві відбулась установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Одним зі своїх головних завдань новостворене товариство визначало позитивне вирішення питання щодо надання українській мові статусу державної.

Під тиском громадської думки Верховна Рада УРСР у жовтні 1989 р. прийняла Закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом закріплювався державний статус української мови та гарантувалася рівноправність мов усіх народів, що проживали на теренах України. Відповідно до Закону впродовж наступних п'яти років українська мова повинна була змінити російську в діяльності державних установ. Та реального механізму цього процесу розроблено не було, а русифікація виявилася значно глибшою, аніж передбачалося.

8. Гласність і відновлення правди про минуле

1988 і початок 1989 р. ознаменовано активізацією політичного життя в країні. Перебудова, яка до цього була справою партійно-державних верхів, викли-

кала рух «знизу», активні дії широких народних мас. Цьому активно сприяла *гласність*. Цим словом позначалася *обмежена свобода слова*, яка почала поступово утверджуватися з кінця 1988 – початку 1989 рр. спочатку в Російській Федерації, а потім, поступово, і в інших союзних республіках, зокрема і в Україні. Союзні, а за ними й республіканські ЗМІ почали публікувати і транслювати інформацію, що раніше була недоступною широкому загалу. Це, зокрема, стосувалося так званих *«білих плям»* української історії – тих її сторінок, які в попередні роки замовчувалися. Це матеріали про масові репресії 30–50-х років, насильницьку колективізацію, голодомори, антинародну політику тоталітарної держави, переслідування діячів українського національного руху тощо.

Гласність була вимушеною поступкою партапарату. Суспільство шукало правду про минуле і все частіше зверталося до зарубіжних джерел інформації. Соціологічні дослідження, проведені в 1985 р., показали, що аудиторія західних «радіоголосів» серед київських студентів становила 58%. Із початком перебудови вона почала збільшуватися. Урешті-решт, у листопаді 1988 р. М. Горбачов домігся рішення про повне зняття радіоперешкод.

Щоб контролювати процес, який уже не можна було заборонити, ЦК КП України створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. Але вперше *вітчизняною історією* була оголошена *історія України*, а не історія СРСР (по суті, історія Росії).

В історичну науку поверталися імена В. Винниченка, С. Петлюри, М. Грушевського, Л. Курбаса, М. Хвильового, С. Бандери, С. Єфремова і багатьох інших.

За таких умов у суспільстві почав швидко «вивітрюватися» страх перед владою. Люди все сміливіше заявляли про свої невід'ємні права.

У травні 1989 р. на хвилі розвінчування культу особи Й. Сталіна, що стало однією з рис перебудови, у Києві відбувся установчий з'їзд Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». У його рішеннях зверталася увага на необхідність активізації реабілітації жертв політичних репресій, вшанування безвинно репресованих, привернення уваги до «білих плям» української історії, перегляд місця й ролі в ній окремих постатей та подолання комуністичних стереотипів. Наголошувалося на ліквідації топонімів з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій, та поновленні історичних назв. Резолюції конференції «Меморіалу» підтримали учасники багатотисячного мітингу, який відбувся 5 березня 1989 р. під гаслом *«Ніхто не забутий, ніщо не забуте»*.

9. Початок релігійного відродження

За умов лібералізації суспільства, кризи офіційної атеїстичної ідеології та зневіри людей в комуністичних ідеалах, в українському суспільстві все біль-

Мітинг з нагоди створення історико-просвітницького товариства «Меморіал». 1989 р.

ше поширюються релігійні настрої. В умовах перебудови релігійний рух був частиною національно-визвольного руху українського народу.

Духовне розкріпачення започаткувалося відродженням заборонених і ліквідованих сталінським режимом релігійних конфесій і, передусім, Української греко-католицької і Української автокефальної православної церков.

У 1987–1989 рр. українські греко-католики провели низку масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Вони виявлялися переважно в самочинному захопленні храмів, які їм свого часу належали. Часто такі виступи набували характеру відкритого протистояння.

Улітку 1988 р. Папа Римський Іван Павло II через свого посланця – кардинала Казаролі, який приїздив на святкування 1000-ліття хрещення Русі, передав М. Горбачову листа, у якому йшлося про долю українських греко-католиків. Однак, незважаючи на певне поліпшення стосунків між Ватиканом і Москвою та лібералізацію релігійного життя в СРСР, радянський уряд, а особливо Московський патріархат, всіляко перешкоджали відродженню Української греко-католицької церкви. Лише в грудні 1989 р., після зустрічі М. Горбачова з Іваном Павлом II та численних багатолюдних демонстрацій і акцій непокори, з'явилися зрушення в легалізації греко-католицької церкви. У квітні 1990 р. на вимогу УГКЦ Львівська міська рада передала греко-католикам собор Святого Юра у Львові. Визнаним лідером церкви став кардинал Мирослав-Іван Любачівський.

Продовженням процесу відродження релігійного життя в Україні стало проведення 4 червня 1990 р. Першого Собору Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Церква об'єднала громади вірян здебільшого західних та центральних областей республіки. Патріархом Київським і всієї України проголосили Мстислава (Скрипника), який до цього жив у США і очолював заборонену в УРСР УАПЦ. Небіж Симона Петлюри – патріарх Мстислав через усе своє життя проніс любов до України, самобутності її церкви.

Прагнучи зберегти вплив на українських вірян, Московський патріархат взяв під свій контроль святкування 1000-ліття хрещення Русі. Центром свята була Москва, а Києву, де 988 р. князь Володимир здійснив велике хрещення, відводилася другорядна роль. Український історик М. Брайчевський так прокоментував цю подію: «*Коли у Києві (в 988 р.) хрестили Русь, то на тому місці, де пізніше через багато років виникла Москва, ходили хіба що ведмеді*».

Збереженню впливу Москви на Україну слугував і Собор Руської православної церкви, який у січні 1990 р. постановив, що єпархії, приходи і монастирі на території Української РСР канонічно мають складати Український екзархат Московського патріархату й офіційно називатимуться Українською православною церквою. У межах екзархату найвища церковна законодавча і судова влада передавалася Раді екзархату. Керівником УПЦ було призначено митрополита Філарета (Денисенка).

Митрополит Філарет (Денисенко)

У цих умовах активізуються також релігійні громади інших конфесій: римо-католики, євангельські християни-баптисти, християни євангельської віри, свідки Єгови, адвентисти сьомого дня та ін.; з'являються нові релігійні течії, що раніше не мали дозволу органів державної влади на свою діяльність.

Підвищення рівня релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, свідчили про кризу політики «войовничого атеїзму», яку протягом 70 років реалізовував в Україні комуністичний режим, та стали важливою складовою процесів національного відродження.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Виділіть основні напрями реформування політичної системи в СРСР.

2. Коли і за яких умов КПРС відмовилася від своєї керівної ролі?

3. Які особливості реформування політичної системи в Україні? Чим вони були викликані?

4. Що спричинило катастрофу на Чорнобильській АЕС, і як вплинула ця катастрофв на суспільно-політичне життя України?

5. Яку роль в активізації політичних процесів в Україні відіграли Український культурологічний клуб (УКК) та інші організації культурницького напряму?

6. Охарактеризуйте діяльність Української Гельсінської спілки (УГС).

7. Чому мітингова активність в Україні 1988 р. розпочалася в західних областях? Як вона вплинула на інші регіони республіки?

8. Що було головною причиною усунення від керівництва КП України В. Щербицького? Яка його подальша доля?

9. Що спричинило розпад Компартії України? У чому він виявлявся?

10. Які причини спонукали Верховну Раду УРСР прийняти Закон «Про мови в Українській РСР»?

11. Розкрийте зміст Закону «Про мови в Українській РСР»?

12. Коли сформувався Народний Рух України? У чому полягає історичне значення цієї громадської організації?

ДОКУМЕНТИ

1. Із рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС:

– відкрити максимальний простір самоврядування суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партійних і громадських організацій, трудових колективів;

– налагодити механізм демократичного виявлення та формування інтересів і волі всіх класів і соціальних груп, їх погодження і реалізації у внутрішній і зовнішній політиці радянської держави;

– забезпечити умови для дальшого вільного розвитку кожної нації і народності, зміцнення їх дружби і рівноправного співробітництва на принципах інтернаціоналізму;

– радикально зміцнити соціалістичну законність і правопорядок...;

– чітко розмежувати функції партійних і державних органів;

Конференція вважає за необхідне зміцнити законодавчі, управлінські і

контрольні функції Рад, передачу на їх розгляд і розв'язання всіх важливих питань державного, господарського і соціально-культурного життя, відновлення керівної ролі виборних органів щодо виконавчих ланок та їх апарату. Політика партії – економічна, соціальна, національна – повинна проводитись насамперед через органи народного представництва... Свій політичний курс КПРС проводить через комуністів, які працюють у різних сферах життя суспільства.

***Радянська Україна*. 1988. 6 липня.**

2. Анекдот часів перебудови

Петька запитує Чапаєва – Василь Іванович, що таке «гласність»? – Це значить, Петька, що ти можеш говорити що завгодно і про мене, і про комісара, і ні-чо-го, Петька, тобі за це не буде … – Справді нічого?! – Нічого, Петько. Ні нової шашки, ні бурки, ні чобіт!

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Політика_гласності

2. Телеграма виконкому Української Гельсінської Спілки М. Горбачову про розгін демонстрації у Львові

Москва, Кремль.

Генеральному секретареві ЦК КПРС М. С. Горбачову.

Увечері, 4 серпня 1988 року, органами міліції, КДБ та шостої роти спеціального призначення жорстоким і цинічним способом розігнано мітинг біля Львівського університету. На людей нацьковували собак, їх тягнули до машин за волосся і за ноги, багатьох били, у тому числі жінок і підлітків. Таке придушення волевиявлення громадян, що потягнулися до громадського життя після сімдесятирічного мовчання, нагадує методи розправ над народом найреакційніших режимів. Ми протестуємо проти порушення елементарних прав людини. Вимагаємо притягнення до відповідальності винуватців антидемократичного погрому.

За дорученням Виконавчого комітету Української гельсінської спілки
В. Барладяну, Б. Горинь, М. Горинь, О. Шевченко, В. Чорновіл.
Львів–Київ, 6 серпня 1988 р.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Проаналізуйте зміст документа. Яку інформацію він дає для розуміння справжніх причин і обставин усунення В. Щербицького від керівництва Компартією України?

Документ 2.

Які обставини життя характеризував анекдот?

Документ 3.

Які події викликали появу телеграми М. Горбачову? Чи могли методи роботи з опозицією, описані в телеграмі, стримати її зростання?

§ 25. ПЕРШІ КРОКИ НА ШЛЯХУ ДО РЕАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Як вплинула Чорнобильська трагедія на ставлення українського народу до союзного керівництва?

2. Чому новостворювані українські партії ставили однією зі своїх програмних цілей розширення суверенітету України?

3.Чому на межі 80–90-х років в Україні стрімко падав авторитет Комуністичної партії?

1. Загострення національного питання в СРСР

Послабленням тоталітарного режиму народи Радянського Союзу скористалися для боротьби за докорінний злам існуючої системи національно-державних відносин і досягнення реального суверенітету. Домогтися цього було неможливо без зміни унітарного характеру СРСР.

Із початком перебудови у всіх республіках активізувалися національно-демократичні сили, що виявилося цілковитою несподіванкою для комуністичного керівництва. Воно перебувало в полоні ілюзій про безконфліктний розвиток національних відносин, зближення націй, унаслідок чого в СРСР сформувалася «*нова історична спільність людей – радянський народ*». Дуже повільно, неохоче керівництво усвідомлювало глибину національних конфліктів у СРСР, необхідність докорінних змін у сфері національних відносин. Для оновлення унітарної системи, яка склалася ще за сталінських часів, у перші роки перебудови нічого не робилося. Це загострило міжнаціональні відносини, особливо в тих регіонах СРСР, де, крім національних суперечностей, існувало багато невирішених соціально-економічних проблем. Влітку 1989 р. сталися сутички на національному ґрунті в Узбекистані, на кордоні Таджикистану і Киргизії, в Абхазії. Розгорався карабаський конфлікт (Азербайджан, Вірменія). У республіках Прибалтики посилювалося прагнення до відновлення незалежності, ліквідованої пактом Молотова–Ріббентропа в 1939 р.

У такій ситуації у вересні 1989 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який розглянув і прийняв платформу ЦК «Національна політика в сучасних умовах». Головним завданням національної політики КПРС проголошувалося зміцнення СРСР як

оновленої федеративної держави. Робити це планувалося з центру, шляхом передачі в майбутньому деяких другорядних функцій союзних відомств республікам. «*Сильний центр – сильні республіки*», – так М. Горбачов сформулював ідеальний, на думку партійного керівництва, національно-державний устрій майбутньої «*оновленої федерації*». В умовах, коли республіки були позбавлені суверенітету, такий акцент на повноваженнях центру лише посилював відцентрові тенденції в СРСР. Адже було очевидно, що центр добровільно не передасть у відання республік могутній воєнно-промисловий комплекс, зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну діяльність, фінансову і грошову систему, визначення стратегії економічного розвитку, інші ключові питання. Їх передбачалося залишити в компетенції центральних відомств. Це означало, що республікам пропонувався формальний, нічим не підкріплений суверенітет. Реакція національно-демократичних сил на такий підхід до вирішення національного питання була негативною.

11 березня 1990 р. відбулася подія, що відкрила новий етап у боротьбі народів СРСР за свою незалежність. Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави». За таким напрямом розвивалися події в Латвії, Естонії, інших радянських республіках. Центр відреагував постановою Всесоюзного з'їзду Рад, яка визнавала недійсними рішення Верховної Ради Литовської РСР. Ця постанова застерігала інші республіки СРСР.

2. Політичні передумови суверенізації України

У процесі «перебудови» в Україні все більше усвідомлювали, що СРСР, який формально проголошувався як союз рівноправних республік, фактично – був імперською тоталітарною державою, якою керували з єдиного центру – Москви.

Водночас, складаються умови, коли в політичній боротьбі на перший план виступало прагнення до суверенітету республіки. У цьому прагненні воєдино зливалися дві різні політичні сили, які в 1991 р. об'єдналися задля досягнення спільної мети. Першу уособлювали українські дисиденти, опозиційні режиму політичні сили, національно свідомі представники інтелігенції, селянства та робітників. Другою силою була та частина партійно-радянської номенклатури, керівників різних рівнів, депутатів, які еволюціонізували в напрямі до націонал-комунізму і усвідомлювали, що їхні інтереси можуть бути реалізовані лише в суверенній Україні.

Позиції обох груп, які на початку перебудови перебували у стані протистояння, поступово зближувалися, каталізуючи в такий спосіб процес здобуття Україною незалежності.

Першим кроком до правової суверенізації України стали вибори у 1989 р. народних депутатів СРСР. Під час виборчої кампанії окремі українські канди-

дати відкрито заявили про наміри боротися за вихід України з СРСР. Трансляції засідань Першого з'їзду народних депутатів СРСР по всесоюзному радіо і ТВ, які слухали мільйони людей в Україні, поступово руйнували стіну страху перед владою.

У березні 1990 р. після напруженої передвиборчої кампанії відбулися вибори до Верховної Ради і місцевих рад УРСР. Опозиційні сили – Рух, УГС, «Меморіал», Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка і багато інших організацій – для координації дій на виборах створили Демократичний блок. У Декларації блоку містилися вимоги щодо реального політичного і економічного суверенітету України, політичного плюралізму, багатопартійної системи, скасування ст. 6 Конституції УРСР, яка забезпечувала привілейоване становище Компартії; розбудову економічної системи України на засадах різноманітності і рівноправності усіх форм власності; прийняття нової Конституції України; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальна свобода віросповідання, легалізація заборонених українських церков.

У січні 1990 р., у розпал передвиборчої кампанії, Рух, інші демократичні сили закликали відзначити День Соборності України – 71-шу річницю від дня проголошення 22 січня 1919 р. Акта з'єднання (злуки) УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. між Києвом і Львовом був утворений «живий ланцюг» – «Українська хвиля». Ця подія мала резонанс у всіх областях України. Вона закріплювала у свідомості громадян республіки ідею непорушної єдності українських земель, відновлювала в пам'яті народу національну символіку.

Живий ланцюг «Українська хвиля». м. Київ, 1990 р.

Переважну більшість депутатських місць у Верховній Раді здобули представники Компартії України. Головою Верховної Ради Української РСР після напруженої боротьби було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка.

Преса, радіо, телебачення перебували під повним контролем КПУ, однак представникам Демблоку вдалося завоювати майже третину місць у Верховній Раді УРСР. 6 червня, через три тижні після початку роботи першої сесії Верховної Ради УРСР, Демократичний блок народних депутатів виступив із декларацією про перехід до конструктивної опозиції, політично оформленої як Народна Рада. Опозиційні сили в парламенті очолив академік І. Юхновський.

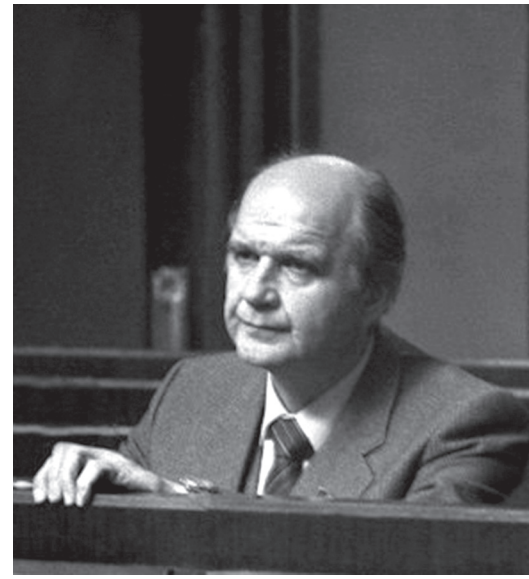

Ігор Юхновський, голова Народної Ради у Верховній Раді України, 1990 р.

Хоча у Верховній Раді депутатів-комуністів була більшість – 239 осіб, вони виявилися нездатними утримувати повний контроль над парламентом, і над країною взагалі.

Опозиційним силам вдалося провести своїх представників і до місцевих рад, а в трьох західних областях України – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській – націонал-демократи завоювали більшість. Місцеві організації Компартії України опинилися в цих областях у незвичній для себе ролі опозиційних. Над багатьма містами й селами України замайоріли синьо-жовті національні прапори.

4. Декларація про державний суверенітет

15 травня 1990 р. у Києві вперше як постійнодіючий парламент розпочала роботу Верховна Рада УРСР нового скликання. Ця подія надала нового імпульсу політичному життю республіки. Ідея незалежності України, яка нещодавно вважалась «антинародною», «націоналістичною», а значить і злочинною, на повний голос пролунала у стінах парламенту. До Верховної Ради вперше потрапили політики, безмежно віддані справі національного відродження, готові відстоювати її в гострій парламентській боротьбі.

Прикладом цього були інші союзні республіки. У 1988–1990 рр. декларації про державний суверенітет прийняли Естонія, Латвія та Литва. 12 червня 1990 р.,

Перше засідання Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання. 5 травня 1990 р.

з ініціативи голови Верховної Ради РРФСР Бориса Єльцина, Декларацію про державний суверенітет прийняла Верховна Рада Російської Федерації.

Ситуація, що склалася, надихнула українських парламентарів поставити питання про правове закріплення державного суверенітету України.

Саме тоді в Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС. 63 народні депутати України були обрані його делегатами. 5 липня 1990 р. від імені парламентської опозиції В. Чорновіл запропонував їм повернутися до Києва і взяти участь у роботі вищого законодавчого органу України, який тоді обговорював питання державного суверенітету. Цю пропозицію підтримала більшість депутатів Верховної Ради Української РСР. Уперше опозиція і більшість виступили солідарно.

Основна частина делегатів XXVIII з'їзду КПРС виконала вимогу Верховної Ради і повернулася до Києва. Однак 9 липня у зв'язку з майбутнім призначенням на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС подав у відставку Голова Верховної Ради України В. Івашко.

Після відставки В. Івашка прокомуністична більшість парламенту залишилась без керівництва, що створило умови для переходу опозиції в наступ. Уперше партійно-державне керівництво республіки зважилося на крок, який «не вписувався» в настрої і політику Москви. 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням Верховна Рада Української РСР прийняла документ – Декларацію про державний суверенітет України. Цьому сприяли, насамперед, настрої широких мас, а також зверхня, великодержавна політика імперського центру, що грубо ігнорував інтереси України і своїми діями сприяв дальшому поглибленню економічної кризи.

Державний суверенітет України Декларація характеризувала як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Це найголовніше положення Декларації започаткувало рішучий злам системи усталених відносин між Україною і московським центром. Вона формувалася десятиріччями і передбачала верховенство законів СРСР над законами усіх союзних республік, зокрема УРСР, підпорядкованість усіх законодавчих і виконавчих органів України союзним структурам. Тепер ця структура відносин змінювалася. *«Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя»,* – так сформульовано в Декларації основний принцип державотворення в республіці.

Розділ «Економічна самостійність» проголошував: «Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси... весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян». Це положення відкривало перспективи повернення українському народові його багатств: заводів, фабрик, копалень, електростанцій тощо. Багатообіцяючою була й теза про те, що «Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності».

Підкреслювалася необхідність створення власних банків, проведення самостійної фінансової, митної і податкової політики, формування Державного бюджету, а в разі потреби – упровадження власної грошової одиниці.

Декларація передбачала такі неодмінні складові суверенітету, як «безпосередні зносини з іншими державами» шляхом укладення з ними дипломатичних і консульських відносин, а також право на власні Збройні сили. Проголошувався намір України в майбутньому стати нейтральною, позаблоковою, без'ядерною державою.

Декларації про державний суверенітет України не було надано статусу конституційного акта. Численні звернення опозиції до Верховної Ради УРСР з вимогою зважитися на це, відкидалися більшістю депутатів. Це означало, що Декларація залишалася стратегією на майбутнє. У цьому виявлялася нерішучість і половинчастість парламентської більшості, котра не хотіла йти на повний розрив із Москвою.

Але та сама більшість погодилася на внесення до Конституції УРСР статті, яка проголошувала верховенство законів Української РСР на її території над союзними законами. Інше важливе рішення – прийняття 3 серпня 1990 р. Закону УРСР про економічну самостійність України. Закон проголошував принцип «власності народу республіки на її національне багатство і національний доход». Будь-які дії, що суперечили цьому принципу, оголошувалися протизаконними і заборонялися. Це було винятково важливо для наповнення положень Декларації реальним змістом.

Загальне схвалення народу зустріло також рішення Верховної Ради, яке вона прийняла 30 липня 1990 р., про повернення в Україну для продовження служби всіх солдатів, призваних з її території.

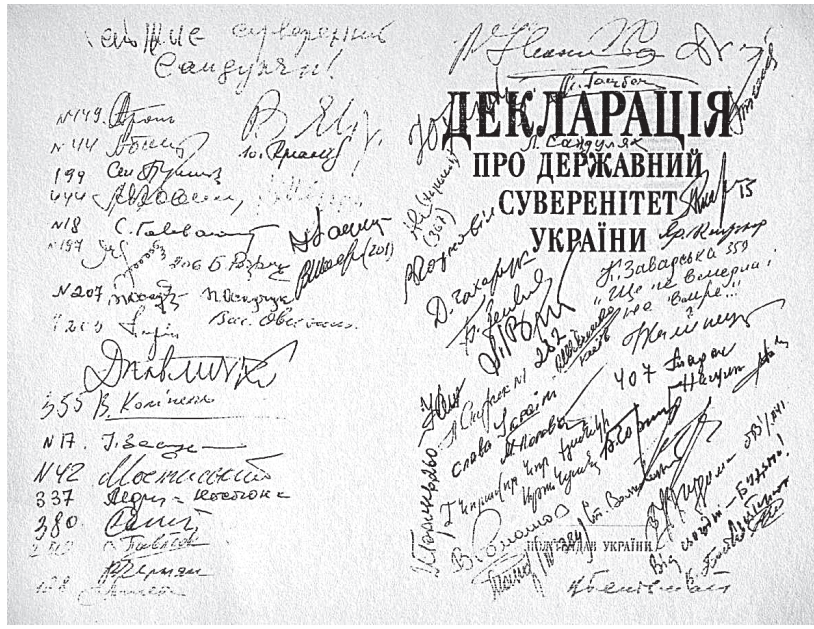

Після прийняття Декларації відбулися вибори нового Голови Верховної Ради. Перемогу здобув 56-річний завідувач відділу ЦК Компартії України Леонід Кравчук. Виходець із Рівненщини, чий батько загинув на фронті, а мати все життя пропрацювала в колгоспі, він зумів успішно закінчити кооперативний технікум у Чернівцях, Київський університет та Академію суспільних наук,

Леонід Кравчук, перший президент України (1991-1994), голова Верховної Ради України (1990-1991)

стати кандидатом економічних наук. Із 1960 р. займався партійною роботою. Компартійне минуле на початковому етапі викликало до нього недовіру національно-демократичної опозиції. Народові запам'яталися дискусії, які Л. Кравчук вів з ініціаторами створення Народного руху, тим часом як інші парткерівники не наважувалися це робити.

Перша сесія Верховної Ради тривала майже 2 місяці, а не 2–3 дні, як це було раніше. Її засідання вперше в прямому ефірі транслювались по радіо та телебаченню, викликаючи активне обговорення в суспільстві. Саме Верховна Рада як найвищий орган законодавчої влади в республіці стала основною ареною політичної боротьби і прийняття доленосних рішень.

5. Політична конфронтація в Україні наприкінці 1990 – початку 1991 року

Друга сесія Верховної Ради УРСР, що розпочала свою роботу 1 жовтня 1990 р., ознаменувалася новою хвилею мітингів і маніфестацій. 2 жовтня в центрі Києва, на майдані Незалежності, в наметовому містечку розпочалося голодування на знак протесту, організоване українськими студентами. Їхні вимоги відображали настрої мільйонів громадян: відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола; відмова Верховної Ради УРСР від підписання союзного договору; передача місцевим органам влади майна КПРС і ВЛКСМ; проходження юнаками України військової служби за межами республіки лише на добровільних засадах; перевибори Верховної Ради УРСР на основі багатопартійної системи навесні 1991 р.

Певний час Верховна Рада ігнорувала вимоги студентів. Але напруженість у суспільстві посилювалася.

Робітники Києва готувалися підтримати студентську акцію масовим виступом. Напруженість зростала в усіх регіонах України. У республіці назрівав соціальний вибух, і партійно-державне керівництво УРСР мусило піти на компроміс. В. Масол був відправлений у відставку. У листопаді 1990 р. новим головою уряду став міністр економіки В. Фокін. Решту вимог студентів керівництво республіки також пообіцяло виконати.

Події, пов'язані зі студентськими виступами, відволікли сили парламенту, однак не завадили його активній законотворчій роботі. 24 жовтня 1990 р.

«Революція на граніті», жовтень 1990 р.

Верховна Рада України вносить зміни до Конституції України. Ними скасовувалася ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії; закріплювались основи діяльності різних політичних партій в Україні; заборонялося створення організацій, які ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної і національної ворожнечі. Велике значення мала ст. 71, яка проголосила верховенство законів республіки на її території.

Здобувши перші перемоги, опозиція і далі тиснула на владу. Це продемонстрували II всеукраїнські збори Народного Руху України, які проходили з 25 по 28 жовтня 1990 р. Збори внесли зміни до статуту і програми цієї громадсько-політичної організації. Із її назви були вилучені слова «*за перебудову*». Нова стратегія окреслювала шляхи боротьби за досягнення незалежності. Це був повний розрив з лінією Компартії України.

Налякана радикалізацією громадського руху в Україні і постановою Верховної Ради щодо вимог студентів Компартія республіки готувалась до контрнаступу. На грудневому (1990) пленумі ЦК КПРС більшість учасників закликала до рішучої боротьби з «деструктивними силами», «сепаратистами», «націоналістами». Тодішній перший секретар ЦК КП України Станіслав Гуренко у виступі на пленумі виголосив: «*Демократія, гласність, плюралізм, не покращуючи реального стану речей, стають засобом перетворення країни у "театр абсурду"*».

Тоді політичні пристрасті вирували довкола доцільності підписання нового союзного договору та розбудови СРСР як реальної «*федерації рівноправних республік*». Саме на цьому наполягали налякані хвилею суверенізації та національно-визвольного руху союзні структури.

В Україні ідею підписання нового союзного договору зустріли неоднозначно. Багато положень його проєкту, запропонованих на обговорення в листопаді 1990 р., суперечили Декларації про державний суверенітет України. Він суттєво обмежував права республік, зокрема, передбачав повернення до норми верховенства союзних законів над республіканськими. Щоб «протиснути» цей проєкт, консервативні сили запропонували винести питання щодо майбутньої долі країни на Всесоюзний референдум. До бюлетеня вносилося питання: «*Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?*».

Референдум, який був запланований на 17 березня 1991 р., спричинив загострення політичної обстановки в СРСР. Шість союзних республік відмовилися від його проведення. Представники комуністичної більшості Верховної Ради УРСР підтримали проведення референдуму. Але частина депутатів-комуністів критикувала ідею референдуму. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук назвав його «надуманим». Але, щоб не загострювати відносин із центром, він

Учасники акції протесту під гаслом «Ні – Союзному договору!» на площі Жовтневої революції (Майдан Незалежності). Київ, червень 1991 р.

запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести опитування населення УРСР. Жителям республіки запропонували дати відповідь на запитання: «*Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?*». Із такою пропозицією погодилися, врешті-решт, представники опозиційної Народної Ради. За неї проголосувало 288 депутатів Верховної Ради УРСР.

Особливу позицію щодо референдуму зайняли обласні ради Тернопільської та Львівської областей. Окрім союзного і республіканського, тут було вирішено провести регіональний референдум, на якому ставилося запитання: «*Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?*».

За Україну в складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосувало 80,2% осіб, які брали участь в опитуванні. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік висловилося 70,5% виборців. Отже, більшість виборців в обох випадках висловилися «за», не розуміючи, що голосують за різні форми національно-державного устрою. Що ж стосується західних областей республіки, де вплив Компартії був нейтралізований, за «незалежну державу, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики», висловилося 88% тих, хто прийшов на виборчі дільниці.

Проведення референдуму сприяло істотному послабленню напруженості у Верховній Раді, зближенню позицій депутатів щодо умов нового союзного договору і вирішення інших злободенних питань життя республіки. Зростав вплив на роботу Верховної Ради її Голови Л. Кравчука, який почав поступово вислизати з-під впливу ЦК Компартії України. Леоніда Кравчука підтримувало все більше комуністів-депутатів Верховної Ради, яких стали називати «суверен-комуністами».

Розуміючи, що СРСР загрожує розпад, центральне керівництво і особисто президент М. Горбачов спробували стримати його шляхом прискорення процесу підписання нового союзного договору. Навесні та влітку 1991 р. відбулись переговори М. Горбачова з керівниками дев'яти союзних республік, включаючи й Україну. Результатом переговорів став проєкт нового союзного договору, який, однак, не дістав загального схвалення. Наприкінці червня 1991 р. було вирішено відкласти підписання запропонованого М. Горбачовим союзного договору на кінець літа.

6. Зовнішньополітичні аспекти «перебудови» в Україні

Українська РСР під час перебудови так і не перетворилася на суб'єкт міжнародних відносин. Водночас після прийняття Декларації про державний суверенітет України з санкції Верховної Ради почали закладатися прямі зв'язки з іншими союзними республіками, які протиставляли себе союзному центру. У листопаді 1990 р. у Києві підписано документ про співробітництво між Україною і Росією. До кінця року підписано двосторонні угоди з республіками Балтії, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном. Були спроби встановити відносини із зарубіжними країнами, але з «частиною СРСР» (так за рубежем сприймалася Україна) ніхто не хотів мати справи.

Та саме тоді в міжнародній обстановці відбулися кардинальні зміни, які вплинули і на Україну.

Розпався соціалістичний табір. Почалося з того, що Радянський Союз запропонував вести торгівлю з країнами Ради економічної взаємодопомоги (зокрема, нафтою і газом) за світовими цінами і розрахунки – у конвертованій валюті. Погіршення економічного становища і приклад перебудови в СРСР спричинив спалах антикомуністичних настроїв у Центрально-Східній Європі, які 1990 р. переросли в демократичні революції, під час яких компартії були усунуті від влади. Радянські війська були виведені з країн Варшавського договору. 25 лютого 1991 р. був денонсований Варшавський договір і припинила існування військова Організація Варшавського договору (ОВД). Була розпущена також Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ). Радянський Союз дав згоду на об'єднання Німеччини. Інформація про ці події швидко поширювалася в Україні, сприяючи радикалізації настроїв її населення.

У лютому 1989 р. завершився вивід радянських військ з Афганістану, а «неоголошена війна» в цій країні, під час якої загинуло понад 15 тис. радянських громадян, зокрема, понад 4 тис. жителів України, Другим з'їздом народних депутатів СРСР була визнана політичною помилкою.

Країни Заходу підтримували антикомуністичні революції в зоні впливу СРСР і вітали об'єднання Німеччини. Але ставлення до перспективи розпаду Радянського Союзу і проголошення союзними республіками незалежності вних було обережне: боялися неконтрольованих процесів і «розповзання» ядерної зброї. Це виявилося під час візиту Президента США Р. Рейгана до СРСР 1991 р. Відвідавши наприкінці візиту столицю України Київ, Рейган застеріг українців від виходу з Ралянського Союзу.

7. Початок духовного розкріпачення суспільства

Послаблення ідеологічного тиску комуністичної влади в Україні створювало умови для розгортання національно-культурного відродження.

На сторінках «Літературної України», «Вітчизни», «Прапора», інших «товстих» журналів Спілки письменників України, республіканських і місцевих газет продовжувалися з'являтися статті, які повертали українцям забуті імена та розповідали про «білі плями» історії. Правду про минуле люди дізнавалися з екранів телевізорів і від дикторів «радіотрансляційних точок», які були майже в кожній сільській хаті.

Публікувалися твори представників «розстріляного відродження» – М. Зерова, В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Драй-Хмари та ін. Водночас, надбанням широких кіл громадськості стали заборонені із політичних міркувань твори В. Симоненка, В. Стуса, І. Світличного, О. Тихого.

У літературно-художніх журналах почали з'являтися праці відомих українських істориків – М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, М. Драгоманова та ін.

Історична наука поступово виходила з-під контролю компартійних структур і концентрувала увагу на дослідженні фактично заборонених раніше тем – національно-визвольна боротьба українського народу, радянські голодомори, Українська революція початку ХХ ст., диктат командно-адміністративної системи (так в умовах «перебудови» називали тоталітарний комуністичний режим в СРСР), ґенеза української нації і багато ін.

За умов розбудови демократизації суспільства українська історія чітко виокремилась із контексту історії тих держав, які протягом тривалого часу всіма правдами й неправдами володіли її територією. Історію українського народу почали розглядати в контексті становлення української державності.

Українська інтелігенція стрімко включалася в громадсько-політичну діяльність. Активну громадянську позицію зайняли творчі спілки, зокрема Спілка

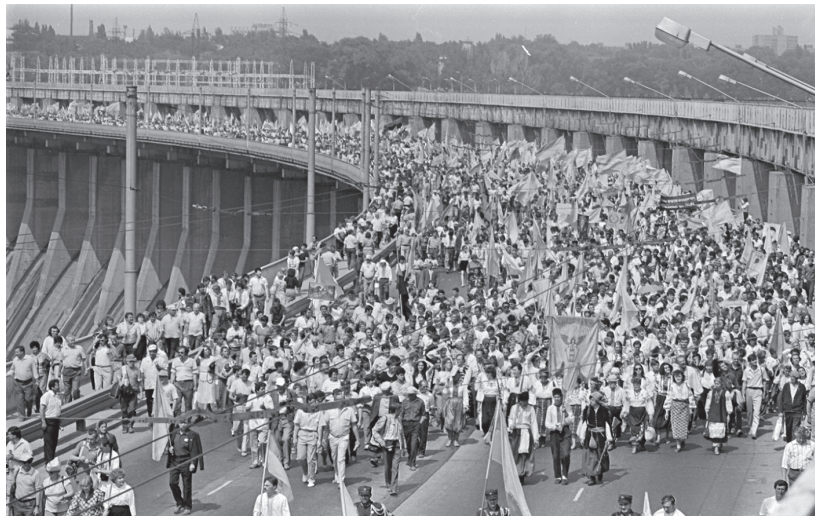

Святкування 500-річчя козацтва. м. Запоріжжя, 1990 р.

письменників України. На письменницьких форумах обговорювалися наболілі питання, багато уваги приділялося радянській історії, розкриттю злочинів сталінізму, говорилося про необхідність реабілітації жертв комуністичного тоталітарного режиму.

Українські письменники, науковці, митці ініціювали створення перших, незалежних від КПРС, громадських організацій. Їхні представники увійшли до керівних органів практично всіх новостворених політичних партій. Громадянам України надовго запам'ятаються сміливі виступи в стінах українського парламенту Івана Драча, Володимира Яворівського, Дмитра Павличка, Романа Іваничука, В'ячеслава Чорновола, Ірини Калинець, Олеся Шевченка. Українська інтелігенція, діячі науки, культури не лише сприйняли політику перебудови, а й були тією соціальною силою, яка активно діяла для її поглиблення, наближення незалежності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було спричинене загострення національного питання в СРСР у другій половині 80-х років? Якими подіями воно супроводжувалося?

2. У чому суть горбачовської ідеї «оновленого Союзу»?

3. Як вплинули на розвиток політичних процесів в Україні події в Прибалтиці?

4. Які причини визначили зближення позицій опозиційних партій та частини партійно-державної номенклатури в досягненні ідеї суверенітету України?

5. Які обставини сприяли ухваленню Декларації про державний суверенітет України? Чому, на ваш погляд, вона не стала Законом України?

6. Чим була спричинена політична конфронтація восени 1990 р. і якими подіями вона супроводжувалася?

7. Охарактеризуйте основні вимоги студентів під час «Революції на граніті».

8. Які Закони прийняла Верховна Рада України в жовтні 1990 р.?

9. Які обставини викликали референдум 17 березня 1991 р.? Хто був його ініціатором? Як поставилося до нього керівництво Верховної Ради УРСР і КП України?

10. Чому Україна під час «перебудови» не стала суб'єктом міжнародних відносин?

11. Як вплинув на Україну розпад Організації Варшавського договору і Ради економічної взаємодопомоги?

12. Чому Захід дуже обережно ставився до перспективи розпаду СРСР?

13. Чи є підстави вважати, що в умовах «перебудови» в Україні почався процес національно-культурного відродження?

ДОКУМЕНТ

1. Із Декларації про державний суверенітет України

... Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом влади в Республіці.

... Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР.

... весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

... Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

... Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

... Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

... Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами.

Декларація про державний суверенітет України. Київ, 1991.

2. Анекдот про референдум 17 березня 1990 р.

17 марта администрация тюрьмы проводит опрос заключенных с целью выяснить, выступают ли они за сохранение обновленного исправительно-трудового учреждения, в котором будет гарантирован суверенитет каждого барака и равноправие всех зэков, независимо от национальности.

Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 265.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Чи справді прийняття Декларації про державний суверенітет України наблизило крах радянської унітарної держави? Згадайте, чому Декларація так і не набула статусу конституційного акту?

Документ 2.

Про що йдеться в цьому анекдоті? Позицію яких категорій населення він відбиває?

§ 26. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Згадайте дати і події

1 березня 1985 р. – М. Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС.

Квітень 1985 р. – пленум ЦК КПРС. Початок перебудови.

Травень 1985 р. – постанова ЦК КПРС про подолання пияцтва та алкоголізму.

Квітень 1986 р. – постанова ЦК КПРС про прискорення вирішення житлової проблеми в СРСР.

26 квітня 1986 р. – катастрофа на Чорнобильській АЕС.

Початок 1988 р. – Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод перетворена на Українську Гельсінську спілку.

28 червня-1 липня 1988 р. – XIX Всесоюзна конференція КПРС.

4 серпня 1988 р. – розгін несанкціонованого мітингу у Львові.

11 лютого 1989 р. – установча конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка.

Травень 1989 р. – установча конференція товариства «Меморіал».

Травень-червень 1989 р. – Перший з'їзд народних депутатів СРСР.

Липень 1989 р. – страйк шахтарів України.

8-10 вересня 1989 р. – установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.

28 вересня 1989 р. – Пленум ЦК КП України увільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КП України і члена Політбюро ЦК КПРС В. Щербицького; першим секретарем ЦК КПУ обрано В. Івашка.

Жовтень1989 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон про мови в Українській РСР.

Березень1990 р. – Вибори до Верховної Ради УРСР.

11 березня1990 р. – Верховна Рада Литовської РСР затвердила Акт про відновлення незалежної Литовської держави.

4 червня 1990 р. – Головою Верховної Ради УРСР обрано В. Івашка.

6 червня 1990 р. – перехід Демократичного блоку народних депутатів у Верховній Раді УРСР до конструктивної опозиції. Створення Народної Ради.

16 липня 1990 р. – Декларація про державний суверенітет України.

23 липня 1990 р. – відставка В. Івашка і обрання Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчука.

3 серпня 1990 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР про економічну самостійність республіки.

2-17 жовтня 1990 р. – голодування студентів у Києві («Революція на граніті»).

Листопад 1990 р. – офіційно зареєстровано Українську республіканську партію (УРП), опозиційну КПРС.

Листопад 1990 р. – головою Ради Міністрів УРСР обрано В.Фокіна.

Лютий 1991 р. – Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення автономії Криму.

2. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь чи історичне есе на одну із запропонованих тем

1. М. Горбачов і Україна: роки перебудови.
2. Перебудова і «білі плями історії».
3. Виникнення і початок діяльності Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка.
4. Компартія України і союзний центр у роки перебудови.
5. Комуністи «Групи 239» в українському парламенті.
6. «Народна Рада» в українському парламенті.

7. «Неформали» в роки перебудови.

8. «Декларація про державний суверенітет України».

9. Україна і зовнішня політика СРСР в роки перебудови.

10. «Самвидав» у часи перебудови.

11. «Мітингова демократія»: співвідношення організованості і стихійності.

12. Леонід Кравчук: стислий життєпис.

13. Суверен-комуністи і демократи: порівняльний аналіз поведінки під час перебудови.

14. Незалежність України: подарунок долі чи закономірний результат історичного розвитку?

15. Десять політичних діячів, котрі здійснили найвагоміший внесок у досягнення незалежності України в 1991 р.

16. Десять найважливіших подій в історії України (1985–1991 рр.).

3. Рекомендована література

Горбачов М. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. Київ, 1988.

Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). Київ,2004.

Русначенко А. Пробудження: Робітничий Рух на Україні в 1989–1993 рр. Київ, 1995.

Кравчук Л. Є така держава – Україна. Київ, 1992.

Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019.

Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. Тернопіль, 1990.

Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України. Київ, 1991.

Доній О. Студентська революція на граніті. Київ, 1995.

Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. Київ, 1993.

Бурлацкий Ф. Новое мышление. Москва, 1989.

Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945–2000. Київ, 2007.

Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : навч. посіб. Київ, 2000.

Плохій С. Остання імперія. Занепад і розпад Радянського Союзу. Київ, 2019.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. Київ, 2013.

ЧАСТИНА ДРУГА
НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА: 1991-2021 рр.

Тема 5
СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-1994 рр.)

§ 27. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте:

1. Які факти свідчили про неспроможність союзних партійно-державних структур здійснювати ефективне управління СРСР?

2. Які з політичних сил в Україні першими в другій половині 80-х років проголосили боротьбу за незалежність?

3. Чому на межі 80–90-х років в Україні стрімко падав авторитет Комуністичної партії?

1. Спроба державного перевороту в СРСР і Україна

Повільне й суперечливе просування республіки до незалежності, зародки української демократії опинилися під смертельною загрозою через спробу реакційного перевороту. 19 серпня 1991 р. о 6-й годині ранку в СРСР було оголошено надзвичайний стан. За спинами заколотників стояли могутні сили КДБ, армії, центральних державних і господарських органів. У державному перевороті активну роль відіграли реакційні сили в керівництві КПРС, які створили Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) (рос. мовою «Государственный Комитет по Чрезвычайному положению» (ГКЧП)).

Перші заяви ГКЧП свідчили про його наміри знищити демократичні сили, відновити всевладну тоталітарну систему, унітарний характер Союзу РСР. Антиконституційну акцію не випадково було здійснено напередодні процесу підписання нового союзного договору, який мав розпочатися 20 серпня. Умовами договору передбачалися деякі поступки союзним республікам з боку центру, хоча загалом унітарний характер СРСР зберігався. Але навіть такі, по суті незначні, зміни в державному устрої не влаштовували ГКЧП.

О 9-й годині ранку ультиматум було оголошено Голові Верховної Ради України.

Пресконференція членів ГКЧП.
Москва, 19 серпня 1991 р.

Представники ГКЧП генерали Варенников і Чичеватов у присутності першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка заявили Л. Кравчуку, що в разі ігнорування рішень ГКЧП, проведення страйків, акцій непокори, буде застосовано військову силу. У напрямку Києва рухалися військові частини, у небі Києва над Верховною Радою з'явилися штурмові геліокоптери.

ГКЧП прагнув створити ілюзію масової підтримки своїх дій. Увечері 19 серпня 1991 р. з'явилося теле- і радіозвернення, у якому говорилося, що «*уже первый день действия чрезвычайного положения показал, что люди вздохнули с некоторым облегчением*».

Заколот висвітлив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Секретаріат ЦК Компартії України надіслав на місця шифрограму, у якій схвально оцінював події в центрі і пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ГКЧП. Компартійні і державні структури в Україні були готові підтримати антиконституційну спробу реакційного перевороту, трагічні наслідки якого для долі українського народу були очевидні. «*Дождались! Наконец-то!*», – лунало в кабінетах багатьох високопосадовців. Кабінет Міністрів України 19 серпня прийняв постанову «*Про заходи у зв'язку із зверненням до радянського народу Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР*». Оголосили про підтримку заколотників керівники багатьох рад усіх рівнів – від обласних до міських і сільських. Із відпусток і відряджень відкликалися всі керівники силових структур, робота яких переводилися в особливий режим. Партійні комітети готували масові мітинги на підтримку заколоту. Розроблялися сценарії заходів, склад учасників і списки промовців. На підприємствах і установах створювалися *комісії з навдзвичайного стану*,

які втілювали в життя накази заколотників. Організовувалося постійне чергування керівних працівників, над розмножувальною технікою встановлювався посилений контроль. Офіційна преса, радіо, телебачення республіки поширювали всі розпорядження заколотників.

У ті трагічні години проти реакції рішуче виступили демократичні сили Росії. О 9-й годині ранку 19 серпня у зверненні «*К гражданам России*» керівництво РРФСР охарактеризувало утворення ГКЧП як «правий реакційний антиконституційний переворот» і закликало маси до загального страйку. Москва перетворилася на центр опору заколоту.

Керівництво Верховної Ради, яке перебувало під сильним тиском заколотників, вагалося. Від Ради чекали засудження ГКЧП як купки самозванців, які порушують закон, вимоги звільнення М. Горбачова, блокованого заколотниками на території суверенної України (на момент заколоту М. Горбачов перебував із сім'єю у своїй кримській резиденції у Форосі на відпочинку), заяви про підтримку Україною демократичних сил Росії і її президента Б. Єльцина, котрий рішуче виступив проти заколоту, заклику рішуче бойкотувати всі розпорядження путчистів. Натомість у виступі Голови Верховної Ради, який транслювався 19 серпня по телебаченню, пролунав заклик «*успішно завершити збирання врожаю*» і фраза про те, що «*народ України правильно розуміє ситуацію*».

Із пропозицією рішуче засудити заколот спеціальним рішенням президії Верховної Ради виступили представники Народного Руху і новостворених демократичних партій. Але більшість членів президії вичікувала, блокуючи всі спроби членів Народної Ради дати оцінку дій ГКЧП. За цих умов демократи розгорнули широку роботу в масах. Із засудженням перевороту виступила частина членів президії Верховної Ради (О. Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський). Дії ГКЧП вони кваліфікували як антиконституційні й у разі захоплення ним влади в Україні закликали народ до непокори. Львівська обласна рада закликала громадян до масових актів громадянської непокори у відповідь на «спроби насильницького усунення демократично обраної влади». Сесія Харківської міськради кваліфікувала утворення ГКЧП як «найтяжчий злочин». Народний рух України закликав громадян «створювати організаційні структури активного опору». Союз українського студентства у зверненні до Верховної Ради УРСР заявив про намір розпочати «акції громадянської непокори». Голова спілки офіцерів України, полковник В. Мартиросян запропонував організувати волонтерів для захисту українського парламенту і в телеграмі Б. Єльцину закликав військовослужбовців – громадян України, які проходять службу на території РРФСР, не виконувати розпорядження ГКЧП, а підтримувати Президента Росії. Республіканський штаб Руху і Всеукраїнський страйком планували розпочати 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк, а гірники Донбасу ще 20 серпня відправили до Л. Кравчука

делегацію з протестом з приводу утримання під вартою на території суверенної України М. Горбачова та з попередженням про страйк.

20 серпня 1991 р. напруга досягла піку. Звичайно, в СРСР, зокрема, й в Україні, було немало й прихильників ГКЧП. Зокрема, на бік заколотників перейшли командувачі Київського, Прикарпатського, Одеського військових округів і командувач Чорноморського флоту. Але, як показали події, більшість в армії і великих містах засуджували заколот. Після невдалої спроби штурму прибічниками реакціонерів «Білого дому» (парламенту РФ) у Москві, здійсненого в ніч проти 21 серпня, стало очевидним, що переворот провалюється. Позиція керівництва Верховної Ради УРСР стала чіткішою. Опівдні 22 серпня Президія Верховної Ради ухвалила рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради України.

2. «Акт проголошення незалежності України»

Провал перевороту став поразкою реакційних сил. Насамперед, він означав крах усіх союзних унітарних структур, злам тоталітарної системи. Президент РФ Б. Єльцин 23 серпня заборонив діяльність КПРС і КП Російської Федерації. Комуністи Радянського Союзу втратили свій організаційний та ідейно-політичний центр. Союзні республіки, більшістю яких керували комуністи, фактично залишилися без контролю і почали брати владу у свої руки. Позачергова сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України. Ось повний текст цього історичного документа:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

Момент голосування за Акт про державну незалежність України, 24 серпня 1991 року

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Отже, 24 серпня 1991 р. припинила існування Українська Радянська Соціалістична Республіка – складова частина СРСР. На політичній карті світу з'явилася нова незалежна держава – Україна.

У постанові Верховної Ради «Про проголошення незалежності України» було вирішено 1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності. Україна прийняла рішення про закріплення незалежності єдиною з республік колишнього СРСР. І в цьому полягала її мудрість – бо відмінити рішення міг лише сам народ, а не якась політична сила, що могла в майбутньому прийти до влади.

Відповідно до цього доленосного рішення Верховна Рада прийняла постанову «Про військові формування на Україні», якою підпорядкувала собі всі війська, дислоковані на території республіки. Постанова передбачала створення Міністерства оборони України. Уряд України мав розпочати створення Збройних сил України. Було заявлено також про формування замість республіканського КДБ, підпорядкованого Москві, Служби безпеки України. Передбачалося введення власної національної валюти, усі підприємства союзного підпорядкування, розташовані в Україні, проголошувалися власністю республіки.

Мітинг біля Верховної Ради 24 серпня 1991 року

3. Заборона Компартії України

Після проголошення незалежності України негайно постало питання про майбутнє Компартії України, яка підтримала ГКЧП і виявила себе відкрито як антинаціональна сила, зорієнтована на збереження імперського режиму у вигляді СРСР. Тоді всі дивилися на Росію, яка в Україні сприймалася як авангард демократії. Після того, як президент РФ Б. Єльцин 23 серпня, ще до проголошення незалежності України, заборонив діяльність КПРС і КП Російської Федерації, це активізувало антикомуністичні настрої в Україні. Коли 24 серпня перед Верховною Радою проходив багатотисячний мітинг з нагоди проголошення незалежності України, то на ньому часто скандували гасла *«Геть КПРС!», «КПРС до суду!» і навіть «Хай живе КПРС на Чорнобильській АЕС»*. Але компартію України Рада тоді не заборонила, а значить її члени, які голосували за незалежність, по суті, залишалися при владі.

За цих умов підтримка депутатами-комуністами Акта проголошення незалежності та рішень Верховної Ради, що закріплювали його, була цілком зрозумілою. Голосування комуністів за незалежність України (від якої комуністи ще недавно відхрещувалися) демократи сприйняли як тактичний маневр республіканської партійної верхівки, щоб зберегти на території новопроголошеної Української держави «комуністичну резервацію», відокремлену від демократичної тоді Росії. Ці наміри втілилися в постанові останнього пленуму ЦК КП України, який відбувся 26 серпня 1991 р., через два дні після проголошення незалежності. У цій постанові вказувалося на необхідність *«прийняття рішення про повну самостійність Компартії України»*. Вимальовувалася лінія поведінки верхівки КП України: *«Незалежна Україна на чолі самостійної КП України»*.

Але спроба зберегти компартію України не вдалася. Ситуація вже повністю вийшла з-під контролю партапарату, а сам він перебував у стані паніки і деморалізації. Боялися, що доведеться відповідати за підтримку спроби державного перевороту і всю злочинну діяльність КПРС. На останньому пленумі ЦК КП України, який відбувся 26 серпня, другий секретар ЦК Г. Харченко висловив побоювання, що невдовзі будуть прийняті закони, які стануть підставою для репресій проти партійних кадрів. Чекали, що стосовно працівників партапарату та інших структур нова влада поводитиметься так само, як свого часу комуністи, КДБ та інші державні органи поводилися з дисидентами та взагалі своїми противниками: їх переслідуватимуть, позбавлятимуть роботи, репресуватимуть, зокрема й ув'язнюватимуть.

Саме 26 серпня, коли відбувався цей пленум ЦК, Президія Верховної ради розглядала питання «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України». Передбачалося, що Указ діятиме *«до остаточного розслідування обставин»* участі КПУ у змові. Із цього приводу була створена спеціальна комісія Верховної Ради. Вирішено опечатати всі партійні комітети. Секретар ЦК Г. Харченко закли-

Карикатура з газети «Запорозька Січ», 28 серпня 1991 р.

кав *«депутатам-коммунистав дать наказ – на местах защищать партию»*. Але пленум жодного рішення з цього питання не прийняв, отже, партію ніхто не захищав. Комуністи масово почали виходити з партії. Це одразу позначилося на становищі і позиціях парламентської більшості. Із заявою про вихід з КПРС виступила група депутатів Верховної Ради України, а також Голова Верховної Ради Л. Кравчук і його перший заступник І. Плющ.

Уже перші результати роботи тимчасової комісії Верховної Ради України з перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, управління, об'єднань і організацій у зв'язку із заколотом виявили велику кількість незаперечних фактів підтримки керівництвом КП України заколоту. І це тоді, коли багато партійних документів, матеріалів КДБ та інших державних органів встигли знищити. Отже, діяльність іще донедавна керівної в республіці партії було заборонено взагалі. 30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України прийняла щодо цього спеціальний Указ. Звичайні комуністи поставилися до цього байдуже. Комуністична партія вмерла, кинута всіма, хто нещодавно клявся їй у безмежній відданості. Десятки тисяч кадрових партійних працівників, позаштатних виборних секретарів і членів парткомів мовчки спостерігали за її агонією.

Про свій саморозпуск заявила і компартійна більшість у парламенті.

4. Владний транзит компартійної номенклатури

Заборона компартії спричинила паніку серед кадрових партпрацівників. Багатьом здавалося, що світ перевернувся. Кожен лишився сам. Людям, чия поведінка визначалася правилами суворої партійної субординації, було від чого розгубитися. Партійні комітети, де вони багато років працювали і одержували пристойну зарплату, були опечатані. Партійне майно оголосили націоналізованим. Офіційні партійні зв'язки розпалися. Нікому не потрібними виявилися

звичайні партійці – понад три мільйони осіб, але в абсолютній більшості сприйняли вони це байдуже.

Урешті, нічого драматичного не сталося і для партійної еліти. Ніхто колишніх партпрацівників не переслідував, не люстрував, не дуже цікавився, що вони робили до і під час перебудови, у момент заколоту ГКЧП, не вимагав публічно каятися, не репресував, тому і паніка тривала недовго. Бо якщо обкоми і райкоми опечатувалися за вказівками вчорашніх партапаратників, а в цих операціях брали участь кадебісти і міліція, це скидалося на якусь карикатуру заборони партії, а не на радикальний політичний переворот. Колишнім партпрацівникам зарахували стаж роботи в партапараті, що давало право на пристойну пенсію. Вони мали змогу зайняти вакантні місця в державному апараті і негайно цим скористалися, поповнивши армію держслужбовців і службовців органів місцевого самоврядування різних рівнів.

Жодних змін не зазнала структура Рад. Подавалася пропозиція переобрати Верховну Раду, де більшість становили комуністи (тепер уже колишні), але її відкинули, причому не наполягали й демократи. Як і раніше, у залі засідань Верховної Ради, за трибуною і столом президії височіла скульптура Леніна. Комуністичною символікою були оздоблені і приміщення місцевих рад, керівництво яких не змінилося. Секретарі парткомів різних рівнів, обрані ще за радянських часів головами рад різних рівнів, залишалися на своїх посадах і представляли на місцях незалежну Україну. Свого часу їх неодноразово перевіряв КДБ на лояльність комуністичному режиму з його органічним неприйняттям ідеї незалежності України. На третьорозрядних посадах, як самостійницькі декорації у своїй апаратній виставі, вони тримали окремих «неформалів» (колишніх). Виняток становлять західноукраїнські області, де демократи керували обласними радами з 1990 р.

Мало що змінилося в складі службовців правоохоронних органів, господарських керівників, в освіті та в керівництві інших сфер суспільного життя.

Отже, своїм історичним шансом 1991 р. Україна скористалася не повністю. Номенклатура залишилася при владі. Відійти від влади вона не хотіла, а сили, яка б відсунула її, також не виявилося. Демократи діяли нерішуче і не змогли використати навіть той обмежений інтелектуальний і організаційний ресурс, який мали. Були надії, що під впливом подій номенклатура зміниться, відмовиться від своїх комуністичних і проімперських комплексів і за прикладом комуністів країн Прибалтики стане національно-патріотичною, але невдовзі ці надії почали розвіюватися.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як вплинула на процес державотворення в Україні спроба державного перевороту ГКЧП 19 серпня 1991 р. у Москві?

2. Дайте оцінку позиції керівництва Верховної Ради УРСР і ЦК КП України щодо ГКЧП.

3. Проаналізуйте обставини прийняття Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України. Чому за цей Акт проголосувала компартійна більшість Верховної Ради?

4. Прокоментуйте карикатуру на с. 243.

5. Що спричинило заборону діяльності КП України? Які наслідки мала ця заборона?

6. Чому після проголошення незалежності України колишня партноменклатура залишилася при владі? Який вплив це справило на подальший розвиток України?

ДОКУМЕНТИ

1. Шифротелеграма Секретаріату ЦК КП України на місця

Первым секретарям обкомов, Киевского горкома Компартии Украины.

В связи с введением в стране чрезвычайного положения важнейшей задачей партийных комитетов является содействие Государственному Комитету по Чрезвычайному Положению в СССР. Во всей своей практической деятельности необходимо руководствоваться Конституцией и законами Союза ССР, документами, издаваемыми Государственным Комитетом по Чрезвычайному Положению.

Секретариат ЦК Компартии Украины рекомендует:

Оперативно сориентировать партийный актив, народных депутатов, руководителей предприятий, колхозов, совхозов, организаций и учреждений на необходимость обеспечить повсеместное спокойствие, твердый конституционный порядок и дисциплину...

Всякие демонстрации, митинги, манифестации, забастовки должны быть исключены.

Во всей работе необходимо исходить из того, что сегодня ключевым вопросом является сохранение Союза Советских Социалистических Республик, упрочение братских связей со всеми народами нашей страны.

Секретариат ЦК Компартии Украины обращает внимание на то, что принимаемые руководством страны по стабилизации обстановки и выводу из кризиса меры отвечают настроениям подавляющего большинства трудящихся и созвучны с принципиальной позицией Компартии Украины...

Секретариат ЦК Компартии Украины 19 августа 1991 года

Коммунистическая партия Украины: Хроника запрета. Київ, 2001. С. 8–71.

2. Заява Народного руху України з приводу спроби державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 р.

1. Утворений позаконституційний орган влади – державний комітет надзвичайного становища в Москві – є незаконним, і його рішення не можуть мати юридичної сили в Україні;

2. Рух не визнає ДКНС і не вважає його рішення обов'язковими для себе;

3. Рух закликає всіх громадян України не підпорядковуватись волі путчистів, створювати організаційні структури активного опору, які будуть координувати Всеукраїнський страйк, до якого ми закликаємо як до єдиної мирної дієвої зброї в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої української держави.

Голова Народного руху України Іван Драч.

Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчиненого так званим ГКЧП у серпні 1991 року. Київ, 1991. С. 182.

3. Зі спогадів голови Запорізької міської організації Народного руху України К.Лямцева про події 26 серпня 1991 р. у Запоріжжі

О десятій годині 26 серпня керівництво області зібрало колишніх перших секретарів райкомів партії, які встигли пересісти в крісла голів райрад. «Відтепер закінчилося двовладдя, – заявив голова облвиконкому В. Дем'янов, – тепер ви – єдина влада». І всі присутні встали і зааплодували. Я відчув себе нареченим на чужому весіллі, бо зрозумів, що нас просто обдурили. Фактично партійно-державні структури були підготовлені до такого сценарію і лише чекали випадку, щоб досягти найповнішої безконтрольності…

Я заходив на нараду переможеним, а вийшов «побитим собакою»… Створивши ту політичну ситуацію, до речі, при потуранні, а, можливо, й сприянні партійних органів, ми забезпечили номенклатурі головне – безконтрольну владу над суспільним багатством.

***Вече* (Запоріжжя). 1998. 3 сентября**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документи 1.

Охарактеризуйте позицію ЦК КПУ щодо ГКЧП. Чи відповідає дійсності твердження, що Компартія України не причетна до спроби державного перевороту, а ГКЧП – справа купки авантюристів?

Документ 2.

Дайте оцінку позиції Народного Руху щодо ГКЧП. Яку роль відіграла ця позиція в організації опору змовникам?

Документ 3.

Наскільки типова картина відображена в документі, і які процеси вона характеризує?

§ 28. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПІДТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте:

1. Які обставини сприяли проголошенню незалежності України?

2. Яку позицію зайняло керівництво КП України під час заколоту ГКЧП?

3. Чому депутати Верховної Ради – члени Комуністичної партії – проголосували за незалежність?

4. Як сприйняло українське суспільство заборону КП України?

1. Вересень-грудень 1991 р.: спроби втягнути Україну в новий союз

Проголошення ГКЧП і боротьба із заколотниками була коротким періодом, яким обмежилися спільні дії російських і українських демократів. Але як тільки в Москві була ліквідована комуністична влада, а в Києві – проголошена незалежність, відносини між Україною, з одного боку, і політичними колами Росії та залишками керівних структур колишнього союзного центру, з іншого, загострилися. У Москві домінувало переконання, що найближчим часом буде здійснене відновлення СРСР у новому вигляді. Ще чинний Президент СРСР М. Горбачов і його оточення, нові урядовці Росії почали робити заяви про ймовірність перегляду кордонів з Україною, якщо вона не погодиться на відновлення нової союзної держави. 27 серпня 1991 р. П. Вощанов – прессекретар президента Росії Б. Єльцина, оприлюднив заяву, що «*Росія залишає за собою право порушити питання про перегляд кордонів*». Щодо України, П. Вощанов спеціально зазначив, що їй безпідставно свого часу («під ювілей») передали Крим.

Наступного дня, 28 серпня до Києва нагодилася група російських політиків у складі генерала О. Руцкого і політиків О. Собчака та С. Станкевича. Мета візиту – умовити Верховну Раду анулювати Акт проголошення незалежності України, який характеризувався як прояв «національного романтизму, який мине», і залишитися в складі оновленого Союзу. Відбулася дискусія, однак цю вимогу було відкинуто.

Водночас, у московських виданнях, на центральному радіо й телебаченні розгорнулася антиукраїнська кампанія. Серед іншого, увага акцентувалася на перспективі збереження в Україні тоталітарної «комуністичної резервації», відгородженої від демократичного світу і Росії зокрема. Питання про статус України стало навіть предметом закулісних переговорів між СРСР і США. Представник СРСР на переговорах переконував американську сторону, що керівництво України, на території якої розташований величезний потенціал ядерної зброї, не може утримати його під надійним контролем. Питання про долю ядерної зброї на території України, яка, начебто, загрожує безпеці світу, дуже турбувало США.

Відкрите втручання в справи України обурило більшість населення республіки, але стимулювало сепаратистські тенденції в Криму, деяких південних та східних областях України, які почали проявлятися ще напередодні розпаду СРСР.

Ще в лютому 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла рішення про відновлення Кримської автономії. Цей крок, інспірований сепаратистами Криму і комуністичною більшістю Верховної Ради, був сприйнятий проросійськими силами Криму як ознака слабкості України. Після 24 серпня 1991 р. поширюється ідея щодо приєднання півострова до Росії або навіть надання йому статусу повної незалежності. Із пропозицією про утворення на Півдні України так званої «Новоросії» виступили сепаратистські групи Одеси, Миколаєва і Херсона. Про необхідність відродження штучно утвореної у 1918 р. Донецько-Криворізької республіки заговорили на Донбасі. Усі ці ідеї були інспіровані Москвою, яка спиралася на своїх прихильників в Україні.

За таких обставин виник новий варіант союзного договору, тепер уже як конфедеративної держави – Союзу Суверенних (Незалежних) Держав (СНД). Його підписання М. Горбачов проголосив можливим уже наприкінці 1991 р. Керівництво України відмовилося від участі у формуванні нового союзу, навіть конфедеративного. Це викликало роздратування центру. Президент М. Горбачов неодноразово заявляв, що він «*не уявляє собі Союзу без України*». До того ж, на адресу України полетіли погрози і застереження про можливі катастрофічні наслідки в разі відмови республіки увійти до нового союзного утворення. Але, як часто бувало раніше, цей тиск центру призвів до протилежних результатів.

2. Референдум 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України

Завершенням юридичного оформлення незалежності України став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. Ініціаторами його проведення був голова Народної Ради І. Юхновський, а його пропозицію підтримав Голова Верховної

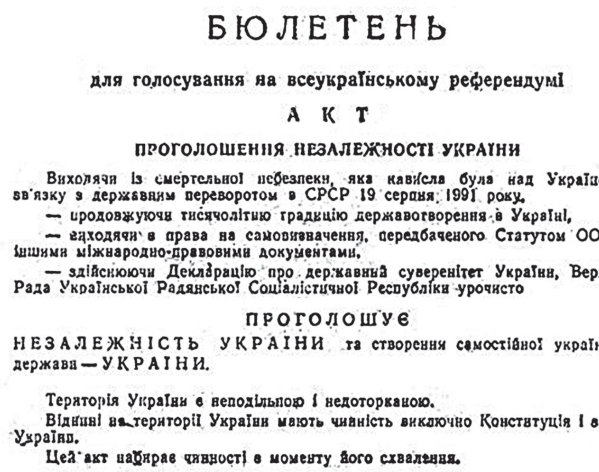

БЮЛЕТЕНЬ

для голосування на всеукраїнському референдумі

А К Т

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Відтепер на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності в моменту його схвалення.

Ради Л. Кравчук. Останній вважав, що всенародна підтримка Акта проголошення незалежності України сприятиме зміцненню міжнародного авторитету молодої держави, зокрема, з огляду на ставлення до неї Росії.

Референдум 1 грудня 1991 р. увійшов в історію України як одна з *найвизначніших* подій, день національної гідності. На запитання в бюлетені для голосування на всеукраїнському референдумі *«Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»* 90,32% виборців відповіли: *«Так, підтверджую»*.

Причин одностайності жителів України на референдумі кілька. Одні керувалися віковічними прагненнями українців до життя в незалежній державі, які перейняли від попередніх поколінь. Ці прагнення загострилися в роки перебудови, коли відкрилася правда про героїчні і трагічні сторінки минулого, яку тоталітарний комуністичний режим приховував від народу. Рішення підтримати Акт проголошення незалежності їм підказали *розум і серце.* Ця частина виборців була найміцнішою опорою молодої держави.

Інші виходили з суто прагматичних міркувань – переконання, що в незалежній від Росії Українській державі їм буде заможніше і комфортніше. До такого рішення їх підштовхувала інформація про потужний економіний потенціал і матеріальні ресурси, якими володіла Україна. Свою роль відіграла і певна стабільність на той час українського товарного ринку порівняно з іншими республіками. Не буде перебільшенням сказати, що за незалежність ця група виборців голосувала, швидше, *шлунком, ніж серцем.*

Результати президентських виборів в Україні 1991 р.

Слід зазначити, що ці мотиви, певною мірою, визначили результати виборів Президента України, які відбулися 1 грудня 1991 р.

Рубіж 100 тисяч підписів, необхідний для балотування на найвищу посаду в державі, подолало 7 осіб. Фаворитами вважалися Голова Верховної Ради України Л. Кравчук і лідер Народного Руху України В. Чорновіл. Президентом України став Л. Кравчук, за якого проголосувало 61,6% виборців, В. Чорновіл одержав 23,3 % голосів. Демократи не виставили спільного кандидата і були приречені на поразку.

Леонід Кравчук – перший президент України

Всеукраїнський референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р. стали вирішальними подіями на шляху до повної ліквідації союзних владних структур і відкрили широку перспективу міжнародно-правового визнання України як незалежної держави. *Але, з іншого боку, вони закріпили владний транзит посткомуністичної номенклатури України, яка після виборів Л. Кравчука президентом одержала від народу мандат на управління Україною.*

7–8 грудня в Біловезькій Пущі неподалік від Мінська Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і Президент Російської Федерації Б. Єльцин констатували розпад Радянського Союзу і підписали угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Але розуміння суті цього документа було різним. Керівництво України і Білорусі розглядали його, передусім, як інструмент мирного роз'єднання («розлучення»), а представники РФ – як засіб контролю пострадянського простору з перспективою його інтеграції в нове наддержавне об'єднання. Що ж стосується прокомуністичної і проросійської частини українського суспільства, створення СНД вона сприйняла як гарантію збереження традиційних зв'язків з Росією, до якої все ще ставилися як до «старшого брата».

21 грудня в Алма-Аті декларація про утворення СНД була підписана керівниками Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і України. «*З утворенням Співдружності Незалежних Держав, – зазначалося в Декларації, – Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування*». Засновники СНД чітко

Підписання Алматинської декларації, 1991 р.

визначили, що кожна з республік, що входить до СНД, цілком незалежна у своїй внутрішній і зовнішній політиці, а нове міждержавне утворення не передбачає жодного центру, жодних вертикальних управлінських структур.

Отже, відтворення колишнього союзу не сталося. Незалежність України визнавалася всіма державами, що виникли на теренах колишнього СРСР. Відтоді починається принципово новий етап її історії.

3. «Незавершена» революція і перспективи розвитку України

Проголошення незалежності дало унікальний шанс для перетворення України на сучасну європейську державу. Але для реалізації цього шансу потрібне чітке розуміння низки проблем, які для цього слід вирішити. Разом вони зводилися до фундаментального питання: яку країну слід будувати – соціалістичну чи капіталістичну?

Існував приклад європейських сусідів, де наприкінці 1980-х років, ще до проголошення незалежності України, відбулися успішні антитоталітарні демократичні революції, у результаті яких у країнах Центрально-Східної Європи комуністичні режими були ліквідовані. Там до влади прийшла нова політична еліта, яка керувалася національними інтересами і сучасними ідеологічними орієнтирами. Були проведені глибокі ринкові реформи, люстрації, і чиновники комуністичних режимів втратили можливість впливати на політичні процеси. Зникли символи недавнього минулого і пам'ятники місцевим і зарубіжним комуністичним вождям. Натомість з'явилися нові, які відбивали національні історичні традиції. Як наслідок цих трансформацій за порівняно короткий час європейські сусіди України досягли якісного підвищення рівня життя своїх громадян. Розірвавши з Радянським Союзом, вони здобули реальну незалеж-

ність, а ставши членами НАТО – забезпечили територіальну цілісність і національну безпеку.

Життя підказувало, що таким шляхом слід іти й Україні. Саме таким було переконання українських націонал-демократів. Вони пропонували програму, яка передбачала ліквідацію віджилих політичних структур і на багатопартійній основі створення правової демократичної держави, трансформацію централізованої одержавленої економіки в багатоукладну ринкову, зорієнтовану на соціальні потреби людей; відродження національної культури і покращення міжнаціональних відносин; декомунізацію й деколонізацію; інтеграцію України в європейський цивілізаційний простір.

Чи готова була до таких перетворень на початку 1990-х років Україна?

Відповідь на це питання дає аналіз особливостей здобуття Україною незалежності. Історія вирішила так, що цей процес відбувався мирним шляхом, без кровопролиття, громадянської війни. Але її наслідком стало складне й тривале співіснування і боротьба старого й нового.

Початок цьому суперечливому стану поклало спільне рішення про проголошення незалежності України членів комуністичної більшості у Верховній Раді і української національно-демократичної меншості. Їхні інтереси на короткий час збігалися, але не було жодних підстав сподіватися, що це назавжди. Адже й минуле України, і її майбутнє в кожного вимальовувалося своє.

Голова Верховної Ради України Олександр Мороз. 1995 р.

Так, комуністична більшість, яка переважала у Верховній Раді, сприйняла крах СРСР як трагічну випадковість, результат «імперіалістичної змови», чи як «зраду» партійної верхівки. Голосуючи за незалежність, вони сподівалися «прижитися» в Україні, відгородженій від «непрогнозованої» на той час Росії, яка заборонила компартію і, ось-ось, влаштує над нею суд. При цьому вони були готові до відновлення близьких відносин з Росією, якщо там до влади прийдуть сили, які не будуть загрожувати їхньому існуванню. Проте в них не було жодних намірів радикально змінювати соціально-економічний лад, уводити ринкові відносини, будувати правову державу і, особливо, проводити декомунізацію і дерусифікацію. Їхнє розуміння історичної ситуації афористично сформулював в середині 1990-х років лідер Соціа-

лістичної партії України (СПУ) О. Мороз: «*Не має серця той, хто не шкодує за Радянським Союзом, і не має розуму той, хто хоче його відновити*».

Українські націонал-демократи, навпаки сприймали проголошення незалежності України як закономірний результат її історичного розвитку, революційну подію, яка започатковує радикальні політичні, соціально-економічні і культурні процеси, покликані вирвати Україну з орбіти імперської Росії, привести її в коло європейських демократичних держав.

Націонал-демократи мали приклад – країни Центрально-Східної Європи, які звільнилися від комуністичного тоталітаризму і залежності від СРСР. Події в цих країнах вони оцінювали як демократичні революції, які привели до зміни соціально-економічного і політичного ладу, утвердження ринкової економіки і багатопартійної системи. Погляди двох сил на майбутнє України істотно відрізнялися. Такі різні підходи не створювали підстав для стратегічного співробітництва, хоча й залишили місце для компромісів і спільних дій, якими і позначилися події в Україні у вересні-грудні 1991 р.

Отже, події, які відбувалися в Україні з кінця серпня до кінця грудня 1991 р., не підлягали класичному розумінню революції. Для пояснення цих подій доречний термін «незавершена революція», який широко використовується в сучасній науці. Адже так і не вирішилося ключове питання революції – питання про владу. Вона так і зосереджувалася в руках комуністів, чия ідеологія була обтяжена ментальною орієнтацією на Москву. На всіх щаблях влади і управління в Україні після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. залишалися колишні партійні номенклатурники. По суті, Україна залишалася «пострадянською» і «посткомуністичною» і, значною мірою, постколоніальною.

Логічним наслідком цього стала соціально-політична конфронтація в суспільстві, яка то загострювалася, то послаблялася. Цей стан можна назвати «холодною громадянською війною». Це щось середнє між нормальною політичною боротьбою, яка притаманна будь-якому демократичному суспільству, і глибоким громадянським конфліктом.

Саме ця обставина протягом тривалого часу визначала основний зміст історичних процесів в Україні в роки незалежності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому виявлялося загострення відносин між Україною і Росією після проголошення Акта незалежності України? Які його причини?

2. Розкрийте причини виникнення сепаратистських настроїв в Україні після проголошення незалежності. Для яких регіонів були характерні ці настрої й чому? Які політичні сили були носіями сепаратизму?

3. Чим пояснюється заява М. Горбачова, що він «не уявляє Союз без України»?

4. Розкажіть про президентську виборчу кампанію в Україні 1991 р. та її наслідки.

5. Чим було викликане проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму, і які його результати?

6. Чому був утворений Союз незалежних держав (СНД)?

7. Які нові незалежні держави не увійшли до СНД і чому?

8. Як вплинули на події в Україні антитоталітарні революції в Центрально-Східній Європі?

9. Які кардинальні відмінності між крахом тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі та Україні?

10. Які обставини створили платформу для спільних дій комуністів і націонал-демократів на початку незалежності?

11. Яке місце в політичному процесі України (влітку–восени 1991 р.) посідали питання Криму і проросійських сепаратистів Донбасу і Криму?

12. Як ви розумієте поняття «пострадянська, посткомуністична Україна»?

13. Які завдання на шляху перетворення на сучасну європейську державу стояли перед Україною?

ДОКУМЕНТИ

1. Із розсекреченого документа ЦРУ про переговори представника президента СРСР з президентом США (листопад 1991 р.)

Представник президента СРСР О. Яковлєв:

Ми вважаємо, що Донецьк має оголосити про свою автономію. У Криму є намір провести референдум про те, щоб стати окремою республікою, незалежною від України. Усі промислові райони України населені росіянами, а це Донецьк і Харків…

Даниленко В. Україна в 1985-1991 р.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. С. 230-231.

2. Публіцист М. Рябчук про характер боротьби в суспільстві після проголошення незалежності України.

Попри безліч нюансів, вона (боротьба в суспільстві. – *Авт.*) має два основні виміри: подолання (чи, навпаки, збереження) тоталітарно-комуністичної спадщини і подолання (чи, навпаки, збереження) спадщини російсько-колоніальної.

Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. Київ, 2004. С.194.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1

Що нового для вашого розуміння українсько-російських відносин в умовах становлення незалежності України дає зміст цього розсекреченого документа ЦРУ США?

Документ 2.

Що дає для аналізу подій в незалежній Україні цей висновок публіциста?

§ 29. ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У 1991-1994 рр.

Згадайте:

1. Охарактеризуйте зміст Декларації про державний суверенітет України.

2. Назвіть передумови прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України.

3. Чому це питання було винесене на Всеукраїнський референдум?

4. Про які настрої в суспільстві свідчили результати референдуму?

1. Складові процесу державотворення

Здобуття Україною незалежності, її вихід із СРСР, порушили проблему розбудови власної державності. До цього часу Українська РСР мала тільки формальні атрибути, бо входила до складу СРСР. Ключові питання життєдіяльності республіки вирішувалися союзними органами влади. Тепер уся повнота відповідальності переходила до України.

Основними ознаками держави є: громадянство (підданство); кордони і чітко означена територія; символи влади (прапор, герб, гімн); наявність апарату управління (публічної влади); суверенітет, тобто її незалежність у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики; виняткове право на прийняття законів та інших нормативних актів, обов'язкових для всього суспільства чи його частини; наявність примусового апарату; розподіл населення за територіальними одиницями; власна грошова, податкова, митна системи тощо.

В умовах перебудови Україна також зробила кроки на шляху державотворення, ухваливши низку фундаментальних документів, і, насамперед, Декларацію про державний суверенітет. Вона визначила принцип класичного поділу влади в Україні на три гілки – *законодавчу, виконавчу і судову.* Було зроблено перший крок на цьому шляху: 5 липня 1991 р. запроваджувалася посада Президента України. Президентська влада мала стати *основою виконавчої гілки (вертикалі)* влади в новій Україні.

Але вирішальними виявилися перші роки незалежності – 1991–1994. Саме в цей період, спираючись на європейські традиції демократичного устрою,

Україна розгорнула повноцінне державне будівництво. Цей процес супроводжувався гострими дискусіями в суспільстві, але відкритого протистояння між прокомуністичною і демократичною частинами не сталося. Сторони доходили компромісу. *Саме це і дозволило закласти тоді правовий фундамент демократичного державного устрою України.*

2. Державотворча діяльність Верховної Ради

Єдиним *законодавчим органом* України, який представляв *народ – основне джерело влади*, була Верховна Рада. На час здобуття незалежності вона перебувала в епіцентрі подій, бо саме в її сесійній залі приймалися фундаментальні рішення.

Діючий склад Верховної Ради було обрано в 1990 р., коли Україна ще перебувала в складі СРСР.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду республіки очолив Іван Степанович Плющ, який з 1990 р. був першим заступником Голови Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України Л. Кравчук (праворуч) і його перший заступник І. Плющ

Від перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу, спрямовану на формування державних структур.

Уже 24 серпня 1991 р. парламентом було прийнято постанову «Про військові формування в Україні», за якою всі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді.

У серпні-листопаді 1991 р. усі підприємства, установи й організації союзного підпорядкування вже були у власності України.

4 вересня над будівлею Верховної Ради було піднято синьо-жовтий прапор.

20 вересня створено Службу безпеки України, а КДБ на території республіки припинив існування.

8 жовтня 1991 р., ще до проведення референдуму 1 грудня 1991 р., Верховна Рада прийняла *Закон «Про громадянство»*. Він надавав право громадянства України кожному – незалежно від кольору шкіри, політичних, релігійних та решти переконань, мовних чи інших ознак, хто не був громадянином іншої держави і мешкав до 24 серпня 1991 р. в Україні. Закон передбачав сприятливі умови для отримання громадянства України тим її жителям, які в радянські часи виїхали за межі республіки, а після проголошення незалежності вирішили повернутися додому. Закон встановлював єдине громадянство: громадянин України не міг одночасно бути громадянином іншої держави.

4 листопада Верховна Рада прийняла ще один важливий державотворчий акт – Закон «Про державний кордон України». У преамбулі Закону зазначалося, що державний кордон України є недоторканним, а будь-яким порушенням його рішуче покладається край.

У січні-лютому 1992 р. рішеннями Верховної Ради була затверджена *державна символіка України* – Державний прапор, Державний герб і Державний гімн. Депутати відмовилися від радянських символів, пов'язаних із перебуванням України в складі СРСР, і після дискусій повернулися до історичних традицій, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу.

Державним прапором України затверджено полотнище з двох рівновеликих горизонтальних смуг синього (зверху) і жовтого (знизу) кольорів. Синій і жовтий – традиційні кольори українського народу. Їх часто використовували на козацьких прапорах, на гербах українських земель, в козацькому і гайдамацькому одязі. Синій і жовтий колір були офіційними кольорами Державного прапору Української Народної Республіки.

Стосовно Державного герба України депутати довго не могли дійти узгодженого рішення. Урешті-решт було прийнято Малий Державний герб – золотий тризуб (княжий знак Володимира Великого). Як відомо, саме таким був Державний герб УНР. Стосовно Великого Державного герба, він так і не був прийнятий. Зійшлися на тому, що основним його елементом мав бути Малий Державний герб (тризуб) і зображення герба Війська Запорізького – козака з мушкетом. Затвердження Великого Державного герба відкладалося на майбутнє.

Верховна Рада затвердила також *музичну версію Державного гімну України* – мелодію українського композитора XIX ст. Михайла Вербицького «Ще не вмерла Україна». Слова Державного гімну передбачалося затвердити окремим законом пізніше.

У серпні 1992 р., під час святкувань першої роковини незалежності України, відбулася ще одна важлива подія: четвертий президент Української Народної Республіки в екзилі (вигнанні) Микола Плав'юк урочисто склав свої повноваження, передавши їх всенародно обраному Президенту України Леоніду Кравчуку. При цьому Л. Кравчуку передали грамоту Державного центра УНР в

екзилі та інші атрибути державності. Узгоджувалося, що незалежна Українська Держава, яка прийняла державні символи Української Народної Республіки, є її наступницею. Цей акт символізував визнання українською політичною еміграцією незалежної України як закономірного продовження української державотворчої традиції.

Президент УНР (в екзилі) М. Плав'юк і Президент України Л. Кравчук

Але не всі комуністи, які опинилися при владі в незалежній Україні, так думали. Вимушено погодившись на заборону компартії і прийнявши, за словами професора С. Кульчицького, *«із скрегітом зубовним»* державну символіку УНР, вони сприйняли незалежну Україну як *продовження* Радянської України, прагнучи зберегти те, що вважали «*позитивними надбаннями*» комуністичного режиму у всіх сферах соціально-економічного і політичного життя. У такий спосіб вони перехопили в націонал-демократів і нейтралізували політичну ініціативу та революційний потенціал народу в боротьбі за реформування України.

3. Президент України та виконавча гілка влади

1 грудня 1991 р. на основі відповідного Закону український народ уперше загальним прямим голосуванням обрав свого президента, який став главою держави, тобто найвищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. Коло його функціональних обов'язків, а значить, і відповідальності за майбутнє держави були надзвичайно широкими. До них, зокрема, включались гарантування і забезпечення прав і свобод громадян, втілення в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України в міжнародних відносинах.

Першим Президентом України новітнього часу став Л. Кравчук. Від початку президентства він розгорнув активну державницьку діяльність. Маючи високу

фахову підготовку, організаторські здібності, талант знаходити компроміс, він зумів поступово взяти на себе основну ініціативу творення державності.

Виконавча влада в Україні була представлена Кабінетом Міністрів України, який очолював прем'єр-міністр. Після відставки у квітні 1991 р. голови Ради Міністрів В. Масола прем'єр-міністром України став В. Фокін.

У центрі – прем'єр-міністр України В. Фокін

Він керував урядом протягом 17 місяців. Це був час, *коли динаміка політичних та державотворчих процесів значно випереджала процеси економічного реформування*. У жовтні 1992 р. Верховна Рада затвердила новий склад уряду (тепер він називався Кабінетом Мінстрів) на чолі з народним депутатом Л. Кучмою, який до цього був директором знаного у світі Дніпропетровського об'єднання «Південмаш». До нього увійшли представники різних політичних сил. Л. Кучма пропрацював на чолі уряду до вересня 1993 р. Після відставки Л. Кучми всю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків прем'єр-міністра було призначено народного депутата з Донбасу Ю. Звягільського.

4. Створення української армії

Процес державотворення в Україні передбачав створення і розбудову власних Збройних сил. Уже 24 серпня 1991 р. усі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді.

Початком формування української армії стало створення Міністерства оборони України та затвердження в жовтні 1991 р. Концепції оборони та будівництва Збройних Сил України. В її основу покладено принцип розумної достатності щодо структури, чисельності та озброєння війська.

Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних сил.

Референдум 1 грудня 1991 р. прискорив процес створення армії. 6 грудня було прийнято Закон про Збройні сили України. У ньому урочисто прогошувалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні Збройні Сили.

У військових частинах почали складати присягу на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада республіки прийняла воєнну доктрину України. Вона базується на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Свою воєнну безпеку Україна розглядає як стан воєнної захищеності національних інтересів на випадок потенційної чи реальної воєнної загрози.

Поряд з армією створювалися спеціальні частини, які є в кожній сучасній державі: підрозділи Міністерства внутрішніх справ, частини спеціального призначення, прикордонної служби, Служби безпеки України.

Творення української армії відбувалося в складних умовах, пов'язаних із неврегульованістю відносин між Україною і Російською Федерацією. Зокрема, Росія прагнула зберегти контроль над українською армією. Для цього вона спробувала використати механізм Союзу Незалежних Держав, висуваючи ідею Об'єднаних Збройних Сил СНД. 30 березня з цього приводу між країнами СНД було навіть підписано відповідну угоду. Але робилося це без участі України, і вона не визнала створення об'єднаної армії, підпорядкованість якої Росії була б очевидною.

Об'єктом гострих суперечок між Україною та Росією стало також питання про ядерний потенціал України і про долю Чорноморського флоту.

5. Розбудова судової системи, правоохоронних органів

Судова система України після проголошення незалежності не зазнала суттєвих змін, хоча про реформу судоустрою та доведення його до світових стандартів говорилося багато.

Судова система України складалася із судів загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом України та арбітражних судів. Перші розглядали цивільні, адміністративні, кримінальні справи, другі – господарські суперечки юридичних осіб.

Новою ланкою судової системи став Конституційний Суд України, заснований 1992 р. До його повноважень віднесено вирішення питань щодо відповідності Конституції законів та інших нормативних актів, міжнародних угод, тлумачення норм Конституції.

На початку 90-х років прийнято низку законів, що започаткували форму-

вання правоохоронних органів – прокуратури, міліції, служби безпеки, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо. Від самого початку їх вирізняла орієнтованість на кращі демократичні принципи, захист прав і законних інтересів людини й громадянина.

7. Конституційний процес в Україні в кінці 1980-х – першій половині 1990-х років

У житті суспільств і держав конституції відіграють особливу роль. Це найвищий правовий акт, закон над законами, перспектива розвитку соціальних і політичних відносин, гарант забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Уже на кінець 80-х років, у процесі здійснення політики горбачовської перебудови, стало зрозуміло, що Конституція УРСР 1978 р. не відповідає перспективі демократичного розвитку суспільства. А тому не випадково, що вже тоді до неї були внесені окремі зміни, які стосувались скасування ст. 6 Конституції щодо монопольної влади Комуністичної партії, дозволу висувати кандидатів у депутати виборцями на їх зборах та проведення виборів на альтернативній основі. Це мало велике значення для демократизації українського суспільства і дозволило вперше за всю історію обрати до складу Верховної Ради депутатів, які представляли різні політичні сили.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яка, як передбачалося, повинна стати фундаментом нової Конституції. Декларація визначила загальну стратегію розвитку правової системи держави, ключовим елементом якої є Конституція. У жовтні 1990 р. Верховна Рада України створює Конституційну комісію, яка повинна була розробити концепцію нової Конституції.

Це виявилося доволі складним завданням, адже Україна тоді мала обмежений суверенітет, а союзні структури тиснули на республіку. Ситуація змінилася після проголошення незалежності. Конституційний процес набув якісно нового характеру: йшлося про Основний Закон незалежної держави.

Уже на кінець січня 1992 р. Конституційна комісія розробила оновлений проєкт, який після правової експертизи та дебатів у стінах парламенту за рішенням Верховної Ради України був винесений на всенародне обговорення.

Воно відбувалося з 15 липня по 1 грудня 1992 р. за участі близько 200 тис. громадян України. З урахуванням результатів обговорення до запропонованого проєкту було внесено відповідні зміни. 26 жовтня 1993 р. доопрацьований варіант за постановою Верховної Ради вирішили опублікувати в засобах масової інформації.

Але ускладнення політичної ситуації в Україні, загострення відносин між демократичною і прокомуністичною частиною Верховної Ради загальмувало

конституційний процес і питання щодо прийняття Основного Закону відійшло на другий план.

9. Кримська автономія

Надання Криму автономії в складі України і утворення Кримської автономної радянської соціалітичної республіки (КАРСР) відбулося у 1990 р. в умовах початку розпаду Радянського Союзу. Ця подія відображала бажання компартійного керівництва Криму, тісно пов'язаного з Москвою, зберегти свій вплив на півострові.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р. засвідчили, що переважна більшість населення Криму підтримала ідею незалежності України. КАРСР була перейменована в Республіку Крим у складі України. Проте в Криму було досить багато прихильників виходу з України і перетворення півострова на частину Росії чи незалежну державу, тісно пов'язану з Росією.

Із розпадом Радянського Союзу, який ініціював повернення на батьківщину кримських татар, справа влаштування переселенців повністю лягла на плечі України. Центром боротьби за права корінного етносу півострова стала організація кримськотатарського національного руху на чолі з Рефатом Чубаровим та представницький орган – Меджліс кримськотатарського народу, який очолив Мустафа Джемілєв.

Мустафа Джемілєв – Голова Меджлісу кримськотатарського народу

Українське населення Криму нараховувало близько 700 тис. осіб. На жаль, можливості реалізації його національних потреб були обмеженими.

Погіршення економічного становища на початку 1990-х років, моральна й матеріальна підтримка сепаратистських сил півострова з боку Росії, загострили політичну ситуацію в Криму і прагнення до виділення зі складу України. У травні 1992 р. була прийнята Конституція Криму, яка фактично проголошувала його вихід зі складу України. Верховна Рада України визнала, що вказані рішення суперечать Конституції України і скасувала їх.

Однак це не заспокоїло сепаратистів. У січні 1993 р. на виборах президента

Мітинг біля будинку Верховної Ради України під час засідання V сесії Верховної Ради України. Київ, квітень 1992 р.

Криму їм вдалося привести до перемоги лідера Республіканської партії Криму Ю. Мєшкова – відвертого сепаратиста. Останній, незважаючи на зваженість та толерантність політики Києва щодо Криму, одразу ж узяв курс на гостру конфронтацію. Із грубим порушенням чинного загальноукраїнського законодавства у травні 1994 р. було прийнято Закон про відродження державності Республіки Крим. Ю. Мєшков зосередив владу у своїх руках, грубо ігноруючи кримський парламент. Це спричинило розкол всередині кримської еліти, частина якої пішла на згоду з Києвом.

Українське керівництво утрималося від силових методів вирішення цієї проблеми, залишаючись на позиціях демократизму. У вересні 1994 р. Верховна Рада Республіки Крим скасувала посаду Президента Криму і передала всю виконавчу владу голові уряду. У березні 1995 р. Верховна Рада України скасувала Конституцію Криму (із пропозицією розробити нову) і ліквідувала посаду президента. У Законі України, підписаному 17 березня 1995 р. президентом Л. Кучмою, Автономна Республіка Крим була оголошена адміністративно-територіальною автономією в складі України.

Наприкінці весни 1995 р. Ю. Мєшков утік з півострова.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте соціально-політичну ситуацію в Україні після проголошення незалежності. У чому суть перехідного періоду і які його особливості?

2. Що означає поняття «державотворення» і які його основні елементи?

3. Розкажіть про розбудову владних структур в Україні за умов незалежності. Чому для забезпечення демократичного розвитку необхідний поділ влади на три гілки?

4. Чому, на ваш погляд, після проголошення незалежності Верховна Рада не була розпущена?

5. Яке значення мало прийняття Закону про громадянство і Закон про кордони України?

6. У чому полягало значення затвердження символів незалежної України? Охарактеризуйте їх.

7. Охарактеризуйте виконавчу гілку влади. Яке місце в ній займали президент і прем'єр-міністр?

8. Визначте труднощі формування української армії.

9. Дайте характеристику системи судових та правоохоронних органів України. Які нові елементи з'явилися в цій системі після проголошення незалежності?

10. Охарактеризуйте початок конституційного процесу в Україні.

11. Чим було викликане наростання в Криму антиукраїнських настроїв на початку 1990-х років? У чому вони виявлялося?

ДОКУМЕНТИ

1. Виступ президента Л. Кравчука з приводу передачі Україні клейнодів (атрибутів державної влади) Української Народної Республіки в екзилі

Щойно я мав велику честь прийняти клейноди УНР – символи неперервності існування нашої держави…

Свято з нагоди річниці України набуває надзвичайно великого значення. На урочистому засіданні Президент Української Народної Республіки в екзилі пан Микола Плав'юк привселюдно передав Заяву і Грамоту про складання своїх повноважень і припинення діяльності Державного Центру УНР. Цей акт має нагадати всім, що Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і велич нашому народу – від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки.

Так уже сталося, а надто вже в останні 70 з лишком років, що всі, хто боровся за самостійну Україну, називали її ворогами. У цьому зв'язку я хочу особливо

відзначити: Уряд та Президент УНР в екзилі, кращі представники Української громади, полишивши рідну землю через політичні мотиви, продовжували боротьбу за нашу незалежну державу. І та ниточка, що зв'язує діаспору з Україною, ні на мить не розривалася.

URL: https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2012/08/22/6971248/

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Яке значення мала передача Україні символів української державності в екзилі?

2. Чи можна оцінювати виступ Л. Кравчука як визнання того факту, що новітня Українська держава є правонаступницею УНР?

§ 30. БАГАТОВЕКТОРНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Коли Українська РСР стала повноправним членом ООН?

2. Чи можна говорити про самостійну зовнішню політику України в 1960-80-ті роки? Чому?

3. Як складалися відносини України з союзним центром під час перебудови?

1. Вихід України на міжнародну арену

Важливою функцією незалежної держави є самостійна зовнішня політика.

Проголошення незалежності вивело Україну на міжнародну арену. При цьому в *міжнародних відносинах* незалежна Україна виступила *правонаступницею Української РСР* і, як «стартову позицію», зберегла за собою всі ті позиції в міжнародних організаціях, до яких вона входила раніше. Молода держава прагнула добитися визнання світового співтовариства, що цілком природно для кожної суверенної країни, бо це важлива передумова її існування.

Першим міністром закордонних справ незалежної України став кадровий дипломат Анатолій Зленко. Під його керівництвом відбувалася розбудова Міністерства, яке переїхало в престижне приміщення на Михайлівській площі (колишній ЦК ЛКСМ України). За короткий час було залучено дипломатичних працівників, які забезпечили функціонування українських представництв за кордоном.

Головні засади зовнішньої політики молодої держави визначалися в цей час Декларацією про державний суверенітет України (липень 1990 р.). У розділі

Анатолій Зленко – Міністр закордонних справ України (1991-1994, 2000-2003)

«Міжнародні відносини» Декларації проголошувався демократичний і миролюбний характер зовнішньої політики, формувалися її стратегічні напрями.

Зовнішня політика України на початку незалежності була особливо тісно пов'язана з внутрішньою і спрямовувалася на виконання таких завдань: утвердження і розвиток України як молодої демократичної держави; збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів; забезпечення економічних і політичних позицій у світі; розповсюдження у всьому світі позитивного іміджу держави. Україна засуджувала війни як знаряддя міжнародної політики і прагнула вирішувати міжнародні суперечки лише мирними методами. Вона не висувала територіальних претензій до сусідів і не визнавала територіальних претензій до себе.

До прийняття Декларації про державний суверенітет республіка не укладала міжнародних двосторонніх договорів, хоча й була наділена таким правом відповідно до Конституції УРСР та Конституції СРСР. Але це право, як і чимало інших, мало суто формальний характер. З осені 1990 р. становище почало змінюватися. «Першою ластівкою» став підписаний 19 листопада 1990 р. Договір про основи відносин з Російською Федерацією. Усі наступні угоди, що укладалися до референдуму 1 грудня 1991 р., також були підписані з республіками СРСР. Винятком стали дві угоди з Угорщиною: перша у вересні 1990 р., і друга – через рік, коли під час офіційного візиту президента Угорщини в Україну була підписана Декларація про забезпечення прав національних меншин.

Здобуття незалежності й припинення існування СРСР створили цілком легітимні умови для зовнішньополітичної діяльності України на якісно нових засадах – самостійності й рівноправності в міжнародних відносинах.

Першим кроком на шляху до повноправного членства у світовому співтоваристві стало визнання України державами міжнародного співтовариства. Уже 2 грудня 1991 р. незалежну Україну визнала Польща, 3 грудня – Угорщина і Франція, 4 грудня – Литва і Латвія, 5 грудня – відразу п'ять держав і серед них – Росія. Останнє особливо важливе: цей акт світове співтовариство зрозуміло як визнання того факту, що вороття до Союзу більше не буде. Усього протягом грудня 1991 р. Україну визнало 68 держав світу, а на кінець 1992 р. – 130. На початку 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 держави Європи, Азії, Африки і Латинської Америки, із яких 106 встановили з нею дипломатичні зв'язки. На цей час республікою було підписано 26 міждержавних і 90 міжурядових договорів і угод.

Серед цих документів важливого значення набули договори з сусідніми країнами, у яких фіксувалися дружні, добросусідські відносини, непорушність кордонів і відсутність територіальних претензій один до одного. Такі договори 1991–1993 рр. були підписані з Польщею, Словаччиною і Угорщиною. Стосовно ж Румунії, відносини з нею на початку 90-х рр. перебували в стані невизначеності. І хоча Румунія визнала Україну і встановила з нею 1 лютого 1992 р. дипломатичні відносини, офіційні румунські кола ухилялися від визнання існуючих кордонів і підписання широкомасштабного договору з Україною.

Суть проблеми кордонів України з РФ, Білорусією і Молдавією полягала в необхідності їх демаркації і демілітації, тобто уточнення на місцевості. Робота ця в 1991–1994 рр. ще не почалася.

2 липня 1993 р. Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України» – базовий документ незалежної держави, на якому ґрунтується її міжнародна діяльність.

Цей документ ще раз підкреслив миролюбний характер міжнародної діяльності Української держави, дотримання нею норм міжнародного права, невтручання у внутрішні справи інших держав, відкритість.

2. Україна і загальноєвропейський процес

Як одна з великих держав Європи, Україна від перших днів незалежності взяла участь у *загальноєвропейському процесі*, чітко заявила про свій європейський вибір. В умовах, коли відійшли в минуле «холодна війна», воєнно-політична та ідеологічна конфронтація між «світом соціалізму» та «світом капіталізму», між СРСР та США, головним сенсом загальноєвропейського процесу стала економічна інтеграція на принципах ринкового господарства, демократичні цінності, відмова від безвідповідальних закликів до перегляду існуючих кордонів, недопущення локальних та етнічних воєн тощо. Стратегічною метою загальноєвропейського процесу є єдина Європа при збереженні особливостей і специфіки кожної її країни.

Головними документами, що визначали шляхи співпраці європейських держав, були: Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) (1975), Паризька хартія для нової Європи (1980), декларація «Виклик часові змін», ухвалена в липні 1992 р. у Парижі на зустрічі країн – учасниць Гельсінського процесу («Гельсінського клубу», або НБСЄ).

Брати участь у загальноєвропейському процесі Україна почала вже з перших років незалежності. На початковому етапі нагальною метою української зовнішньої політики було набуття членства у провідних європейських організаціях.

У 1992 р., під час візиту до Гельсінкі Президент України Л. Кравчук підписав Гельсінський Заключний акт. А це означало, що європейська спільнота визнавала нашу державу, а Україна заявила про свою готовність дотримуватися визначених у Європі зовнішньополітичних правил, дала згоду на активну участь у міждержавній співпраці як повноправний член НБСЄ (тепер – Організація з безпеки та співробітництва в Європі – ОБСЄ).

10 березня 1992 р. Україна приєдналася до Ради північноатлантичного співробітництва – ПАРС (тепер – Рада євроатлантичного партнерства – РЄАП). Ця організація була створена НАТО і об'єднувала його членів, а також колишніх членів Організації Варшавського договору (ОВД) та нових незалежних держав, що виникли після розпаду СРСР. Її метою були регулярні консультації членів НАТО і країн-партнерів з питань безпеки, конверсії військового виробництва, військових бюджетів, миротворчих операцій тощо.

Погодившись на участь у загальноєвропейському процесі, українське керівництво визнавало європейські демократичні цінності, серед яких конституційний устрій, ринкова економіка, забезпечення прав людини, приведення вітчиз-

Підписання Будапештського меморандуму. 1994 р.

няного законодавства у відповідність до норм міжнародного права.

Важливим кроком на цьому шляху міг стати вступ України до Ради Європи. Ця європейська міжнародна організація, створена 1949 р., проголосила своєю метою побудову єдиної Європи, яка базується на принципах свободи, демократії, захисту прав людини і верховенства закону. На початку 90-х рр. Рада Європи розглядала питання про вступ до неї нашої країни. Але, незважаючи на заявлені симпатії керівництва цієї впливової європейської структури до молодої незалежної держави, вступ України до Ради Європи був перенесений на майбутнє. Україна до цього вступу була ще не готова.

Важливе місце в зовнішньополітичній діяльності республіки посідають проблеми співробітництва з Європейським Союзом (ЄС) – *організацією економічної інтеграції* розвинутих європейських країн. ЄС був утворений 1993 р. Він став подовженням ЄЕС – Європейського економічного співтовариства (європейського «Спільного ринку») і працював на його принципах, що виявилися ефективними в 50–80-ті рр. У межах «Спільного ринку» західноєвропейські країни забезпечили прорив у *постіндустріальне суспільство*, продемонструвавши разючі переваги ринкової економіки над радянською командною. Це було добре відомо в Україні, яка потерпала від глибокої економічної кризи, і саме ця обставина привернула до ЄЕС увагу її керівництва. У вересні 1992 р. відбувся візит Президента України Л. Кравчука до Брюсселя, де пройшла його зустріч з головою Комісії (по суті, уряду) Європейського Економічного Товариства Жаком Делором. Під час зустрічі були вироблені умови співробітництва в галузі енергетики, науки і техніки, сільського господарства. Саме тоді в Західній Європі йшли останні приготування до створення ЄС. Але про вступ України до цієї організації в Брюсселі не говорили: для цього Україна не мала відповідних передумов, а саме конкурентноздатного ринкового господарства і демократичної політичної системи. Інтеграція України до Європейського Союзу залишилася одним із стратегічних зовнішньополітичних завдань нашої держави.

Великі надії Україна покладала на Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) і Міжнародний валютний фонд (МВФ), членами яких вона стала 1992 року. Вважалося, співробітництво з цими міжнародними структурами має сприяти залученню інвестицій в економіку України. Проте на початок 90-х рр. обсяг західних інвестицій в економіку України був мізерним. Головними причинами виявилася економічна нестабільність України, повільні темпи її ринкових перетворень, невпевненість західних країн у ретельному дотриманні підписаних угод.

3. Україна і Співдружність незалежних держав (СНД)

Підписання 8 грудня 1991 р. угоди про створення Співдружності незалежних держав (СНД) констатувало факт розпаду СРСР як суб'єкта міжнародного

права і перехід зовнішньополітичних питань виключно до юрисдикції колишніх союзних республік. Україна активно розпочала налагодження добросусідських взаємин з державами Співдружності. Її делегація виступила з низкою важливих пропозицій на зустрічах керівників глав держав і урядів СНД, що відбулися 1992 р. Вона обстоювала принципи рівноправності і взаємовигідного співробітництва. Однак уже 1992 р. з ініціативи Росії з'явилися тенденції до перетворення СНД на військово-політичий блок, наддержавну політичну структуру чи навіть нову державу. Пробним каменем стала ідея про створення об'єднаних збройних сил, від якої Україна рішуче відмовилася, сконцентрувавши увагу на створенні власної армії.

«Інтеграційний» тиск посилювався у зв'язку з підготовкою до підписання Статуту СНД, який передбачав обмеження суверенітету країн співдружності і початок відродження наднаціонального центру. Від підписання Статуту Україна відмовилася, а відносини з країнами СНД зміцнювала на двосторонній, рівноправній і взаємовигідній основі. На засіданнях СНД схвалила сотні угод, рішень та інших документів, але Україна підписала лише ті, що не загрожували її суверенітету.

У 1992–1993 рр. надії на краще, пов'язані зі співдружністю, почали остаточно розвіюватися. Негативну роль у цьому відіграла позиція Росії щодо енергоносіїв (нафта, газ тощо) та її ставлення до майбутнього Криму і проблеми Чорноморського флоту.

Питання про Крим виявилося однією з причин загострення відносин між Україною та Росією. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації заявила, що акти про передачу Криму Україні не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення. Але українське керівництво відмовилося розглядати Крим як предмет українсько-російських відносин і вважало проблеми півострова внутрішньою справою України. Ситуація стала вибухонебезпечною в липні 1993 р. після постанови і заяви Верховної Ради Російської Федерації, що фактично проголошувала відторгнення Севастополя від України і надавала йому статус міста РФ. Лише виважена позиція керівництва України забезпечила вихід із гострої політичної кризи. Істотну роль відіграла й підтримка України з боку ООН, західних держав. Юридичну безпідставність рішення російського парламенту визнав і президент РФ Б. Єльцин.

Але залишалася проблема Чорноморського флоту, яка була однією з найгостріших у відносинах між Україною і Росією. Оголосивши себе повним і єдиним власником всіх флотів колишнього СРСР, створених спільними зусиллями всіх союзних республік, –Тихоокеанського, Балтійського, Північного, Росія прагнула зберегти за собою Чорноморський флот з усією системою його базування в Криму. У такий спосіб вона захищала свої геополітичні інтереси в басейні Чорного моря, у балканському і середземноморському регіонах.

Позиція України полягала в тому, щоб, по-перше, мати в басейні Чорного моря власні воєнно-морські сили, здатні забезпечити безпеку морських комунікацій, а по-друге, – нейтралізувати дії кримських сепаратистів, які вели до порушення територіальної цілісності держави. Їхня діяльність особливо активізувалася в 1993 р. після обрання президентом Криму проросійськи налаштованого Ю. Мєшкова.

У червні і серпні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин на зустрічах у Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Фактично флот залишався під російським командуванням. У 1992-1994 рр. проблема Чорноморського флоту так і не була вирішена.

4. **Реалізація курсу на без'ядерний статус**

Згідно з Декларацією про державний суверенітет (1990) Україна в односторонньому порядку оголосила про своє прагнення стати *без'ядерною, позаблоковою державою*. Після проголошення незалежності цей намір було підтверджено. Саме тоді проблема набула надзвичайної гостроти: Україна, керуючись міжнародним правом, оголосила все майно розташованих на її території стратегічних і тактичних ядерних сил своєю власністю. Це 176 міжконтинентальних балістичних ракет і 3 тис. одиниць тактичної ядерної зброї –третій у світі (після США і Росії) ядерний арсенал. Для світової співдружності, яка боялася «розповзання» після розпаду СРСР ядерної зброї і втрати контролю над нею, заяви України про ядерне роззброєння були сприйняті надзвичайно схвально. Але відмовляючись від величезного ядерного потенціалу, наша держава прагнула твердих міжнародних гарантій своєї безпеки і певного економічного відшкодування.

Питання про без'ядерний статус України пов'язувалося з реалізацією положень трьох документів – Договору про стратегічні наступальні озброєння (СТАРТ–1) від 31 липня 1991 р., Лісабонського протоколу до нього, який підписали Білорусь, Казахстан, Росія, Україна та США 23 травня 1992 р., і приєднання республіки до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 1 червня 1968 р.

Згідно з домовленостями, знищення тактичної ядерної зброї України відбувалося на території Росії, де склалися відповідні технічні умови. До березня 1992 р. було вивезено 57 % одиниць.

На той час українські політики порушили питання про недоцільність безоплатної передачі дорогого обладнання Росії і, відповідно, про матеріальну компенсацію Україні, надання їй гарантій безпеки. Чи, виконуючи підписаний М. Горбачовим договір «СТАРТ–1», Україна не подарувала північному сусідові тактичну ядерну зброю? Чи не стануть новим подарунком Росії інші види ядерної зброї за договором «СТАРТ–2», підписаним за Україну російським

президентом Б. Єльциним? – ці питання хвилювали українських державних діячів, суспільство взагалі. Відповіді на них були найрізноманітніші: від закликів якнайшвидшого повного ядерного роззброєння до цілковитого збереження ядерної зброї та негайного вступу до НАТО.

Результатом цих дискусій стало припинення вивозу і вимога української сторони надання міжнародних гарантій того, що вивезені з України ракети справді будуть знищені, і що при цьому будуть присутні українські спостерігачі. Росія погодилася на ці пропозиції. На початку травня 1992 р. тактичну ядерну зброю вивезли з України. На черзі постала складна і досить витратна процедура знищення 176 міжконтинентальних балістичних ракет та їхніх стартових майданчиків. Але небажання керівництва Росії відшкодувати нашій країні вартість вивезеного з ракетами урану і плутонію (він не знищувався, а переходив у власність РФ) викликало в українських політичних колах нову хвилю дискусій щодо темпів і умов роззброєння України.

Окрім фінансових, виникли політичні проблеми. Провокативна позиція Верховної Ради Росії стосовно Криму, яскраво продемонстрована у травні 1992 р., була розцінена частиною українського суспільства як зазіхання на територіальну цілісність української держави. А це спричинило нові дискусії щодо збереження ядерного статусу.

30 вересня 1992 р. на Генеральній Асамблеї ООН у Нью-Йорку міністр закордонних справ України А. Зленко заявив, що наша держава знищить стратегічний ядерний арсенал за умови надання їй іншими країнами гарантії безпеки і фінансової допомоги. Про це заявила і Верховна Рада України. Така позиція викликала роздратування і Росії, і США. У зарубіжних засобах масової інформації розгорнулася кампанія із дискредитації України. Тиск на Україну посилювався. Зокрема, Росія заявила, що вона виконуватиме умови договору СТАРТ-1 лише тоді, коли Україна приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як неядерна держава (тобто відмовиться від ракет). Україна обрала гнучку тактику: 18 листопада 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір, але відтермінувала його виконання, доки будуть виконані умови, зазначені у відповідній постанові. Ці умови передбачали: поетапне знищення міжконтинентальних балістичних ракет за умови надійних гарантій національної безпеки України, яку повинні надати ядерні держави; міжнародна фінансова і технічна допомога.

Почалися тривалі переговори, які закінчилися 14 січня 1994 р. спільною заявою США, Росії і України, згідно з якою наша держава отримувала відшкодування за вартість урану, який містився в ядерних зарядах, знищених на території України. Нею визначались умови компенсації за вивезену зброю та обсяги допомоги нашій державі. США і Росія фактично ставали гарантами безпеки України. Ця угода була правовою основою повного ядерного роззбро-

єння. Україна є першою серед держав світу, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї.

Важливим кроком на шляху ядерного роззброєння стало приєднання України 16 листопада 1994 р. до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови гарантій безпеки з боку ядерних держав. У такий спосіб Україна переконливо підтвердила миролюбний характер своєї зовнішньої політики.

5 грудня 1994 р. у Будапешті на зустрічі глав держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) керівники США, Росії та Великої Британії урочисто зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет, недоторканність кордонів України, утримуватися від економічного і політичного тиску щодо неї.

Але цей меморандум мав серйозний недолік: жодних санкцій, у разі порушення сторонами цих зобов'язань, не передбачалося. Усе обмежувалося обіцянкою проводити консультації. Останній пункт Меморандуму декларував:

«6. Україна, Російська Федерація, Сполучене королівство Великої Британії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постане питання стосовно цих зобов'язань».

У червні 1996 р. процес вивезення ядерної зброї з території України завершився. Україна стала неядерною державою. Це зміцнило її авторитет у світовому співтоваристві, створило можливість додаткових інвестицій розвинутих країн в українську економіку. Зокрема, суттєво покращилися відносини з США, які погодилися надати фінансову допомогу Україні в здійсненні економічних реформ. Та основного – жодних реальних (закріплених спеціальними угодами) гарантій збереження територіальної цілісності і незалежності – без'ядерна Україна не одержала. Ця обставина оцінюється як серйозна помилка українського керівництва, що згодом мала трагічні наслідки.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте правові засади зовнішньої політики України.

2. Що означає в сфері міжнародних відносин заява, що незалежна Україна – правонаступниця України?

3. Розкрийте основні принципи і завдання зовнішньої політики України.

4. Чим, на вашу думку, було викликане швидке визнання незалежної України іншими державами?

5. Яке значення для утвердження незалежного статусу України мало її визнання Російською Федерацією?

6. Яке значення мало для України питання визнання її кордонів сусідніми європейськими державами?

7. Чому в 1991–1994 рр. не вдалося провести демаркацію кордонів України з Росією, Білорусією і Молдовою?

8. Що означає поняття «європейський вибір України»?

9. Які проблеми постали перед нашою державою в процесі ядерного роззброєння?

10. Яку позицію займала Україна щодо СНД? Чим вона була зумовлена?

11. Проаналізуйте відносини України з РФ у 1991–1994 рр. Якого вектора в цих відносинах дотримувалася Росія, а якого – Україна?

12. Яке значення у міждержавних відносинах України і Росії мала проблема Чорноморського флоту?

13. Охарактеризуйте Будапештський меморандум 5 грудня 1994 р.

ДОКУМЕНТИ

1. Із «Декларації про державний суверенітет України»

16 липня 1990 р.

...Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

...Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

***Голос України*. 1993. 2 листопада.**

2. З інтерв'ю міністра закордонних справ України А. Зленка

Грудень 1991 р.

Декларація про державний суверенітет не застаріла…

Накреслені нею цілі маємо втілювати в життя і сьогодні. Інша річ, що нині ми вже підійшли до практичної реалізації деяких з них.

… Я говорив про наш намір здійснювати безпосередні відносини з іншими державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами…

Інший ключовий напрям: входження до загальноєвропейського процесу і європейських структур. Днями міністерство направило урядам країн – учасниць НБСЄ листа з заявою про вступ до «Гельсінського клубу». ..

…Ще одна важлива проблема – кордони України, правовий статус прикордоння…

… Зовсім мало розроблений напрямок – дипломатичні відносини з республіками колишнього Союзу РСР.

… Нині на перший план виходять питания зовнішньоекономічні і військово-політичні.

***Політика і час.* 1992. № 1. С. 4-5.**

3. Із заяви міністра закордонних справ РФ А. Козирєва про політику Російської Федерації щодо колишніх радянських республік.

Як міжнародно визнаний спадкоємець СРСР Російська Федерація повинна виходити у своїй зовнішній політиці з доктрини, що проголошує увесь простір колишнього Союзу сферою своїх життєвих інтересів (по типу «доктрини Монро» до Латинської Америки) та домагатися від світового співтовариства розуміння визнання своїх особливих інтересів у цьому просторі Росія також повинна домагатись ролі політичного і військового гаранта стабільності на всьому колишньому просторі СРСР.

***Известия (Москва).* 1992. 8 августа.**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

1. Проаналізуйте витяг з «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р.

2. Чи могли бути реалізованими передбачені тут положення за часів існування СРСР? Формулюючи відповідь, врахуйте відмінність між Декларацією та Конституцією.

Документ 2.

1. Охарактеризуйте уривки з інтерв'ю А. Зленка і поясніть, чому Декларація про державний суверенітет України, прийнята до проголошення незалежності України, була актуальною в грудні 1991 р.?

2. Чи втратила Декларація свою актуальність після 2 липня 1993 р., коли Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України»?

Документ 3.

1. Згадайте, у чому суть «Доктрини Монро»? Коли і як вона реалізувалася на практиці?

2. Як ви розумієте вислів А. Козирєва: «Росія повинна домагатись ролі політичного і військового гаранта стабільності на всьому колишньому просторі СРСР»?

§ 31. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х років

Згадайте:

1. Які причини невдач реформування економіки СРСР у другій половині 80-х років?

2. Охарактеризуйте причини й наслідки глибокої інтеграції народного господарства України в економіку СРСР?

3. Яке місце займали підприємства України у воєнно-промисловому комплексі СРСР.

1. Зміни умов розвитку економіки України

Утвердження політичної незалежності України було неможливе без створення стабільної, високоефективної національної економіки, зорієнтованої на задоволення повсякденних потреб людей.

Власну економічну систему Україні доводилося створювати на руїнах загальносоюзного господарського комплексу, який дістався молодій незалежній державі у спадщину від СРСР. З'єднати воєдино розрізнені «обрубки» донедавно могутніх союзних відомств, надихнути їх до життя, сформувати на їхній основі цілісну й гармонійну національну систему господарства можливо було за умови вирішення *кількох фундаментальних проблем.*

По-перше, необхідно докорінно реформувати економіку на ринкових засадах, роздержавити її, провести приватизацію, сформувати багатоукладне господарство, забезпечити однакові умови для розвитку всіх форм власності – державної, приватної, колективної.

По-друге, забезпечити *соціальну зорієнтованість економіки,* структурно її перебудувати. Принцип «виробництво заради виробництва», на якому десятиріччями ґрунтувалося функціонування радянської промисловості, повинен поступитися місцем принципу «*виробництво заради людей*».

По-третє, потрібно створити ефективну систему економічної кооперації підприємств України і в середині держави, і з зарубіжними державами. Ця нова, побудована на природних ринкових принципах, система економічної кооперації була покликана компенсувати розрив штучних, нав'язаних Москвою економічних зв'язків України з Росією та іншими республіками колишнього СРСР.

Вирішувати вказані проблеми доводилось у складних умовах. Вони були пов'язані з економічною кризою, відсутністю чітких уявлень щодо стратегії розбудови нової економіки, гострим політичним протистоянням, відсутністю в частини населення стійких державницьких ідеалів, опозицією ринковим перетворенням з боку лівої, прокомуністичної частини українського політикуму.

2. Національний банк, податкова служба і митниця

Формально з кінця 80-х – поч. 90-х років основним напрямом розвитку української економіки було визначено її трансформацію в ринкову. Ще до проголошення незалежності почала створюватися необхідна *інфраструктура* ринкової економіки. Так, у березні 1991 р. на базі Української республіканської контори Держбанку СРСР було створено Національний банк України, у квітні 1990 р. – податкову службу України, у червні 1991 р. прийнятий Закон про митну справу в Україні. Повноцінна діяльність цих органів державного управління почалася після проголошення незалежності.

Національний банк України проводить єдину державну політику в сфері грошового обігу, кредиту та забезпечення стабільності грошової одиниці. Він є головною банківською установою незалежної держави. Йому належить монопольне право на емісію грошей в обіг, він здійснює банківський нагляд. Комерційні банки України та іноземні банки можуть здійснювати банківські операції тільки після відповідної реєстрації. Національний банк представляє інтереси України у відносинах з центральними банками інших країн, міжнародними банками та фінансово-кредитними організаціями.

При провідній ролі Національного банку України для поліпшення існуючої фінансової системи за короткий час було сформовано майже 200 банківських установ, які налічували понад 20 тис. філій.

Податкова служба здійснює контроль за сплатою податків. В умовах переходу до ринку посилюється економічна злочинність, що розширює сферу діяльності податківців.

Митна служба контролює провезення товарів за кордон та їх оподаткування. Указом Президента України від 11 грудня 1991 р. було створено центральний орган державного управління в галузі митної справи – Державний митний комітет України. У 1992 р. введено в дію Митний кодекс.

3. Спроби реформування економіки в першій половині 1990-х років

Як показало життя, створення власних державних структур для забезпечення ринкових відносин, виявилося замало. Необхідно було розробити і здійснювати таке «входження в ринок», яке б враховувало господарські реалії України, виходило винятково з її інтересів і не допускало негативних наслідків, до яких може привести неконтрольована ринкова стихія. Але ключові позиції в уряді і міністерствах обіймали представники старої партійно-господарської номенклатури, які не знали ринкової економіки і були «запрограмовані» на виконання вказівок з Москви. Розробляти і здійснювати економічні програми та приймати рішення цілком самостійно, без «узгодження» з московськими верхами (як це було в радянських умовах) вони виявилися неспроможними. Тож дорогоцінний час витрачався на звичні для ще з «перебудовних» часів схоластичні дискусії

про те, *що краще – соціалізм, чи капіталізм*. А в цей час капіталізм у його дикому, нецивілізованому вигляді вже проривався з Росії в Україну. Пов'язано це з тим, що російський уряд Є. Гайдара без будь-якого узгодження з колишніми союзними республіками на початку 1992 р. скасував державний контроль за ціноутворенням. В умовах, коли країна перебувала в стані економічерї кризи з її хронічними дефіцитами на товари повсякденного попиту, це призвело до суттєвого і абсолютно неконтрольованого зростання цін на всьому пострадянському просторі.

Особливо відчутно це виявилося в Україні, господарство якої було тісно пов'язане з російським і не мало власних запасів нафти і газу. Внаслідок того, що ціни на газ (який доводилося купувати в Росії і Туркменістані) підвищилися в Україні в 100 разів, а на нафту (з Росії), – у 300, негайно підвищилась собівартість продукції і ціни на неї. Нестача вітчизняних енергоносіїв стала найуразливішим місцем української економіки.

В «підвішеному» стані опинилися великі підприємства важкої промисловості України, які до 1991 р. підпорядковувалися загальносоюзним міністерствам, що їх фінансували, збезпечували сировиною і матеріалами, забирали і розподіляли готову продукцію. Після розвалу СРСР ці підприємства (їх загальна кількість – понад 2000 з багатотисячними колективами) були полишені сам на сам. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що лише близько 20% промислової продукції України мала завершений вигляд, а решту складали напівфабрикати і комплектуючі, які вивозилися для виготовлення кінцевої продукції в інші республіки. В умовах порушення економічних зв'язків між республіками це вкрай негативно позначилося на стані промисловості України.

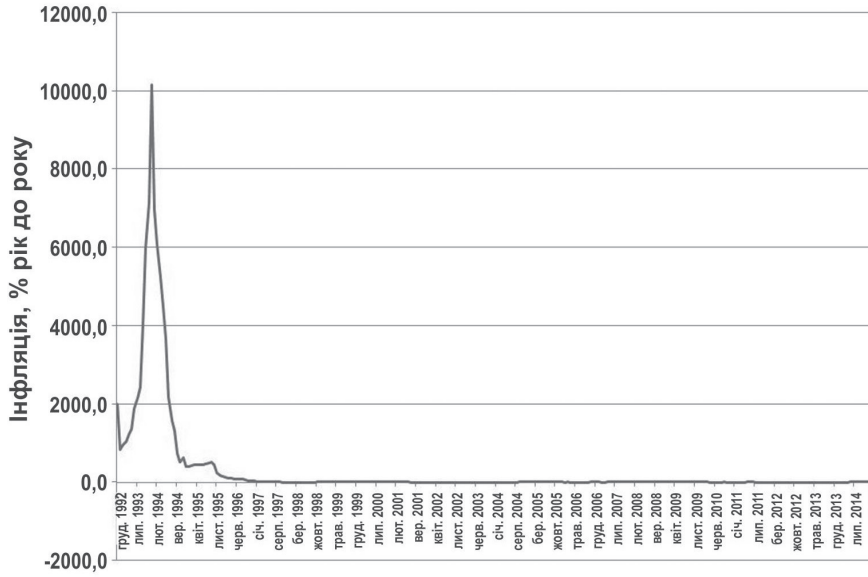

Показники інфляції в Україні

Падіння обсягу виробництва і зростання його собівартості різко зменшило бюджетні надходження від промисловості. Водночас витрати бюджету України постійно збільшувалися. Дефіцит покривався випуском в Росії паперових грошей, не забезпечених в Україні ні готовою продукцією, ні золото-валютними запасами, які залишилися в Росії. Наслідком цього стала спіраль інфляції, яка стрімко розкручувалась.

Спробою певної протидії економічній політиці Росії і захисту внутрішнього ринку було введення з 10 січня 1992 р. *купонів багаторазового використання*, які стали прообразом національної валюти. У середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони. Однак це лише частково стримало обвальний ріст цін. Відчувалося, що позитивних змін в економіці досягти не вдалося. Восени цього року в обстановці загального невдоволення, яке відбилося на позиції парламенту, уряд В. Фокіна пішов у відставку.

27 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом Л. Кучмою, який до цього був директором знаного у світі Дніпропетровського ракетного об'єднання «Південмаш».

Склад кабінету був коаліційним і налаштованим на реформи. Першим віцепрем'єром в уряді був І. Юхновський, віцепрем'єром з питань економічної реформи і міністром економіки – В. Пинзеник, віцепрем'єром з гуманітарної політики – В. Жулинський. Усі три – представники національно-демократичного табору, опозиційного до уряду Фокіна. Верховна Рада надала главі уряду право видавати декрети з неврегульованих законодавством економічних питань. Але це не дало відчутних наслідків. Антиреформаторські і прокомуністичні сили в парламенті і поза ним розгорнули кампанію його дискредитації. Дійшло до того, що в одному зі своїх виступів перед Верховною Радою Л. Кучма з роздратуванням попросив депутатів дати йому чітку відповідь, *яку економіку йому будувати – соціалістичну, чи капіталістичну.*

У червні 1993 р. почався страйк шахтарів Донбасу. Серед організаторів страйку називали донецьких депутатів і місцевих «червоних директорів», наляканих перспективою реформ. Тому-то стайкарі виступили не лише з економічними, а й з політичними вимогами, серед яких проведення референдуму щодо довіри Президенту і Верховній Раді України. Від референдуму невдозі відмовилися: було вирішено провести дострокові вибори до Верховної Ради вибори Президента. Усю повноту виконавчої влади взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язки прем'єр-міністра призначили народного депутата від Донбасу Ю. Звягільського, директора шахти ім. О. Засядька виробничого об'єднання «Донецьквугілля».

Це не покращило ситуацію в державі. Спроби Національного банку зупинити інфляцію шляхом стримування потоку «пустих» купоно-карбованців не давали бажаних результатів. Планом Національного банку України передба-

чалося, що в 1993 р. грошова маса обігу зросте в 1,9 разу, фактично ж вона збільшилась понад як у 18 разів. Силові заходи монетарної політики в умовах постійного зростання бюджетних видатків – часто популістського характеру, вели до подальшого розбалансування фінансово-грошової системи. У результаті кожне чергове підвищення зарплати призводило до нового витка інфляції, яка поглинала отримані кошти. Рівень інфляції 1993 р. був найвищим у світі. Україна стала лідером серед держав світу за дефіцитом державного бюджету.

Показником кризового стану державних фінансів виявилася деформація податкової системи. Колосальна кількість та розміри платежів, які змушені були вносити державі підприємства, зрештою призводили до вимушеного згортання виробничої та комерційної діяльності, або ж – до «тінізації» економіки. Переважна більшість комерційних структур всіляко ухилялася від сплати податків, приховувала реальні прибутки.

В умовах інфляції і знецінення грошей продовжувалася бартеризація виплат. Бартеризація, як і раніше, поширювалася і на зовнішню торгівлю. Причому поставки за бартером за кордон відбувалися, як правило, за зниженими цінами, а імпорт – за завищеними.

Тоді як населення потерпало від росту цін на найнеобхідніше, директорський корпус дістав свободу господарської діяльності. Великі підприємства, звільнившись з-під контролю московських міністерств, перейшли в номінальну власність української держави. В умовах, коли контроль держави за ціноутворенням було знято й дозволена вільна торгівля продукцією промислового виробництва, підприємства могли одержували надприбутки навіть при спаді виробництва. Ціни на їхню продукцію зросли в десятки разів, а реальна заробітна плата більшості працюючих стрімко зменшувалася. Про конкуренцію не могло бути й мови, бо для демонополізації нічого не робилося. У директорів заводів і фабрик сформувалося переконання, що вони, формально залишаючись керівниками державних підприємств, можуть на свій розсуд

розпоряджатися виробленою продукцією, тобто поводитися як власники. При цьому нормальним явищем вважалося щедре державне дотування, пільгове кредитування таких підприємств.

Одним із майже легальних способів цього було утворення при державних підприємствах великої кількості комерційних малих підприємств (МП). Саме під їх прикриттям грабувалася народна власність, а гроші переводилися на рахунки за кордон.

Склалися сприятливі умови для криміналізації економічного життя. «Червоні директори», кримінальники і корумповані чиновники накопичували великі суми, які використовували для викупу майна державних підприємств за їх колишньою номінальною ціною – у багато разів нижчою від реальної вартості.

Корупція охопила владну верхівку України. Дійшло до того, що в корупції почали звинувачувати виконувача обов'язків прем'єр-міністра Ю. Звягільського. Із вересня 1993 по липень 1994 р. він жив в Ізраїлі, ховаючись від слідства за підозрою у зловживанні службовим становищем.

Наприкінці 1993 р. до програми економічних реформ було внесено корективи. У схвалених Верховною Радою головних напрямах діяльності уряду йшлося про *«поступовість», а не форсування* ринкових реформ. Запроваджувався фіксований, тобто примусовий курс купоно-карбованця щодо долара і рубля. Обіцяна «поступовість» на практиці означала фактичну відмову від ринкових реформ. Почалося згортання курсу на економічну лібералізацію й відповідне відновлення адміністративно-бюрократичних методів управління. Вдалося дещо знизити інфляцію, але досягли цього шляхом масового зупинення підприємств, відтермінування бюджетних виплат і небувалого зростання заборгованості держави працівникам державно-бюджетної сфери, які по кілька місяців не одержували зарплати. Як наслідок, у першому кварталі 1994 р. національний дохід скоротився проти відповідного періоду 1993 р. на 36%, обсяг виробництва промислової продукції – на 38,4%. Лише врожайний 1993 р. та самовіддана праця селян дозволили уникнути масштабного спаду в сільському господарстві.

4. Роздержавлення і приватизація

Важливим компонентом економічних перетворень вважалися процеси роздержавлення та приватизації. Прихована, так звана «номенклатурна приватизація», почалася в Україні ще в 1989-1991 рр. Оскільки жодних законних методів роздержавлення ще не розробили, у суспільній свідомості це сприймалося як розкрадання державного майна – *«прихватизація»*. Після проголошення незалежності під приватизацію почали підводити законодавчу базу. Цілі та основні принципи приватизації були закладені у схваленій Верховною Радою України 31 жовтня 1991 р. «Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду».

Приватизація в Україні розпочалась із сфери обслуговування. Відбувалася вона дуже повільно. У приватизації брали участь переважно трудові колективи, від імені яких виступали їхні керівники або, через підставних осіб, представники органів влади. При цьому було безліч зловживань. Усього за 1991–1993 рр. в Україні було переведено в приватну (зокрема й кооперативну власність) 3,6 тисяч підприємств та організацій, переважно, дрібних. Незважаючи на обмежені масштаби приватизаційного процесу, громадськість звернула увагу на прояви участі в ньому кримінальних елементів, корупції державних службовців, тіньових схем. Цим негайно скористалися противники реформ, прагнучи дискредитувати саму ідею приватизації.

5. Становище в сільському господарстві

На початку незалежності аграрне виробництво України базувалося на колгоспно-радгоспній системі господарювання, закладеній в 30-ті роки. Ще в умовах перебудови стала зрозумілою її неефективність та безперспективність. У 1990 р. у прийнятому Земельному кодексі України декларувалася потреба реформи земельних відносин, включаючи приватну власність на землю.

Протягом 1991–1992 рр. Верховна Рада прийняла важливі для подальшого розвитку сільського господарства Закони України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю». Ними відкривався шлях до розвитку на селі форм господарювання, альтернативних консервативній колгоспно-радгоспній системі.

У 1992 р. було здійснено *паювання майна колгоспів* та їх косметичне перетворення на колективні сільгосппідприємства (КСП). Однак ключове питання щодо можливості формування альтернативних господарств вирішене не було. Селяни не відчували себе господарями на землі. У таких умовах сільське господарство з року в рік знижувало обсяги виробництва.

Під тиском колгоспно-радгоспного лобі у Верховній Раді вищі органи влади раз за разом приймали рішення про нові й нові грошові вливання в сільське господарство. До рядового колгоспника, робітника радгоспу ці гроші зазвичай не доходили, осідаючи на рахунках банків і різних посередників. Водночас, кожне таке рішення спричиняло новий виток інфляції, від якої страждали всі, зокрема й сільськогосподарські підприємства. Отримані через кілька місяців кошти за здану продукцію не покривали навіть витрат на закупівлю селянами пального та запасних частин. Більшість господарств перетворилися на безнадійних фінансових боржників і були неспроможними придбати необхідні машини, механізми, мінеральні добрива та засоби захисту рослин.

Новим, обнадійливим явищем в аграрному секторі було виникнення селянських (фермерських) господарств. У фермерських господарствах не допускалося великих втрат виробленої сільськогосподарської продукції, що

було звичайним явищем у колгоспах та радгоспах. Факти свідчать, що, використовуючи у 1994 р. лише 1,6% площі земельних угідь, фермерські господарства виробляли стільки, скільки виробляла середня область України. Водночас поширеним явищем стало отримання землі для заняття фермерством керівниками господарств та наближеними до них особами. Разом із кращими угіддями вони на вигідних умовах скуповували колгоспну та радгоспну техніку.

Отже, реформи у сільському господарстві мали формальний характер і в повному обсязі не реалізовувалися. Це, зокрема, стосувалося найважливішого питання – рівності різних форм власності та підтримки всіх форм господарювання.

Зважаючи на необхідність рішучого реформування та підтримки села, Верховна Рада в жовтні 1994 р. приймає постанову «Про подолання кризового стану в агропромисловому комплексі».

Проте конкретного механізму реформування розроблено ще не було.

6. Рівень життя населення

Криза економіки, невдалі спроби реформування господарського життя, упровадження первісних ринкових відносин (так званого «дикого капіталізму») негативно позначилися на матеріальному становищі основних верств суспільства.

Господарська криза спричинила деструктивні процеси в робітничому середовищі. Чисельність робітників постійно скорочувалася. Усе більше підприємств не працювало взагалі або працювало неповний робочий тиждень. Загальна кількість зайнятих зменшилася на понад 25%. Новим явищем стало безробіття, рівень якого щодня зростав. При цьому поряд з явним значного поширення набуло так зване приховане безробіття. Його сутність полягала в тому, що формально вважаючись працівниками підприємств, робітники по півроку і більше не працювали чи були зайняті на виробництві 1–2 дні на тиждень. Проблема зайнятості, відсутності нових робочих місць стала однією з найбільш гострих для України.

Такі самі процеси відбувалися й на селі. Криза колгоспно-радгоспної системи, повільне впровадження нових форм власності призвели до поширення на селі деструктивних соціальних процесів. Водночас активно формувалася соціальна група сільських підприємців – фермерів.

Кризові явища охопили інтелігенцію. Низький рівень заробітної плати, падіння престижності багатьох видів розумової праці негативно позначилися на її складі. Частина спеціалістів була вимушена зайнятися нетрадиційною для них комерційною діяльністю. Через це відбувалася масова декваліфікація кадрів, спостерігався відплив здібної молоді з науки й виробництва у комерційні структури, значна кількість учених виїхала на роботу за кордон.

В особливо скрутному становищі опинилися найменш соціально захищені категорії населення – діти, молодь, пенсіонери.

Протягом більш як 70-річного існування радянської влади рівень життя населення і у всьому СРСР, і в Україні був низьким. У другій половині 80-х років СРСР за рівнем споживання перебував на 77-му місці у світі. У першій половині 90-х років незалежна Україна посідала вже 83 місце.

Мільйони людей опинилися на межі зубожіння. Інфляція повністю «з'їла» ті скромні заощадження, які громадяни тримали в ощадних касах. Цей процес населення справедливо розцінювало як відкритий грабунок. Адже саме ці заощадження, запущені в обіг, дали можливість «новим українцям» нагромадити значні капітали.

Скорочення прибутків населення призвело до суттєвого падіння рівня споживання. Показник частки заробітної плати у виробленому національному доході істотно знизився. Це означає, що все менше часу робітник працював на себе і все більше – на державу та нових власників підприємств. За умов зростаючого безробіття реально протистояти цьому робітники не могли.

Швидко знижувалася купівельна спроможність населення, навіть середня заробітна плата не здатна була забезпечити прожиткового мінімуму. У цій ситуації понад 70% отриманих грошей витрачалось на продовольство. Для порівняння зазначимо, що аналогічні витрати в розвинутих країнах становлять 18–20% доходів.

У результаті падіння життєвого рівня для переважної більшості населення товари довгострокового вжитку стали недоступними.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте основні завдання, що стояли перед економікою України після проголошення незалежності. У чому полягали об'єктивні та суб'єктивні труднощі вирішення цих завдань?

2. Яка роль в умовах ринкової економіки відводиться Національному банку, податковій службі, митниці?

3. Порівняйте економічну політику кабінетів В. Фокіна, Л. Кучми і Ю. Звягільського. У чому особливості курсу кожного з них?

4. Які причини економічного спаду в першій половині 90-х років? Що робилося і чого не робилося для стабілізації економіки?

5. Яка причина енергетичної кризи, і до яких наслідків вона призводила?

6. Чому державна допомога аграрному сектору не привела до позитивних результатів?

7. Розкрийте зміст понять «інфляція», «бюджетний дефіцит», «лібералізація економіки», «структурна перебудова економіки», «грошова емісія».

8. Охарактеризуйте підсумки роздержавлення і приватизації в Україні в першій половині 90-х років.

9. Проаналізуйте причини і прояви кризи аграрного сектора України. Що зроблено і що необхідно зробити для подолання кризи?

10. Охарактеризуйте появу фермерських господарств та їх місце в структурі сільськогосподарського виробництва?

11. У чому проявилося погіршення становища жителів України в першій половині 90-х років?

ДОКУМЕНТИ

1. Із виступу Президента України Л. Кравчука на зустрічі з представниками Президента в районах. Грудень 1993 р.

Ми прогнозували, що коли буде розділ держав, реформування суспільства, неминучі і кризові явища. Але не уявляли до кінця масштаби кризи.

...Серед причин нинішньої складної ситуації є внутрішні, які полягають у структурній перебудові промисловості, налагодженні нових зв'язків всередині України між підприємствами, реформуванні фінансової, кредитної, банківської систем.

Зовнішні фактори. Часто кажуть, що, мовляв, Україна – якась така непослушниця, яка спровокувала процеси економічного розпаду.

... Є люди, які кажуть: давайте швиденько збіжимось назад, все стане на свої місця – і ковбаса стане дешевою, і все стане безпроблемно. Мабуть, той, хто про це каже, прагне до того, щоб відтворити все як було: і «централізоване», «адміністративне», і «влада однієї сили» і т. д.

***Голос України*. 1993. 25 грудня.**

2. Економічна ситуація в Україні в 1993 р. за оцінкою вчених НАН України

У галузі економіки замість цивілізованого переходу до ринку найпотворнішими варварськими методами відбувається первісне нагромадження капіталу. Триває запекла боротьба за володіння матеріальними багатствами країни. У цій боротьбі задіяні всі можливі засоби: грабіж, крадіжка, спекуляції, корупція, шантаж, зловживання владою, шахрайство тощо. Виникають добре організовані злочинні угрупування, які поступово проникають у владні структури, значною мірою підпорядковують їх власним потребам. З іншого боку, державні чиновники, службовці всіх сфер самі втягуються в гонитву за матеріальними благами, часто стаючи на злочинний шлях їх здобуття. Відбувається тотальна криміналізація суспільного життя.

Справа погіршується тим, що захоплені в державні руки багатства не вкладаються в розвиток господарства, економіки країни. Переважно вони функціонують як спекулятивний капітал або осідають за кордоном, інвестуючи таким

чином економіку зарубіжних країн. Гіперіфляція набирає дедалі більших обертів не тільки тому, що напівзруйнована економіка неспроможна з нею боротися, а значною мірою ще й тому, що в її наростанні зацікавлений спекулятивний капітал, особливо банки, які за умов нестабільності мають величезні прибутки. Грошова емісія вигідна й тим господарникам-управлінцям, які організовують викуп майна державних підприємств за їх колишньою номінальною ціною, що для покупця виявляється у багато разів нижчою від їх реальної вартості.

Кремень В., Базовкін Є., Міщенко М., Небоженко В., Ситник П. Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку (середина 1993 року). *Політологічні читання.* 1994. № 1. С. 25-26.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

1. Чому, на вашу думку, Президент Л. Кравчук і його оточення «не уявляли до кінця масштабів економічної кризи», яка супроводжує реформування суспільства, формування української національної економіки?

2. Із яких причин не було своєчасно розроблено ефективну програму подолання кризи?

Документ 2.

1. Чому форми переходу до ринку, які були реалізовані в Україні, автори цієї статті вважають *варварськими*? Як, на ваш погляд, можна було уникнути такого варварства?

§ 32. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В 1991-1994 рр.

Згадайте:

1. Коли в Україні почала формуватися багатопартійна система?

2. Який вплив на формування багатопартійної системи справили провали в економічні політиці початку 90-х років?

3. Які партії, що виникли в Україні, найбільше впливали на суспільно-політичні процеси в кінці 80-х – на початку 90-х років?

1. Трансформація державної влади

Після заборони діяльності Компартії постало питання політичної опори влади. У демократичному суспільстві такою опорою є політичні партії. Але повноцінних партій з чіткими програмними цілями і стабільним складом членів в Україні не було. У цих умовах під керівництвом президента Л. Кравчука почали об'єднуватися представники *колишньої компартійної і державної номенклатури*, яка з різних мотивів стала на позиції незалежності України.

Не перебуваючи в жодній партії, вони самі утворили своєрідну неформальну *«партію влади»*.

Свою політичну лінію «партія влади» проводила, тримаючи під контролем законодавчу і виконавчу гілки влади. У грудні 1991 р. було створено президентську адміністрацію, покликану забезпечити ефективне здійснення главою держави свої владних повноважень, зокрема, контролювати уряд і координувати дії президента з парламентом. У лютому 1992 р. під тиском президентського оточення Верховна Рада прийняла зміни до Конституції, згідно з якими президент ставав главою держави та виконавчої влади, одержував контроль над урядом і право призначати ключових міністрів. У лютому 1992 р. була створена Державна дума України – структура при президенті, яка виконувала консультативні функції і займалася стратегічним плануванням. Але чіткого розподілу повноважень між президентом і Верховною Радою досягти не вдалося. Верховна Рада не збиралася обмежувати свою діяльність законотворчістю: вона зберегла за собою право затверджувати прем'єр-міністра, запропонованого президентом, і через профільні комітети, які часто дублювали відповідні міністерства, контролювала роботу уряду. Отже, уряд виявився під подвійним контролем – президента і Верховної Ради. Унаслідок цього президентська адміністрація і Державна дума увійшли в конфлікт з Верховною Радою. Закінчилося тим, що під тиском Верховної Ради президент наприкінці 1992 р. змушений був ліквідувати Державну думу.

В умовах протистояння президентської і парламентської гілок Л. Кравчук погодився на розширення «партії влади» за рахунок залучення колишніх опонентів. На початку 1992 р. він проголосив курс на консолідацію всіх прогресивних сил суспільства для розгортання державотворення. Головне місце в цьому процесі відводилося Народному Руху, який, на думку Президента, здатний «*сьогодні очолити всі прогресивні сили і партії в ім'я України*». Частина рухівців – членів різних партій (Народний Рух був громадською організацією, яка об'єднувала представників різних партій) активно відгукнулися на заклик президента, підтримавши «партію влади». Вони створили Конгрес національно-демократичних сил (КНДС).

«Партія влади» вміло використовувала авторитет та інтелектуальний потенціал національно-демократичних сил, водночас не допускаючи його діячів до основних важелів управління. Водночас усі свої провали й прорахунки «партія влади», а також ліві сили, списували на рахунок Руху. Унаслідок цього, не обіймаючи посад президента, голови Верховної Ради, голови Кабінету Міністрів, керівників ключових міністерств і відомств, Народний Рух України і національно-демократичні сили загалом виявилися в очах деморалізованої частини населення причетними до усіх негараздів.

Не довіряючи Л. Кравчуку і його оточенню, не погоджуючись на роль «цапа-відбувайла» політики уряду, більшість Народного Руху на чолі з В. Чорно-

волом стала в опозицію до влади, звинувативши її в гальмуванні реформ, небажанні діяти рішуче й наполегливо. Поступово ця масова організація почала еволюціонізувати в окрему політичну партію.

2. Місцеві органи влади: між президентом і Верховною Радою

Об'єктом конкуренції між президентом і Верховною радою стали також місцеві органи влади. За поданням Президента України Л. Кравчука 5 березня 1992 р. Верховна Рада республіки прийняла Закон «Про представників Президента України». Відповідно до нього в областях, районах та містах центрального підпорядкування – Києві та Севастополі – на базі виконкомів обласних рад формувалися нові органи влади – місцеві адміністрації. Їх очолювали представники Президента, яких він призначав особисто.

Це посилило виконавчу владу, дозволило центру активніше контролювати процеси в регіонах. Водночас на окремих місцях виникли серйозні суперечності між призначеними представниками президента і головами обласних рад. Це було пов'язане з невизначеністю їхнього статусу. У березні 1993 р. Верховна Рада визнала, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної чи районної ради. Однак реально більше повноважень мав представник президента. Урешті-решт, під тиском місцевих рад та прокомуністичної більшості Верховної Ради інститут представників президента у 1994 р. було ліквідовано. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Виконкомами та радами відповідних рівнів керували голови, яких обирали всенародним прямим голосуванням.

Не в усіх випадках це дало позитивні результати. Нова вертикаль влади лише починала формуватися.

3. Нові політичні партії в 1991–1994 рр.

Одночасно з перегрупуваннями існуючих політичних партій тривав процес організаційного оформлення нових.

Правовою базою цього процесу став прийнятий у червні 1992 р. Закон України «Про об'єднання громадян». Ним було визначено, що право громадян на свободу об'єднання є їх невід'ємним правом. Виділялися дві основні групи таких об'єднань – політичні партії та громадські організації. Політичними партіями було визначено об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування. Громадські організації є об'єднаннями громадян, які створюються ними для захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, спортивних та інших інтересів.

Закон визначав процедуру реєстрації партій, яка була спрощеною і не передбачала вимог до її чисельності. Усього на 1994 р. у державі було зареєстровано понад 30 політичних партій.

У грудні 1992 р. завершилася трансформація Народного руху України в партію національно-демократичної орієнтації. На цей час Рух уже пережив пік своєї популярності. Після проголошення незалежності одна його частина виступала за те, щоб Рух залишався громадською організацією на багатопартійній основі, а інша – за перетворення в політичну партію. Перемогла ідея перетворення Руху в партію, яку особливо гаряче відстоював В.Чорновіл. Організаційне оформлення нової партії відбулося на IV Великому зборі організації.

Після короткої перерви відновилася діяльність лівих сил. Частина членів колишньої КПУ восени 1991 р. об'єдналася в Соціалістичну партію України (СПУ), яку очолив О. Мороз, свого часу лідер компартійної більшості в парламенті. СПУ проголосила, що «керується марксистсько-ленінською методологією» і бореться за побудову в Україні соціалізму. Пізніше програма партії зазнала трансформації в бік соціал-демократизму.

У червні 1993 р. було оголошено про діяльність Компартії України. Першим секретарем ЦК КПУ став П. Симоненко. 5 жовтня після реєстрації партії в Мін'юсті України було оголошено, що вона налічує понад 60 осіб. Компартія України підтримувала тісні контакти з Компартією Російської Федерації, яка відновила свою діяльність у березні 1993 р. і виступала за відновлення СРСР.

Близькою до комуністів була позиція зареєстрованої в березні 1992 р. Селянської партії України, яка обстоювала збереження колгоспно-радгоспної системи, виступаючи проти приватизації землі і приватних форм господарювання.

Керівництво Руху – Б. Олійник, В. Чорновіл, Б. Горинь

Проголошення незалежності України сприяло активізації радикальних сил національної орієнтації. У березні 1992 р., уперше після Другої світової війни, на території України відбулася конференція Організації українських націоналістів (ОУН), на якій було прийнято рішення перейменувати її в Конгрес українських націоналістів (КУН). Основу своєї діяльності КУН вбачав в активній участі у процесі державотворення, створенні нових українських структур державної влади. Українські націоналісти та їхній лідер Я. Стецько виступали за «національну, унітарну і правову державу», але, водночас обстоювали забезпечення прав етнічних меншин.

Ці та інші новоутворені партії доповнили й без того строкату партійно-політичну мапу України. Але реальна багатопартійність на цей час ще не склалася.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було викликане перегрупування партійно-політичних сил в Україні після здобуття незалежності?

2. Чому після здобуття Україною незалежності одна частина політичних сил підтримала курс Президента України Л. Кравчука, а інша – перебувала в опозиції? Назвіть ці сили.

3. Охарактеризуйте поняття «партія влади».

4. Чим було викликане утворення Конгресу національно-демократичних сил (КНДС) і до яких наслідків це привело?

5. Чим було викликане створення Державної думи України, і чому вона була розпущена?

6. Які нові політичні партії сформувалися в Україні в 1991–1994 рр.? Назвіть спільні риси і відмінності їхніх політичних програм.

7. Чому Народний рух України перетворився на політичну партію?

8. Коли і чому було введено інститут представників Президента України і чому його було ліквідовано?

ДОКУМЕНТИ

1. Український дисидент Ю. Бадзьо про характер влади в Україні на початку незалежності

Цілком природно, що влада потрапила до рук номеклатури. У нас просто не було і досі немає іншої суспільно-політичної групи, достатньо розвиненої кількісно і якісно, а отже, здатної збудувати державу.

Бадзьо Ю. Влада, опозиція, держава в Україні сьогодні. Думки проти течії. Київ, 1994. С. 12.

2.Правозахисник і публіцист Є. Сверстюк про «мирний» шлях розвитку України

Фактично влада залишається старою. І її параліч великою мірою зумовлений саме цим. Ці люди звикли керуватися вказівками і страхом. Нема вказівок і страху – вони бездіяльні, бо не мають власного царя в голові. Зрештою, не мають бажання, бо все ще сподіваються на повернення старого.

Вони багато попрацювали, щоб не було ніякої реальної опозиції, і це дуже велика біда. Будь-які живі сили, що могли суперечити більшовикам, знищувалися в корені протягом десятиліть. Але приходить нове покоління, і ця влада мусить зійти зі сцени, тому-то вона не просто бездіяльна, а дуже шкідлива...

Є зворотний бік у того «мирного» шляху, яким ми так захоплюємося. Цей шлях насправді не є таким уже мирним. Ми мало маємо забитих, але дуже багато задушених. Влада і нині живе зі старим моральним реквізитом, ні на кого не оглядаючись і нікого не соромлячись.

***Українське слово.* 1993. 3 листопада**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Проаналізуйте точки зору Ю. Бадзьо. Дайте розгорнуту відповідь на запитання, кому належала в Україні влада після 24 серпня 1991 р.?

Документ 2.

Що нового дає характеристика української влади початку 1990-х рр., і як його оцінка співвідноситься з сучасністю?

§ 33. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Згадайте дати і події

19–21 серпня 1991 р. – спроба антиконституційного перевороту в СРСР (ГКЧП).

24 серпня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України.

30 серпня 1991 р. – прийнято Указ про заборону Компартії України.

1 грудня 1991 р. – Всенародний референдум підтримав Акт проголошення незалежності України. Президентом України обрано Л. Кравчука.

8 грудня 1991 р. – у Біловезькій Пущі підписано Договір про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). СРСР припинив існування.

20 вересня 1991 р. – створено Службу безпеки України (СБУ).

4 листопада 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон України «Про державний кордон України».

1 грудня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон України «Про громадянство України».

6 грудня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон про Збройні сили України.

10 січня 1991 р. – запровадження купонів багаторазового використання – прообразу національної грошової одиниці.

Січень 1992 р. – Президент України Л. Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх політичних сил для розбудови держави.

16 січня 1992 р. – Верховна Рада ухвалила Державний гімн України – «Ще не вмерла України і слава, і воля…».

28 січня 1992 р. – Верховна Рада затвердила Державний прапор України.

19 лютого 1992 р. – Верховна Рада затвердила малий герб України.

Червень 1992 р. – об'єднаний Собор УПЦ та УАПЦ, організаційне оформлення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ–КП).

1992 р. – створення Конституційного Суду України.

Червень 1993 р. – відновний з'їзд Компартії України в Донецьку.

Літо 1993 р. – розкол у Народному Русі України.

Липень 1993 р. – Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України».

Жовтень 1993 р. – Патріархом Української православної церкви Київського патріархату обрано Володимира (Романюка).

19 жовтня 1993 р. – Верховна Рада прийняла воєнну доктрину України.

2. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь чи історичне есе на одну із запропонованих тем.

1. Леонід Кравчук – життєпис першого Президента України новітньої доби.
2. Феномен «Партії влади».
3. Європейський вибір України і відносини з Росією.
4. Українська Народна Республіка в екзилі.
5. Кримська автономія 1990-1994 рр.
6. Проблема Чорноморського флоту на початку 1990-х років.
7. Стратегічні партнери України на міжнародній арені.
8. Початок входження в ринок: український варіант.
9. Зародження українського бізнесу.
10. Одна з українських політичних партій першої половини 90-х років (на вибір).
11. Історичне покликання Народного Руху України.
12. Без'ядерний статус України: плюси і мінуси.
13. «Повернуті імена».
14. Реформа освіти України.
15. Десять найважливіших Законів України 1991-1993 рр.

3. Рекомендована література

1. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слісаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). Київ, 2000.

2. Бойко О. Україна. 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього. Нарис з новітньої історії. Київ, 1996.

3. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України : навч. посіб. Київ, 2004.

4. Бадзьо Ю. Влада-опозиція-держава в Україні сьогодні. Київ, 1994.

5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації : навч. посіб. Київ, 2000.

6. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр. Остання глава радянської історії. Київ, 2018.

7. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. Київ, 1998.

8. Литвин В. Україна межі століть (1991–2000 рр.). Київ, 2000.

9. Плющ І. Хто ми і куди ідемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. Київ, 1993.

10. Русначенко А. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. Київ, 1995.

11. Кравчук Л. Є така держава – Україна. Київ, 1992.

12. Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. Київ, 2008.

13. Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945-2000. Київ, 2007.

14. Плохій С. Загублене царство. Історія «русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків, 2019.

15. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. 2-ге вид. Харків, 2018.

Тема 6
ПОШУКИ ШЛЯХІВ У МАЙБУТНЄ (1995-2004 рр.)

§ 34. ЗМІНА ВЛАДИ І ЗАВЕРШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Яка причина поразки на президентських виборах 1994 р. Л. Кравчука і перемоги Л. Кучми?

2. Як складалися відносини між Л. Кучмою і Верховною Радою?

3. За яких умов була прийнята Конституція УРСР 1978 р. і чому її положення не відповідали реаліям незалежної України?

1. Дострокові вибори 1994 р.

Розбудова Української держави відбувалася в умовах загострення економічної та соціальної кризи. Підтримавши на Референдумі 1 грудня 1991 р. Акт проголошення незалежності України, основна маса населення не відчула поліпшення свого матеріального становища. Деморалізовані в умовах економічної розрухи і зубожіння, громадяни почали питати себе: чи не краще було б відродити Радянський Союз? Частина людей пов'язувала усі негаразди, яких зазнала Україна, з діяльністю Президента і Верховної Ради. Із вимогою їхнього переобрання виступали члени багатьох політичних партій, депутати різних рівнів, страйкарі тощо. У червні 1993 р., після страйку шахтарів Донбасу, інспірованого місцевою економічною і політичною елітою проросійського спрямування, було вирішено провести дострокові вибори до Верховної Ради в березні і вибори Президента в червні 1994 р.

Вибори до Верховної Ради 1994 р. – перші в новітній історії України вибори, які відбувалися в умовах багатопартійності. 28 % депутатів представляли відновлену в червні 1993 р. Компартію України, 5,9 % були членами Народного Руху, 5,3 % – Селянської партії, 4,1 % – Соціалістичної партії України. Були також представники Української республіканської партії (УРП), Партії демократичного відродження України (ПДВУ) та ін. Багато депутатів були обрані як безпартійні. Опинившись у складі депутатського корпусу, вони почали підтримувати одну з партій. Унаслідок цього у Верховній Раді з перших днів її роботи виразно окреслилося переважання лівих сил – комуністів, соціалістів, аграрників та солідарних з ними безпартійних. Серед них було багато тих, хто під час виборчого марафону пропонував «найпростіший» варіант вирішення економічних проблем, зокрема, проблеми енергоносіїв – приєднання до Росії.

Головою Верховної Ради був обраний лідер Соціалістичної партії України Олександр Мороз.

У процесі подальшої роботи відбувалося активне політичне структурування Верховної Ради, тобто розподіл депутатів за фракціями з продекларованою їхніми членами політичною орієнтацією. Найбільшою фракцією виявилася фракція «Комуністи за справедливість», у якій станом на 1 липня 1994 р. було 84 депутати. Народний рух мав 24 депутати, група «Центр» – 38 парламентарів.

16 червня 1994 р. Верховна Рада затвердила прем'єр-міністра України. Ним став В. Масол, який у 1987–1990 рр. вже був головою Ради Міністрів УРСР і мусив піти у відставку під тиском голодуючих студентів.

У червні 1994 р. відбулися вибори Президента України. Було зареєстровано 7 кандидатів, а основними конкурентами виявилися Л. Кравчук і Л. Кучма. Перемогу в другому турі здобув Л. Кучма. Він позиціонував себе як «міцний господарник», обіцяв зробити російську мову другою державною, не відкидав ідеї подвійного громадянства, виборчу кампанію проводив під гаслом (російською мовою) «Труд, порядок, порядочность». Л. Кучма набрав 52,5 % голосів, а його конкурент Л. Кравчук – 45 %. Особливо вагомою була перевага Л. Кучми в найбільш русифікованих і комунізованих регіонах – східних та південних областях України і в Криму. У центральних і західних областях держави більшість виборців голосувала за Л. Кравчука.

Результати президентських виборів 1994 р.

19 липня 1994 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народові. У програмній промові він проголосив головні напрями своєї діяльності: зміцнення української державності, безпека, мир, соціальний захист, стабільність суспільства, здійснення радикальних реформ, дотримання законності, розширення міжнародного співробітництва, зокрема з державами СНД.

Інавгурація Президента України Леоніда Кучми

2. Початок діяльності нової Верховної Ради і президента Л. Кучми

Політичний курс Верховної Ради визначався сильним впливом лівого крила депутатського корпусу. Стосовно кардинальних економічних питань рішення Ради мали консервативно-стримуючий характер. Зокрема, було призупинено приватизацію. Проведене під гаслами перевірки і припинення соціального розшарування суспільства, це рішення істотно загальмувало перехід до ринку.

Низка ухвал Верховної Ради стосувалася збільшення грошових доходів різних верств населення. Ці рішення ініціювалися здебільшого лівими депутатами, які прагнули таким чином виконати свої передвиборчі обіцянки. Але для реалізації цих популістських рішень грошей у державі не було.

Початок діяльності нового президента був несподіваний. Противники Л. Кравчука побоювалися, що він – свого часу секретар парткому і «червоний директор» – буде реалізовувати проросійський і прокомуністичний курс, який приведе до ліквідації незалежності України. Але цього не сталося. Свою увагу Л. Кучма зосередив на нагальних проблемах українського суспільства, які хвилювали всі регіони України. Так, широкий резонанс мали укази, що стосувалися боротьби з корупцією, організованою злочинністю та тінізацією економіки. Однак, як показали події, чогось відчутного в цьому відношенні зробити не вдалося.

Зубожіння більшості населення також вимагало невідкладних дій. У листопаді 1994 р. президент видав Указ про індексацію вкладів населення в установах

Ощадбанку. Вони збільшувалися загалом у 2200 разів. Проте здійснювалася індексація диференційовано, великі суми вкладів таким акціям не підлягали. До того ж реалізовувалась вона не шляхом видачі готівкових грошей, а через отримання на ці суми приватизаційних сертифікатів.

Початковий період роботи нового складу Верховної Ради і президента Л. Кучми виявили неврегульованість відносин між ними. Державний устрій України поєднував риси *парламентської республіки, президентського правління та радянської влади.* У такому поєднанні було закладено основи протистояння і навіть глибокого конфлікту з непередбачуваними наслідками. Виважена політика президента, голови Верховної Ради, прем'єр-міністра, більшості обласних керівників до певного часу стримувала розлад у керівництві, але запобігти йому була не в змозі. Необхідно було усунути причини розладів на конституційному рівні.

3. Прийняття нової Конституції України

У вересні 1994 р. був сформований новий склад Комісії з розробки проєкту Конституції. Її співголовами стали Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз. Комісія визнала за необхідне взяти за основу проєкт Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. Почалася робота над текстом документа.

Конституційний процес відбувався в умовах політичного протистояння Президента та Верховної Ради. Президент і його оточення прагнули створити сильну виконавчу владу, здатну ефективно працювати в умовах кризи і ринкових реформ. Верховна Рада лякала виборців загрозою президентської диктатури. Фактично йшлося про вибір напряму дальшого розвитку України: шляхом ринкових перетворень, чи у напрямі реставрації соціалістичного ладу з орієнтацією на Росію.

Конституційний процес тривав майже два роки. Урешті-решт, перспектива розпуску президентом Верховної Ради змусила депутатів йти на компроміс.

28 червня 1996 р. після двох діб безперервної роботи Верховна Рада України прийняла Конституцію України – її Основний Закон.

Прийняття нової Конституції стало важливою віхою в новітній українській історії.

Конституція закріпила основні принципи української демократичної, соціальної і правової держави, у якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека визнаються найвищою цінністю.

Конституція закріплює принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та їх незалежність одна від одної. Основою зовнішньої політики України, згідно з Основним Законом, є забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з усіма країнами світу.

Конституція базується на найкращих досягненнях вітчизняного та зарубіжного законодавства, враховує набутий історичний досвід та перебуває на рівні найкращих конституцій Європи.

Михайло Сирота (у центрі) – один із «батьків» Конституції

Відповідно до Основного Закону Україна є унітарною, соборною державою, національною за своїм походженням, оскільки її утворення відбулося на основі здійснення українською нацією, усім українським народом права на самовизначення.

Основний Закон України визначає, що єдиним її джерелом в Україні є народ. Це свідчить про демократичний характер держави, народ якої може вільно висловити своє ставлення до влади на виборах та референдумах.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада. Вона, окрім законотворчих, має значні повноваження у сфері державного будівництва та призначення на ключові посади в державі.

Президент України за Конституцією є главою держави і виступає від її імені. Він обирається прямим всенародним голосуванням терміном на п'ять років. За новою Конституцією Президент України одержав значні повноваження в соціально-економічній сфері, забезпечуючи державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності, представляє державу в міжнародних відносинах.

Головним органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр України. Кабінет Міністрів здійснює управління об'єктами державної власності, забезпечує обороноздатність, безпеку та громадський порядок у державі. Виконавчу владу в областях, районах здійснюють обласні державні адміністрації.

Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України і судами загальної та галузевої юрисдикції. Відповідно до світової практики повноваження судової влади значно розширені.

Важливі функції покладено на Прокуратуру України. Конституція закріпила територіальний устрій України та визначила принципи місцевого самоврядування.

Суттєво вплинули на суспільно-політичні процеси в республіці «Перехідні положення» нової Конституції України. Головним серед них стало визначення чітких термінів виборів до Верховної Ради (березень 1998 р.) та Президента України (жовтень 1999 р.).

Прийняття нової Конституції України поставило відповідальні завдання у сфері державотворення, приведення чинного законодавства, структури органів влади у відповідність з Основним Законом.

Процес ефективної реалізації конституційних положень стримувала відсутність необхідних законодавчих актів. На березень 1997 р. із 60 першочергових конституційних законів було прийнято всього два. Не були ухвалені життєво важливі закони про Кабінет Міністрів, державні адміністрації та місцеве самоврядування. Натомість розроблялись альтернативні проєкти, які ставили за мету «підправити», а то й перекроїти Конституцію. Ця стало підставою для продовження політичної політичної бортьби між президентом і тією частиною Верховної Ради, яка схилялася до парламентських (а то й суто радянських) форм правління.

Проте попри всі складнощі державотворчі процеси тривали, а нова Конституція України стала їх базою.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Якими особливостями характеризувалися вибори до Верховної Ради України у 1994 р.?

2. Розкажіть про дострокові вибори Президента України 1994 р. Чому, з вашої точки зору, перемогу на них отримав Л. Кучма?

3. Як складалися відносини обраного в 1994 р. президента з Верховною Радою України?

4. У чому полягав зміст конституційного процесу в 1995–1996 рр.?

5. Що змусило президента форсувати прийняття Конституції?

6. Які сфери взаємовідносин між президентом і Верховною Радою не були урегульовані Конституцією?

7. Яке визначення більше підходить для характеристики політичного ладу України за Конституцією 1996 р.: президентська, парламентська, президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська республіка?

ДОКУМЕНТИ

1. Український юрист А. П. Заєць про Конституцію України 1996 р.

Конституція містить ретельно відпрацьовані механізми узгодження протиріч і розбіжностей між окремими гілками влади, але не може дати відповіді

на всі питання, які постають у процесі здійснення влади. Зміни у розстановці політичних сил, необхідність реалізації нових завдань держави, що виникають у процесі суспільно-політичної діяльності, зумовлюють відставання положень Конституції від нагальних проблем, які потрібно вирішувати в країні. Це відставання стає тим більшим, чим більш конкретизованими є конституційні норми.

Конституція України за рівнем конкретизації норм, врегулювання різноманітних процедур у порівнянні з конституціями інших країн може бути охарактеризована як помірна. В цілому вона містить ретельно узгоджений комплекс правил.

… На конституційному рівні мають регулюватись лише найважливіші питання, а надмірна конкретизація конституційних норм лише ускладнить регулювання суспільних відносин...

Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ, 1999. С. 166.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Чи виправдане внесення змін та доповнень до чинної Конституції України?
2. Використовуючи матеріал преси, спробуйте з'ясувати, чому представники окремих політичних сил прагнуть внести суттєві зміни до чинної Конституції?

§ 35. ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Згадайте:

1. Які причини призвели до економічного спаду в Україні на початку 90-х років?

2. Яку роль в економіці відіграв військово-промисловий комплекс? Чи була в нашої держави потреба в такій кількості озброєння, яку вона випускала?

3. У чому полягає «структурна перебудова економіки»?

1. Стан економіки і напрями її реформування

У 1994 р. економіка України була на межі краху. Значна частина заводів і фабрик припинила роботу, будівництво зупинилося, робітники не одержували заробітної плати. Виникла реальна загроза витіснення України на периферію світового господарства, перетворення на сировинний придаток і територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв та збуту низькоякісної продукції. Спроби президента Л. Кравчука створити життєздатну економіку незалежної України не принесли позитивних результатів. Навпаки, безсистемні рішення, спроби зберегти основи соціалізму і ввести ринкове господар-

ство розбалансували економіку і поглибили кризу. Одним із головних завдань обраний у 1994 р. Президент України Л. Кучма назвав економічні реформи. 11 жовтня 1994 р. Л. Кучма виступив у Верховній Раді з програмою «Шляхом радикальних економічних реформ», у якій проголошувалися головні напрями формування основ ринкової економіки.

Програма передбачала демонополізацію, скорочення державних дотацій і запровадження банкрутств збиткових підприємств, запровадження приватної власності на землю і засоби виробництва, цінову лібералізацію (за винятком цін на хліб, комунальні послуги та громадський транспорт: тут зростання цін мало відбуватися поступово), обмеження зростання заробітної плати. Формулювалися конкретні пропозиції щодо масштабної приватизації.

Передбачалося, що заплановані економічні зміни в майбутньому забезпечать покращення усієї соціальної сфери. Президент визнав, що в умовах, які склались, держава не має реальних ресурсів для підвищення життєвого рівня людей, а тому пріоритет було віддано соціальному захисту найбільш незахищених категорій населення – пенсіонерів, безробітних, інвалідів тощо.

Проголосивши головні напрями своєї економічної програми, Президент України закликав політичні сили до злагоди. Незважаючи на переважання в парламенті лівих, більшістю вона була схвалена: проблеми почалися тоді, коли настав час втілювати її в життя і приймати конкретні рішення. От тоді економічні плани президента зустріли діаметрально протилежні оцінки різних політичних сил.

2. Оздоровлення фінансів

Необхідною передумовою успішних реформ була *стабілізація фінансово-грошової системи*.

Основу її складали проведення жорсткої монетарної політики, скорочення масштабів інфляції, проведення грошової реформи. Протягом 1995–1996 рр. завдяки енергійним зусиллям Національного банку, очолюваного В. Ющенком, вдалося зупинити обвальне падіння купоно-карбованця щодо іноземних валют. Це було важливою передумовою здійснення грошової реформи, яку й було проведено у вересні 1996 р. Саме тоді відбувся обмін купоно-карбованців на гривні в розрахунку 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. Реформа мала *неконфіскаційний* характер. Завдяки продуманій стратегії вона була досить вдало проведена і не спричинила ні фінансових, ні соціальних потрясінь.

Упровадження гривні сприяло стабільності грошової системи держави. Склалися передумови виходу з кризи. У серпні–жовтні 1996 р. темпи інфляції склали 1,5–2%. Уперше за тривалий час населення понесло гроші до ощадних кас. Обсяги вкладів за цей період збільшилися на понад як 15%.

Але ситуація в економіці залишалася складною. Саме це констатував президент при оголошенні свого щорічного послання Верховній Раді в березні

1997 р. Він мусив визнати, що стабілізувати та належним чином реформувати економіку не вдалося. Хоча темпи спаду виробництва дещо сповільнилися, все ж вони були значними.

У 1997–1998 рр. тривав пошук шляхів оптимального реформування економіки. Вдалося досягти відносної стабілізації окремих галузей господарства. Але позитивні тенденції в народному господарстві змінилися восени 1998 р. жорстокою фінансовою кризою, яка прийшла з-за кордону. Ще восени 1997 р. фінансові ринки Південно-Східної Азії дестабілізувалися. Криза перекинулася на Росію. 17 серпня 1998 р. у РФ була проведена девальвація рубля і оголошений *дефолт (неможливість платити борги*). І хоча українська економіка менше, ніж російська, була включена у світовий ринок, криза завдала сильного удару і по ній. Протягом вересня 1998 р. вартість гривні впала майже вдвічі. Але, на відміну від сусідньої Росії, дефолту Україні вдалося уникнути. Цьому сприяли рішучі дії президента Л. Кучми і його оточення. Усупереч опору парламенту, він своїм указом різко скоротив дефіцит бюджету. Для цього довелося скасувати багато популістських пільг, які були надані різним категоріям населення. За рік дефіцит скоротився від величезної суми у 6 % ВВП до цілком прийнятної – 1,5 %.

3. Новий етап приватизаційних процесів

Серцевиною, суттю ринкових економічних реформ була приватизація державної власності.

Цей процес почався ще в 1992 р., але тоді він стосувався лише дрібних закладів громадського харчування і побутового обслуговування.

Щодо державних підприємств, особливо великих – а їх були тисячі, – то передати в приватні руки їх не наважувалися. Станом на 1994 р. половина всіх державних підприємств України перебували в «оренді» з правом подальшого викупу, коли для цього буде створена відповідна нормативна база. Це було своєрідним «перехідним» становищем: юридично заводи залишалися власністю держави, а в реальному житті ними управляли старі директори (їх називали «червоними директорами») як власними. Вони вибирали вигідних економічних партнерів в Україні і за рубежем, переходили на товарні взаємозаліки з ними (бартер), ухиляючись від виплати податків. Водночас, усіма правдами і неправдами «*вибивали*» під свої заводи, багато з яких перебували на грані банкрутства, державні субсидії, добивалися пільгового постачання палива тощо. У цьому секторі господарства було мало прозорості, *тут формувалися «тіньові», кримінальні за своєю суттю економічні відносини.* Саме тут відчувався сильний опір повноцінним приватизаційним процесам.

Але життя вимагало їх активізації. У 1995 р. розпочалася масова сертифікатна приватизація. Її ідея полягала в рівномірному розподілі державної власності між новими власниками. Було виготовлено 50 млн майнових приватизаційних

сертифікатів, які роздавалися громадянам України. Цей сертифікат був документальним свідченням того, що частка державної власності, яка буде приватизована, належить власнику цього документа. В ідеалі, ця програма дозволяла залучити до приватизації ті верстви населення, які не мали вільних грошей. Таких в Україні була більшість. Здавалося, в Україні реалізується ідея «народного капіталізму». Але в реальному житті більшість сертифікатів досить швидко опинилася в руках спритних ділків або колишніх директорів підприємств, які, скупивши за безцінь сертифікати, стали повноцінними власниками заводів і фабрик.

За часів президентства Л. Кучми при узгодженні з Верховною Радою у приватну власність було передано переважну більшість господарських закладів. Станом на кінець 2001 р. у державній власності їх залишалося: у промисловості – 2808 з 97637, у будівництві – 1772 з 53530 , у торгівлі – 1660 з 232464.

Своєрідний характер мала приватизація державного житлового фонду. Уже в радянські часи громадяни навчилися в обхід закону обмінювали і продавати квартири, одержані в користування від держави. Але юридично держава була власником житла (крім кооперативного) і несла відповідальність за його стан. Наприкінці 1994 р. почалася приватизація житла, яка тривала до кінця 1999 р. Було приватизовано 3 млн квартир. Та при цьому не проводилася реформа житлово-комунального господарства. Ліві сили в парламенті під приводом захисту інтересів трудящих блокували її. Отже, трудящі не відчули поліпшення справ у цій галузі.

Приватизація державної власності в Україні відбувалася з численними порушеннями законів і норм моралі. Власниками зазвичай ставали ті, хто був пов'язаний з владою і мав хист до підприємництва. Це і номенклатурники разом з тіньовиками, підприємливі комсомольські працівники і напівлегальні кооператори часів перебудови і, зрештою, рекетери і керівники кримінальних структур. Коли взимку 2006 р. Л. Кучму, тоді вже екпрезидента України запитали, чи можна стверджувати, що більшість об'єктів було приватизовано чесно, він відповів: «*Безумовно, ні! А в якій країні ви бачили чесну приватизацію!*».

Незважаючи на це, перехід засобів виробництва в приватні руки та формування основ ринкової економіки, навіть у такому надзвичайно спотвореному вигляді, як це було в Україні, привів до ефективнішого господарювання, ніж це було в умовах радянської командної економіки. Саме на ринкових засадах відбувається економічне відродження України.

4. Перші результати ринкового реформування

Уже наприкінці 90-х років давалися взнаки хай і обмежені, результати економічних реформ. До кінця 90-х років було завершено формування власної податкової, банківської, митної та інших систем, що в сукупності визначали

основну економічну інфраструктуру української державності. Поступово утверджувалися нові, конкурентоспроможні форми виробництва, все більшого значення набувало приватне підприємництво.

По суті, завершилася ера адміністративно-командної і почалася нова – ера ринкової економіки.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя з'явились ознаки економічної стабілізації, насамперед вдалося зупинити падіння валового внутрішнього продукту. На 4,3% зросли обсяги промислового виробництва. Найвищі темпи зростання були зафіксовані в галузях, які виробляли товари народного споживання. Скоротився дефіцит державного бюджету.

Новим позитивним моментом стало формування так званих точок росту – підприємств та галузей, які за умов загального економічного спаду виробляли конкурентоспроможну продукцію.

Важливим елементом ринкових реформ стало формування фінансової системи держави, лібералізація господарських зв'язків, формування ринкової інфраструктури. На 2000 р. в Україні діяло понад 200 банків, 1300 інвестиційних компаній і фондів, близько 300 страхових компаній.

У 2000-і роки пішли різко вгору обсяги промислового виробництва практично у всіх сферах. Середньорічні темпи приросту у 2000-2003 роках становили 7,3 % – це найвищі темпи в Європі. Зростання валового внутрішнього продукту у 2003 р. становило 8,5 %, зокрема, у промисловості – 15, 8 %. Інфляція у 2001 р. становила 6,1 %, у 2002 р. уперше в Україні відбулася дефляція – 0,6 %.

Але слабким місцем розвитку економіки залишалося мале підприємництво. Середній клас в Україні все ще не сформувався, хоча процес його становлення в другій половині 1990-х – на початку 2000-х прискорився.

Великих масштабів набула тінізація економіки, яка розвивалася на тлі корупції та організованої злочинності. За підрахунками економістів, поза контролем держави, у «тіні», у 2010-х роках перебувало від 20 до 45% української економіки.

5. Формування олігархічного капіталу

В умовах приватизації перед державою постало завдання збереження життєдіяльності найважливіших галузей промисловості, які становили основу індустріальної могутності України. Йшлося про базові для України галузі: енергетику, металургію, ракетобудування, літакобудування, кораблебудування, а також харчову промисловість. Більшість цих галузей були глибоко інтегровані в загальносоюзну економіку, що диктувало необхідність відновлення на ринкових засадах втрачених в перші роки незалежності зв'язків з російськими підприємствами. За прикладом Росії, для вирішення цих завдань під контролем держави створювалися фінансово-промислові групи (ФПГ). Відповідне рішення було прийняте за ініціативою президента Л. Кучми в 1995 р.

Початково йшлося про транснаціональні промислово-фінансові комплекси (насамперед, спільно з Росією), які об'єднали б промислові і фінансові ресурси для реалізації спільних економічних проєктів із закінченим технологічним циклом. Передбачалося, що кінцевий продукт вироблятиметься на базі великого українського підприємства, яке і стане основою ФПГ. Фінансово-промислові групи одержували податкові пільги і переваги при проходженні через митниці. Але виявилося, що іноземний капітал, зокрема російський, неохоче бере участь в українських ФПГ, адже це означало діяти в межах українського законодавства. Тому ФПГ за сприяння держави почали формуватися переважно на базі великого українського капіталу головних промислових регіонів України – Донбасу, Середньої і Нижньої Наддніпрянщини, Києва. Найвпливовішими ФПГ стали «Систем Капітал Менеджмент» (Р. Ахметов). «Індустріальний союз Донбасу» (С. Тарута), «Приват» (І. Коломойський і Г. Боголюбов), «Інтертайп» (В. Пінчук), «Укрпромінвест» (В. Порошенко), «УкрСібБанк» (О. Ярославський), «Енергетичний стандарт» (К. Григоришин), «Славутич» (Г. Суркіс).

Як показали подальші події, курс на створення ФПГ і державна підтримка створили сприятливі умови для легалізації великого капіталу і формування прозоріших його відносин з державою. У кінцевому рахунку ФПГ сприяли стабілізації економічної ситуації. Деякі з цих груп стали справжніми локомотивами української економіки. Водночас, фінансово-промислові групи прикривали формування потужних *груп впливу* на владу на всіх її рівнях – від місцевого до центрального рівня. Саме в лоні фінансово-промислових груп сформувалося вузьке коло великих власників, які одержали узагальнюючу назву *«олігархи»*.

Олігархами в Україні називають дуже заможних людей, походження базового (стартового) капіталу яких пов'язане із специфічною соціально-економічною ситуацією початку 90-х років – періодом «дикого капіталізму». Це торгівля та бартерні посередницькі операції; привласнення державного майна, заводів, фабрик, шахт тощо; валютні операції, пов'язані з офшорними компаніями; посередницька торгівля газом, нафтою, електроенергією; трастові «піраміди» тощо. Такі види діяльності не були чітко урегульовані, чим і скористалися «піонери первинного накопичення». Під їхнім контролем опинилися банки, великі заводи, шахти, телекомунікаційні мережі, транспортні компанії, обласні компанії з постачання електроенергії («обленерго»), дослідницькі лабораторії, газети і журнали, видавничі центри і навіть футбольні клуби.

У цивілізованих країнах із сильними демократичними традиціями і сформованою ринковою економікою бізнес відокремлений від влади. Україна перебуває в початковій стадії ринкових відносин, де таке відокремлення ще не відбулося. Великий бізнес йде й політику, щоб захистити свої інтереси і, спираючись на владні важелі, – розширити свої економічні позиції. Його представники, користуючись економічним впливом і фінансовими можливостями,

займають керівні місця на всіх рівнях владних структур. За такої умови, щоправда, свої компанії олігархи тимчасово передають рідним або близьким. Але всі знають, що це формальність. Фактичне керівництво залишається за олігархом, навіть якщо він урядовець чи член парламенту.

Олігархи спонсорують певні політичні структури – партії і громадські об'єднання, забезпечують їх ЗМІ – газетами, телеканалами, радіо, інтернет-ресурсами тощо. У такий спосіб вони активно впливають на політичні процеси в Україні, прагнучи визначити їх напрями. Але олігархи конкурують між собою і зацікавлені в тому, щоб існувала багатопартійність, а їхня економічна і політична боротьба відбувалася в більш-менш цивілізованих формах.

Слово «олігархія» в перекладі означає «*влада небагатьох*». Інтерес суспільства полягає в тому, щоб не олігархи визначали політичні процеси, а більшість населення. Своєю чергою, населення здатне обмежувати вплив олігархів лише в тому випадку, коли воно структуроване в громадські організації, політичні партії, які ґрунтуються на ідеологічних принципах, коли існують незалежні ЗМІ, які формують громадську думку, і на цю думку змушена зважати і влада, і олігархи.

6. Шляхи здійснення аграрної реформи

Ключовою галуззю економіки України залишається аграрне виробництво. Питання щодо вибору напрямів його розвитку виявилося надто заполітизованим, а тому практично до кінця 90-х років реформи проводилися переважно в руслі дискусій щодо доцільності чи недоцільності приватної власності на землю; збереження чи ліквідації колгоспів; дозволу чи заборони купівлі-продажу землі.

Спробою виправити ситуацію та вивести аграрне виробництво з кризового стану став ухвалений у листопаді 1994 р. Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва».

В Указі вводилося поняття колективної власності на землю. Це був відхід від радянської системи, у якій земля була *державною власністю, переданою в користування колгоспів*. Тепер колгоспи і радгоспи було реформовано, і на їх базі створювалися колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Селяни *одержали право на земельний пай* та можливість вільно ним розпоряджатися: залишати пай в КСП на правах оренди, чи особисто заснувати фермерське господарство. Відчутних практичних змін після цього указу не відбулося. Паювання та розподіл земельних ділянок проводили самі керівники КСП – колишні голови колгоспів і директори радгоспів. Вони мали владу і вплив на селі, тому переважна більшість селян залишала паї в КСП. Лише в небагатьох місцях сформувалися сильні індивідуальні господарства, які ефективно орендували паї селян. Наприкінці 1995 р. фермерські господарства в Україні обробляли лише 1,5 % площ угідь.

Як наслідок, тривав спад виробництва сільськогосподарської продукції:

порівняно з кращими роками перебування України в складі СРСР валовий збір хліба і цукрових буряків зменшився майже вдвічі, на 50 % зменшилося поголів'я худоби і птиці. На 1999 р. понад 85% КСП були збитковими. Це змусило рішуче розпочати реформування насамперед земельних відносин. Необхідно було надати селянам можливість насправді вільно отримати та розпорядитися за вибором своїми паями та по-справжньому підтримати приватного сільськогосподарського виробника.

У грудні 1999 р. вийшов Указ Президента України *«Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»*. На відміну від попередніх, цей указ енергійно впроваджувався в життя. Як наслідок, протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. на *засадах приватної власності* було проведено реформування всіх КСП. Усім членам колишніх колгоспів і радгоспів – працюючим та пенсіонерам – надавалося право вільного виходу з них та створення господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів інших суб'єктів, заснованих на приватній *(а не на колективній, як раніше)* власності.

Протягом 2000 р., незважаючи на спротив прихильників колгоспно-радгоспної системи в центрі та на місцях, реорганізацію було загалом завершено. Селяни здебільшого (85 %) уклали договори оренди зі своїми господарствами (із яких вони одержали паї). Це дозволило зберегти цілісність земельних і майнових комплексів колишніх колгоспів, що було, без сумніву, позитивним явищем. Адже надмірне здрібнення господарства вело до зниження його продуктивності. 10% селян вступило в орендні відносини з підприємницькими структурами, 5% – з фермерами. Селянин міг у зручний для себе момент перейти на самостійне господарювання, стати фермером.

Але вже на початку 2000-х років проявилися і перші суперечності земельної реформи.

Сільськогосподарські підприємства нового типу дуже нагадували колишні колгоспи і радгоспи. Переважно збереглося колишнє керівництво, яке десятиліттями було реальною владою на селі. Успадкувалося також і традиційне безправ'я селян. «Орендні відносини» нерідко перетворювалися на відвертий грабіж: невчасна виплата за землю, внесення її в натуральній формі (більшість селян хотіла мати «живі гроші», хоча деякі не заперечували і орендну плату зерном), порушення інших умов оренди.

Але і в такому, спотвореному, вигляді аграрна реформа сприяла зростанню ефективності виробництва, підвищенню продуктивності праці, зниженню затрат, технічному переозброєнню села. У результаті, уже в перші роки реформи (2000-2002 рр.) загальний обсяг сільськогосподарської продукції зріс на 22,5 %. На приватній основі була вироблена практично вся сільськогосподарська продукція. Це дало поштовх розвитку харчової промисловості. Вітчизняний виробник фактично витіснив продукцію іноземного виробництва, часто

не найкращої якості. У 2004 р. на долю вітчизняного виробника припадало 95 % продажів харчових продуктів на внутрішньому ринку. Були вирощені рекордні за роки незалежності урожаї зерна. У 2001 р. селяни зібрали 39,7 млн тонн, у 2005 р. – 38,0 млн тонн; 2008 р. – 53,3 млн тонн; 2009 р. – 46,0 млн тонн.

Незважаючи на всі недоліки, ринкова система виробничих відносин прийнята в усьому світі. Вона пропонує перспективи виходу з кризи на селі, що створює умови прогресу всієї держави.

7. Міжнародні економічні зв'язки

Ізольована за радянських часів від зовнішнього світу Україна після здобуття незалежності почала налагоджувати зовнішньоекономічні зв'язки. Зовнішньоекономічна сфера виявилась одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. Україна неодноразово заявляла про свою стратегію європейської інтеграції, а також про намір підтримувати існуючі торговельні відносини з колишніми радянськими республіками.

Правову базу участі України в міжнародному економічному співробітництві створили прийняті Верховною Радою закони «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про іноземні інвестиції», «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» та ін. Ними передбачалося урегулювання всіх видів зовнішньоекономічної діяльності в Україні. Проголошувались принципи рівності й недискримінації суб'єктів підприємництва, вільного використання доходів, надання пільг тощо.

У 2000 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції зі 187 країнами світу.

За січень – листопад 2000 р. обіг зовнішньої торгівлі України склав 25,4 млрд дол. США. При цьому обсяги експорту порівняно з 1999 р. збільшились і склали 13 млрд дол., а імпорту – 12,4 млрд дол. Це свідчить про впевнений вихід України на арену світової економічної співпраці.

Торгівля йшла і з країнами СНД, і з іншими державами. Водночас частка країн «далекого зарубіжжя» в загальному обсязі експорту поступово зростала і на 2000 р. досягла майже 70%. Решта – 30 % – припадає на колишні союзні республіки, переважно, на РФ.

Щоправда, структура українського експорту залишається традиційною: її основу складає сировина і напівфабрикати – продукція металургії і хімічної промисловості. В останні роки зростає експорт продукції сільського господарства, насамперед, зерна. Як постачальник важкого промислового обладнання і військової техніки Україна робить вдалі спроби прорватися на ринки країн, що розвиваються (Азія і Африка). Крім того, наша країна намагається стати учасником міжнародних високотехнологічних проєктів, які зорієнтовані на розробку і виготовлення продукції ракето- і літакобудування.

Що ж стосується імпорту, то його сума з країнами з СНД й іншими зарубіжними країнами станом на 2000 р. була майже однаковою. В імпорті велика частка енергоносіїв (нафти і газу), які поставляються в Україну переважно з РФ і Туркменістану.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У якому стані перебувала економіка України в першій половині 90-х років?

2. Яку роль в оздоровленні економічного життя відіграло проведення фінансової реформи?

3. Охарактеризуйте феномен «тіньової економіки» в Україні. Які причини її виникнення?

4. Охарактеризуйте особливості приватизації в другій половині 90-х років.

5. Чим було викликане і в чому проявлялося оздоровлення економіки України в 1999 – на поч. 2000-х років?

6. У чому полягали суперечності реалізації аграрної реформи в Україні у 1994 – на поч. 2000-х років? Що стримувало процеси реформування на селі?

7. У яких соціально-економічних умовах в Україні були створені фінансово-промислові групи?

8. Які передумови виникнення в Україні олігархічного капіталу, і яке місце в суспільно-політичному житті України займають олігархи?

9. Охарактеризуйте законодавчу базу зовнішньоекономічної діяльності України.

10. Порівняйте сучасний стан торговельних зв'язків України з РФ і країнами «дальнього зарубіжжя».

ДОКУМЕНТИ

1. Економіст С. Біла про тіньову економіку в Україні

...За експертними оцінками у вітчизняному виробництві частка тіньового сектора фактично зрівнялась з часткою офіційною. Це явище логічно супроводжується зростанням масштабів нелегального експорту капіталів і позабанківського грошового обігу. Так, якщо в 1994 р. частка неконтрольованої грошової маси в Україні складала 24,7%, то в 1999 р. цей показник дорівнював уже 44,4%, або 8,6 млрд грн.

Великі прибутки, що з'являються від загальноекономічної діяльності, здебільшого уникають повернення до України та через систему офшорних компаній, фірм і банків осідають за кордоном.

...До числа класичних офшорних зон, де процедуру реєстрації компаній максимально спрощено, а місцева влада не цікавиться походженням капіталів і максимально мінімізує податки, належать дрібні острівні держави Карибського моря (Багамські острови, Британські Віргінські острови, Кайманові острови,

Антигуа, Беліз та ін.). Переважно клієнтами «класичних офшорів» стають фізичні особи, що приховують обсяги та походження своїх капіталів і уникають їх оподаткування.

...За різними оцінками з України до усіляких офшорних зон і банків зарубіжних країн вивезено від 20 млрд до 32 млрд дол. Тимчасом річний бюджет нашої держави не становить і 8 млрд дол.

***Економіка України*. 2000. № 4.**

2. Публіцист М. Рябчук про соціальну природу олігархічного капіталу.

За якихось кілька років вайлувата, динозавроподібна комуністична номенклатура, схрестившись з енергійним і динамічним кримінальним світом, випродукувала щось цілком нове і й небувале, вельми умовно й приблизно охрещене олігархією.

Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. Київ, 2004. С. 211.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

1. Згадайте, що таке «тіньова економіка». Що змушує підприємців тінізувати економіку, та якою тоді має бути політика держави?

2. Якими були масштаби тінізації економіки в Україні, і як вплинуло на неї приховування капіталів за кордоном?

Документ 2.

Наскільки об'єктивно характеризує М. Рябчук феномен української олігархії?

§ 36. ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В УКРАЇНІ В 1995-2000 рр.

Згадайте:

1. Як формувався олігархат і яке місце зайняв він в економічному і політичному житті України?

2. На які політичні сили спирався новообраний президент Л. Кучма?

3. Які особливості політичного устрою України за Конституцією 1996 р.?

1. Партійно-політичне життя України другої половини 1990-х років

Проведення виборчих кампаній 1994 р. та їх результати посилили в суспільстві вплив політичних партій. Як і раніше, на правому фланзі політичного спектру головним був Народний Рух і близькі до нього національно-демокра-

тичні партії, а на лівому – комуністи, соціалісти і Селянська партія. Ідеологічно ліві партії були близькими, але спроб об'єднання не здійснювали. У 1996 р. з'явилася ще одна ліва партійна структура – Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ). Її очолювала колишня членкиня СПУ Наталія Вітренко. Вона не залишала телеефір і нещадно критикувала О. Мороза за «неправильне» розуміння соціалізму. Журналісти називали Н. Вітренко «Жириновським у спідниці».

Але в другій половині 90-х років значну роль у суспільстві почали відігравали *партії центристського спрямування*. Вони були наближені до владних структур *(«партії влади»)* і декларували курс на ринкові перетворення, демократичний устрій держави і завоювали певні позиції на електоральному полі України. Серед них – Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)), Народно-демократична партія України (НДП), Аграрна партія України (АПУ), об'єднання «Громада», «Партія Зелених».

У жовтні 1997 р. було засновано партію «Реформи і порядок» (ПРП). Її головою обрали народного депутата України Віктора Пинзеника.

На час виборів до Верховної Ради, які відбулися 29 березня 1998 р., в Україні нараховувалося понад 50 політичних партій.

2. Парламентські вибори 1998 р. за змішаною системою

Відповідно до виборчого закону, вибори проводилися за пропорційно-мажоритарною (змішаною) системою. До виборчих бюлетенів було включено 30 партій і блоків.

Компартія України завоювала найбільше голосів виборців, що забезпечило їй 84 мандати. 32 місця отримали представники від Народного руху України, 29 – блок Соціалістичної і Селянської партій, 19 – Партії зелених України, 17 – Народно-демократичної партії, 16 – об'єднання «Громада», по 14 – Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) та Прогресивної соціалістичної партії України.

Загалом перемогу в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі отримали представники лівих сил – 127 місць, що відображало протест суспільства відносно невдалих економічних реформ та падіння життєвого рівня населення. Решта – 96 депутатів представляли центристів і націонал-демократів Руху. У 225 територіальних округах виборці віддали перевагу переважно безпартійним – тим, із ким пов'язували надії на сприяння в розвитку певного регіону.

Після тривалого марафону було обрано Голову Верховної Ради України – Олександра Ткаченка. Новий Голова Верховної Ради був представником ортодоксального крила лівих сил, що накладало відбиток на всю її роботу.

3. Президентські вибори 1999 р.

Не встигла закінчитися виборча кампанія до Верховної Ради, як почалася боротьба за посаду Президента України, вибори якого мали відбутися восени 1999 р.

Склад Верховної Ради України
після виборів 1998 року
(445 мандатів за партійною приналежністю)

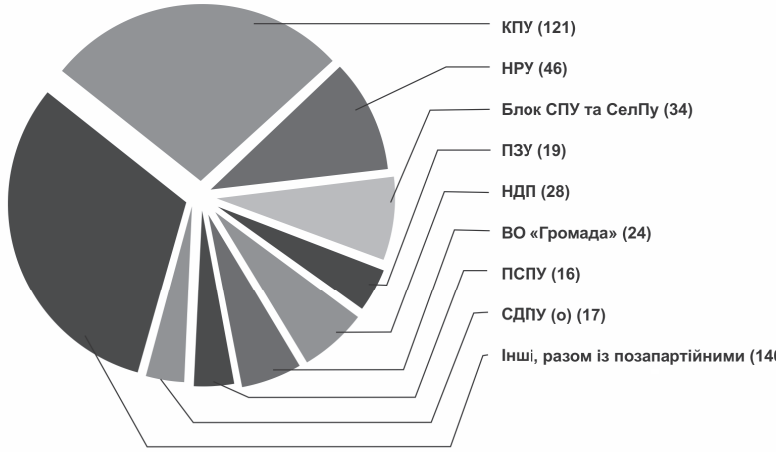

Партійний склад нового парламенту свідчив, що на президентських виборах головними претендентами будуть: представник від діючої влади Л. Кучма, кандидат від комуністів П.Симоненко і лідер націонал-демократів В. Чорновіл. Але 19 березня 1999 р. В. Чорновіл загинув в автокатастрофі, яка сталася під Борисполем. Обставини трагедії залишилися нез'ясованими, але частина суспільства й досі вважає, що В. Чорновіл став жертвою замаху політичних конкурентів з пропрезидентського табору, які в такий спосіб одразу вирішили дві проблеми: усунули небезпечного конкурента і вивели у фінал виборчих перегонів чинного президента Л. Кучму і лідера комуністів П. Симоненка, чиї шанси на перемогу були низькими.

До другого туру, який відбувся 14 листопада 1999 р., справді вийшли Л. Кучма і П. Симоненко. Кандидатуру Л. Кучми підтримала переважна більшість правих і центристських партій, П. Симоненка – лівих, насамперед комуністів. Цілком очікувано переміг Л. Кучма. Переважна більшість виборців України відкинула перспективу комуністичного реваншу.

Згідно з Конституцією 1996 р. Президент подає кандидатуру на посаду прем'єр-міністра. Із червня 1997 р. цю посаду обіймав В. Пустовойтенко. Його кандидатуру Л. Кучма запропонував Верховній Раді для затвердження і наприкінці 1999 р. Однак необхідної кількості голосів вона не набрала. Після

Віктор Ющенко

тривалих консультацій і схвалення Верховною Радою у грудні 1999 р. український уряд очолив Голова Національного банку України В. Ющенко. Він мав позитивний імідж, пов'язаний із вдалим введенням національної грошової одиниці – гривні. До того ж, В. Ющенка на Заході вважали реформатором і демократом. Це було гарантією кредитів і розширення експорту українських товарів на Захід.

Формування уряду стало додатковим стимулом консолідації центристських політичних сил.

4. Формування пропрезидентської більшості у Верховній Раді. Референдум 2000 р.

Ще до виборів Президент України Л. Кучма заявив, що після свого обрання на другий термін він звернеться до народу з пропозиціями щодо внесення поправок до Конституції України, які б дозволили налагодити ефективну роботу законодавчої та виконавчої гілок влади, спрямувати Верховну Раду на вирішення конкретних соціальних та економічних проблем. На початку 2000 р. Л. Кучма оголосив про своє рішення провести у квітні 2000 р. референдум, під час якого народ мав висловити свою думку щодо надання президенту права розпускати Верховну Раду, якщо в ній не буде сформовано депутатської більшості, чи вона своєчасно не прийме Державний бюджет (у чинній Конституції права на розпуск парламенту президентом взагалі не було передбачено), скасування депутатської недоторканності та скорочення числа депутатів парламенту з 450 до 300 осіб. Без таких змін, переконував Л. Кучма, необхідні для дальшого розвитку України ринкові реформи провести буде неможливо.

Ці наміри суперечили планам лівих, які з початку 1990-х років орієнтувалися на створення парламентсько-президентської чи парламентської республіки, де основна роль належатиме Верховній Раді (їх там була більшість), а президент буде наділений мінімумом повноважень, або його взагалі не буде. Тому вони зустріли наміри президента вороже. До того ж, Л. Кучму підозрювали в схильності до диктаторських форм правління.

Усупереч позиції лівих, у складі Верховної Ради сформувалася так звана пропрезидентська більшість із 237 осіб, очолювана колишнім президентом Л. Кравчуком. Її члени зосередили свої зусилля на спробі усунення спікера парламенту О. Ткаченка, якого вважали основною перешкодою на шляху реформ.

Ця епопея, яку прибічники президента назвали «*оксамитовою революцією*», тривала два тижні і закінчилася голосуванням пропрезидентської більшості в Народному домі (парламент заблокували ліві). Було обрано нового Голову Верховної Ради. Ним удруге став І. Плющ. Лише в середині лютого, після бійки депутатів, пропрезидентська більшість знову захопила парламент і примусила лівих змиритися з поразкою.

Ці події в парламенті, який багато хто називав «політичним цирком», створили сприятливу психологічну ситуацію для референдуму. Переважна більшість населення України підтримала винесені пропозиції (хоча він проводився з численними порушеннями). Однак за імплементацію підсумків референдуму (трансформацію в парламентські закони, для якої необхідно було набрати конституційну більшість – 300 голосів) в парламенті проголосував 251 депутат. Це означало, що парламент виступив проти надмірної концентрації влади в руках президента.

Отже, змін у політичному устрої не відбулося, президент додаткових повноважень не одержав, і в боротьбі за владу встановилася нестійка рівновага.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте нові партії, які виникли в Україні в другій половині 90-х років.

2. Що відрізняло вибори до Верховної Ради України 1998 р. від усіх попередніх?

3. Пригадайте, що таке мажоритарна, пропорційна та змішана виборчі системи.

4. Чим характеризувалася динаміка політичної боротьби під час президентських виборів 1999 р.? Чому в Україні не сталося так званого «лівого» реваншу?

5. Сформулюйте причини перемоги Л. Кучми на виборах 1999 р.

6. Що таке «депутатська більшість» у парламенті? Як вона утворюється? Яке її значення для роботи законодавчого органу?

7. Чим була спричинена і до чого привела «оксамитова революція» в українському парламенті» 2000 р.?

ДОКУМЕНТ

1. Експрезидент Л. Кучма про владу і приватизацію в пострадянській Україні

…Приватизацію треба проводити якомога швидше. Швидше, ще швидше!... Чому швидше? Перш за все, щоб не встигла отямитися опозиція. Звичайно – ліва, безумовно»червона», комуно-соціалістична.. Також – щоб не встигла мобілізуватись найбільш хижа та енергійна частина населення і бюрократії, щоб

не встигли створитись кримінальні та напівкримінальні зв'язки й угруповання. Нарешті, чим швидше ми впораємося із приватизацією підприємства, тим вони почнуть нормально працювати, тим коротшими будуть муки перехідного періоду і сам період.

В Україні ми не змогли впоратися із приватизацією настільки швидко, аби уникнути цих величезних мінусів.

…Чи можна було впоратися справді швидко? Теоретично – так. Але для цього в країні мала б бути не демократія, хай і недолуга, демократія-початківець, а диктатура на кшталт чилійської часів Піночета. …Він драконівськими методами лікував Чилі від соціалізму, яким суспільство й економіка встигли помітно просякнутися за часів «червоного» романтика Альєнде.

…Але в пострадянській Україні диктатури не могло бути ні за яких умов…

…Шкода від реформування під батогом була б більшою, ніж від продовження старого порядку. Населення має право потерпати від своїх забобонів, недовіри до нового, невігластва, страхів і дитячих мрій.

Кучма Л. Зламане десятиліття. Київ, 2010. С. 55-56.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Проаналізуйте точку зору Л. Кучми на роль влади в процесі проведення приватизації в посткомуністичних країнах. Яке ваше бачення цієї проблеми?
2. Наскільки виправданим було прагнення Л. Кучми зміцнити президентську гілку влади?

§ 37. КРИЗА РЕЖИМУ Л. КУЧМИ

Згадайте:

1. Назвіть політичні партії, які виникли в Україні в другій половині 1990-х рр., охарактеризуйте їхні ідеологічні платформи і ставлення до президента Л. Кучми?

2. Які обставини сприяли обранню Л. Кучми на другий термін президентства?

3. Що спричинило «оксамитову революцію» у Верховній Раді у 2000 р.?

4. Чому Л. Кучма ініціював у 2000 р. проведення референдуму?

1. «Касетний скандал» і його політичні наслідки

Восени 2000 р. в Україні відбулися події, які змінили розстановку партійно-політичних сил, ознаменувавши початок нового етапу гострої політичної боротьби, у яку, крім політиків, почало втягуватися все більше і більше пересічних громадян.

Усе почалося зі зникнення 16 вересня популярного опозиційного журна-

ліста, засновника Інтернет-видання «Українська правда» (тоді це була новинка в інформаційному полі) Георгія Гонгадзе. 2 листопада в лісі неподалік села Тараща Київської області було знайдено тіло без голови, яке, за припущенням, належало Г. Гонгадзе.

Георгій Гонгадзе

28 листопада лідер СПУ О. Мороз у своєму виступі у Верховній Раді назвав Президента Л. Кучму замовником убивства, міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка –виконавцем злочинного наказу, а причетним до злочину – керівника адміністрації Президента В. Литвина. У кулуарах Верховної Ради О. Мороз ознайомив журналістів із фрагментами магнітозаписів розмов у президентському кабінеті, які начебто зробив офіцер охорони (пізніше дізналися, що це майор М. Мельниченко). Ці фрагменти, на думку О. Мороза, свідчили про причетність найвищих посадових осіб держави до зникнення журналіста.

«Касетний скандал» викликав акцію «Україна без Кучми», до якої долучилися 14 партій та 7 громадських об'єднань. На майдані Незалежності було встановлене наметове містечко «Зона, вільна від Кучми». Після новорічних свят акція продовжилася. У лютому 2001 р. опозиціонери створили Фронт національного порятунку, який проголосив своєю метою усунення Л. Кучми від влади і перехід до парламентської республіки. Лідером фронту стала Юлія Тимошенко – молода політикиня, яка ще недавно була віцепрем'єром і контролювала функціонування паливно-енергетичного комплексу. Серед її прихильників поширювалася думка, що Ю. Тимошенко була звільнена Л. Кучмою за спроби навести лад у нафто-газововому і вугільному господарстві, яке контролювали близькі до президента фінансово-промислові групи. Їй прокуратура висунула серйозні звинувачення. 13 лютого Ю. Тимошенко було заарештовано, а 25 лютого 2001 р. на Хрещатику на очах учасників п'ятитисячного мітингу відбувся «народний трибунал» над Кучмою.

Після цього влада пішла в контрнаступ. 1 березня міліція, застосовуючи силу, демонтувала наметове містечко в центрі Києва. 9 березня відбулися жорстокі сутички міліції з демонстрантами біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Потім події перекинулися до президентської адміністрації, під стінами якої сталася годинна бійка з міліцією. Демонстрантів розігнали, багатьох з них заарештували.

Акція «Україна без Кучми»

Хоча акція «Україна без Кучми» зазнала поразки, криза не припинилася. Президент Л. Кучма і його оточення своєю невиваженою політикою провокували її продовження. 26 квітня 2001 р. парламент голосами пропрезидентських фракцій, підтриманих комуністами, відправили у відставку уряд В. Ющенка. Новий уряд очолив голова Партії промисловців і підприємців А. Кінах. У ЗМІ говорилося про вплив на це рішення Москви, яка всіляко сприяла посиленню проросійських сил і дестабілізації ситуації в Україні.

Своєї мети Л. Кучма і його отчення досягли, але, з іншого боку, в Україні з'явилася політична постать, здатна об'єднати опозицію. Адже за В. Ющенком у частини населення закріпилася репутація реформатора, якого відсторонили від влади олігархи – прихильники Л.Кучми і комуністи. Він запам'ятався українцям як людина, яка мала пряме відношення до введення гривні – одного з важливих символів державності. За В. Ющенком не було великих статків, він не був пов'язаний з олігархічними кланами і, найважливіше, у масовій свідомості сприймався як людина патріотична і високоморальна. Така оцінка по відношенню до українських політиків була радше винятком, ніж правилом. В. Ющенко мав шанси об'єднати незадоволені «низи» і представників малого і середнього бізнесу, який страждав від свавілля чиновників.

Інша центральна фігура опозиції, контури якої викристалізовувалися під час акції «Україна без Кучми», – Ю. Тимошенко. У суспільстві домінувало переконання, що працюючи віцепрем'єром, вона прагнула ліквідувати бартерні розрахунки в паливно-енергетичному комплексі, які були основою корупційних схем. Це істотно порушувало інтереси олігархів України, під чиїм тиском президент і звільнив Ю. Тимошенко. Під час опозиційної акції її було заарештовано. Це було сприйнято як розправу влади і піднесло її авторитет.

2. Вибори до Верховної Ради 2002 р.

Після невдалої акції «Україна без Кучми» усі політичні сили чекали виборів до Верховної Ради України.

Результати виборів до Верховної Ради України 2002 р.

Вибори відбулися в березні 2002 р. Як і в попередній виборчій кампанії, влада широко використовувала адміністративний ресурс, своє майже монопольне становище в ЗМІ, тиск на бізнес. Під час виборів зафіксовано факти підкупу, шантажу, побиття кандидатів і виборців, маніпуляція зі списками, вкидання бюлетенів і т. ін.

На з'їзді «Партії регіонів» виступає В. Семиноженко

Прибічники «*партії влади*» йшли на вибори в березні 2002 р. у складі виборчого блоку «За єдину Україну» (За ЄдУ). До складу блоку увійшли Народно-демократична партія, Партія промисловців і підприємців України, Партія регіонів, Політична партія «Трудова Україна», Аграрна партія України. Цей блок очолив керівник адміністрації Президента В. Литвин. Його склад – представники обласних президентських адміністрацій, керівники податкових служб, міські голови, директори підприємств, міністри і т. ін. Але результат виборів розчарував владу. За партійними списками «За ЄдУ» одержала лише 11,8% голосів – тобто 35 депутатських місць. Перемогу блоку зафіксували лише в Донецькій області.

Політичний порятунок блоку «За ЄдУ» забезпечила Партія Регіонів (ПР). Після виборів 2002 р. заговорили про *донецький досвід роботи з електоратом*, завдяки якому виборці шахтарського краю, які раніше віддавали свої голоси переважно лівим, в умовах соціальної демагогії, атиукраїнського психозу, підкупу і відвертого шантажу проголосували за регіоналів – партію донецьких олігархів.

Соціал-демократична партія України (об'єднана) розглядалася як президентський резерв, одержала 6,5%, хоча очікували втричі більше.

Виборчий блок В. Ющенка «Наша Україна» у складі десяти правоцентристських, центристських та націоналістичних партій і об'єднань виявився по загальнонаціональному виборчому округу переможцем – 23, 6 % голосів.

Юлія Тимошенко очолила блок партій свого імені (БЮТ), який всупереч жорсткому адміністративному тиску, отримав 7,3 % голосів.

Ліві партії відмовилися йти єдиним фронтом. Комуністи одержали 20% голосів, соціалісти – 6, 9 %. Це значно менше, ніж на попередніх виборах.

Не витримавши конкуренції з іншими партіями в загальнонаціональному окрузі (за партійними списками), блок «За ЄдУ» за допомогою адмінресурсу почав брати під свій контроль так званих «незалежних» депутатів, які пройшли в парламент по мажоритарних округах. При цьому, депутатів-мажоритарників

Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради України В. Литвин

відкрито підкуповували, викликали в кабінети президентської адміністрації, до податкової служби чи на «бесіди» до представників силових структур.

Адміністративний тиск виявився успішним: зібрано 226 голосів – мінімум, необхідний для виборів керівників парламенту. Таємним голосуванням головою Верховної Ради було обрано В.Литвина, керівника блоку «За ЄдУ», колишнього очільника президентської адміністрації Л. Кучми.

Відкрите свавілля влади викликало протести в суспільстві. Переможці – блок «Наша Україна» – були розгублені. Вони сподівалися, що займуть керівні позиції в парламенті і одержать від Президента пропозицію на формування уряду. Напевне, ці надії утримували їх кілька місяців від офіційного оголошення про перехід в опозицію.

3. Акція «Повстань, Україно» і наростання політичної кризи

Після виборів спікера Президент вирішив на базі блоку «За ЄдУ» та інших сил створити в парламенті *конституційну більшість*, яка б розширила його повноваження і підтримала курс, сформульований у Посланні до Верховної Ради під назвою «*Європейський вибір*». Але цю пропозицію не підтримали навіть деякі депутати більшості.

Тим часом у президентській адміністрації, яку очолив В. Медведчук (СДПУ (о)), визрів несподіваний для суспільства план: перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку. Водночас передбачалося створення стійкої парламентської більшості, яка сформує уряд і відповідатиме за його роботу. Президент закликав Парламент гуртуватися для проведення конституційною більшістю (300 голосів) відповідного рішення.

Як відомо, з пропозиціями утвердити в Україні парламентсько-президентську республіку (чи навіть парламентську) постійно виступали ліві партії. Але в конкретній ситуації літа 2003 р. вони зустріли проєкт Президента в багнети: більшості в них у Верховній Раді вже не було, а отже, не було і надій на проведення в новому форматі влади своєї політичної лінії. Підозрювали, що Л. Кучма не вірить у свою перемогу на майбутніх виборах і хоче залишити наступнику, яким очікувався представник опозиції, мінімум повноважень.

Отже, замість заспокоєння суспільства, ініціативи президента викликали нове збурення. 2 вересня 2002 р. опозиція почала акцію «Повстань, Україно!», метою якої була відставка Л. Кучми. 16 вересня в центрі Києва відбувся масовий антикучмівський мітинг, у якому взяло участь (за різними оцінками) від 30 до 100 тис. осіб. Уперше до опозиції (яка раніше включала БЮТ, КПУ і Соцпартію, праві партії), відкрито приєднався В. Ющенко («Наша Україна»). Це свідчило про подальше загострення конфлікту між президентом і опозицією.

27 вересня у Верховній Раді було нарешті оголошено про утворення нової *постійно діючої більшості* (230 депутатів) і про підтримку курсу президента,

зокрема його проєкту переходу до парламентсько-президентської республіки. Деяких депутатів «загнали» в більшість залякуваннями чи підкупом. Опозиція відреагувала масовою акцією під назвою «Народний трибунал». Відповіддю Президента було призначення 21 листопада 2002 р. Прем'єр-міністром України голови Донецької облдержадміністрації В. Януковича. Його вважали відверто проросійським і антидемократичним політиком. Із виступу В. Януковича у Верховній Раді, виголошеного російською мовою, запам'яталося: *"Донбасс порожняк не гонит!»*.

На призначення нового уряду опозиція спробувала відреагувати новими акціями протесту, але це їй не вдалося. Нове «дихання» вона одержала лише на початку березня 2003 р., коли президент заявив про винесення на всенародне обговорення проєкту закону про внесення змін до Конституції України. У цьому проєкті опоненти Л. Кучми побачили намір створити керований парламент і продовжити свої повноваження до 2006 р., залишивши за собою величезний їх обсяг. Відповіддю були масові маніфестації опозиції в Києві та інших містах.

Мітинг опозиційних сил біля пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. 9 березня 2003 р.

Урешті-решт, проєкт конституційної реформи, яку так завзято «проштовхувало» президентське оточення, «забуксував»: більшість парламенту, попри адміністративний ресурс, ніяк не могла зібрати необхідні 300 голосів. І справа не лише в опозиції. У вирішальний момент не голосувала частина пропрезидентських депутатів, що свідчило про розкол у її середовищі.

Отже, політичний режим, створений Л. Кучмою і його оточенням, втрачає підтримку в суспільстві. Суспільство, погоджуючись на ринкову трансформацію, відмовлялося сприймати авторитарні методи керівництва країною.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте суть «касетного скандалу», його вплив на політичний процес в Україні.

2. Які події сприяли появі на політичній арені України В. Ющенка і Ю. Тимошенко?

3. Розкрийте причини і хід акції «Україна без Кучми».

4. Чим була спричинена відставка В. Ющенка з поста Прем'єр-міністра України?

5. Охарактеризуйте особливості проведення кампанії виборів до Верховної Ради 2002 р. Назвіть основні блоки і партії, які в ній брали участь.

6. Проаналізуйте результати виборів до Верховної Ради 2002 р.

7. Як і чому почалася акція «Повстань, Україно!»?

8. Коли В. Янукович уперше став Прем'єр-міністром України?

ДОКУМЕНТИ

1. Зі статті С. Макєєва про політичні партії в Україні станом на кінець 1990-х років

Кількість членів усіх 110 партій України не перевищує 700 тис. чоловік, що становить не більше 2% виборців. І хоча число легалізованих об'єднань громадян наближається до цифри 1200 (у півтора рази більше, ніж у 1995 р.), рівень участі за даними моніторингового опитування за останні п'ять років залишається стабільним: тільки 16–17% населення належить до громадських і політичних організацій і рухів загальнодержавного та локального рівнів.

Масова неучасть не дає змоги скластись механізму організованого колективного тиску на державні структури, тобто такій участі, яка має приводити до раціоналізації рішень, що приймаються виконавчими органами.

***Політична думка*. 2000. № 2. С. 14.**

2. Про оцінку першого терміну перебування Л. Кучми при владі

Діяльність Л. Кучми впродовж першого строку президентських повноважень не може бути оцінена у білих або чорних фарбах. Без сумніву, він вніс вирішальний вклад у подолання небезпеки червоного реваншу з боку такого релікта радянської доби, як КПУ. До цього його зобов'язувала сама посада президента, яка суперечила радянській системі влади. Однак очолювану президентом деідеологізовану частину «партії влади» неможливо розглядати як політичну силу, яка вела боротьбу з «родинними плямами» тоталітаризму. Навпаки, вони використовували ці плями, щоб не допустити демократизації політичного режиму й економічного життя. Деідеологізована частина «партії влади» залишалася таким самим реліктом комуністичної

доби, як і ліві партії. Це засвідчив характер побудованої президентом і парламентом держави.

Кульчицький С. Помаранчева революція. Київ, 2005. С. 24.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

1. Як надмірна кількість дрібних партій і політичних рухів впливала на політичні процеси в Україні?

Документ 2.

2. Прокоментуйте оцінку діяльності Л. Кучми істориком С. Кульчицьким. Що ви можете додати до висновку вченого?

§ 38. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНИ В 1995-2013 рр.

Згадайте:

1. Коли Україна була визнана міжнародним співтовариством як незалежна держава?

2. Охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики України.

3. У чому виявлявся в перші роки незалежності європейський вибір України?

4. Як відбувалося ядерне роззброєння України?

1. Зміцнення міжнародних позицій України в другій половині 90-х років

У перші роки незалежності (1991–1994) Україна вийшла на міжнародну арену. Зовнішню політику, яку вела тоді Україна, називали *багатовекторною.* Вона була спрямована на підтримання мирних, конструктивних відносин з усіма країнами світу. Під час одностороннього ядерного роззброєння нашої держави про неї заговорили на всіх континентах. Але погодившись на ліквідацію ядерної зброї, Україна прагнула письмових гарантій незалежності, непорушності своїх кордонів. Це був той мінімум, без якого Україна не могла відмовитися від ядерного статусу.

Але, як зазначалося в § 30 підручника, більшого – чіткого військового механізму забезпечення гарантій безпеки України – будапештський Меморандум чотирьох держав 1994 р. не передбачав. Українські керівники розуміли обмеженість Меморандуму, але поступилися великим державам, сподіваючись на їхню добру волю.

Спочатку здавалося, що вони не помилилися. Насамперед покращилися ще недавно прохолодні відносини зі США. Нове керівництво США на чолі з

Б. Клінтоном шукало на пострадянському просторі нових партнерів. У вересні 1996 р. Сенат США затвердив створення українсько-американської постійно діючої комісії на найвищому рівні для обміну думками зі стратегічно важливих питань. Збільшилася американська фінансова допомога. До 1999 р. її загальний обсяг становив 1,7 млрд доларів. Більше на той час одержували лише Ізраїль і Єгипет. Президент Кучма вважав стратегічне партнерство зі США одним із ключових зовнішньополітичних напрямів України.

Визнанням авторитету України як члена ООН стало й те, що в 1997 р. Головою її 52-ї сесії став Міністр закордонних справ України Г. Удовенко. У 2000–2001 рр. Україна була включена як непостійний член до Ради Безпеки ООН і протягом місяця головувала на її засіданнях.

2. Україна і євроінтеграційні процеси

Ядерне роззброєння сприяло покращенню позицій України в Європі. 9 листопада 1995 р. Україна першою серед держав СНД офіційно вступила до Ради Європи. Це дало змогу брати участь у виробленні спільної політики Європейських держав. Водночас Україна взяла на себе низку зобов'язань, які стосувалися, насамперед, приведення правової та політичної системи України у відповідність із загальноєвропейськими вимогами.

Важливе місце в зовнішньополітичній діяльності України посідають проблеми співробітництва з Європейським Союзом (Євросоюзом, або ЄС) – найвпливовішою організацією економічної співпраці розвинутих Європейських країн. У другій половині 90-х рр. між ЄС та Україною було налагоджене конструктивне співробітництво. У 1995 р. Україна підписала тимчасову угоду з ЄС про режим торгівлі, що частково відкрило їй європейські ринки. До кінця 90-х років частка експорту до країн ЄС сягнула 35 % загального обсягу експортних операцій України.

Євросоюз став одним із головних фінансових донорів молодої держави. У 1991–1998 рр. обсяг допомоги Україні становив 1 млрд 300 млн євро.

У грудні 1996 р. ЄС прийняв План дій щодо України. Із 1997 р. почали проводитися регулярні саміти «Україна – ЄС». 1998 р. Президент Кучма своїм указом визначив європейську інтеграцію України, у якій членство в ЄС визначалося як довготривала стратегічна мета. План передбачав поглиблення співпраці в енергетиці, транспорті, науці, освоєнні космосу, торгівлі та інвестиціях. Фактично, це була розгорнута програма входження до європейського простору.

Колишні країни соцтабору, зокрема Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія у 2004 -2007 рр. вже стали членами ЄС. Повноправними членами Європейського Союзу стали також держави Балтії. Об'єднана Європа вийшла на кордони з Україною. Україна йде назустріч. Перспективу вступу до НАТО підтримували всі фракції Верховної Ради, крім комуністів, які орієнтувалися на Росію.

Але спроби прискорити входження в ЄС не мали успіху. Європа дала зрозуміти керівництву України, що країна з відносно низьким (за стандартами Західної Європи) рівнем економіки, соціального забезпечення, проблемами з дотриманням прав людини не може найближчим часом розраховувати на членство в ЄС.

Президент України Леонід Кучма та генсек НАТО Хав'єр Солана після підписання Хартії у Мадриді. Липень 1997 р.

Без'ядерний статус України, її прагнення до європейської інтеграції визначили поступове зближення нашої країни з Північноатлантичним альянсом (НАТО). У липні 1997 р. в Мадриді глави 16 держав і урядів, Генеральний Секретар НАТО Х. Солана, з одного боку, та Президент України Л. Кучма, з іншого, підписали «Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО».

Сторони зобов'язалися розширювати співпрацю та розвивати особливе партнерство для забезпечення стабільності й миру в Європі. У жовтні цього ж року в Києві відкрито Центр інформації та документації НАТО, а Україна в штаб-квартирі цієї організації в Брюсселі відкрила своє представництво. У травні 2002 р. президент Л. Кучма заявив, що метою України є членство в НАТО. У квітні 2008 р. під час Бухарестського саміту керівництво Альянсу погоджується на те, що Україна «*в майбутньому може стати*» членом НАТО.

У цей час наші найближчі західні сусіди, із якими Україна мала спільні кордони і багато років спільного перебування в лабетах комуністичного тоталітаризму, впевнено крокували до НАТО. Вони прагнули дійсних гарантій національної безпеки, яких їм надавало перебування в НАТО, де діяв принцип: *напад на одного з членів НАТО є нападом на всіх*. Ще в 1999 р. членами НАТО стали Чеська Республіка, Угорщина і Польща. Із 2003 р. повноправні учасники Північноатлантичного альянсу – держави Балтії, колишні радянські республі-

ки Литва, Латвія і Естонія, а також Болгарія, Словаччина і Словенія. У квітні 2008 р. до НАТО були прийняті Албанія і Хорватія.

За зближенням України з НАТО уважно стежила Росія. Вона змушена була погодитися на включення до цієї організації колишніх соцкраїн Європи і пострадянських держав Балтії, а по відношенню до України зайняла тверду негативну позицію. Членство України в НАТО з його системою колективної безпеки означало її остаточний вихід з-під геополітичного впливу Росії.

У самій Україні курс на зближення з НАТО викликав суперечливу реакцію. Більшість громадян не мала про цю організацію об'єктивної інформації: їхні уявлення про НАТО сформувала радянська пропаганда, яку підживлювали антинатовські партії і проросійські ЗМІ.

Стосовно найвищого державного керівництва України, зокрема президента Л. Кучми, то в нього свого часу не вистачило рішучості і послідовності в проведенні курсу на інтеграцію з НАТО.

3. Україна і міждержавні об'єднання на пострадянському просторі

Після розпаду СРСР на пострадянському просторі виникла низка міждержавних об'єднань, у діяльності яких брала участь Україна. Найбільшим із них був Союз незалежних держав (СНД). Його вплив із середини 90-х рр. почав слабшати. Спроба в попередні роки створити на його базі наддержавне утворення – свого роду «нове видання» Радянського Союзу – провалилася. Україна охоче брала участь в економічних проєктах СНД, які мали взаємовигідний характер, і відмовлялася підписувати ті документи, які обмежували її державний суверенітет.

Саме в такому контексті керівництво України розглядало російську ідею створення *Єдиного економічного простору (ЄЕП*) – економічної інтеграції держав СНД. Про намір створення ЄЕП президенти Росії, Казахстану, Білорусії і України заявили ще 2003 р. Однак, коли дійшло до конкретних кроків і виявилося, що створення ЄЕП передбачає формування наднаціональних органів, які істотно обмежують суверенітет України, її керівництво заявило, що такий варіант економічної інтеграції її не влаштовує.

Таке саме ставлення Україна виробила і по відношенню до ГУУАМ – організації пострадянських країн (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан і Молдова), яка виникла 1999 р. Це об'єднання мало суто регіональний характер і сприймалося як альтернатива СНД при вирішенні конкретних завдань, зокрема, послаблення залежності в паливно-енергетичній сфері. У межах СНД, де домінувала Росія, ці (і низка інших завдань) вирішити не вдалося. Однак і ГУУАМ виявилася малоефективною. Її ініціативи в забезпеченні паливно-енергетичної безпеки і вирішенні регіональних конфліктів на території держав – членів цієї організації (у Придністров'ї, Нагорному Карабасі, Абхазії, Південній Осетії) провалилися.

У цій ситуації Україна надає пріоритет двосторонній співпраці з державами, що входять до складу СНД. Саме шляхом двосторонніх переговорів були, зокрема, вирішені питання *демаркації кордонів з Білорусією і Молдовою.*

Першочергове значення для України мають двосторонні відносини зі США та Канадою. Відкриття посольств, зустрічі на найвищому рівні створили надійну основу для їхнього розвитку.

Важливими зовнішньополітичними акціями української дипломатії є налагодження нормальних взаємовигідних відносин з Китайською Народною Республікою. Підписано низку міждержавних угод з питань економічного, науково-технічного та культурного співробітництва.

Інтеграція в Європу, співпраця з Росією та сусідами – стратегічні завдання, які можна і слід вирішувати комплексно.

Керченська протока

4. Відносини між Україною та Російською Федерацією

Відносини між Україною та Російською Федерацією в першій половині 90-х років до кінця так і не були врегульовані. Водночас, нагальну необхідність їх нормалізації відчували обидві сторони. Позиції України на міжнародній арені зміцнювалися, і на це змушена була зважати Росія. Зі свого боку, українське керівництво погоджувалося на поступки, зокрема в питанні про майбутнє Чорноморського флоту. Переговори, які з 1992 р. проходили почергово в Одесі, Дагомисі, Ялті, Масандрі і Москві, були довгими і виснажливими, але остаточного рішення не принесли. Росія тиснула на Україну, зокрема, скорочуючи постачання газу, або взагалі загрожуючи «закрити вентиль». Нарешті в Сочі 9 червня 1995 р. президенти Л. Кучма і Б. Єльцин підписали угоду, згідно з

якою флот було вирішено поділити в пропорції 81,7 % Росії і 18,3 % – Україні. Але про місце базування не домовилися. Україна не погоджувалася залишати Севастополь, а Росія хотіла мати свою базу саме там. Напруженість не зникала. У таких умовах Держдума Росії у листопаді 1996 р. висунула претензії на Севастополь. І лише 29 травня 1997 р. на рівні прем'єр-міністрів був узгоджений «Статус і умови перебування Чорноморського флоту на території України». Російський Чорноморський флот залишався в Севастополі. У цьому самому місті, але в інших бухтах, базувалася українська частина флоту. Оренда була розрахована на 20 років, до 2017 р.

Урегулювання проблеми флоту відкрило шлях до підписання широкомасштабного міждержавного документа. 31 травня 1997 р. у Києві Президент Росії Б. Єльцин та Президент України Л. Кучма підписали «*Договір про дружбу, співробітництво та партнерство*». Передбачалося, що Сторони будуватимуть відносини на основі принципів взаємної поваги та суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів та інших загальноприйнятих принципів міжнародного життя. Договір був укладений на 10 років.

Питання про державні кордони між Україною і Росією (1974 км на суші і 321 км по морю) в Договорі не конкретизувалося. Спроба української сторони включити в цей документ питання про необхідність завершення делімітації і демаркації кордонів (тобто точного визначення з описом їх проходження і нанесення на карту відповідно до договору) не мала успіху. Робилося лише те, що вкрай необхідне для обох сторін: розмежування лінії землекористування суб'єктів господарювання в прикордонних областях РФ і України.

Ця обставина зберігала певну невизначеність і могла стати підставою для конфліктів, зокрема, в басейні Азовського моря, Керченської протоки і при розмежуванні континентального шельфу, який, за оцінками експертів, має великі запаси нафти і газу.

Географічне становище України дає їй підстави, спираючись на загальноприйняті міжнародно-правові норми, претендувати на дві третини (66 %) Азовського моря, тоді як Росії відійде третина. Росія пропонує провести кордон по дну, а акваторію моря перетворити на об'єкт спільного користування. Україна на це, природно, не погоджується.

Із приходом 31 грудня 1999 р. до влади в РФ В. Путіна, українсько-російські відносини почали ускладнюватися. Всупереч зобов'язанням будувати міжнародні відносини на основі принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територіальної цілісності і непорушності кордонів, російська сторона почала розробляти нові принципи взаємин із пострадянськими країнами, зокрема, з Україною, метою яких було відновлення контролю над ними, втраченого з розпадом СРСР. Одним із перших проявів нового зовнішньополітичного курсу РФ виявилися події навколо острова Тузла.

Восени 2003 р., у зв'язку із провокаційною спробою російської сторони побудувати у Керченській протоці дамбу від Таманського півострова (РФ) до острова Коса Тузла (Україна), спалахнув конфлікт, який міг призвести до збройного протистояння. Про це будівництво, яке було розгорнуте з ініціативи губернатора Краснодарського краю (за його ж версією), повідомляли усі впливові ЗМІ світу. Представник прикордонної служби РФ виступив із заявою про намір встановити на косі прикордонну заставу. Було очевидно, що ця провокація – не імпровізація місцевих чиновників. Накази на подібні акції, зазвичай, приходять зі столиці, або, принаймні, узгоджуються з нею. Але українська сторона дала своєчасну і принципову відповідь: на острів прибув Президент Л.Кучма, який перервав державний візит до Латинської Америки, і за кілька днів на Тузлі було зведено заставу прикордонних військ України. Це зупинило політичних авантюристів з Росії. На відкритий військовий конфлікт вони не наважилися. Будівництво припинилося за 100 м від державного кордону з Україною. За словами тодішнього міністра оборони України Євгена Марчука, «*Тузла показала непередбачуваність російської політики стосовно сусіда*», оскільки «*такого повороту подій не передбачали ані європейські, ані українські прогнозисти та політологи*».

5. Договір з Румунією

Одночасно з українсько-російськими переговорами велися українсько-румунські. На середину 90-х років Румунія була єдиною із західних сусідів України, з ким не були урегульовані питання про кордон. Загальна довжина цього кордону дорівнювала 613,8 км, зокрема річкового 292 км і морського 33 км. Із Польщею, Словаччиною і Угорщиною відповідні переговори, які фіксували непорушність кордонів і відсутність взаємних територіальних претензій, були підписані ще в 1991-1993 рр.

Починаючи з 1991 р., деякі румунські політики майже відкрито висували територіальні претензії до України. Підставою для цього, на їхню думку, був несправедливий характер Молотова-Ріббентропа, безпосереднім наслідком якого стало приєднання до УРСР (у складі СРСР) Північної Буковини, Хотинщини й Придунайського краю – територій, які до 1940 р. належали Румунії.

Однак українські дипломати довели безпідставність таких аргументів. Передача цих територій, населених переважно українцями, була узаконена Паризьким мирним договором, який Румунія як союзниця Німеччини в Другій світовій війні підписала в лютому 1947 р.

Були й реалії сучасності: Румунія домагалася членства в НАТО, а досягти цього без неврегульованих територіальних проблем із сусідами було неможливо. Усе це, а також непохитність керівництва України в питанні про державний кордон, змусило Румунію визнати існуючу реальність. 2 червня 1997 р. в румунському місті Констанца Президент України Л. Кучма і Президент Румунії

Е. Константинеску підписали Договір про дружбу, співпрацю та добросусідство. У документі зазначалося, що сторони не мають територіальних претензій одна до одної, зобов'язуються розвивати добросусідські економічні та культурні зв'язки, сприятимуть розвиткові національних меншин – українців у Румунії, румунів – в Україні.

У контексті підписання українсько-румунського договору 2 червня 1997 р. вирішувалася і доля острова Зміїний на Чорному морі, розташованого за 35 кілометрів від узбережжя. Підписавши договір, румунська сторона визнала його українським. Але в 2004 р. Румунія подала у Міжнародний суд у Гаазі позов з приводу питання, чи вважати Зміїний *островом, чи морською* скелею. Від цього залежало, яка площа багатого на нафту і газ континентального шельфу відійде *як економічна зона* до Румунії, а яка – до України. Остаточне рішення суд прийняв тільки в лютому 2009 р. Зміїний площею 16 гектарів було визнано островом з територіальним морем у 12 морських миль навколо нього, а розмежування економічних зон стало компромісом між українською і румунською позиціями. Компромісна лінія розмежування практично точно відтворювала лінію, яку пропонувала радянська сторона Румунії на переговорах про розмежування з нею ще в 1987 р.

Острів Зміїний

6. Розгортання культурного співробітництва України із зарубіжними країнами

Важливим елементом зовнішньої політики будь-якої держави є культурне співробітництво. Для молодої Української держави, про яку за кордоном знали мало і яка прагнула утвердити себе на міжнародній арені як сучасна, цивілізована європейська країна з власною культурною ідентичністю, цей напрям діяльності був особливо важливим. Як і кожній молодій державі, це було нелегко. Але Україні при цьому доводилося ще й долати наслідки русифікаторської політики радянської імперії. РФ прагнула зберегти своє культурне домінування на пострадянському просторі, яке склалося в попередні десятиліття. Ця

політика оформилася в концепцію так званого «русского мира», ареалом якого оголошувалися території сусідніх з РФ пострадянських держав, населених російськомовним населенням. Для просування цієї концепції використовувалися економічні і політичні важелі, ЗМІ, кінематограф, російське книговидавництво, шоу-бізнес тощо. Потужним засобом пропаганди ідеї «русского мира» була Російська православна церква.

За таких умов було підписано угоди про культурну співпрацю з десятками держав світу. У межах цих угод здійснювався обмін творчими колективами, спеціалістами різних галузей науки та культури.

Значну роль у розширенні міждержавних і культурних зв'язків України із зарубіжними країнами відіграли представники української діаспори. Вони знайомили громадськість країн, громадянами яких вони були, з історією і сучасними подіями в Україні, переконували керівні кола в необхідності її підтримки на міжнародній арені. Учені-українознавці різних країн світу організували Міжнародну асоціацію україністів (МАУ) – об'єднання науковців, які досліджують історію і культуру України й українського народу. Заснована ще в 1989 році на установчій конференції в Неаполі вченими НАН України, Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), Канадського інституту українських студій, Неапольського інституту досліджень Сходу. Конгреси МАУ відбулися в Києві, Харкові, Донецьку та інших великих містах України. У них брали участь сотні дослідників історії, філології, політології, освіти, мистецтва України й українського народу з багатьох країн Європи, Америки, Азії, Австралії.

Світ усе більше дізнається про Україну, а Україна, своєю чергою, активно інтегрується у світовий економічний і культурний простір.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягала суть багатовекторності зовнішньої політики України?

2. Як вплинуло на міжнародний імідж України її ядерне роззброєння?

3. Яку позицію займала наша країна щодо СНД?

4. Яке значення мало підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство для України і для Росії?

5. Охарактеризуйте участь України в діяльності ООН. Яке значення це мало для нашої держави?

6. Чи справді рішення про будівництво дамби в напрямку Коси-Тузли прийняв губернатор Краснодарського краю?

7. Які етапи у відносинах «Україна –НАТО» ви можете виділити?

8. Як формувалось культурне співробітництво України із зарубіжними країнами?

9. Яку роль відіграла українська діаспора в підвищенні міжнародного іміджу незалежної України?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг з «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 31 травня 1997 р.

Стаття 3. Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги та суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

2. Міністр закордонних справ К. Грищенко про конфлікт навколо коси Тузла (04.11.2003)

Довіра була порушена тим, що несподівано для нас протягом доволі довгого часу йшло будівництво, яке важко пояснити логічно.

Неможливо жити одночасно в двох вимірах: між співробітництвом в економіці і серйозними розбіжностями в політичних питаннях.

URL: https://www.radiosvoboda.org/a/909360.html

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Чи вносив щось принципово нове (порівнянно з попередніми документами) в українсько-російські відносини цей пункт Договору?

Документ 2.

Чому Міністр закордонних справ України зосереджує увагу на втраті довіри між Україною і Росією?

§ 39. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Згадайте дати і події.

27 березня 1994 р. – проведено вибори до Верховної Ради.

19 липня 1994 р. – новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народові.

16 листопада 1994 р. – Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

Травень 1995 р. – підписано Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою.

11–12 травня 1995 р. – візит до України Президента Сполучених Штатів Америки Білла Клінтона.

Жовтень 1995 р. – Україну прийнято до Ради Європи.

28 червня 1996 р. – Верховна Рада прийняла нову Конституцію України.

Вересень 1996 р. – запровадження нової національної валюти – гривні.

31 травня 1997 р. – Підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією.

29 березня 1998 р. – вибори до Верховної Ради.

14 листопада 1999 р. – Л. Кучма переобраний на посаду Президента України.

Квітень 2000 р. – проведено Всеукраїнський референдум з актуальних питань життя держави.

2000-2001 рр. – Україна – непостійний член Ради Безпеки ООН.

Березень–квітень 2001 р. – «касетний скандал» та політична криза в Україні.

Березень 2002 р. – чергові вибори до Верховної Ради України.

Жовтень 2003 р. – інцидент з островом Тузла в Керченській протоці.

2. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь чи історичне есе на одну із запропонованих тем

1. Порівняльний аналіз проведення економічних реформ в Україні і посткомуністичних країнах Європи.

2. Як відбувся владний транзит української радянської номенклатури на початку 1990-х років?

3. Ядерне роззброєння України та його наслідки для України і світу.

4. Характеристика міжнародних і внутрішньодержавних (українських і російських) чинників, які вплинули на зміст «Договору про дружбу, співробітництво та партнерство» між Україною і Російською Федерацією».

5. Україна в складі СНД.

6. Ідея «Єдиного економічного простору» і Україна.

7. Історичні підстави європейського вибору України.

8. Сучасна Україна – єдність політичних різноманітностей.

9. Роль ЗМІ в житті українського суспільства.

10. Фінансово-промислові групи в економіці і суспільно-політичному житті України.

11. Які товари (і звідки) Україна ввозить, а які (і куди) вивозить?

12. Еміграція і міграція в Україні: причини і наслідки.

13. Колективний портрет українського олігарха.

14. У доповіді на Всеукраїнській нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю (2004 р.) президент Л. Кучма сказав: *«Корупція у соціально-економічному житті неминуче призводить до корупції душі, моралі, породжує двоурушництво і лицемірство»*. Прокоментуйте ці слова.

3. Рекомендована література

1. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слісаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). Київ, 2000.

2. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. Київ, 1998.

3. Литвин В. Україна на межі століть (1991–2000 рр.). Київ, 2000.

4. Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. Київ, 2008.

5. Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945–2000. Київ, 2007.

6. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008.

7. Кульчицький С., Міщенко М. Україна на порозі об'єднаної Європи. Київ, 2018.

8. Плохій С. Загублене царство. Історія «русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків, 2019.

9. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. 2-ге вид. Харків, 2018.

Тема 7.
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (2004-2021 рр.)

§ 40. ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ

Згадайте:

1. Які обставини спричинили в Україні «касетний скандал» і акцію «Україна без Кучми»?

2. Які причини антикучмівської акції «Повстань, Україно!», хто її ініціював і чим вона закінчилася?

3. Яким поняттям можна охарактеризувати владу Л. Кучми – демократія, авторитаризм, олігархія?

1. Президентські вибори 2004 р.

Чергові президентські вибори в Україні мали відбутися восени 2004 р. Підготовка до них тривала довго. Опозиція не висунула єдиного кандидата: компартію представили П. Симоненком, соціалістів – О. Морозом. Але шансів на перемогу в них було мало. Головним претендентом від опозиції розглядався В. Ющенко. Він висунув програму «Десять кроків назустріч людям», пропонуючи глибокі демократичні соціально-економічні і політичні перетворення. Його підтримував блок «Сила народу», який складався з партій, загартованих у політичній боротьбі 2000-2003 років. У В. Ющенка був найвищий серед усіх потенційних кандидатів рейтинг. Ю. Тимошенко свою кандидатуру не висувала: існувала усна домовленість, що після перемоги В. Ющенка вона стане прем'єр-міністром.

Що ж стосується провладного кандидата, то ним довгий час вважався Л. Кучма. Правда, Конституція України передбачала лише два президентські терміни, останній з яких закінчувався 2004 р. Але Конституційний Суд знайшов «підстави», щоб дозволити балотуватися йому і у 2004 р. Проте рейтинг Л. Кучми впав до критичного мінімуму, і йому нічого не залишалось, як відмовитися від спроб втретє зайняти президентську посаду.

18 лютого 2004 р. представники парламентської більшості підписали угоду про створення коаліції для проведення конституційної реформи і висунення єдиного кандидата на майбутніх президентських виборах. Ним став прем'єр-міністр В. Янукович. Щодо Л. Кучми, то він не поспішав у «політичне небуття»: готувався новий варіант конституційної реформи, унаслідок якої повноваження прем'єр-міністра, на посаду якого прицілявся президент, значно розширювалися.

Загальна кількість зареєстрованих кандидатів становила 23, переважна більшість були «технічними». Їхнє головне завдання – дискредитація і зниження рейтингу реальних претендентів.

Л. Кучма ще на початку виборчої кампанії пророкував, що наступні вибори будуть «найбруднішими» за весь період незалежності. Це висловлювання президента, від якого чекали гарантій законності і невтручання влади у виборчий процесс, не додало авторитету ні Л. Кучмі, ні В. Януковичу, і стало додатковим стимулом для мобілізації опозиції. Її представники небезпідставно підозрювали, що «адміністративний ресурс» буде використаний проти головного противника провладного кандидата, і що саме на нього буде вилитий весь «бруд», про який говорив президент. Усі перипетії виборчого марафону тепер розглядалися саме під цим кутом зору.

У виборчій кампанії ідея регіоналізму для Партії регіонів В. Януковича стала своєрідним партійним брендом. Її використали для протиставлення Сходу і, зокрема, Донбасу, який, начебто, «годує» Україну, «бандерівському» Заходу України, який втілювався в особі головного кандидата від опозиції В. Ющенка. І це при тому, що В. Ющенко народився і виріс на Сході України, за 40 км від кордону з Росією.

Кампанія В. Ющенка супроводжувалася багатьма «загадковими» епізодами, які зривали або істотно змінювали плани її організаторів. Найбільшим з цих епізодів було отруєння В. Ющенка, після чого кандидат два тижні лікувався за кордоном.

Перший тур президентських виборів відбувся 31 жовтня. Опитування авторитетних соціологічних служб, які проводилися біля виборчих дільниць (так званий «екзит-пол»), показали істотну перевагу В. Ющенка, але офіційні результати, обнародувані в останній відведений для цього законом термін – 10 листопада, зафіксували майже однакові показники: за В. Ющенка – 39,87 %, за В. Януковича – 39,32 %. Опозиція негайно оголосила про фальсифікацію владою результатів волевиявлення народу і почала готуватися до протестних акцій, якщо в другому турі результати голосування будуть, з її точки зору, сфальсифікованими.

За час між двома турами напруга в суспільстві досягла максимуму: штаби обох кандидатів переконували виборців, що в разі перемоги противника неминуча національна катастрофа. Більше можливостей спілкуватися з виборцями залишалося в «біло-блакитних», менше – у «помаранчевих» (так називали прихильників В. Януковича і В. Ющенка за кольорами їхніх партійних символів).

21 листопада 2004 р. відбувся другий тур президентських виборів. За даними консорціуму соціологічних служб «Національний екзит-пол», за В. Ющенка проголосувало 52,9 % виборців, за В. Януковича – 44,2 %. Але всі чекали на повідомлення Центральної виборчої комісії, зокрема, за даними сервера цієї

установи. Але виявилося, що сервер, який повинен був подавати інформацію в автоматичному режимі, припинив нормальну роботу.

2. Початок Помаранчевої революції

О другій годині ночі 22 листопада В.Ющенко зустрівся в приміщені ЦВК з її головою С. Ківаловим. Після цього у виступі на ТБ кандидат оголосив, що вибори фальсифікуються і закликав громадян до протестів. 22 листопада о 8:15 ранку В. Ющенко заявив про свою перемогу і про масові фальсифікації результатів виборів, які оцінив як державний переворот. Зокрема, виявилося, що на багатьох дільницях Донбасу явка і відсоток прихильників Януковича становив 100% виборців. Після цього майдан Незалежності в центрі Києва почали заповнювати протестувальники. Серед них були представники різних соціальних груп і національностей. Виступи лунали українською і російською мовами. Усі протестували проти несправедливості, владного обману. Через деякий час були поставлені намети і металеві бочки, де палахкотів вогонь. Виставлялися і біотуалети. Стало зрозуміло, що планується довготривала протестна акція.

24 листопада голова ЦВК оголосив офіційні результати виборів: за В. Януковича – 49,46 %, за В. Ющенка – 46,61 %. Президентом проголосили В. Януковича.

Результати виборів не визнали США і Канада, а за ними – провідні європейські держави, але одразу визнав Президент РФ В. Путін, який надіслав В. Януковичу вітання. Політичне напруження в країні зростало. Майдан Незалежності заповнювали мітингувальники, «Майдани» з'являлися в багатьох містах України. У Києві сотні тисяч протестувальників заблокували головні державні установи – Будинок Уряду, президентську адміністрацію, а потім і парламент. Пікет установили навіть біля заміського будинку Л. Кучми в Кончі-Заспі.

Помаранчева революція в Києві

З іншого боку, йшла інтенсивна мобілізація прихильників В. Януковича. До Києва прибічники В. Януковича відряджали цілі ешелони з проплаченими громадянами, які формували в столиці «Антимайдан». За прізвищем одного з таких антимайданівців їх називали «тітушками». Але відчуваючи обмеженість своєї електоральної бази, «синьо-білі» вдалися до шантажу українського суспільства загрозою сепаратизму.

Прихильники В. Януковича

28 листопада 2004 р. у Сєвєродонецьку був організований з'їзд прихильників В. Януковича, який його організатори називали «З'їздом рад усіх рівнів». Представлені там були переважно Донбас і деякі області Лівобережної України, хоча організатори говорили про 15 областей і три тисячі учасників. На цьому збіговиську сепаратистів пролунали заклики до створення Південно-Східної Української автономної республіки, якій противники цієї авантюри одразу дали коротку глузливу назву, яку усі підхопили, – ПіСУАР. Із Москви для участі в з'їзді приїхав мер Лужков, виступ якого вітали з великим піднесенням. У постанові з'їзду викладалася вимога визнати перемогу В. Януковича, і водночас лунала загроза почати процес відокремлення, якщо цього не буде зроблено.

А до Києва вже підтягувалися війська, проти протестувальників готувалися використати зброю. Але в останній момент від цієї ідеї відмовилися. Вистачило виваженості і мудрості не переходити «червону лінію» і почати переговорний процес («круглий стіл»), у якому, крім сторін конфлікту, брали участь міжнародні посередники. На переговорах Л. Кучма відмежувався від позиції В. Януковича, яка загрожувала єдності Української держави.

Одночасно до процесу вирішення конфлікту доєднався парламент і Верховний суд України. 1 грудня Верховна Рада відправила у відставку уряд, а 3 грудня після драматичних дебатів сторін, що транслювалися по телебаченню, Верховний Суд ухвалив: *«Визнати дії Центральної виборчої комісії зі встановлення результатів повторного голосування по виборах Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними»*. Рішенням ЦВК результати другого туру 21 листопада 2004 р. скасовувалися і було ухвалено провести повторне голосування 26 грудня 2004 р.

3. Конституційна реформа і повторне голосування.

Шостого грудня відбувся заключний (третій) «круглий стіл», на якому розглядалися питання про забезпечення виконання ухвал Конституційного Суду. Зокрема, обговорювалися: зміни в Законі про вибори, зміна складу ЦВК, конституційна реформа. Відповідні ухвали повинна була зробити Верховна Рада за поданням Президента.

Суть змін у Законі про вибори полягав у забороні голосувати по відкріпних талонах і голосувати вдома. Опозиція небезпідставно вважала, що саме такі способи голосування призвели до масових фальсифікацій. Затвердження нового складу ЦВК пояснювалося тим, що старий не виконав свого обов'язку зі встановлення результатів голосування.

Нарешті, суть третього питання – про політичну реформу, полягала в перерозподілі влади між Президентом, парламентом і Кабінетом Міністрів таким чином, щоб перетворити Україну з президентсько-парламентської республіки, якою вона була при Л. Кучмі, у парламентсько-президентську. Ініціаторами внесення на обговорення цього питання були О. Мороз, Л. Кучма і В. Янукович.

Віктор Ющенко, Леонід Кучма і Віктор Янукович

У кожного були свої мотиви, але їх об'єднувало прагнення, враховуючи перспективу перемоги В. Ющенка, ослабити президентську владу і посилити повноваження прем'єр-міністра. В. Ющенко не підтримував цієї реформи, але змушений був погодитися на неї, щоб відкрити шлях до повторного голосування, яке приводило його до президентства. Щоправда, йому вдалося відтермінувати на рік набуття чинності закону і залишити за президентом вагоміші повноваження.

Спікер парламенту В. Литвин запропонував голосувати всі три закони «пакетом», тобто одночасно. Юридичний шлях для повторного голосування був відкритий.

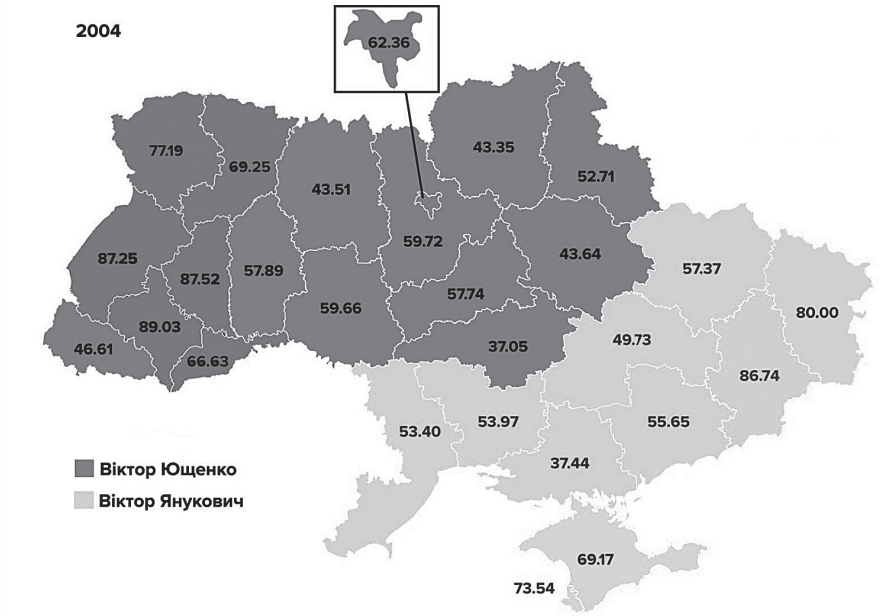

Остаточні підсумки президентських виборів 2004 р.

При повторному голосуванні перемогу здобув В. Ющенко. Він одержав 51,99 % голосів, а В. Янукович – 44,2%. 23 січня 2005 р. у Верховній Раді України та на майдані Незалежності В. Ющенко склав присягу Президента України.

Привертає увагу факт: українці здійснили Помаранчеву революцію в умовах відносного економічного піднесення, характерного для останніх років правління Л. Кучми. Це означає, що вони віддали перевагу свободі і незалежності, а не ілюзорній «стабільності» в умовах авторитарного олігархічного правління, перспективою якого була втрата незалежності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому в опозиції до влади Кучми-Януковича, крім націонал-демократів, опинилися комуністи і соціалісти?

2. У чому полягає принципова відмінність передвиборчих програм провладної політичної сили, комуністів, соціалістів і блоку «Сила народу»?

3. Які нові гасла і прийоми використовували прихильники В. Януковича в передвиборчій кампанії проти В. Ющенка?

4. Охарактеризуйте результати першого туру президентських виборів.

5. Чому прибічники В. Януковича пішли на відверту фальсифікацію результатів другого туру виборів?

6. Що означає термін «адміністративний ресурс» і в чому він виявлявся у 2004 р.?

7. Як сформувався протестний Майдан, і які гасла об'єднали його учасників?

8. Як вдалося уникнути збройного протистояння на «помаранчевому» Майдані?

9. Чому для вирішення конфлікту довелося залучати представників іноземних держав і міжнародних організацій?

10. Як було урегульовано громадянський конфлікт в Україні наприкінці 2004 р.? У чому полягав компроміс між «помаранчевими» і «синьо-білими»?

ДОКУМЕНТИ

1. Чи справді Донбас «годував» Україну?

Уявлення багатьох місцевих мешканців про цей край *(Донбас. – Авт.)* відштовхувалося від віри в те, що завдяки економічній могутності він «годує» Україну, а це дає його висуванцям «природне право» бути її правителями. Таке переконання було міфом. Хоча місцеві виробничі потужності продовжували бути важливими для національної економіки, Донбас вносив менше коштів до державного бюджету, ніж Київ. На противагу старим галузям промисловості на Донбасі, на іншому кінці країни, у Львові та Харкові, інтелектуальному центрі українського сходу, стрімко зростала роль інформаційних технологій. Особливий податковий режим на Донбасі, відшкодування ПДВ, пільговий розподіл приватизованого майна та державних тендерів радше сприяли олігархам у придбанні ними європейської нерухомості, аніж у збільшенні внеску місцевої промисловості до державного бюджету України.

Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ, 2018. С. 28.

2. Анекдот від Гордона

Янукович на следуючий день после выборов:

– Алло, жена! Можешь меня поздравить! Я победил на выборах!

Жена радостно:

– Ой, честно?

– Слушай, ну хоть ты бы меня не подкалывала!

URL: https://gordonua.com/specprojects/anekdot.html

3. Із виступів 28 листопада 2004 р. на з'їзді прихильників В. Януковича в Сєвєродонецьку

Ю. Лужков задав тон і промовці змагалися з ним у радикальності формулювань:

1) губернатор Одеської області Сергій Гриневецький*: «Киев гнилой, он сдался и в нем властвует гетманщина»;*

2) губернатор Донецької області Анатолий Близнюк: «*Сергею Кивалову и Владимиру Литвину надо собрать собрание и приводить Януковича к присяге»;*

3) голова Донецької обласної ради Борис Колесніков: «*Надо создать федеративную юго-восточную республику в столице в Харькове»;*

4) губернатор Харківської області Євген Кушнарьов: «*Мы не навязываем Галичине свой образ жизни, но не позволим Галичине учить нас*».

Кульчицький С. Помаранчева революція. Київ, 2005. С. 216.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Як вплинуло на події в Україні хибне уявлення жителів Донбасу, що цей регіон «годує Україну»?

Документ 2.

Прокоментуйте анекдот.

Документ 3.

Які основні мотиви проявлялися у виступах учасників зборів у Сєвєродонецьку?

§ 41. ПОЛІТИКА ПОМАРАНЧЕВИХ СИЛ

Згадайте:

1. Що спричинило Помаранчеву революцію, і що стало приводом до неї?

2. Як вплинули на урегулювання конфлікту в Україні іноземні посередники?

3. Яке значення для розвитку України мала перемога Помаранчевої революції?

1. Віктор Ющенко – Президент України

Прийшовши до влади в результаті перемоги Помаранчевої революції, Віктор Ющенко заради збереження миру і спокою в Україні відмовився від значної частини президентських повноважень, якими користувався його попередник. Однак у межах звужених Конституцією можливостей, за п'ять років президентства він зробив для України багато. Головним напрямом його діяльності було гарантування прав і свобод громадян, підтримання демократичного, європейського вектора розвитку України, заданого революцією.

Президент В. Ющенко забезпечив проведення усіх чесних виборів, які відбувалися в Україні за його каденції, не допускаючи використання «адміністративного ресурсу». Уряди України часів його президентства очолювали представники різних політичних сил. Він протистояв спробам узурпації влади з боку політичних сил, які представляли меншість українського суспільства.

Президент В. Ющенко не зловживав повноваженнями і завжди дотримувався принципу верховенства закону. Він створив Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. За його каденції відбулося зниження рівня злочинності в Україні.

Президент Віктор Ющенко складає присягу

Протягом усього президентського терміну Віктор Ющенко послідовно відстоював свободу слова в Україні. За часів Ющенка в Україні була вільна преса, без "темників" і цензури, однак зберегти ЗМІ від впливу олігархів не вдалося.

Президент В. Ющенко активно протидіяв корупції і жорстко реагував на всі її прояви. Зокрема, він домігся найуспішнішої антикорупційної реформи в історії України – упровадження зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), яке звело до мінімуму можливості для зловживань в освітній сфері. Показник контролю корупції за часів Президента Ющенка підвищився.

Одним із важливих напрямів гуманітарної політики президента було забезпечення допомоги сім'ям при народженні дітей і боротьба з дитячою безпритульністю. Зокрема, вона передбачала забезпечення надання допомоги кожній дитині, яка залишилася без догляду, дієвий захист прав дітей, зокрема дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. 1 грудня 2007 року на зустрічі Президента України Віктора Ющенка з представниками бізнесу та влади започатковано проєкт «Зігрій любов'ю дитину» – благодійництво на підтримку багатодітних родин. Проєкт спрямовано на вирішення найболючіших проблем багатодітних сімей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ініціативу президента щодо благодійної допомоги багатодітним родинам підтримав великий бізнес. 2008-й рік Віктор Ющенко оголосив Роком усиновлення.

Політика Ющенка була спрямована на збагачення та розвиток культури і духовності українського суспільства, збереження традицій. Вона передбачала сприяння формуванню національної ідентичності, консолідації та розвитку української нації, її історичної пам'яті, утвердженню поваги в суспільстві до національних та релігійних традицій і культурного надбання.

За активної участі В. Ющенка 1 травня 2006 р. був створений Український інститут національної пам'яті – спеціально уповноважений центральний

Музей Голодомору (Київ)

орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу.

28 листопада 2006 року Верховна Рада України прийняла внесений Президентом законопроєкт «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні». Голодомор визнано геноцидом українського народу. У всіх областях України розгорнулося наукове дослідження Голодомору, результатом якого стала 22-томна Книга пам'яті, видана 2008 р. Президент В. Ющенко зробив багато для міжнародно-правового визнання Голодомору як геноциду українського народу.

У січні 2009 року президент Ющенко видав Указ щодо розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні. У січні 2010 року він підписав Указ «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті».

Багато уваги під час свого президентства Віктор Ющенко приділяв відновленню історичної пам'яті українців та відродженню пам'яток, пов'язаних з історією козацтва. У січні 2009 року з нагоди Дня Соборності України В. Ющенко відкрив Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська слава». З ініціативи президента Ющенка в Батурині реставровано палац Кирила Розумовського. 17 жовтня 2009 року президент Ющенко в Чигирині відкрив відбудовану резиденцію Богдана Хмельницького. Того ж дня, під час урочистостей, присвячених створенню Української козацької держави, В. Ющенко заявив: «*Мені приємно, що нація нарешті дізналася про справжню мету визвольної війни Богдана Хмельницького, про перемогу Виговського під Конотопом, про гетьмана Івана Мазепу, про Пилипа Орлика, про Українську і Західно-Українську народні республіки, про державу гетьмана Скоропадського, про Голодомор, про сталінські репресії, про подвиги Української повстанської армії*».

Чигирин. Резиденція Богдана Хмельницького

10 січня 2010 року президент Ющенко присвоїв провіднику ОУН Степану Бандері звання Героя України (посмертно).

П'ятиріччя президентства Віктора Ющенка характеризується намаганнями втілити положення статті 10 Конституції України про всебічний розвиток і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України. На момент завершення його каденції понад 80 відсотків учнів загальноосвітніх шкіл і студентів вищих навчальних закладів навчалися українською мовою. Запроваджувався український дубляж фільмів, започаткувалася робота над квотами для української мови на радіо та телебаченні.

Президент Ющенко проводив незалежну зовнішню політику. У серпні 2008 року, під час російсько-грузинської війни, він організував поїздку голів п'яти європейських держав до Тбілісі, врятувавши Грузію від російської окупації.

Президент Ющенко чітко назвав євроатлантичну інтеграцію головним зовнішньополітичним пріоритетом України. Саме за президента Ющенка виконано велику підготовчу роботу до Угоди про Асоціацію між Україною і Європейським Союзом, закладено основи для майбутнього членства України в НАТО і ЄС.

Водночас, у діяльності В. Ющенка виявлялася непослідовність, суперечливість і, значною мірою, декларативність. Це було пов'язано з особливостями характеру самого президента, складною внутрішньополітичною ситуацією і міжнародною обстановкою, а також і поглядами оточення В. Ющенка, до якого потрапляли випадкові особи, далекі від ідеалів Помаранчевої революції.

2. Перше прем'єрство Ю. Тимошенко

Юлія Тимошенко була одним із лідерів Помаранчевої команди. Уже 30 грудня 2004 р., ще до інавгурації В. Ющенка, коли політична ситуація в країні все ще залишалася складною, вона відвідала Донецьк. Цей візит був сприйнятий як спроба «помаранчевих» послабити напругу, яка склалася на Донбасі після поразки В. Януковича. Візитерка зустрілася з місцевими бізнесменами і політиками, виступила на донецькому телебаченні. В ефірі Ю. Тимошенко підкреслила винятково важливу роль Донбасу для економічного відродження України. Вона спростувала інформацію, що начебто колись пропонувала відокремити Донбас колючим дротом чи загорнути бульдозером. Тимошенко запропонувала показати ці кадри, якщо вони існують у природі, але журналісти не змогли цього зробити.

Саме Ю. Тимошенко, яка під час виборів входила до коаліції «Сила народу», стала першим прем'єр-міністром у часи президенства В.Ющенка. На своєму першому засіданні уряд прийняв програму діяльності під назвою «Назустріч людям». Вона складалася з 6 розділів: «Віра», «Справедливість», «Життя», «Гармонія», «Безпека», «Світ».

Діяльність уряду запам'яталася низкою важливих соціально-гуманітарних і політичних ініціатив.

Із перших днів уряду довелося здійснювати масштабні соціальні виплати, на які не вистачало коштів. Відповідно до гасла передвиборчої кампанії – «*Багатий поділиться з бідними*», – вирішили взяти в тих, у кого кошти були. Податок з підприємств почали збирати «авансом», у рахунок наступного року. Додаткові виплати призначалися малозабезпеченим верствам населення, які використали їх для закупівлі харчів і товарів першої необхідності. Але, як наслідок, зросли ціни і підвищилася інфляція.

Узагалі, політика Ю. Тимошенко була спрямована на обмеження великого бізнесу, контроль над цінами, спробами переглянути наслідки кучмівської корупційної «прихватизації». Але замість економічних важелів впливу на економічну ситуацію прем'єр-міністр схилялася до управління в ручному режимі. Наводилися різні дані про кількість підприємств, які планувалося повернути державі, а згодом перепродати – від 30 до 3000. Але реально державі було повернуто контроль лише над гігантом металургії – комбінатом «Криворіжсталь». Частині суспільства це сподобалося – але приватний капітал і зарубіжні інвестори панікували. Ділитися з бідними багаті в такий спосіб відмовлялися. Реприватизацію було згорнуто.

Згорталася і ділова активність. Це негативно відбилося на економічних показниках. Уже у 2005 р. істотно загальмувався розвиток економіки. Серед 28 країн Європи і Азії, які переживали постсоціалістичну ринкову трансформацію, Україна за темпами росту ВВП була у 2004 р. на першому місці (12,1 %), а у 2005 р. – на передостанньому (2,7%).

Зліва направо – Секретар РНБО Петро Порошенко, Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко, Президент Віктор Ющенко. 2005 р.

Це було додатковим чинником загострення відносин між нею і В. Ющенком, у якого були інші, суто ліберальні погляди на економічну політику.

Виявилися невдалими і спроби боротьби з корупцією, яка особливо занепокоїла суспільство. Натомість, корупція, викорінення якої вимагало суспільство, почала проникати до оточення В. Ющенка. Саме це стало причиною першого скандалу в адміністрації президента, який спалахнув на початку вересня 2005 р. Одна частина президентської команди звинуватила іншу у створенні в оточенні В. Ющенка ситуації «тотальної корупції». Тимошенко стала на бік критиків і 8 вересня була відправлена у відставку. Далі відбувалося проведення низки перестановок у президентскому оточенні. Після цього «помаранчева» коаліція почала розпадатися. І хоча Ю. Тимошенко не пішла в опозицію, вона стала серйозним опонентом В. Ющенка.

4. Парламентські вибори 2006 р.

Юрій Єхануров

Новим прем'єр-міністром став Ю. Єхануров, який прагнув вести з В. Ющенком узгоджену політику, хоча це не забезпечило ні економічної, ні політичної стабільності. Сварки в оточенні президента, непослідовність у кадровій політиці, відсутність помітних змін на краще призвели до швидкого падіння авторитету нової влади. Особливо яскраво це продемонстрували парламентські вибори 2006 р.

Уперше вибори проводилися за пропорційною (партійною) системою. Очікувалося, що це зменшить можливості застосування адмінресурсу (бо не буде так званих «незалежних» мажоритарників, на яких, зазвичай, «тиснула», або яких «підбирала» влада). Але з'явилися інші ризики. Виборець, голосуючи за обрану партію, знав лише вузьке коло її лідерів і не мав уявлення про весь список – конкретних депутатів, яких приведе лідер до парламенту. А саме «прохідні» місця в списках стали предметом інтенсивних торгів під час передвиборчої кампанії.

Колишній «помаранчевий» табір був розколотий. Пропрезидентські сили виступали в складі блоку «Наша Україна». Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) спекулював гаслом: «*Хороший президент – погане оточення*».

На виборах до Верховної Ради, які відбулися 26 березня 2006 р., перемогла Партія регіонів. Вона завоювала відносну більшість – 32,1 % голосів. На другому місці виявився Блок Юлії Тимошенко – 22,3 %. Блок «Наша Україна» опи-

нився на третьому місці з 14 % голосів. За соціалістів голосували 5,7 % виборців , а за комуністів 3,7 % – найнижчий результат за роки незалежності.

Після підрахунку голосів БЮТ, «Наша Україна» і Соцпартія уклали угоду про створення в новому парламенті демократичної коаліції. На звичний для себе пост голови Верховної Ради претендував О. Мороз – лідер найменшої в коаліції Соціалістичної партії. Ю. Тимошенко заявила, що вважає цілком обґрунтованим для себе претендувати на пост прем'єр-міністра в коаліційному уряді. Почалися тривалі і виснажливі переговори, під час яких з'явилися нові претенденти на ці посади з табору президента. Урешті-решт, політичні опоненти скористалися ситуацією, і після залаштункових переговорів була досягнута домовленість про створення так званої «антикризової коаліції», яка включала «Партію Регіонів», соціалістів і комуністів. На посаду голови Верховної Ради було проведено О. Мороза, а прем'єр-міністром став регіонал В. Янукович. БЮТ і «Наша Україна» стали в опозицію до парламентскої більшості і уряду В. Януковича.

5. Вибори до Верховної Ради 2007 р. і друге прем'єрство Ю. Тимошенко

Отримавши контроль над парламентом і урядом, «антикризова коаліція» розгорнула активну діяльність, спрямовану на створення у Верховній Раді конституційної більшості в 300 голосів, щоб відібрати у В. Ющенка можливості блокувати рішення парламенту. Це можна було зробити за рахунок «перебіжчиків» з «Нашої України» і БЮТ. Такі наміри, що втілювалися в конкретні дії,

викликали гостру реакцію президента, внаслідок чого після кількох невдалих спроб парламент було розпущено і оголошено нові вибори.

Позачергові вибори до Верховної Ради відбулися 30 вересня 2007 р. Прохідний бар'єр 3 % подолали Партія регіонів – 34,4 % голосів виборців, Блок Юлії Тимошенко – 30,7 %, президентський блок «Наша Україна – «Народна самооборона» (НУНС) – 14,15 %, Комуністична партія – 5,4 % і Блок Литвина – 4,0 %. Була утворена коаліція БЮТ і НУНС.

Головою Верховної Ради 4 грудня 2007 р. був обраний депутат від фракції «Наша Україна – Народна Самооборона», у недалекому минулому міністр закордонних справ України А. Яценюк. Після довгих коливань 6 грудня 2007 р. президент змушений був внести кандидатуру Ю. Тимошенко на посаду прем'єр-міністра України. У парламенті з другої спроби за неї проголосувало 226 депутатів.

Юлія Тимошенко

Але виробити спільну політичну лінію двом «помаранчевими» лідерам не вдалося і цього разу. Конфлікт між ними то стихав, то спалахував знову. З уряду поступово витіснялися міністри, які працювали за квотою президента. У 2008 р. союз БЮТ і НУНС фактично розпався. Легітимна парламентська більшість зникла, хоча юридично розпад не було оформлено. Тому-то Ю. Тимошенко у відставку не пішла. При владі вона утрималася внаслідок приєднання до коаліції групи В. Литвина, який 9 грудня 2008 р. після відставки А. Яценюка зайняв посаду голови Верховної Ради.

До певної міри, економічні труднощі в Україні були спричинені погіршенням відносин із Росією, влада якої сприйняла поразку В. Януковича і перемогу Помаранчевої революції як загрозу своїм намірам зміцнювати контроль над пострадянськими республіками. Вкотре виявилося прагнення Росії розглядати економічні відносини з Україною через політичну призму. Особливо загострилися стосунки між двома державами у нафтогазотранспортній сфері. У 2006 р. було зірвано продовження угоди про постачання газу з Туркменістану, половину ціни за який Україна сплачувала своїми товарами і участю в багатомільярдних інвестиційних проєктах у цій країні. Залишившись на газовому ринку сам на сам з Росією, Україна не змогла домогтися вигідних для себе умов постачання газу і використання своєї газотранспортної системи для його транзиту в Європу. Шантажуючи Україну, Росія ще в часи Л. Кучми пропонувала на базі українських газо-

гонів створити газотранспортний консорціум у складі двох країн. Потім з'явився проєкт міжнародного тристороннього консорціуму: Україна, Росія і Європа. Усі проєкти були невигідними, і тому Україна їх відхилила. У цих умовах Росія почала розробляти свої проєкти постачання газу сусіднім країнам в обхід України.

Політичні противники почали звинувачувати Ю. Тимошенко в невигідних умовах закупівель російського газу. Підставою для цього став газовий контракт з Росією 2009 р., коли ціна на російський природний газ зросла зі 130 доларів за 1 тис. куб. метрів у 2007 р. до 230 дол. у 2009 р. У цих угодах закріплено принцип *«бери або плати»*, що передбачав штрафи для української сторони в разі недобору російського газу щодо обсягу, зазначеного в контракті.

У цих складних умовах змінювалися зовнішньоекономічні зв'язки. 16 травня 2008 р. Україна набула повноправного членства в СОТ (Світовій організації торгівлі). Участь у цій організації є практично обов'язковою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство. На країни СОТ припадає 96% світової торгівлі.

6. Фінансово-економічна криза 2008 р.

Авторитет помаранчевих політичних сил залежав від економічного становища населення України. На початку 2008 р. уряд України почав за рахунок іноземних запозичень компенсовувати вкладникам Держбанку СРСР частину втрат, яких вони зазнали під час розпаду Радянського Союзу. Ці виплати увійшли в історію під назвою «Юліна тисяча». Усього було виплачено близько 5 млрд гривень, що становило 700 млн доларів.

Час для цієї акції був обраний невдало. У 2008 р. у світі почалася фінансово-економічна криза. Розпочавшись з банкрутства великих фінансових установ у США, вона швидко розрослась у глобальну кризу, що призвела до краху великих банків та значного падіння вартості акцій та товарів по всьому світові. Досить швидко криза докотилася до України, охопивши спочатку банківську сферу. Почалася паніка. Населення масово знімало з рахунків свої вклади. Інші припинили виплачувати кредити. Це одразу ж відбилося на стані виробництва. За рік (січень 2008 – січень 2009 рр.) відбувся його обвальний спад у промисловості, який становив 34,1 %. Особливо постраждали експортноорієнтовані підприємства металургійної і хімічної промисловості. Це спричинило затримки з виплатами заробітної плати. Найбільшою була сума заборгованості в економічно розвинутих Донецькій і Харківській областях. За цей час кількість зареєстрованих безробітних в Україні зросла з 662 тис. чол. до 844,9 тис. Різко скоротилися податкові надходження до бюджету. Як наслідок, виплата пенсій, стипендій та інших платежів пільговим категоріям населення виявилася під загрозою. Одночасно зростали ціни, зокрема і на товари повсякденного попиту, що негайно відчули мільйони громадян України.

Криза охопила більшість країн світу, але Україна виявилася серед тих, хто постраждав найбільше. Уряд шукав можливості послабити негативний вплив кризи на працівників ключових галузей промисловості. Проявом цього був, зокрема, Закон України «Про підвищення престижності шахтарської праці», прийнятий Верховною Радою в грудні 2008 р., який позитивно зустріли в Донбасі. Але такі заходи не збільшували надходження до бюджету. Для подолання кризи уряд Ю. Тимошенко звернувся за невідкладною допомогою до Міжнародного валютного фонду (МВФ) і одержав її. Крім нових зовнішніх запозичень, регулювання банківської сфери та ін., уряд змушений був проводити низку непопулярних заходів для внутрішньої економії, зокрема, скорочувати кількість держслужбовців, зменшувати виплати пільговим категоріям населення, заморожувати зарплату в бюджетній сфері, підвищувати ціни на природний газ та решту житлово-комунальних послуг (при відповідних виплатах малозабезпеченим категоріям неселення), підвищувати пенсійний вік тощо.

Подоланню кризи заважали конфлікти у владному середовищі, зокрема постійні публічні дискусії між Президентом і Прем'єр-міністром. Вони негативно вплинули на суспільство і призводили до падіння рейтингу обох – і В. Ющенка, і Ю. Тимошенко.

7. «Другий з'їзд рад» в Сєвєродонецьку і консолідація антиукраїнських сил

Помилками помаранчевих політиків скористалися противники з олігархічного і проросійсько-комуністичного середовища. На передній план висунулася Партія регіонів, у хвості якої плелися близькі до неї партійні структури, що були в опозиції до В. Ющенка і Ю. Тимошенко та орієнтувалися на Москву. Яскравим проявом їхніх намірів стала масова акція 1 березня 2008 р. в Сєвєродонецьку, яку організатори, підкреслюючи її спорідненість із збіговиськом сепаратистів у Сєвєродонецьку 2004 р., назвали «Другим з'їздом рад». Зібралося понад 3,5 тис. осіб, серед яких 156 депутатів Верховної Ради. Але цього разу про розкол України відкрито не говорили. Своє правжнє обличчя ідеологи розколу України приховували під маскою борців із «*системними порушеннями інтересів російськомовного населення*», проти «*агресивного блоку НАТО*», «*за історичну правду і проти фальсифікації історії України*» тощо. Пам'ятаючи уроки Помаранчевої революції 2004 р., вони заявляли навіть про свою прихильність до ідеї територіальної єдності України. Але персональний склад учасників і зміст їхніх виступів (жодного українською мовою) давали чітку відповідь на питання, про яку Україну вони мріють.

Так, до Сєвєродонецька прибув К. Затулін – перший заступник голови комітету Держдуми РФ із зв'язків із країнами СНД і справ співвітчизників за кордоном, член вищого керівництва партії «Единая Россия», керівної в РФ. Свого

Зїзд в Сєвєродонецьку. Комуністи і регіонали разом

часу за антиукраїнські висловлювання МЗС України оголосив його персоною «нон-грата». Однак у Сєвєродонецьку К. Затуліна сприймали за свого. При появі його на трибуні делегати разом підвелися, скандуючи: «*Россия! Россия! Россия!*». До аудиторії цей громадянин іноземної держави звернувся зі словами: «*Дорогие соотечественники!*». Зам'яталися також його слова: «*Мы, конечно, уважаем суверенитет Украины, но от этого не перестаем считать Луганщину и Северодонецк своей родиной*». Ніхто з делегатів не протестував: усі сприйняли ці слова як заклик до єднання з Росією.

Зближення з Росією усі розуміли як дистанціювання від Європи, тому з великим інтересом заслухали виступ запорізького делегата В'ячеслава Богуслаєва «Об экономических и общественно-политических последствиях вступления Украины в НАТО». Цей депутат Верховної Ради від Партії регіонів і співвласник запорізького авіапідприємства «Мотор-Січ», пов'язаного з обслуговуванням російського воєнно-промислового комплексу, закликав припинити орієнтуватися на Європу і йти на подальше зближення з Росією.

Не всі делегати з'їзду розуміли, що орієнтація на Росію веде до втрати незалежності України. Але про це добре знали організатори з'їзду і їхні московські покровителі. У квітні 2005 р., невдовзі після Помаранчевої революції, у зверненні до Федеральних Зборів РФ В. Путін назвав розпад Радянського Союзу найбільшою геополітичною катастрофою XX століття. Цю тезу підхопили всі російські політики, зокрема й ті, що приїхали до Сєвєродонецька. Звинувачувати в цьому звикли західні держави і, начебто, підкуплених ними російських лібералів. Звідси і антизахідна риторика у виступах гостей з Москви, а також одурманених «*русским миром*» делегатів з'їзду.

У розпаді СРСР і небажанні зближатися з Росією Москва звинувачувала й керівництво України. На зовнішньополітичній арені керівництво РФ прагнуло дискредитувати її, називаючи «державою, яка не відбулася» або «неспроможною державою» (англ. – «failed state»). Зокрема, В. Путін у розмові з Президентом США, яка відбулася під час Бухарестського саміту НАТО 4 квітня 2008 р. (через місяць після з'їзду сепаратистів в Сєвєродонецьку), сказав: «*Ти ж розумієш, Джордже, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її території – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!*». У такому дусі він та інші російські політики висловлювався неодноразово.

У російського керівництва визрівав і план на майбутнє, який, на його переконання, мав виправити цю «помилку історії», якою вважався розпад СРСР. Напередодні 2007 р. у виступі перед інтелігенцією Санкт-Петербурга В. Путін висунув концепцію «русского мира», «*який може і повинен об'єднувати усіх, кому любе російське слово і російська культура, де б вони не жили, в Росії чи за її межами*». Президент говорив про мову і культуру, але його тлумачі були відвертіші. Вони розшифрували поняття «русский мир», доповнивши його термінами «*російський субетнос*», «*російський геополітичний і культурний простір*», який окреслював межі претензій Росії на весь пострадянський простір, до якого входила й Україна.

Про всі ці настрої в російському політикумі добре знали організатори з'їзду у Сєвєродонецьку, і, звичайно, заїжджі московські гості, але ніхто в залі навіть не прокоментував їх. Це сприймалося як мовчазна згода з геополітичними претензіями Росії на Україну.

Отже, Сєвєродонецький з'їзд 2008 р. став демонстрацією політичної платформи антиукраїнських сил перед президентськими виборами, які очікувалися на жовтень 2010 р., і водночас – яскравим свідченням орієнтації цих сил на Росію.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які зміни у владі відбулися після обрання В. Ющенка Президентом України?

2. Що вдалося зробити на посаді Президента В. Ющенку, а що – ні?

3. Охарактеризуйте діяльність першого уряду Ю. Тимошенко.

4. Яка причина конфліктів у помаранчевому таборі?

5. Охарактеризуйте результати парламентських виборів 2006 р.

6. Чим було викликане проведення позачергових виборів до Верховної Ради 2007 р.?

7. Які зміни відбулися у владних структурах України під впливом парламентських виборів 2007 р.?

8. Які причини і наслідки конфлікту між В. Ющенком і Ю. Тимошенко?

9. Про які процеси в суспільстві свідчило скликання «Другого з'їзду рад» у Сєвєродонецьку?

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. 15 цитат Віктора Ющенка до його 65-річчя

Як рядовий солдат я робив усе для того, щоб ця нація, щоб ця країна, щоб ця держава відбулася. Я не ховався за солодкі тематики, я не творив популізм. Політика, яку я проводив, – це формування стратегії розвитку нації і держави, це та компонента стратегічної політики і того курсу, який визначається не на рік і не на п'ять років, це формування тої тотожності, якою сильна будь-яка нація.

URL: https://www.radiosvoboda.org/a/jushchenko-15-cytat/29785749.html

2. Німецький і вітчизняний експерти про політику прем'єр-міністра Ю. Тимошенко у 2005 р.

Німецький консультант з питань економічних реформ в Україні Ларс Хандріх:

– Стиль ее правительства был революционным… Это отразилось на том, как она одним махом ликвидировала свободные экономические зоны и множество налоговых льгот для отдельных компаний. …Столь же революционной Тимошенко была и в своей социальной политике, поскольку обещала всем счастливую жизнь.

Однако сначала необходимо приобрести некое благосостояние, которое затем можно перераспределить в обществе. Тимошенко же увеличивала пенсии и зарплаты непосредственно из госбюджета, что в конечном итоге приводило к росту налогового давления на предпринимателей.

Директор українського Міжнародного інституту приватизації, управління власністю і інвестицій Олександр Рябченко:

– «Зацикленность» правительства Тимошенко на перераспределении собственности окончательно отпугнула инвесторов. В результате в августе, перед ее отставкой, на Украине впервые за последние пять лет был зафиксирован спад экономического развития.

URL: https://www.dw.com/ru/обещания-ющенко-и-ошибки-тимошенко/a-1784411

3. Український дослідник С. Дацюк про суть теорії «русского мира».

«Русский мир» в историческом плане это концепция вранья, громоздящего-

ся на более раннее вранье, и постоянно генерирующая поэтому комплекс исторической неполноценности и агрессии – особенно по отношению к Украине. Россия как бы мстит в настоящем времени Украине за то, что не она, а именно Киевская Русь выбрала погибель вместо рабства; за то, что сама вынуждена была создавать свое государство, не преодолевая рабскую покорность, а придумывая сомнительные героические сражения.

Именно поэтому влияние писаной в России истории на историческую память россиян является уникальным. Историческая память русского народа постоянно переписывается, редактируется, изменяется и откровенно перевирается. В этом смысле историческая память как основа исторической идентичности «русского мира» постоянно меняется в угоду политической конъюнктуре.

URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53858ffc966fc

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документи 1.

Дайте узагальнюючу оцінку політиці В. Ющенка з урахуванням наведених документів і матеріалів підручника.

Документ 2.

Дайте відповідь, чи була у Ю. Тимошенко можливість у післяреволюційний період проводити іншу економічну і соціальну політику?

Документ 3.

У чому суть ідеології «русского мира»? Як вплинула ця ідеологія на формування зовнішньої політики сучасної Росії, зокрема, її відносини з Україною?

§ 42. ПОЛІТИЧНИЙ РЕВАНШ ПАРТІЇ РЕГІОНІВ

Згадайте:

1. Чим була викликана конституційна реформа 2004 р. і який її зміст?

2. У чому полягала суть суперечностей між В. Ющенком і Ю. Тимошенко ?

3. Яку політичну альтернативу політичному курсу В. Ющенка пропонували регіонали і комуністи?

1. Президентські вибори 2010 р. і поразка помаранчевого табору.

За Конституцією України президент обирається терміном на п'ять років, тому чергові вибори спочатку були призначені на 25 жовтня 2009 р., але цю

дату оскаржив В. Ющенко в Конституційному Суді. Після цього Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 р. – дата інавгурації В. Ющенка у 2005 р.

Усього було зареєстровано 18 кандидатів, зокрема чинний президент В. Ющенко, лідер опозиції В. Янукович, прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, голова Верховної Ради В. Литвин, лідер комуністів П. Симоненко, лідер партії «Сильна Україна» С. Тігіпко, лідер партії «Фронт змін» А. Яценюк.

Як і раніше, були задіяні технічні кандидати. Новинкою кампанії була участь у виборах самовисуванця із Західної України з екзотичним прізвищем (яке кандидат взяв на час виборів) – *Противсіх Василь Васильович.* Це був політтехнологічний прийом вибочого штабу В. Януковича, спрямований на деморалізацію прихильників В. Ющенка і Ю. Тимошенко в центральних і західних областях держави.

Як і в минулі роки, було багато «чорного піару», спрямованого на те, щоб зменшити електоральну базу опонента, чи вивести його з рівноваги.

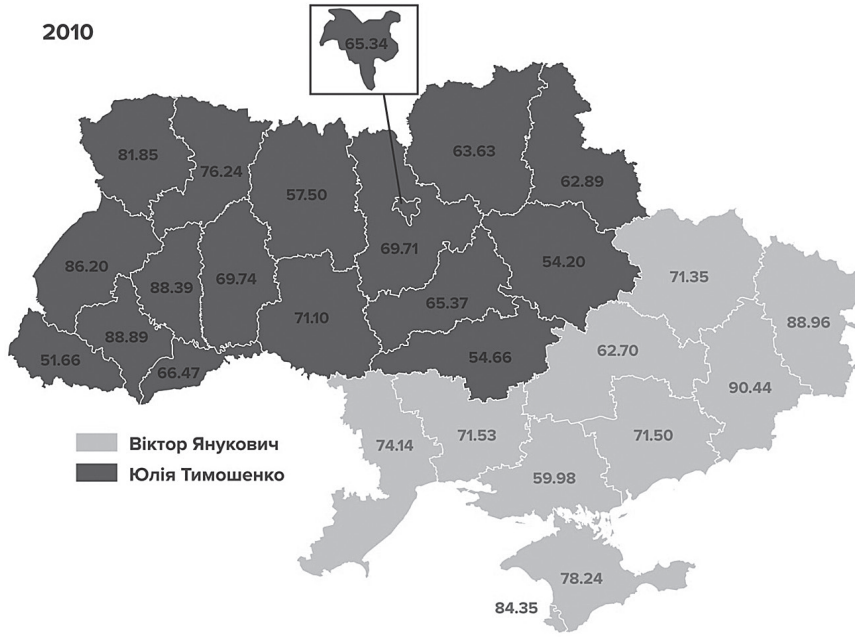

Головна боротьба, як і передбачалося, йшла між В. Януковичем і Ю. Тимошенко. Цілком очікувано після першого туру з боротьби вибув президент В. Ющенко, який за п'ять років розгубив свою популярність і не мав шансу на перемогу.

Другий тур відбувся 7 лютого 2010 р. Більшість одержав В. Янукович – 48,95%, Ю. Тимошенко – 45.47%. Проти обох кандидатів проголосувало 4,36% виборців. Визнаних недійсними виборчих бюлетенів – 1,19%. Отже, Янукович одержав менше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Такого не було в жодній попередній президенській виборчій кампанії незалежної України.

2. Початок формування диктатури В. Януковича

Після перемоги В. Януковича на президентських прем'єр-міністром деякий час залишалася Ю. Тимошенко, за якою була мінімальна парламентська більшість і великі конституційні повноваження. Прибічники Ю. Тимошенко сподівалися, що так триватиме до наступних виборів до Верховної Ради. Але, використовуючи різноманітні прийоми, зокрема шантаж, погрози і елементарний підкуп, регіонали швидко перетягнули на свій бік частину депутатів. Як наслідок, змінилося співвідношення сил у Верховній Раді. 2 березня 2010 р. спікер парламенту В. Литвин оголосив про припинення діяльності парламентської коаліції, до якої входили Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУНС) і Блок Литвина. Сформувалася нова парламентська більшість, до якої увійшли регіонали, комуністи, Блок Литвина, а також частина депутатів-перебіжчиків із НУНС і БЮТ.

Включення перебіжчиків до нової коаліції виявилося непростою справою. Існуючий регламент забороняв переходити окремим депутатам з однієї фракції до іншої, вважаючи це зрадою виборців, які голосували за конкретного депутата як представника певного політичного табору. Щоб узаконити такі переходи, регіонали ініціювали зміни в Законі про регламент. Це відбулося за сприяння спікера В. Литвина і відкрило дорогу для легалізації перебіжчиків, серед яких виявилося і багато колишніх помаранчевих.

3 березня 2010 р. Верховна Рада за допомогою перебіжчиків прийняла резолюцію про недовіру уряду Ю. Тимошенко. Тоді ж за поданням президента В. Януковича затвердили нового прем'єр-міністра. Ним став член Партії регіонів М. Азаров, росіянин, який будучи з 1994 р. на держслужбі в Україні, так і не вивчив української мови.

До складу уряду увійшли представники головних фінансово-промислових груп України, зокрема її східних і південних областей. Економічно і політично вони були тісно пов'язані з Росією. На чільних місцях у владі були переважно вихідці з Донбасу. Як виявилося, більшість керівників силових відомств України за часів режиму Януковича, включно з міністрами оборони, керівниками розвідки, внутрішніх військ, СБУ тощо, були російськими агентами і працювали, шкодячи інтересам України. Правоохоронні органи перетворилися на слухняне знаряддя в руках

Микола Азаров

Януковича, за допомогою якого він розправлявся з політичними противниками. Зокрема, широкого розголосу і хвилю протестів в Україні і за кордоном викликало ув'язнення Ю. Тимошенко і міністра внутрішніх справ у «помаранчевому» уряді Ю. Луценка.

Наступним маніпулятивним рішенням, яке Партія регіонів нав'язала українському суспільству, було розширення повноважень президента В. Януковича. Обґрунтовувалося це необхідністю усунення *розбалансованості гілок влади*, яке породжувало конфлікти між президентом, прем'єр-міністром і парламентом, негативні наслідки яких Україна бачила в роки президентства В. Ющенка. За поданням 242 депутатів Верховної Ради Конституційний Суд восени 2010 р. розглянув питання про політичну реформу 2004 р., унаслідок якої Президент позбавлявся низки важливих повноважень, але був урегульований конфлікт між «помаранчевими» і «біло-синіми» і вдалося уникнути кровопролиття. Конституційний Суд не розглядав питання в констекті критичних революційних подій, а зосередився на *процедурі ухвалення рішення*, визнавши її незаконною. На підставі такого формально-юридичного підходу Суд скасував саме рішення. Частина членів Конституційного Суду голосувала під сильним тиском, про інших суддів говорили, що їх підкупили. Отже, чинною була визнана Конституція України 1996 р. У руках президента В. Януковича знову, як і за часів Л. Кучми, зосереджувалися величезні повноваження. Серед головних – право формувати склад всіх міністерств і відомств, звільняти весь уряд, призначати Генерального прокурора тощо.

Але скасування політичної реформи після президентських виборів створило ще одну юридичну колізію. Зокрема, постало питання про легітимність В. Януковича, якого як президента обирали за Конституцією у версії 2004 р. Виходить, Конституційний Суд незаконно передав Януковичу значно ширші повноваження, ніж ті, з якими він був обраний. Але це питання так і не стало предметом серйозної юридичної експертизи. На відміну від свого попередника, В. Янукович не переймався питаннями правового обґрунтування своїх дій. Коли він став президентом, ліквідував створену В. Ющенком Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Пізніше обставини, пов'язані з цим рішенням Конституційного суду, будуть оцінені як факт узурпації влади В. Януковичем, а судді даватимуть пояснення правоохоронним органам.

31 жовтня 2010 р. відбулися вибори до місцевих рад і вибори сільських, селищних і міських голів. Ці вибори контролювала «біло-синя» влада з численними порушеннями. Регіонали, комуністи та їхні прибічники перемогли в більшості областей України, за винятком західних. Україна одержала місцеву владу на п'ять наступних років.

Вибори до Верховної Ради відбулися 28 жовтня 2012 р. Розстановку сил у її складі ілюструє рисунок.

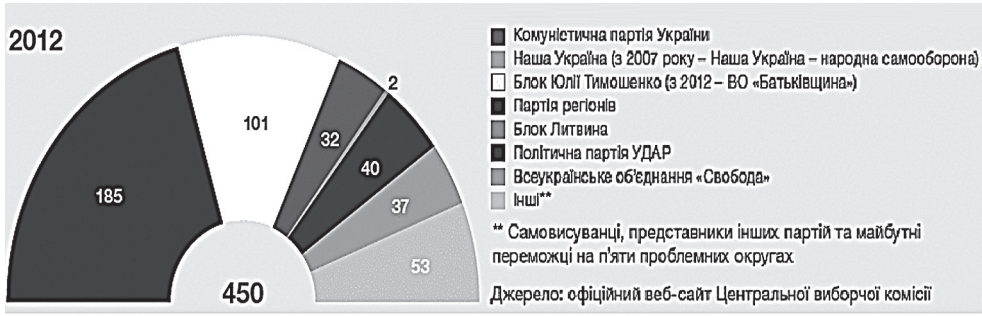

Ці вибори остаточно закріпили домінування регіоналів та їхніх прибічників в парламенті.

3. Нова влада і криміналізація економіки

Якщо у рік приходу Януковича до влади економіка за інерцією ще зростала, то у 2012 р. зростання зупинилося, а з 2013 р. почалося її падіння. На момент обрання Януковича державний зовнішній борг становив 24,3 млрд доларів, а в березні 2014 р. – уже 36,9 млрд доларів.

Це був результат тієї економічної політики, яку впроваджував режим В. Януковича. Користуючись владними важелями, представники «біло-синьої» влади, ігноруючи закони і моральні норми, встановлювали повний контроль над економікою і використовували її для власного збагачення.

У роки правління В. Януковича в Україні говорили про *феномен «Сім'ї»* – найближчого оточення президента, яке відігравало провідну роль у житті країни та функціонуванні влади. За оцінками авторитетних експертів, кримінальна «сім'я» Януковича тільки в енергетичній сфері і державних закупівлях щороку незаконно привласнювала щонайменше 10 млрд доларів.

Резиденція Віктора Януковича «Межигір'я», яка раніше вважалася державною власністю, стала символом майже королівського способу життя президента. Статки В. Януковича ілюструє рисунок.

Ті, хто не був пов'язаний з найближчим оточенням Януковича, не мали шансів досягти успіху. Беззаконня загрожувало фактично кожній людині. Для осіб, не пов'язаних з владою та великими грішми, майже не було можливостей добитися правосуддя. Правоохоронні органи зрослися з криміналом, їхньою ключовою метою став захист інтересів можновладців. Злочинність у країні зростала. Корупція, крадіжки державного та громадського майна стали способом існування влади. У роки президенства Януковича на хабарі і незаконні виплати припадала майже половина обігу бізнесу. Середній «відкат» від держзакупівель становив 30%. Під час розмитнення товарів тільки 50% плати надходило до бюджету, решту готівкою віддавали певним особам за «допомогу». При цьому шансів відмовитися від неї практично не було. Інший напрям корупції – перевезення

контрабанди для окремих фірм без оплати розмитнення. За оцінками роботодавців, корупційний ринок на митниці 2013 р. становив понад 40 млрд грн.

За світовим індексом сприйняття корупції «Transparency International» Україна у 2013 році опинилася на 144-му місці у світі серед 178 держав – після Нігерії та Папуа Нової Гвінеї. 18,9% громадян України визнали, що давали хабарі. 77,6% громадян України визнали, що хабарі давати «необхідно».

Будь-які прояви незадоволення і критику влада переслідувала. Підсумовуючи результати правління Януковича, німецьке видання «Ді вельт» 31 січня 2014 р. повідомляло: *«Саме за Януковича небувалих висот досягли кумівство, хабарництво, аморальність і жорстокість, яка легко переходить у насильство проти будь-яких інакодумців»*. Підстав для такої оцінки було достатньо.

4. Антиукраїнська політика пам'яті В. Януковича.

Гуманітарна політика президента В. Ющенка мала чітко виражений проукраїнський характер, і за це гостро критикувалася Москвою, а в Україні – регіоналами і комуністами. Влада В. Януковича була, у своїй основі, проросійською і антиукраїнською. Уже в день інавгурації з сайту Президента України зникла інформація про оцінку Голодомору 1932–1933 р. в Україні як про геноцид українського народу. Про відмову від такої оцінки, яка була зафіксована в Законі України, прийнятому з ініціативи В. Ющенка, новий Президент неодноразово

наголошував у своїх виступах в Україні і за –рубежем. Цю позицію обстоював і новий міністр освіти і науки України Д. Табачник – радикальний проросійський політик. Він запам'ятався антиукраїнськими і навіть ксенофобськими висловлюваннями. Зокрема, істориків, які досліджували Голодомор, Табачник презирливо називав «голодоморцями», а їхню наукову школу «голодоморською». Деякі ЗМІ його навіть називали «нацистом».

9 грудня 2010 р. було ліквідовано Український інститут національної пам'яті (УІНП), який був створений як «спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу». Очолюваний свого часу академіком І. Юхновським, він зробив багато для відновлення історичної пам'яті українського народу. За В. Януковича, залишивши за УІНП стару назву, його статус і функції кардинально змінили. УІНП став науково-дослідною бюджетною установою при Кабінеті Міністрів України. Заклад очолив комуніст, який зорієнтував його роботу в проросійському напрямі.

Істотні зміни відбулися в освітній сфері. У 2010 р. були внесені значні корективи в реформу загальноосвітньої школи. З ініціативи Міністерства освіти і науки Україна відмовилася від 12-річної загальноосвітньої школи, перейти до якої готувалися ще з 2000 року. По суті, це була відмова від європейського вектору розвитку освіти, який передбачав поступове входження в європейський освітній процес, і переорієнтацію на російську систему освіти.

Міністр Д. Табачник, історик за базовою освітою, підхопив російську ідею про створення «спільного російсько-українського підручника» з історії. Цю ідею російська сторона прагнула нав'язати Україні ще в часи президенства Л. Кучми. Тоді вона зустріла опір українських істориків і вчительської громадськості, і від неї відмовилися. Після перемоги В. Януковича про неї згадали і справа досягла рівня конкретних домовленостей. У травні 2010 р. ЗМІ повідомили про домовленість між міністрами освіти РФ і України про створення спільного навчального посібника для вчителів історії України і Росії. Міністр Д. Табачник заявив, що посібник охоплюватиме події на території України і Росії від стародавніх часів і до XXI століття і буде виданий до кінця 2010 р. Але справа почала затягуватися. Виявилося, що провідні українські історики під різними приводами відмовлялися від реалізації московського проєкту – примусити українських дітей дивитися на власне минуле чужими очима. Спільний російсько-український навчальний посібник з історії так і не був написаний.

Зате Міністерством освіти і науки були внесені зміни до шкільних програм з історії, які в багатьох випадках повертали радянські оцінки і нейтралізовували національну спрямованість. На підставі цих програм потім видали нові підручники з історії України.

5. Зовнішньополітична переорієнтація на Росію

Режим В. Януковича змінив вектор зовнішньої політики України, надавши йому відверто проросійського характеру. За ініціативи нового президента із законодавства прибрали згадку про прагнення України інтегруватись до НАТО та додали норму про позаблоковий статус України. Щоб заспокоїти суспільство, було оголошено, що Україна співпрацюватиме з НАТО, але без зміни статусу – позаблокової країни, а Міністерство закордонних справ порадило українцям на кілька років взагалі забути про цю організацію. Отже, не маючи твердих гарантів міжнародної безпеки, перебуваючи між НАТО, з одного боку, і Росією з її союзниками, з іншого, Україна опинилася у «сірій зоні» – досить небезпечному міжнародному становищі. Водночас, був цілком очевидний її дрейф у бік Росії. 21 квітня 2010 р. Президент України В. Янукович і Президент Росії Д. Медвєдєв на зустрічі в Харкові підписали угоду, ратифіковану українським парламентом з грубим порушенням регламенту, про продовження терміну перебування Чорноморського флоту в Севастополі ще на 25 років. Корекція ставлення України до перспективи вступу в НАТО означала істотну зміну її зовнішньої політики.

17 травня 2010 р. під час візиту президента РФ Д. Медвєдєва до Києва на рівні міністрів закордонних справ України і Росії була підписана угода про демаркацію українсько-російського державного кордону. 8 липня ця угода була ратифікована Верховною Радою. Що ж стосується питань Керченської протоки і острова Коса Тузла, то їхній статус доручено визначити спільній українсько-російській комісії.

Великою загрозою для України стала ідея втягнути державу до Митного та Євразійського союзів, створених Росією. Керівництво Росії прагнуло відновити імперію і потребувало для цього ресурсів України – матеріальних і трудових. Російське керівництво підтримувало перебування злодіїв при владі в Україні, оскільки це виснажувало життєві сили України, здешевлювало українські підприємства, уможливлювало спільне розкрадання українських активів. Росія прагнула позбавити Україну перспектив нормального розвитку за зразком європейських держав.

Свою відверто проросійську зовнішню політику режим В. Януковича прагнув урівноважити завдяки відносинам з Європейським Союзом (ЄС). Президент сподівався на визнання на Заході та підтримку виборців в Україні, які прагнули європейських стандартів життя та захисту людських прав. Проявом цієї політики могла стати Угода про асоціацію України з ЄС, що передбачала співпрацю у проведенні реформ, в енергетиці, захисті прав людини, встановленні безвізового режиму з ЄС тощо. Асоціація з ЄС була інструментом оновлення країни та давала надію на розвиток. Складовою частиною Асоціації з ЄС була Угода про зону вільної торгівлі. Цією угодою передбачалося, що 97% найменувань всіх українських товарів мали експортуватися до ЄС без мит.

Зменшення митних зборів для українських товарів на ринку ЄС мало відбутися вже в перший рік дії Угоди. Натомість мита для європейських товарів в Україні мали знижуватися поступово, упродовж 4 років. Отже, Україна отримувала можливість наростити продаж своїх товарів до ЄС, продовжуючи при цьому стягувати мита до своєї скарбниці з європейських товарів. Ринок ЄС, який відкривався для українських виробників, є найбільшим у світі (він охоплює 18% світової економіки і удесятеро більший за російський).

Підписаня угоди про асоціацію України з ЄС планувалося на саміті «Східного партнерства» ЄС у столиці Литви – Вільнюсі, запланованому на 18 листопада 2013 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте президентську виборчу кампанію 2010 р. Чому в ній переміг В. Янукович?

2. Як була переформатована влада в Україні після перемоги на президентських виборах В. Януковича 2010 р. і після виборів до Верховної Ради 2012 р.?

3. Чи є підстави називати зміни в системі влади в Україні на початку президенства В. Януковича державним переворотом і установленням тоталітарного режиму? Відповідь обґрунтуйте.

4. Які наслідки економічної політики В. Януковича? Які прояви корупції зафіксовані за часів президентства В. Януковича?

5. Які зміни в гуманітарній сфері України відбулися в період правління В. Януковича?

6. Яку мету мали ініціатори створення спільного для України і Росії шкільного підручника з історії?

7. Які зміни в зовнішній політиці України відбулися у 2010-2013 рр.?

8. Яку мету мала Росія, прагнучи втягнути Україну в Митний і Євразійський Союзи?

9. Чому всупереч своїй проросійській політиці режим В. Януковича підтримував в суспільстві ілюзію курсу на асоціалію з Європейським Союзом?

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. «В Україні зараз тоталітаризм»
(Із виступу В. Ющенка на радіо Свобода» 29 квітня 2010 р.).

Президент України 2005-2010 років Віктор Ющенко заявляє, що зараз в Україні «тоталітарна модель» управління.

«Зараз в руках однієї особи перебуває три інститути: парламентська більшість, уряд і, власне кажучи, офіс на Банковій», – сказав Ющенко у четвер в ефірі Радіо Свобода.

За його словами, курс Президента Віктора Януковича полягає в тому, щоб

«зробити Україну привілейованою територією, або зоною впливу Росії».

URL: https://www.radiosvoboda.org/a/2028330.html

2. В. Ющенко про відмову В. Януковича визнати Голодомор 1932-1933 р. геноцидом українського народу

Віктор Ющенко заявив, що Президент Віктор Янукович допустився цілої низки «політичних, етичних та державницьких помилок», висловивши у Парламентській асамблеї Ради Європи переконання, що «Голодомор не був геноцидом» проти українського народу. Цим Президент України, на думку Віктора Ющенка, пішов всупереч знанням та переконанням тих громадян, чиї роди пережили Голодомор, а це не сприяє об'єднанню України.

URL: https://www.radiosvoboda.org/a/2028330.html

3. Зі статті Лани Самофалової «Гуманітарна політика: що тепер буде з мовою, нами і вірою» про міністра освіти України часів В. Януковича (16.08.19)

Дмитро Табачник**,** найяскравіший лобіст руского міра та російської мови. Жоден віце-прем'єр до нього чи після нього не оголошувався інтелігенцією ворогом української культури (за те, що ввів ПДВ на українські книжки), жоден міністр не збирав такої кількості вимог про відставку із формулюванням за системну антиукраїнську діяльність. То він виступав із ініціативою скорочення викладання української мови та літератури, то обвинувачував лідерів УПА, то казав про «історично обґрунтований комплекс неповноцінності» галичан, які не мають нічого спільного з народом «великої України». Також він обґрунтовує «своє право на опір антинародній, антиукраїнській владі» тим, що «у боротьбі між римо-уніатсько-галицьким і російсько-православним етносами території останнього зазнали політичної та ідеологічної експансії галичан».

URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/ 2761679 gumanitarna-politika-so-teper-bude-z-movouvirou-i-ne-lise-z-nimi.html

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

1. Наскільки точно оцінював В. Ющенко суть режиму В. Янувовича?

Документ 2.

1. Які «політичні, етичні та державницькі помилки» В. Януковича мав на увазі В. Ющенко? Чому серед цих помилок він особливо виділяє питання про Голодомор 1932–1933 рр.?

Документ 3.

1. Дайте політичну і морально-етичну характеристику діяльності Д. Табачника.

§ 43. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Які прояви корупції були поширені в період президентства В. Януковича, і як вони оцінювалися в суспільстві?

2. На які соціальні групи спирався режим В. Януковича?

3. До яких наслідків для України вела зовнішня і внутрішня політика В. Януковича?

1. «Євромайдан» і початок Революції гідності

21 листопада 2013 р., за кілька днів до саміту «Східного партнерства» ЄС в столиці Литви Вільнюсі, де мала бути підписана угода про асоціацію України з ЄС, уряд України відмовитися від її підписання. Це відбулося після раптового візиту Януковича до Москви і його зустрічі з Путіним, хоча упродовж кількох років сам Янукович і його урядовці доводили вигідність асоціації з ЄС для України. Рішення про відмову шокувало суспільство. Усі попередні уряди заявляли про європейську інтеграцію України. Чимало українців згоджувалися терпіти корумповану і недолугу владу В. Януковича в обмін на сподівання, хай і поступової, але еволюції в майбутньому. Тепер ця надія зникала.

Крім того, відмова від Асоціації з ЄС сприймалася багатьма українцями як загроза самому існуванню України, адже стала очевидною повна залежність В. Януковича і його оточення від Росії. Чимало людей усвідомлювали, що підкорення України Росії може означати відновлення фізичного знищення і геноциду українського народу, як це було у XX столітті.

Усе це і спричинило масовий виступ народу, який переріс у революцію.

Початок Революції гідності

Почалося все 21 листопада 2013 р., коли кілька журналістів вийшли на Майдан Незалежності в Києві та поширили в соціальних мережах заклик до всіх небайдужих приєднатися. На Майдані того вечора зібралося півтори тисячі осіб, переважно журналісти та молодь, першими до протестувальників долучилися студенти. Перший мітинг на Європейській площі в центрі столиці виявився найбільш масовим за останні кілька років – понад 100 тисяч учасників. Спочатку протестувальники вимагали лише підписання Угоди з ЄС, через що акцію було названо «Євромайданом». Крім вимог євроінтеграції, популярним було гасло *«Схід і Захід разом!»*. Виступи багатьох учасників закінчувалися закликом *«Слава Україні!»*, на що лунала відповідь: *«Героям слава!»*. Із часом з'явилося ще радикальніше гасло з відповіддю: *«Слава нації! – Смерть ворогам!»*.

Протест підтримала парламентська і позапарламентська опозиція. Серед спікерів Євромайдану виділялися О. Турчинов, А. Яценюк, В. Кличко, О. Тягнибок.

Хоча Євромайдан не було заборонено судом, 29 листопада вночі загони міліції «Беркут» напали на студентів, що залишилися на Майдані. Молодих людей били кийками, переслідували на вулицях, добивали ногами. Майже сто осіб було поранено. Частина євромайданівців знайшли прихисток у Михайлівському монастирі.

Країна була шокована небаченою в Україні розправою й тим, що жертвами стала переважно молодь, яка щиро прагнула добра для своєї країни. Уже 30 листопада кількість мітингарів у Києві сягнула, за різними даними, від кількасот тисяч до півтора мільйона осіб. Люди вимагали розслідувати побиття студентів. Влада прагнула збити масовість протесту, залякати людей та виправдати репресії. Увечері кількадесят молодиків імітували напад на охорону Адміністрації Президента, а згодом розчинилися в натовпі та серед самих правоохоронців. У відповідь спеціальні силові підрозділи жорстоко побили та заарештували багатьох не причетних до протесту мітингувальників. Але це не залякало протестувальників. Мирний опір тривав, і його центром став майдан Незалежності, який перетворився в наметове містечко. У наметах мешкали люди, що з'їжджалися зі всієї країни і вимагали покарання винних у побиттях та відновлення європейського шляху України.

2. Радикалізація громадянського протистояння

Після того, як стало зрозуміло, що за нападами на мирних громадян стоїть Янукович та його міністри, з'явилася вимога відставки уряду та президента. Майже всі найбільш відомі та авторитетні в країні митці, вчені, громадські діячі висловлювали зі сцени Майдану підтримку вимогам громадян. Режим виявився ізольованим від власного суспільства. У центрі столиці утворився осередок на зразок знаменитої Запорізької Січі. На Майдані було заборонено спиртні

напої, а їжу та лікування безкоштовно всім надавали волонтери. Мільйони людей по всій країні жертвували кошти та необхідні речі для мітингарів. Упродовж місяців протестувальники не вчинили на Майдані жодних правопорушень, попри те, що через Майдан за цей час пройшло кілька мільйонів людей.

Практично одразу влада перейшла до терору і в столиці, і в регіонах. Активістів били, заарештовували, звільняли з роботи. У нападах на протестувальників брали участь «тітушки» – наймані бандити, названі так за прізвищем одного з нападників. Майдани утворилися в усіх областях України. Проти влади організувався Автомайдан – колони активістів-протестувальників на власних автомобілях пікетували приміщення судів та прокуратур, навідувалися до резиденції Януковича в Межигір'ї, пікетували маєтки прибічників режиму, відвозили поранених та доставляли допомогу на Майдан. Натомість, режим вирішив створити на противагу Євромайдану – «Антимайдан», аби імітувати широку громадську підтримку влади. Але підтримки, яку мав режим у суспільстві, було замало для того, щоб його захищали безкоштовно. Влада звозила громадян на «Антимайдан» за гроші або під примусом. Міліція та організатори часто забороняли учасникам «Антимайдану» вільно виходити в місто. Росія вбачала в Євромайдані загрозу для маріонеткового режиму Януковича, здатну зірвати плани Кремля з остаточного підкорення України. Крім того, російське керівництво боялося, що приклад українців у боротьбі за свободу і проти корупції виявиться привабливим для самих росіян.

Янукович на зустрічі із західними дипломатами заявив, що влада не застосовуватиме силу проти мирних зібрань. Однак в ніч проти 11 грудня 2013 р. силові підрозділи з трьох сторін напали на Євромайдан. Дзвони Михайлівського собору закликали киян на Майдан. Тієї ночі автомобілісти й таксисти безкоштовно підвозили киян в центр столиці. Лише уранці напад силовиків було відбито.

Після спроб штурму Майдан почав перетворюватися на своєрідну фортецю, оточену барикадами. Тим часом влада стягнула до Києва тисячі «тітушок», які для дестабілізації та виправдання репресій підпалювали автомобілі, знищували майно, жорстоко били перехожих. Міліція практично не розслідувала ці злочини. У відповідь кияни створювали загони для патрулювання міста і захисту майна. Упійманих «тітушок» змушували привселюдно каятися у скоєних злочинах. У багатьох країнах протестувальники нерідко трощать вітрини, грабують магазини, а влада перешкоджає цьому. У Києві тієї зими все було навпаки – влада сама організовувала напади на законослухняних громадян та їхнє майно.

Для оборони від нападів міліції та «тітушок» було створено Самооборону Майдану з числа громадян-добровольців. Її склад невдовзі розрісся до 40 сотень, чисельністю до 150 осіб у кожній. Сотні на Майдані виконували різні види діяльності – від господарчої до медичної. Одна із сотень складалася із ве-

теранів війни в Афганістані, до іншої належали лише жінки. Найбільше сотень займалося власне захистом Майдану та охороною порядку.

Завдяки Євромайдану в суспільстві зникав страх. Режим шукав засоби відновити його. 16 січня 2014 року Верховна Рада ухвалила так звані *«диктаторські»* закони, названі ще «розстрільними». Каральні приписи цих законів списані з деспотичного російського репресивного законодавства, але зроблені ще суворішими. Тепер під «екстремізм» можна було підвести будь-яку громадсько-політичну чи правозахисну діяльність. Влада ухвалила рішення роздавати бойову зброю не лише працівникам міліції, суддям, прокурорам, але й їхнім родичам.

Ухвалення «диктаторських» законів. 16 січня 2014 р.

Янукович підписав ці «закони» і лише активізував хвилю протесту. 19 січня протестувальники вирушили до Верховної Ради вимагати скасування репресивних законів. Проте вулиця Михайла Грушевського на шляху до парламенту, яка доти була вільною для проходу, виявилася заблокованою бійцями «Беркута» та внутрішніх військ. Вони застосували до мітингарів травматичну зброю, світло-шумові й травматичні гранати, водомети тощо. Мітингарі відповідали «коктейлями Молотова» та підпалювали автомобільні шини, аби «беркутівці» не могли влучно стріляти.

3. Апогей протистояння. Небесна сотня

Протистояння на вулиці Грушевського досягнуло найбільшого напруження 22 січня, коли бойовими кулями було вбито трьох осіб – українця вірменського походження Сергія Нігояна, етнічного білоруса Михайла Жизневського та українця Романа Сеника. Злочин було здійснено у День Соборності, одразу

після заяв міністрів Януковича про законність використання проти демонстрантів бойових набоїв.

Ухвалення «диктаторських законів» і, особливо, убивства демонстрантів вивели конфлікт з мирного русла. Настрої мітингарів різко радикалізувалися. Проте лідери парламентської опозиції, які вели перемовини з Януковичем, будь-що домагалися мирного рішення. 29 січня після переговорів між Януковичем та лідерами опозиційних партій уряд Азарова було відправлено у відставку. Янукович намагався виграти час, сподіваючись, що Майдан «видихнеться». Натомість найвищі російські чиновники публічно закликали Януковича до негайного силового придушення протестів. До Києва прибули агенти російських спецслужб, які координували плани знищення Майдану, з Росії літаками надходила вибухівка і боєприпаси. За спеціальним планом операції «Бумеранг» понад 22 тис. бійців спецпідрозділів мали знищити Майдан.

18 лютого тисячі мітингувальників рушили до будівлі Верховної Ради на вулиці Михайла Грушевського з вимогою повернути Конституцію 2004 року, аби зменшити незаконно привласнені права Януковича, та покарати винних у побиттях та вбивствах. Під час раптового нападу «Беркута» й «тітушок» на демонстрантів було вбито й поранено десятки людей. Увечері спецпідрозділи почали штурм Майдану з використанням світло-шумових та газових гранат, вогнепальної зброї та бронетранспортерів. Правоохоронці зумисне підпалили Будинок Профспілок, де розташовувався штаб Майдану, та наметове містечко. Майданівці відбивалися від спецпідрозділів камінням та «коктейлями Молотова». Безперервний штурм Майдану тривав 17 годин. Іноді здавалося, що нападники ось-ось переможуть. Проте вранці, у вирішальний момент, зі Львова і Тернополя прибуло підкріплення.

Апогей протистояння

20 лютого зранку снайпери відкрили вогонь і по майданівцях, і по деяких правоохоронцях. «Беркут» почав відступати, а влада оголосила про евакуацію Верховної Ради і Кабінету Міністрів. Російська газета «Комсомольська правда» навіть встигла опублікувати матеріал про те, що демонстранти вже спалили Верховну Раду. Але провокація не вдалася: Майдан не пішов нищити Верховну Раду. Однак нечисленні групи майданівців рушили по вул. Інститутській услід за відступаючим «Беркутом», де їх чекала засідка і кулі снайперів та автоматників. Кадри розстрілів беззбройних людей, прикритих хіба що дерев'яними чи алюмінієвими щитами та пластиковими касками, облетіли увесь світ. Майданівці витягали з-під куль загиблих і поранених друзів та незнайомців.

Протягом 18-20 лютого загалом загинули 77 євромайданівців, понад 700 зазнали поранень. А за весь час Революції постраждали 3,5 тисяч мирних громадян, понад сто, яких назвали «Небесною сотнею», було вбито або загинули від ран. У цих боях майже беззбройних майданівців із добре навченими, екіпірованими і озброєними представниками режиму загинуло декілька «беркутівців».

4. Крах режиму В. Януковича і формування тимчасових органів влади

Після кривавого розстрілу Майдану від режиму Януковича відвернулися навіть його прихильники. Це відбилося на настроях депутатів Верховної Ради, які почали дистанціюватися від регіоналів. Формувалася нова більшість. Увечері 20 лютого Верховна Рада 236 голосами (при необхідних 226) засудила насильство, що призвело до загибелі мирних громадян, заборонила використання зброї силовими підрозділами та зобов'язала їх повернутися до місць розташування. Наступного дня на переговорах з опозицією за участі міністрів закордонних справ Німеччини, Польщі та Франції Янукович згодився упродовж

Втеча В. Януковича з Києва. 22 лютого 2014 р.

48 годин обмежити права президента, повернувши редакцію конституції, яка діяла на момент його обрання, та не пізніше грудня 2014 р. провести дострокові президентські вибори.

Того ж вечора В. Янукович утік з Києва, порушивши щойно укладені домовленості й не підписавши змін до Конституції. Повтікали до Росії та Білорусії його поплічники: Міністр оборони П. Лєбедєв (котрий мав російське громадянство); Голова СБУ О. Якименко, Міністр внутрішніх справ В. Захарченко; Командувач Внутрішніх військ МВС С. Щуляк. Саботував накази керівництва тодішній командувач Військово-Морських Сил Збройних сил України Ю. Ільїн, який у лютому 2014 р. був призначений Януковичем Начальником Генштабу ЗС України. Ті ж з верхівки Партіїї регіонів, хто лишився, почали зрікатися Януковича і всіляко звинувачувати його в убивствах, крадіжках, корупції та деспотизмі. Янукович від'їжджав поспіхом, залишивши у своїй резиденції в Межигір'ї безліч коштовностей та документів із записами про отримані хабарі. Але багато йому вдалося вивезти.

Залишивши Київ, В. Янукович спочатку попрямував до Харкова, який планувалося перетворити на контрреволюційний центр. Там зібралися його прихильники – так званий «З'їзд депутатів усіх рівнів Південно-Східних областей України, АК Крим і Севастополя».

22 лютого 2014 р. Харків. З'їзд регіоналів.

Але невдовзі, побачивши своїх деморалізованих однодумців, він утік до Криму, звідки був вивезений російськими спецслужбами до Росії. Незабаром Кремль почав використовувати заяви Януковича для виправдання агресії проти України. Першого березня 2014 року, перебуваючи на російській території, він звернувся до Путіна з листом: *«У країні панують хаос та анархія, життя,*

безпека і права людей, особливо на південному сході та в Криму, – під загрозою. Під впливом західних країн здійснюється відкритий терор і насильство, люди переслідуються за політичними та мовними ознаками. У зв'язку з цим звертаюся до Президента Росії В. В. Путіна з проханням використати Збройні Сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України».

Олександр Турчинов

Після втечі Януковича центром прийняття політичних рішень стала Верховна Рада. Її голова – донецький регіонал В. Рибак – подав у відставку. Негайно почалося формування перехідної, тимчасової влади. *Новим головою Верховної Ради обрали О. Турчинова.* Одночасно Верховна Рада 23 лютого 2014 р. конституційною більшістю народних депутатів визнала, що В. Янукович *самоусунувся з посади Президента України.* Відновила дію Конституції у редакції 2004 р., яка обмежувала права Президента. Виконання обов'язків президента України відповідно до Конституції було покладено на голову Верховної Ради *О. Турчинова.*

Наприкінці лютого 2014 р. була сформована нова парламентська більшість. Її основу склали «Батьківщина», «УДАР», «Свобода», до яких приєдналися депутати, які вийшли з фракції Партії регіонів. Був сформований *новий уряд на чолі з А. Яценюком.* До складу уряду увійшла низка активістів Євромайдану. Склад уряду оголошувався зі сцени Євромайдану. Нова українська влада була визнана світовою спільнотою. Провідні країни світу, за винятком Росії, визнали в. о. Президента України і нового прем'єр-міністра як легітимну українську владу. Із кінця лютого–квітня 2014 р. відбулися зміни голів місцевих державних адміністрацій, високопосадовців центральних органів державної влади. У багатьох місцевих радах сформувалися нові депутатські більшості, зокрема за рахунок масового виходу депутатів із фракцій Партії регіонів.

У подіях Євромайдану в Києві брали участь 5% населення країни, в інших містах і селах – 6%, ще 9% населення допомагали мітингувальникам харчами, речами, грішми тощо. Майдан характеризувався колосальним масштабом. За даними українських соціологів кожен п'ятий дорослий громадянин України, або майже 10 мільйонів, безпосередньо чи опосередковано брали участь у подіях Майдану.

Головним наслідком Революції Гідності була ліквідація режиму Януковича і відвернення безпосередньої загрози знищення незалежності України.

На Майдані формувалася багатоетнічна українська політична нація, заснована на патріотизмові, народній гідності й волі до справедливості. Традиційні поділи в суспільстві – етнічний, мовний, регіональний тощо – втрачали сенс. Основний розподіл на Майдані проходив через питання моралі і гідності, зокрема згоди чи незгоди з правом режиму знущатися з громади й зневажати громадян.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які передумови спричинили в Україні Революцію гідності, а що стало приводом до її початку?

2. Які форми боротьби з режимом В. Януковича використовували його противники?

3. Чому події осені 2013 – зими 2014 рр. називають Євромайданом і Революцією гідності?

4. Які соціальні групи, партії і громадські об'єднання були організаторами Євромайдану?

5. Як розвивалися події в Києві, і яку тактику застосовували євромайданівці і владні сили на різних етапах протистояння?

6. Охарактеризуйте регіональний, соціальний, національний і партійний склад «Небесної сотні».

7. Які події свідчили про крах режиму В. Януковича?

8. Охарактеризуйте основні наслідки Революції гідності.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. Євромайдан очима Артемія Троїцького, музичного критика (Росія), 17 грудня 2013 р.

…Майдан – це така реальна народна містерія. Нічого схожого ніколи не було у Москві – я в житті нічого такого не бачив. Цього нема не лише в Росії, цього нема взагалі, я думаю, ніде у світі. Тобто я не знаю, як це все відбувається, скажімо, у Таїланді, або як це було в Єгипті. Думаю, там це було по-іншому. Там якось все це було шумно, агресивно. А тут просто такий могутній монолітний народ.

URL: https://don.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/13/2015_metodichka_reviluciya_gidnosti_4.pdf

2. Генерал міліції М. Каплій: «Як підбирали і тренували «тітушок». (7 лютого 2014 р.)

Над підготовкою «тітушок» влада працювала кілька останніх років. Для «тітушок» створили спеціальні тренувальні бази. Керують загонами офіцери

міліції. У випадку виникнення критичної ситуації міліція їх прикриває. Спеціально підбирають вірних режимові людей. Платить влада. На пенсії і зарплати грошей немає, а на бандитів завжди знайдуться».

URL: https://don.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/13/2015_metodichka_reviluciya_gidnosti_4.pdf

3. Оцінка французьким філософом Б. Анрі-Леві учасників Євромайдану. (5 березня 2014 р.).

Українці практично голіруч змусили відступити «Беркут», з гідною великих народів холоднокровністю завдали історичної поразки тиранії, і тому не просто європейці, а кращі з європейців, європейці не тільки з історії, а й за пролитою кров'ю.

URL: https://don.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/13/2015_metodichka_reviluciya_gidnosti_4.pdf

4. **Михайло Винницький. Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності (Львів : Видавництво Старого Лева, 2021).**

Життєвий шлях української Революції Гідності загалом відтворює описаний в суспільствознавчій літературі шлях інших «величних» революцій. Відповідно, за аналогією із процесами, які відбувалися у Франції (1789-1814), в Росії (1917-1933) і в Сполучених Штатах ще раніше (1776-1789), перемогу протестувальників над режимом Януковича слід розглядати як старт багаторічного процесу суспільної трансформації. Мова йде про процес пришвидшених соціально-економічних і політичних змін в Україні, які відбуваються у контексті більш масштабних цивілізаційних трансформацій. У минулому «величні» революції часто ставали розділовими знаками в історії великих переходів від аграрного ладу до індустріальної ери; у нашому випадку – від індустріальної до якоїсь іншої, нової, «постмодерної» ери.

Американська революція (1776-1789), як і українська «Революція Гідності» (2013-?), супроводжувалася війною за незалежність та ще й проходила на фронтирі тогочасної цивілізації. Очевидно, аналогія процесів тут «на поверхні». Та якщо «копнути глибше», можна ідентифікувати інші фундаментальні (і обнадійливі) схожості: у подіях обидвох революцій народилися нові форми організації, нові ідеї та практики, трансформаційний потенціал яких значно ширший, ніж політичний обрій окремої країни чи конкретної політичної боротьби. Якщо надбанням американської революції можна вважати поширення інститутів демократії, республіканської форми правління, а також ідеї суверенного індивіда-громадянина, яка їх підкріплює, то в процесі української революції ми стали свідками зародження нової (для світу!) концептуалізації «гідності» (як індивіду-

ального, а також соціального – «персоналістичного» принципу), спроби інституціоналізації «природньої справедливості», і нових форм гетерархії, які заперечують до того повсюдний консенсус, що для ефективності організацію має очолити «лідер». Ці всі ідеї ще мають знайти своє інституційне втілення і саме це є нашим спільним завданням в наступному етапі революційного розвитку.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Які особливості протестного руху в Києві, порівняно з іншими країнами, помітив росіянин А. Троїцький? Як ви можете пояснити ці особливості?

Документ 2.

Як характеризує ця інформація підготовку владою «тітушок» за режиму В. Януковича?

Документ 3.

Чому французький філософ називає євромайданівців «кращими з європейців»?

Документ 4.

Чи згодні ви з аналогіями між Революцією Гідності та революціями у Франції, Росії і США?

§ 44. УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ

Згадайте:

1. Якими були причини Революції гідності, і що стало приводом до її початку?

2. Чому ці події одержали назву «Революція гідності»?

3. Яким було ставлення до Революції гідності в Росії?

1. Початок російсько-української війни та її характер.

Російське керівництво сприйняло перемогу Майдану і втечу Януковича як власну поразку. Плани поглинути Україну і використати її ресурси для зміцнення імперії мирним способом зазнавали краху. Тому Кремль вирішив задіяти заздалегідь розроблений план військової окупації українських територій, почавши з Криму. Тож для України ця війна мала національно-визвольний характер і стала продовженням багатовікової боротьби українського народу за свободу і незалежність.

Нинішня російсько-українська війна відноситься до тих конфліктів, які називають «гібридними», «неконфенційними», «нелінійними». Під час воєн такого типу використовуються різноманітні способи боротьби. У загальному вигляді характерні особливості гібридних воєн такі: приховування країною-агресором своєї участі як держави в конфлікті; «інформаційна війна» – пропаганда та контрпропаганда із застосуванням «брудних» інформаційних технологій; широке використання «п'ятої колони» і нерегулярних військових формувань (зокрема, під прикриттям мирного населення); нехтування країною-агресором міжнародних норм ведення бойових дій, чинних угод і нових домовленостей; заходи політичного та економічного тиску (за формального збереження дипломатичних зв'язків між країнами; протистояння в кібернетичному просторі тощо. Проте військова складова «гібридної війни» залишається основною. Саме такою стала російсько-українська війна, яка почалася *20 лютого 2014 р.* з окупації Криму.

2. Окупація Криму Росією

У Севастополі дислокувався Чорноморський флот РФ, а на території Кримського півострова – наземні російські війська, які його обслуговували. Але для спецоперації з окупації півострова до Криму заздалегідь було надіслано спецпідрозділи російських військ, так званих «зелених чоловічків», які діяли в зеленій уніформі без розпізнавальних знаків. Діяла також місцева «п'ята колона» – члени проросійських шовіністичних антиукраїнських організацій. Під прикриттям цих сил відбувалося захоплення Криму Росією. Почалося з масового «антимайданіського» мітингу в Севастополі, де «мером» проголосили громадянина Росії.

Так само росіяни почали свою спецоперацію і в Сімферополі – адмінцентрі Криму. Проте тут мітинг кримських татар за єдність з Україною виявився масовішим за виступ сепаратистів, і севастопольський сценарій втілити не вдалося. Але у ніч на 27 лютого 2014 р. будівлі парламенту та уряду Криму були захоплені військовими без розпізнавальних знаків, які вивісили над ними прапор Росії. Під дулами автоматів нападники збирали кримських депутатів на засідання парламенту автономії. Окупанти заявили, що більшість депутатів нібито проголосували за проведення референдуму, проте незалежних підтверджень цього немає.

1 березня Державна Дума Росії дозволила російському президенту В. Путіну військову агресію проти України. Ще до цього російські війська почали блокувати українські військові підрозділи на території Криму, дороги та інші стратегічно важливі об'єкти. При цьому Путін неодноразово вводив світову спільноту в оману, заявляючи, що російські війська не причетні до подій на півострові, а озброєння і амуніцію нападники «купили у воєнторзі». Лише за рік по тому Путін зізнався, що брехав. 18 березня під час одного з нападів на

українську військову частину в Сімферополі було вбито українського військового, ще двоє дістали поранення. Загалом під час атаки на Крим зазнали поранень десятки українських вояків.

Під час російської агресії в Криму нове українське керівництво ще сподівалося, що Росія зупиниться сама, або до цього її спонукають США та інші країни Заходу. Тому українські військові частини мали вказівку проявляти витримку і утримувати зайняті позиції. Прямого наказу застосовувати зброю не було. Та й сил для для рішучої збройної відсічі на півострові було мало. За часів президентства Януковича Збройні сили України систематично нищилися, військова служба робилася непрестижною, майно, земля і зброя військових частин продавалися чи розкрадалися. На початок агресії Україна на захист своєї території могла зібрати ледве 5 тисяч боєздатних військових. Тільки невелика їх частина була в Криму. До того ж, у силових структурах виявилося особливо багато зрадників. За офіційними даними, їх частка в ЗСУ становила 70%, а в СБУ навіть 90 % від загальної кількості. Новопризначений 1 березня 2014 р. командувачем ВМС ЗС України Д. Березовський вже наступного дня перейшов на бік Росії і відкрито почав агітувати українських офіцерів зробити так само. Ті з військовослужбовців, які залишилися вірними присязі, вирушили на материкову Україну.

Українські військові залишають Крим

16 березня в Криму відбувся незаконний «референдум», за результатами якого було оголошено, що нібито 97% учасників «проголосували» за входження до складу Росії. Це була явна фальсифікація. Більшість із 300 тисяч кримських татар та понад 700 тисяч українців Криму не хотіли приєднання до Росії і не брали участі в цьому невизнаному міжнародною спільнотою псевдореферендумі.

Карикатура на «русский мир» у Криму

Після анексії в Криму відбулося стрімке згортання громадянських свобод. Насамперед, це стосувалося етнічних українців та кримськотатарської громади. Мирних активістів почали кидати до в'язниці, деяких було викрадено або вбито. Півострів зіткнувся з низкою економічних проблем, оскільки залежав від українського транспорту, енергопостачання, води, продовольства, а також через міжнародні економічні санкції. Протягом року після окупації понад 20 тисяч кримчан виїхали з Криму до материкової частини України.

3. Російський проєкт «Новоросія» і спроба його реалізації

Іншим регіоном, де Росія розгорнула свою операцію проти України, був Донбас. Операція проводилася під гаслом «Новоросії» і «русского мира». Російські керівники заявляли, що територія, яка в дореволюційні часи називалася «Новоросією», була штучно включена до складу України і заслуговує на самовизначення. Насправді, ці землі історично перебували під впливом Київської Русі та Війська Запорізького, а їхні сучасні мешканці у своїй більшості вважають Україну своєю Батьківщиною і не прагнуть відокремлюватися. Насправді, агресори розраховували на ефект несподіванки і перебували в полоні ілюзії, що все відбудеться, як при загарбанні Криму, що українці не здатні захищати рідну землю.

Дії Росії були узгоджені з представниками «п'ятої» колони в Україні. Як і під час Другої світової війни, знайшлися люди, які стали колаборантами, тобто зрадниками своєї країни, співпрацюючи із загарбниками. Чимало людей, перебуваючи під впливом російської пропаганди, не дуже задумуючись над наслідками своїх дій, накликали біду на свій край. Деякі зраджували свою країну, розраховуючи на більші соціальні виплати в разі окупації Росією. Інші, серед

них злочинці та наркомани, сподівалися, що переворот винесе їх нагору і дасть змогу безкарно грабувати та займатися мародерством. Натомість, ядро сепаратистів становили російські агенти.

У березні проросійські сепаратисти за підтримки російських спецслужб почали вуличні акції на Донбасі та в інших областях Південно-Східної України під гаслами приєднання до «Митного Союзу», «федералізації» тощо.

Починаючи з березня 2014 р., проросійські бойовики захопили державні установи Донецька, Луганська та інших міст двох східних областей України. Почався терор і убивства прихильників єдиної України. Сепаратисти проголосили фейкові Донецьку і Луганську «народні республіки», маючи щонайбільше по кілька тисяч прихильників. На Донеччину й Луганщину безперешкодно прибували загони російських диверсантів, оскільки кордон не було перекрито.

У середині квітня загін озброєних російських терористів захопив м. Слов'янськ та довколишні території. У місті, як і в Донецьку та Луганську, почалися вбивства українських патріотів. Одним із перших терористи закатували депутата Горлівської міськради Володимира Рибака за його намір зберегти український прапор над міською радою. Невдовзі терор став масовим.

Проросійські терористи вбивали сотні людей, грабували державне і приватне майно, тисячі місцевих мешканців зникли безвісти або пройшли через катівні.

Українській армії довелося відновлювати свою боєздатність безпосередньо під час бойових дій. 17 березня 2014 р. була оголошена мобілізація. 13 квітня розпочалася Антитерористична операція (АТО). На фронт вирушило багато добровольців, із яких були сформовані цілі військові з'єднання – Добробати. Поступово назрівав перелом на користь України. У середині квітня українські десантники звільнили від ворога Слов'янськ, Краматорськ, аеродром цих міст, звідки почали визволення краю.

Зруйнований Донецький аеропорт

Ще в травні 2014 року терористи вперше спробували захопити Донецький аеропорт, але зі значними втратами були вибиті українськими бійцями. Вороги, а згодом і українці за незламність назвали вояків з Донецького аеропорту «кіборгами». Проте на підмогу терористам надходили нові сили з Росії, озброєні танками, бронемашинами, системами протиповітряної оборони та іншим важким озброєнням. Донецький аеропорт, хоч і був вщент зруйнований і залишений українськими бійцями в січні 2015 р., став ще одним символом мужності українських воїнів.

Не підтримали ідею «Новоросії» і в інших областях Півдня і Сходу України – на Харківщині, Дніпропетровщині, Запоріжжі, Херсонщині, Миколаївщині, Одещині, хоча роздмухати полум'я сепаратизму хотіли й тут.

Одеська трагедія в Будинку профспілок. 2 травня 2014 р.

Особливо драматично розвивалися події в Одесі. Тут на початку травня 2014 р. проросійські бойовики, озброєні автоматами і пістолетами, напали на численний мирний проукраїнський мітинг, застреливши кількох учасників. Після цього проросійські активісти сховалися в міському Будинку профспілок від обурених демонстрантів. Від «коктейлів Молотова» зайнялися вхідні двері, а саму будівлю підпалили зсередини. Унаслідок розстрілів проукраїнських мирних демонстрантів та пожежі, що спалахнула в Будинку профспілок, загинуло понад сорок людей.

Трагедія остудила «гарячі голови» не лише в Одеській, але й в інших південно-східних областях України. Люди побачили справжнє обличчя сепаратизму. Охочих підтримувати антиукраїнські акції в регіоні значно зменшилося. Отже, сепаратистам не допомогла ні масована збройна підтримка з Росії, ні груба чи витончена брехня. Детально продуманий план Москви з розширення меж «русского мира» за рахунок України захлинувся. «Русский мир» насправді

виявився «російською війною», але зовсім не такою, на яку сподівалися її ідеологи. За допомогою озброєних сепаратистів Росія взяла під контроль лише частину Донецької та Луганської областей (територія так званих ДНР і ЛНР), яка межує з РФ і через кордон з якої перекидаються в Україну жива сила, танки, артилерія, боєприпаси, паливо, продовольство тощо, необхідне для повноцінного ведення війни. Героїчними зусиллями, ціною великих жертв українська армія зупинила агресора. Між іншим, це вдалося й тому, що поза Донбасом місцева «п'ята колона» і заїжджі російські емісари отримали жорстку відсіч. План, який спрацював у Криму, Донецьку і Луганську, в інших обласних центрах регіону провалився. Здавалося б і в Харкові, і в Дніпропетровську, і в Запоріжжі, в Херсоні і Миколаєві, а особливо в Одесі – для зустрічі «русской весны» все було ретельно підготоване. Але населення вже зрозуміло, що «русский мир» і проєкт «Новоросія» – це грандіозна провокація, яка несе війну і смерть, ворожнечу, ненависть і розруху. Люди вийшли на вулиці і стали живим заслоном перед російською агентурою і сепаратистами. І головними дійовими особами на вулицях міст південно-східної України весною 2014 р. були не міліціонери чи працівники СБУ (які, у кращому разі, стояли осторонь), а російськомовні і українськомовні демонстранти, зокрема і об'єднані під час самоорганізації населення різні формування самооборони. Для місцевих сепаратистів і їхніх московських покровителів і емісарів це стало повною несподіванкою: російськомовний регіон, який багато років цілеспрямовано готувався до сприйняття «русского мира», повстав проти нього. Нереалізовані «вожді» місцевих «народних» республік, відчувши загрозу, кинулися навтікача. Вони змушені були рятуватися від своїх же земляків – начебто «новоросів», яких ще недавно збиралися «звільнити» від української влади, яку називали «київською хунтою».

4. Вторгнення регулярних російських військ на Донбас

У червні українським військам вдалося завдати низку поразок російським найманцям під Красним Лиманом, Ямполем і Миколаївкою. Перевдягнені російські військові та місцеві колаборанти, які раніше обіцяли «перетворити Слов'янськ на Сталінград», утекли. Українські війська визволили Слов'янськ та інші міста з мінімальними втратами для цивільної інфраструктури. Одразу у звільнені міста надійшла гуманітарна допомога мирному населенню. Визволені українською армією Слов'янськ, Краматорськ, Маріуполь та інші міста лишилися переважно цілими і неушкодженими, на відміну від загарбаних російськими військами й найманцями (Дебальцеве, Вуглегірськ). Українські війська дотримувалися наказу при визволенні загарбаних територій максимально уникати жертв серед мирного населення. Натомість проросійські бойовики обстрілювали артилерією та системами залпового вогню українських військових, мирні міста і села Донбасу, що залишилися під контролем українського уряду.

Крім того, деякі російські терористи здійснювали обстріли населених пунктів, що перебували під їхнім контролем, вочевидь, щоб залякати мирне населення, паралізувати його волю до опору та звинуватити Україну.

Українська армія і добровольчі підрозділи набиралися бойового досвіду. Налагоджувалося постачання. У його організації активну участь брали волонтери, які спиралися на підтримку населення. У середині червня від російських терористів було звільнено велике приморське місто Маріуполь. Територія, контрольована московськими найманцями, невпинно звужувалася. Ватажок російських терористів у Слов'янську заявив, що лише під його командуванням було 5,5 тисяч бойовиків, а загалом, за даними самих російських терористів, лише за півроку через їхні формування пройшли понад 35 тисяч російських «добровольців», не рахуючи місцевих колаборантів. Попри це, російські терористи та їхні місцеві наймити продовжували закликати Путіна до відкритого вторгнення в Україну.

Маріуполь – це Україна

У липні українські війська здійснили спробу відсікти захоплені терористами території від російського кордону, аби припинити надходження з Росії військової техніки та бойовиків. Проте у зв'язку з масованими обстрілами артилерією та залповими системами через кордон з території самої Росії українські частини змушені були залишити ці спроби. 17 липня проросійські терористи, серед яких, імовірно, були російські військові, з російського комплексу протиповітряної оборони збили над українським Донбасом цивільний малайзійський літак «Боїнг» з майже трьомастами людей на борту. Ця подія шокувала світ та викликала нові санкції щодо Росії з боку США, ЄС та їхніх союзників.

На середину серпня 2014 року територія, контрольована терористами, зменшилася втричі. За зізнаннями ватажків бойовиків, їм до повної поразки лишалися один-два тижні. Тому із середини серпня Росія, на додачу до своїх

підрозділів в Україні, почала масоване вторгнення у тил української армії. У Росії лицемірно називали російських військових «отпускниками»: нібито під час відпусток вони приїхали на важкій військовій техніці – з танками, гарматами, зенітними комплексами – воювати проти України. А цю важку зброю, цинічно заявляв В. Путін, вони «купили у воєнторзі». У важких боях частину українських військ було заблоковано під м. Іловайськ. Попри обіцянки дозволити

вихід з оточення зі зброєю, які українцям надали російські офіцери, обидві колони українських військ були розстріляні російською артилерією. Кількасот українських бійців загинули, багато потрапили в полон. Натомість, на інших ділянках наступ російської армії було відбито. У Маріуполі місцеві мешканці добровільно будували укріплення для українських бійців, які захищали місто.

5. Стабілізація воєнної обстановки

Українська влада повсякчас демонструвала готовність до політичного врегулювання і заявляла про це на високих міжнародних трибунах і на інших переговорних майданчиках. Стійкість і мужність української армії, інших силових структур та підтримка їх з боку українського народу виявлялися основними чинниками, які, поряд із тиском Заходу, змушували Росію вийти з так званої «гарячої фази» конфлікту. Проте, попри домовленості, Росія через своїх агентів продовжувала терористичні акції та диверсії на території України. Російські агенти підривали залізничні колії, офіси державних установ, волонтерських організацій тощо, а також мирних громадян, безуспішно намагаючись створити атмосферу страху і невпевненості в суспільстві.

Війна тяжко позначилася на долях мільйонів українців. Загинули тисячі цивільних і військових. За оцінками ООН, на початок 2015 року кількість переміщених осіб в Україні досягла понад 1 млн осіб.

Під час війни відродилися найкращі військові традиції українського народу та готовність людей усіляко підтримувати свою країну: особистою збройною участю, волонтерською працею, грішми, майном. Якщо в бюджеті 2013 року на армію виділяли майже 19 мільярдів гривень, що за тодішнім курсом становило 2,4 мільярда доларів, то у 2019 році військовий бюджет склав понад 100 мільярдів гривень (3,7 мільярда доларів).

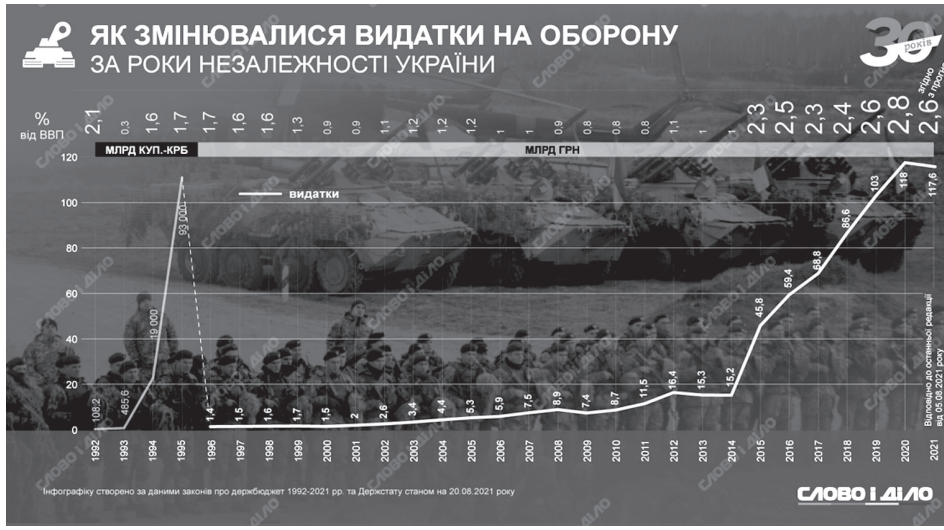

Загальний бюджет безпеки та оборони, куди зараховують усі силові відомства, склав аж 210 мільярдів гривень – понад 5% ВВП країни.

В Україні виник потужний волонтерський рух, що надав військовим різноманітну допомогу – від харчів і ліків до дорогої техніки (тепловізори, приціли, безпілотні літальні апарати, протикумулятивні екрани тощо). Волонтери займалися медичною допомогою потерпілим, підтримкою переселенців, пошуком зниклих безвісти та роботою зі звільнення полонених. Волонтерські організації діяли у всіх підконтрольних Україні великих містах та багатьох інших населених пунктах; значну підтримку надала й українська діаспора. Навіть діти надсилали захисникам Вітчизни заощаджені чи наколядовані гроші та свої малюнки.

Усупереч ворожим підступам і «гібридній» пропаганді в Україні зміцнювалася національна єдність. У питаннях захисту країни не існувало залежності від мови чи релігії. Попри жертви та економічні проблеми багато людей усвідомили цінність власної держави й армії для захисту життя. Мужній опір українців змусив розвинуті країни світу нарощувати міжнародний тиск на Росію. Унаслідок цього вже за півроку російська економіка увійшла в глибоку кризу. У Європі та світі почалося усвідомлення загрози світовому порядку від російської агресії проти України, важливість міжнародної солідарності з Україною в її боротьбі за незалежність. Українці кров'ю платили за свою свободу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які події ознаменували початок «російсько-української війни»?

2. Охарактеризуйте факти, які свідчать про «гібридний» характер цієї війни.

3. Яку роль у війні Росії проти України відіграла російська «п'ята колона» в Україні?

4. Охарактеризуйте окупацію Криму Росією як зразок «гібридної війни». Чому Україна виявилася не готовою до відсічі загарбникам у Криму?

5. Охарактеризуйте суть імперського проєкту «Новоросія» і обґрунтуйте відповідь на питання, чому він провалився?

6. Які особливості агресії РФ на Донбасі? Яку роль у цій агресії відіграли регулярні війська Росії?

7. Охарактеризуйте роль добровольчих військових з'єднань в організації відсічі агресору?

8. Які форми волонтерської допомоги військовим виникли під час російської агресії? Яку роль вони відіграли?

9. Як під час війни відновлювалися Збройні сили України?

10. Як вдалося стабілізувати фронт і зупинити наступ російських військ і незаконних збройних формувань?

ДОКУМЕНТИ

1. Враження І. Дзюби після відвідувань своєї «малої батьківщини» – Донецька

Тут навіть не про [«п'яту колону»] доводиться говорити…Тут щось масштабніше і організованіше – системна робота місцевих владних структур, які у складі України вибудовують фактично «русский мир», обходячись від цього самовизначення і, відповідно до ситуації, не цураючись тризуба і жовто-блакитного прапора на фронтонах своїх установ. Скільки запобігливої мови про Росію, яка насиченість донецького інформпростору прямою московською продукцією! Неважко уявити, якого громадянина виховували. І куди він мав дивитися, у якому напрямку.

Дзюба І. Донецька рана України. Історико-культурологічні есеї. Київ, 2015. С. 74-75.

2. Скорочений виклад інструкції для керівників сепаратистів (переклад з російської).

1.…Зайняті будівлі не залишати, а укріплювати. Упродовж нічного часу доби не менше 1000 озброєних осіб мають перебувати в будівлі-таборі. Чоловіки перебувають в загонах, жінки забезпечують продуктами та медикаментами…

2. У областях «відрізати» місцеві СБУ. Займати будівлі, вимикати зв'язок, позбавляти дієздатності. СБУ у Києві має втратити опору на місцях. СБУ – противник №1…

3. Займати регіональні телестудії та розпочинати своє мовлення…

4. Не вимагати референдумів, а проводити їх…

5. Йти на шахти й проводити агітацію… Шахти мають перейти в режим страйків… У випадку об'єднання з Росією застій у роботі повністю компенсують.

6. Зв'язатися з "Легітимним" (президентом Януковичем. – *Авт.*). Нехай зробить хоч щось корисне – призначить народних представників губерами (губернаторами. – *Авт.*) Донецької та Луганської областей.

7. Серед міліції вести пропаганду невтручання… Навіть пасивний захист заборонити. Нема чого панькатися.

8. Частини ВВ блокувати. Мобілізованих призовників – агітувати організовано переходити на бік народу.

9. Розблокувати кордон з РФ хоча б на декількох ділянках…

Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: Битва за Україну. Київ, 2015. С. 283-284.

3. Тарас Кузьо про звірства окупатів на Донбасі

Під час окупації Слов'янська Гіркін, який проголосив себе «міністром оборони ДНР», запровадив військові трибунали, оголосивши чинним відповідний

декрет Сталіна від 1941 року. Таємна поліція «ДНР» функціонувала десь «між радянським законодавством і правосуддям бойовиків». «На основі цього [сталінського] законодавства ми судили, здійснювали суди, розстрілювали», – пізніше розповідав Гіркін. Загони Гіркіна вчинили набагато більше страт, ніж він сам публічно визнавав, включно з убивствами протестантських релігійних лідерів. Очільники російських маріонеток також вдавалися до тактики випаленої землі, зрівнюючи із землею села, коли відступали під тиском українських сил улітку 2014 року.

Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Пер. з англ. К., 2018. С.453.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Згадайте, хто такий Іван Дзюба. Чому так склалося на Донбасі? Що це: 1) недопрацювання Києва? 2) цілеспрямована робота Москви? 3) те й інше – одночасно? Чи можна було уникнути такої ситуації за 25 років незалежності України?

Документ 2.

Проаналізуйте зміст цієї інструкції і розкажіть, що вона дає для оцінки російської агресії на Сході України як гібридної війни?

Документ 3.

Що дають для характеристики донецьких сепарпатистів і російських окупантів факти, які навів у своїй книзі англійський політолог українського походження Тарас Кузьо?

§ 45. ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНЕ ОНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Чому війна, яку почала РФ проти України у лютому 2014 р., називається «гібридною»?

2. Чому і як Україні вдалося зупинити у 2014 р. російську агресію?

3. Які владні структури і які особи стояли на чолі України після втечі з України В. Януковича?

1. Президентські вибори.

Революції, зазвичай, викликають великі надії. Так було і в Україні після краху режиму В. Януковича. Але як ці надії реалізуються, переважно залежало від

влади, яка почала оновлюватися вже на час російсько-української війни. Замість тимчасових її структур, сформованих під час Революції Гідності, створювалися виборні, конституційні.

Наприкінці лютого 2014 р. офіційно стартувала кампанія з позачергових виборів Президента України. Вибори було призначено на 25 травня 2014 р. Передвиборча кампанія тривала за дуже драматичних обставин. Крим був окупований, а в Донбасі розгорталася війна. Чіткої відповіді на питання, що робити далі, не було. Як наслідок, у середовищі нового керівництва України назрівали конфлікти. Не вдалося висунути і єдиного кандидата, який би влаштовував усі сили Євромайдану. В. Кличко закликав підтримати П. Порошенка і забезпечити йому перемогу вже в першому турі. Ю.Тимошенко відповіла, що не зніматиме свою кандидатуру за жодних обставин. Подібні заяви зробили й інші кандидати. Однак, незважаючи на складну політичну обстановку і фактичний стан війни з Росією, виборча кампанія, як і самі вибори, пройшли демократично, про що свідчили багато іноземних спостерігачів.

Передвиборча кампанія найбільш рейтингового кандидата П. Порошенка проходила під гаслом «*Жити по-новому*». Ключовими обіцянками було закінчення війни, забезпечення безвізового режиму з ЄС, підвищення зарплати військовим та реформування армії, децентралізація, реформа міліції, дострокові

Петро Порошенко – Президент України (2014-2019)

вибори до Верховної Ради, створення суспільного телебачення та ін. Виборці запам'ятали заяву П. Порошенка, що «антитерористична операція має тривати години, а не місяці». Усе це в комплексі визначило результат голосування. Новим Президентом України став Петро Порошенко, який отримав 54% голосів і переміг у першому турі в усіх регіонах країни, де проходили вибори (в Автономній

Республіці Крим і м. Севастополь, окупованих Росією, провести вибори було неможливо). Під час інавгурації Порошенко заявив, що йде на посаду Президента України заради збереження, зміцнення її єдності, досягнення миру. 2014 року він пообіцяв розпочати реформу децентралізації, заявив, що найкращими гарантами миру в Україні є її флот, армія, Нацгвардія та професійні спецслужби.

25 травня відбулися вибори міських голів у Києві, Одесі, Миколаєві, Сумах та інших містах. Новообраний президент змінив склад голів обласних і районних адміністрацій, зміцнивши виконавську владу на місцях.

2. «Закон про очищення влади»
і позачергові вибори до Верховної Ради

Помітною подією політичного життя України стало ухвалення 16 вересня 2014 р. Закону України «*Про очищення влади*», згідно з яким заборонялося обіймати посади в органах державної влади та місцевого самоврядування особам, які своїми рішеннями чи діями сприяли узурпації влади В. Януковича, а також тим, хто працював на керівних посадах у компартійних та комсомольських органах СРСР та радянських спецслужб. Прийняття цього закону, який називали ще *Законом про люстрацію*, також було однією з вимог Євромайдану.

Виходячи із запитів суспільства, президент П. Порошенко ухвалив рішення про проведення 26 жовтня 2014 р. позачергових парламентських виборів. Вибори відбувалися за змішаною виборчою системою: 50% депутатів обиралися за партійними списками, 50% – в одномандатних округах. Для участі в парламентських виборах були створені нові політичні сили: партія «Блок Петра Порошенка», політична партія «Народний фронт», політична партія «Опозиційний блок».

За підсумками виборів за партійними списками до Верховної Ради потрапили шість політичних сил: політична партія «Народний фронт» (22,14 %), партія «Блок Петра Порошенка» (21, 14 %), політична партія «Об'єднання «Самопоміч» (10,97 %), політична партія «Опозиційний блок» (9,47%), Радикальна партія Олега Ляшка (7,44 %), політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (5,68 %). Порівняно з партійним складом попереднього парламенту до Верховної Ради потрапила лише одна політична сила – ВО «Батьківщина».

Склад Верховної Ради оновився більш ніж наполовину: 56% народних депутатів обрані до парламенту вперше. Також уперше до Верховної Ради не потрапила Комуністична партія. За підсумками виборів 17 листопада було *створено коаліцію з п'яти політичних сил під назвою «Європейська Україна»*: «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка», «Самопоміч», Радикальна партія та «Батьківщина».

Прем'єрміністром знову було обрано А. Яценюка – лідера «Народного фронту». До складу коаліційного уряду вперше за історію України було призначено іноземних фахівців.

Обрання нових органів влади стало важливим досягненням України. Усупереч воєнним діям, світ визнав вибори вільними і демократичними.

Але різні підходи до ситуації в країні негативно відбилися на стабільності уряду. 1 вересня *2015 р. з коаліції* вийшла «Радикальна партія Олега Ляшка», 18 лютого 2016 року – «Батьківщина», 19 лютого – «Самопоміч». Верховна Рада опинилася на межі розпуску. У коаліції залишилися лише «БПП» та «Народний фронт», але їм вдалося створити «коаліцію на двох», до якої приєдналися позафракційні депутати. 14 квітня 2016 р. після чергової політичної кризи у відставку відправлено прем'єр-міністра А. Яценюка. Того ж дня новим головою уряду було призначено Володимира Гройсмана, якого підтримав «Народний фронт». Партії, які вийшли з коаліції, продовжували підтримувати більшість ініціатив президента, зокрема, щодо повернення під контроль України Донбасу і Криму, але дистанціюючись від тих рішень, які були особливо непопулярними серед населення.

3. Стан економіки

Реалізація програми Революції гідності прямо залежала від економічного становища України. Наприкінці президенства Януковича народне господарство України перебувало в стані депресії. У 2013 р. – останньому році його правління, темпи зростання економіки України дорівнювали нулю. Приблизно так само було і за рік до цього, – у 2012 р. український ВВП зріс на 0,2%. В умовах безладдя перехідного періоду, коли революційна влада брала контроль над економічним життям, представники старої влади розграбували фінанси. Їх стан характеризує такий красномовний факт: у лютому 2014 р. у державній скарбниці України залишилося 108 тис. грн. У 2014 р., після анексії Криму Росією та початку конфлікту на Донбасі українська економіка скоротилася на 6,6%. У 2015 р. падіння було ще глибшим – на 9,8%. Необхідні були значні ресурси, щоб у цих умовах забезпечити виплату заробітної плати, пенсій і функціонування соціальної сфери. Цьому сприяли іноземні займи, які становили значні суми. Країни Заходу виявили готовність надати економічну підтримку Україні, але підкреслювали необхідність реформ.

Лише з 2016 р. економіка України почала відновлюватися – той рік завершився із зростанням у 2,4%. У 2018 р. приріст ВВП становив уже 3,3 %. Це ілюструє наведений нижче графік. Для порівняння: у сусідній Росії у 2018 р. приріст становив 2,3%, а в Польщі – 5,1 %.

Як падав і зростав ВВП України
2013-2018 роки

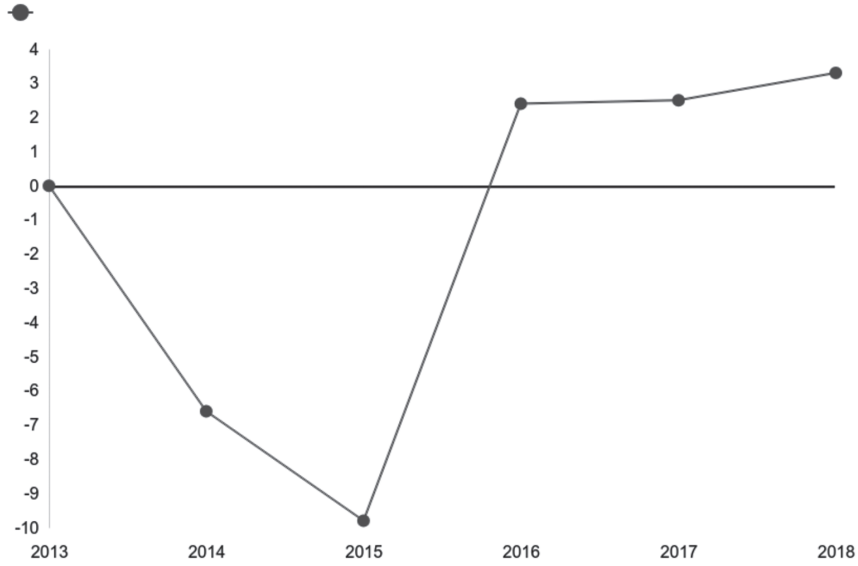

Source: Державна служба статистики BBC

Негаразди в економіці відбивалися на динаміці цін і доходах населення. Їх залежність від стану економіки наочно ілюструють два графіки.

Як зменшувалися і зростали доходи населення
2014-2018 роки

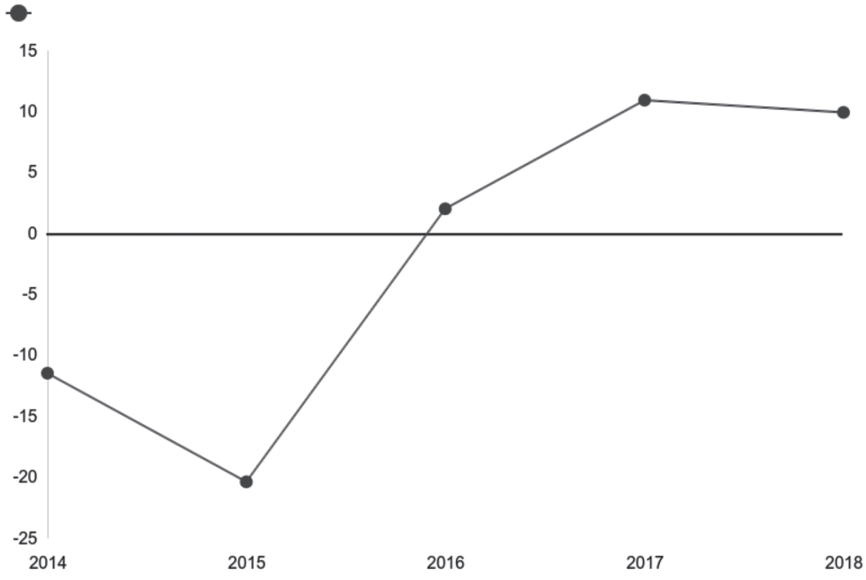

Source: Державна служба статистики BBC

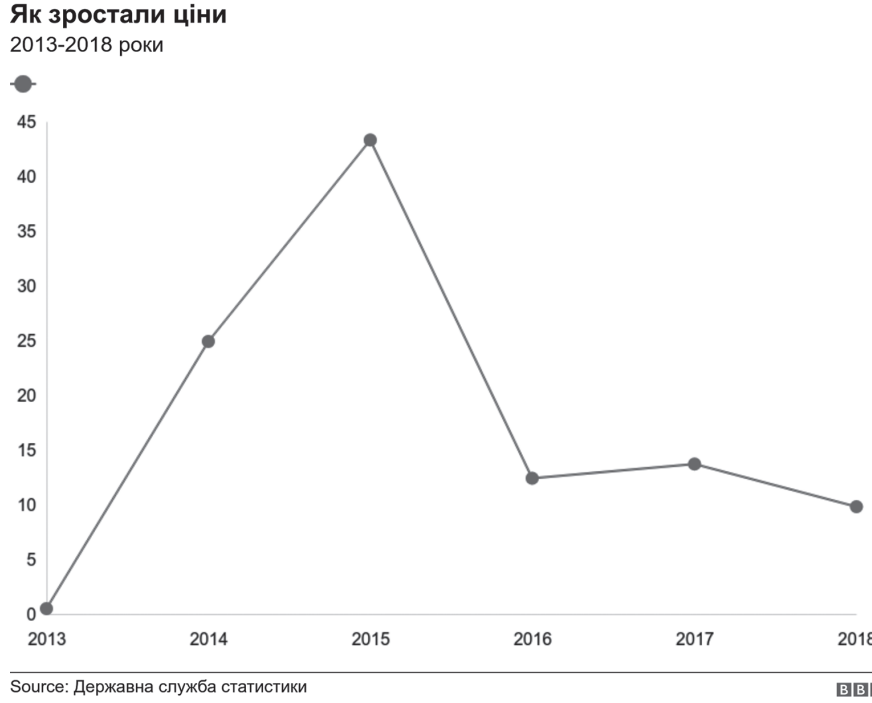

4. Деолігархізація

Проблеми України, які викликали Євромайдан, пов'язані з олігархічним капіталом. Панування олігархату викликає монополізацію виробництва, зменшення конкурентного середовища, звуження сфери середнього і дрібного бізнесу, а відтак – невиправдане підвищення цін, погіршення соціально-гуманітарної сфери суспільства. Олігархи з часів Л. Кучми панували в економіці України і суттєво впливали на політику влади, підтримуючи в ній антидемократичні тенденції. Про олігархічний капітал в Україні склалося переконання як про непатріотичну і криміналізовану форму підприємництва. Серед головних гасел Революції гідності були і гасла демократизації суспільства, яке уявлялося як його *деолігархізація*, тобто обмеження впливу багатих людей на політичні процеси.

У 2015-2016 рр. з боку нової влади здійснювалися спроби обмеження впливу олігархів в енергетичній сфері, зокрема шляхом демонополізації, диверсифікації та деолігархізації енергетичного ринку. Ці спроби викликали опір олігархів. Це, зокрема, виявилося у відвертому шантажі влади компаніями Ріната Ахметова шляхом організації шахтарських протестів, а також у спробах дніпропетровського олігарха І. Коломойського зберегти контроль над нафтовим бізнесом. Реакція влади виявилася досить гострою. Олігархи втратили частину своїх активів і доходів. Зокрема, 18 грудня 2016 р. уряд ухвалив рішення про націоналізацію 100 % акцій ПриватБанку, який належав І. Коломойському.

Пізніше його запідозрили в шахрайських фінансових схемах за кордоном, і він опинився в полі зору відповідних структур США.

Деолігархізаційні заходи найбільше відбилася на українському бізнесі Д. Фірташа, який, до того ж, ще раніше, ніж І. Коломойський, був звинувачений у незаконних фінансово-економічних маніпуляціях за кордоном.

Робилися спроби зменшити вплив олігархів на політичну діяльність в Україні. 8 жовтня 2015 року Верховною Радою було прийнято Закон про фінансування політичних партій із державного бюджету. Одним із головних завдань Закону було зниження рівня залежності партій від фінансування олігархами (багато з цих партій були на прямому утриманні олігархів та промислово-фінансових груп), посилення прозорості фінансування політичних партій та їх місцевих організацій, а також збільшення прозорості передвиборчої агітації.

Заходи з деолігархізації були позитивно сприйняті в суспільстві. Але з часом стало зорзуміло, що вдалося приборкати лише деяких олігархів. У деолігархізаційній політиці почали помічати елементи вибірковості, а П. Порошенку, статки якого за роки президенства суттєво збільшилися, закидали використання влади задля власного збагачення і створення олігархічного клану.

5. Судова реформа і боротьба з корупцією

Однією з вимог Революції гідності було створення незалежної від влади і олігархів системи правосуддя, яка б гарантувала верховенство права і забезпечила усунення корупції в судовій системі і суспільстві. Тож з 2014 р. почалося перезавантаження судової системи. 2 червня 2014 р. Верховна Рада прийняла закон «Про судоустрій та статус суддів», яким передбачалося створення Вищої ради правосуддя. Цей орган приймав рішення про звільнення судді з посади та переведення до іншого суду, давав згоду на затримання та арешт суддів-корупціонерів, а також рішення про тимчасове відсторонення суддів від здійснення правосуддя, переатестацію суддів та конкурси, запровадження професійної адвокатури в судах. Із Конституції було видалено норму про повну суддівську недоторканність. На місцевому рівні в судах першої інстанції розпочиналася переатестація суддів. У 2015 р. в структурі Генеральної прокуратури була створена Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП).

Восени 2016 року вступили в дію зміни до Конституції України в частині правосуддя та нова редакція Закону «Про судоустрій і статус суддів». Вважається, що з цього розпочалася судова реформа. Змінювалася структура судових органів, планувалося істотно оновити їх склад. Загальна ідея реформи полягала в тому, щоб забезпечити їх незалежність, підвищити рівень довіри та публічної підзвітності.

Вважають, що успішно проходило формування Вищого антикорупційного суду (ВАКС), створеного за пропозицією громадянського суспільства і за під-

тримки міжнародних партнерів. До процесу залучили фахівців, які створили Громадську раду міжнародних експертів (ГРМЕ). ГРМЕ мала право вето на призначення одіозних кандидатів до суду. Це зробило конкурс об'єктивним та чесним. Як наслідок, вдалося сформувати незалежний Вищий антикорупційний суд, який почав роботу у вересні 2019 року.

Однак, загалом, реформа просувалася повільно. Відчувався опір судовій реформі з боку «суддівської корпорації». Вища кваліфікаційна комісія суддів (ВККС) та Вища рада правосуддя (ВРП) залишили на своїх посадах більшість корумпованих суддів. Як наслідок, довіра до судочинства після реформи залишилася на тому самому рівні, що і до Революції Гідності. Новоутворений Верховний Суд переважно складався зі старих суддів, частина яких виявилася недоброчесними. Переатестацію суддів було провалено.

Такі проблеми здебільшого спричинені небажанням політичних еліт, насамперед Адміністрації Президента, відмовитися від не властивих їм форм контролю над судовою владою. У 2019 р. рівень довіри населення до судів був найнижчим у Європі та одним із найнижчих у світі – 7%.

6. Децентралізація влади

Серед передвиборчих обіцянок Петра Порошенка під час президентських виборів була децентралізація влади. Уже 27 червня 2014 року Порошенко вніс до Верховної Ради проєкт змін до Конституції, головними положеннями якої є скасування посад голів ОДА, замість них мали бути призначені «префекти», які зможуть звертатися до президента з пропозицією скасувати неконституційні рішення органів місцевого самоврядування. Якщо Конституційний Суд визнає протиправним рішення місцевої ради, президент може прийняти рішення про її розпуск. До повноважень префектів не входило втручання в управління та місцеві бюджети, вони наділялися лише функцією «наглядача».

Частину виконавчих повноважень мали отримати місцеві ради та їхні виконавчі комітети. Громадою визначається адміністративно-територіальна одиниця, яка включає один або кілька населених пунктів та прилеглі до неї території. Проте Рада цей проєкт змін не розглянула. Після дострокових парламентських виборів децентралізацію було включено до Коаліційної угоди. 2 липня 2015 р. президент Порошенко до парламенту вніс законопроєкт «Про внесення змін до Конституції України (у частині децентралізації влади)». 9 липня законопроєкт підтримала Венеціанська комісія. Згідно з ним здійснюється відхід від централізованої моделі управління та забезпечення місцевого самоуправління. Територія України мала бути поділена на громади, а замість областей мали б бути регіони. *У 18 пункті передбачалося «Особливе здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей».* 31 серпня «за» проголосувало 296 депутатів, але день голосування кілька політичних сил,

зокрема «Свобода», «Радикальна партія Олега Ляшка», «Громадянська платформа» та «УКРОП» організували мітинг під Радою проти реформи. Протести переросли в сутички з правоохоронними органами. 131 співробітник МВС отримав поранення, 56 були госпіталізовані. Серед протестуваників виявилося 11 постраждалих та близько 30 затриманих. Наступного дня стало відомо про загибель трьох бійців Національної гвардії. 23 січня 2016 року Порошенко заявив, що друге читання конституційних змін щодо децентралізації має відбутися після прогресу в здійсненні Мінських угод.

17 березня 2016 р. Порошенко підписав закон «Про добровільне приєднання територіальних громад», який спрощує процедуру утворення територіальних громад та сприяє формуванню спроможних громад. Крім того, у приєднаних територіальних громадах передбачається проведення виборів депутатів ради об'єднаної громади.

У червні 2017 року Петро Порошенко на засіданні з нагоди 25-річчя Асоціації міст України сказав, що за три роки децентралізації місцеві бюджети зросли на 100 мільярдів гривень і підкреслив: «Ці мільярди –відремонтовані чи побудовані дороги, школи й лікарні. Це – закуплена в містах комунальна техніка, тролейбуси й трамваї». 24 жовтня того ж року Президент повідомив, що за три роки проведення реформи доходи місцевих бюджетів зросли у 2,5 рази, а 3118 сіл та селищ вже об'єдналися у 665 великих та фінансово спроможних громад.

7. Декомунізація і нова політика пам'яті

Символом революційного характеру Євромайдану став і так званий «ленінопад» – масовий демонтаж в Україні пам'ятників діячам радянської доби. Ці дії символізували остаточний розрив з комуністичним минулим. Але дехто ці стихійні, неунормовані законом дії сприймав стримано, або взагалі негативно.

15 травня 2015 року Президент підписав «декомунізаційний пакет законів»: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режимів 1917-1991 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» та «Про увічнення перемоги над нацистами у Другій світовій війні 1939—1945 років».

Документами забороняється радянська символіка, засуджується комуністичний режим, відкриваються архіви радянських спецслужб, бійці УПА визнаються борцями за незалежність України.

30 вересня 2015 року Окружний адміністративний суд Києва прийняв рішення про припинення діяльності Комуністичної партії України та Комуністичної партії робітників та селян.

15 травня 2016 року під час виступу на церемонії вшанування пам'яті жертв

політичних репресій у Національному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» Порошенко заявив, що шістьма постановами Верховної Ради перейменовано 688 населених пунктів та 15 районів, в українських обласних центрах змінено назви понад 1000 вулиць, «за період з грудня 2013 по квітень 2016 року демонтовано понад 1000 пам'ятників Леніну та близько 150 – іншим радянським діячам».

19 травня Рада прийняла закони, які перейменовують понад 300 населених пунктів та 9 районів. Дніпропетровськ було перейменовано на Дніпро, Дніпродзержинську повернено назву Кам'янське, у Полтавській області Комсомольськ перейменовано на Горішні Плавні.

3 листопада 2014 року президент Порошенко підписав укази про щорічне відзначення 21 листопада Дня Гідності та Свободи, 22 січня – Дня Соборності України.

29 листопада 2017 року Порошенко підписав закон про введення вихідного дня на Різдво за григоріанським календарем. Цим законом було скасовано вихідний день 2 травня. У 2017 році українці вперше відзначили Різдво за григоріанським календарем як державне свято.

Значну роль у проведенні декомунізації відігравав Український інститут національної пам'яті, створений 2 серпня 2014 року як центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Уперше заснований за президента В. Ющенка, за В. Януковича він був реорганізований у звичайну науково-дослідну установу, а після Революції гідності відновлений у своєму колишньому статусі.

8. Боротьба з антиукраїнською пропагандою

Рух України до Європи супроводжувався її дистанціюванням від Росії. Це цілком природно щодо держави, яка окупувала частину української території і з якою тривала війна. Ця позиція одержала законодавче обґрунтування. Україна припинила дію Угоди про дружбу та співробітництво з Росією, укладену в 1997 р., а 27 січня 2015 року Верховна Рада України визнала Російську Федерацію державою-агресором.

Агресія Росії супроводжувалася небаченою раніше брехнею в російських ЗМІ, які транслювалися на Україну. Це були елементи «гібридної» війни, яка велася Росією з 1991 р. і значно посилилася з початком Революції гідності. Аби збуджувати ненависть до українців, Кремль поширював на весь світ вигадані історії про «розіп'ятого хлопчика» і «рабів», яких нібито давали кожному українському бійцю, про пташок снігурів, яких нібито знищували українські школярі тільки за те, що вони мали кольори російського прапора, та інші нісенітниці.

Україна змушена була реагувати на ці дії.

25 лютого 2017 року президент Петро Порошенко підписав указ, яким увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони «Про доктрину інформаційної безпеки України» та затвердив доктрину. Документ визначає національні інтереси України в інформаційній сфері, загрози їх реалізації, напрями і пріоритети державної політики в інформсфері. На Міністерство інформаційної політики України за доктриною покладаються організація та забезпечення моніторингу засобів масової інформації та загальнодоступних ресурсів вітчизняного сегмента мережі Інтернет для виявлення інформації, поширення якої заборонено в Україні. Також міністерство здійснюватиме моніторинг загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері.

За доктриною, на Мінінформполітики покладається завдання вироблення і впровадження стратегії інформаційного забезпечення процесу звільнення та реінтеграції тимчасово окупованих територій, а також сприяння Міністерству закордонних справ України в донесенні та представленні офіційної позиції України в іноземних засобах масової інформації.

Відповідно до цієї доктрини 16 травня 2017 р. президент Порошенко ввів у дію рішення РНБО «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів», якими передбачено блокування російських соцмереж та ресурсів. До цього списку потрапили «Одноклассники», «Яндекс», Mail.ru. Обмеження доступу до контенту соцмережі «В контакті» набуло чинності 1 червня 2017 р. Також передбачається заборона трансляції російських телеканалів, які займаються антиукраїнською пропагандою. Коментуючи це рішення, П. Порошенко заявив, що гібридна війна вимагає адекватних відповідей на виклики та закликав українців «негайно вийти з російських серверів з міркувань безпеки».

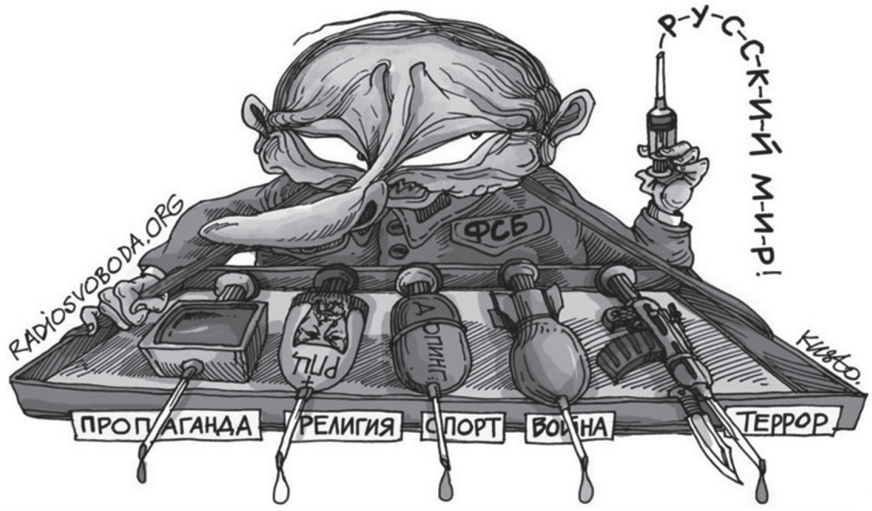

Гібридна війна. Політична карикатура О. Кустовського

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте причини, які сприяли перемозі на президентських виборах 2014 р. П. Порошенка?

2. Чому був прийнятий Закон про очищення влади і який його зміст?

3. Дайте характеристику партійно-політичного складу Верховної Ради України, обраної на дострокових виборах 2014 р.

4. Розкрийте основні напрями діяльності урядів А. Яценюка і В. Гройсмана?

5. Охарактеризуйте економічне становище України у 2014-2019 рр.

6. Як після Революції гідності боролися за деолігархізацію України і що з цього вийшло?

7. Яких заходів щодо боротьби з корупцією вжито в Україні після Революції Гідності і до яких результатів вони привели?

8. У чому суть ідеї децентралізації влади в Україні і які кроки щодо її реалізації були зроблені за часів президентства П. Порошенка?

9. Дайте оцінку політики декомунізації та її наслідків в Україні.

10. Що було зроблено для нейтралізації антиукраїнської пропаганди у 2014-2019 рр.?

ДОКУМЕНТИ

1. Із доповіді Національного інституту стратегічних досліджень України (червень 2015 р).

Фінансова допомога

У 2014 році Україна отримала 4,6 млрд дол. США від МВФ, 13,6 млрд евро – від Євросоюзу. У 2015 році МВФ затвердив допомогу Україні в розмірі 17,5 млрд

дол. США, а Європарламент схвалив виділення Україні 1,8 млрд євро допомоги як середньостроковий кредит. До кінця 2015 року планується отримати від міжнародних партнерів близько 5,5 млрд дол. США додаткових коштів за програмою МВФ.

URL: https://politics.segodnya.ua/ua/politics/vneshnyaya-politika-ot-poroshenko-glavnyy-soyuznik-ukrainy-ssha-a-s-rossiey-godami-ne-budem-bratyami-621117.html

2. Радіо «DW»: «Петро Порошенко: державник, реформатор, олігарх».

За п'ять років президентства Петра Порошенка Україна змінилася більше, ніж за будь-якого його попередника. Але гасло «жити по-новому» загалом так і залишилося лише гаслом, кажуть критики.

Порошенко намагався вести країну новим проєвропейським курсом, керуючись старими олігархічними підходами, погоджується колишній віцепрем'єр з питань європейської інтеграції, а нині засновник громадського руху «Чесно» Олег Рибачук. «Він не виконав основної вимоги Революції гідності, яка вимагала не зміни облич, а зміни системи. Він зберіг систему, яка базується на закритості», – констатує Рибачук. За його словами, Порошенко – мільярдер і власник телеканалу – ставши президентом, як і його попередники, не зміг відмовитися від спокуси втручатися у непрезидентські справи. «Служба безпеки при ньому займається не контррозвідкою, а постійно втручається у політику і економіку. Суди досі не є незалежними, рішення нерідко проходять через Адміністрацію президента. В його оточенні відверто корумповані люди і він закриває на це очі», – критикує Олег Рибачук.

URL: https://www.dw.com/uk/петро-порошенко-державник-реформатор-олігарх/a-48352388

3. Директор Центру Шептицького Українського католицького університету Олег Яськів про президенство П. Порошенка

…Сума його здобутків для мене переважує суму його (а часто приписуваних йому) недоліків.

URL: https://www.facebook.com/oleh.yaskiv/posts/10218354368471057

4. Журнал «Новое время» склав рейтинг найбагатших українців (станом на 2019 р.)

Загалом перша десятка рейтингу виглядає так:

- Рінат Ахметов – $9,629 млрд (за рік статки зменшилися на – 21%);
- Віктор Пінчук – $2,310 млрд (-14%);

- Вадим Новинський – $1,767 млрд (-22%);
- Ігор Коломойський – $1,480 млрд (-8%);
- Геннадій Боголюбов – $1,376 млрд (-16%);
- Петро Порошенко – $1,253 млрд (+12%);
- Олександр і Галина Гереги – $930 млн (+10%);
- Дмитро Фірташ – $792 млн (+62%);
- Костянтин Жеваго – $744 млн (+30%);
- Микола Злочевський – $686 млн (+8%)

URL: https://mind.ua/news/20203993-top-100-najbagatshih-ukrayinciv-za-versieyu-novoe-vremya-zbidnili-majzhe-na-3-mlrd

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

1. Наскільки необхідною була фінансова допомога Україні на початку боротьби з російською агресією?

Документи 2 і 3.

Ознайомтеся з оцінкою діяльності П. Порошенка на посаді Президента України. Яка з цих оцінок вам здається об'єктивнішою і чому?

Документ 4.

Що вам відомо про цих підприємців? Чому вони називаються олігархами? Що вам відомо про їхню діяльність як меценатів? Чи може український бізнес характеризуватися як соціально відповідальний?

§ 46. ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Що означає термін «багатовекторність» зовнішньої політики України і в чому він виявлявся?

2. Які міждержавні угоди з Україною були порушені Росією у 2014 році?

3. Які принципи міжнародних відносин були порушені Росією під час війни з Україною?

1. Міжнародна спільнота і початок російсько-української війни

Із перших днів російської агресії Україна звернулася за допомогою до міжнародної спільноти і отримала від неї співчуття і підтримку. Уже 24 березня 2014 р. була прийнята резолюція ООН «Про підтримку територіальної цілісності України», яка засудила окупацію Росією території Криму. 27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН підтримала територіальну цілісність

України, визнавши Крим і Севастополь її невід'ємними частинами. 12 листопада 2014 року Генеральна Асамблея ООН розглянула питання про загострення ситуації і активізації бойових дій на Донбасі та засудження псевдовиборів на підконтрольних бойовикам територіях. 25 листопада 2014 року, під час телефонної розмови з Президентом України, Генеральний секретар ООН Пан Ґі Мун заявив, що сьогодні весь світ на боці України. І надалі ООН неодноразово виступала з резолюціями, у яких засвідчувала факт агресії Росії проти України і підтримувала територіальну цілісність України.

У квітні 2014 р. Росія разом зі США, ЄС і Україною підписала в Женеві угоду, за якою бойовики зобов'язані роззброїтися і звільнити захоплені приміщення в обмін на амністію. Однак Путін знехтував виконанням цієї угоди.

Україну підтримала також Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ), яка 9-10 квітня 2014 р., долаючи опір російської делегації, прийняла резолюцію «Про засудження окупації Росією території Криму та санкції проти Росії». Резолюція ПАРЄ від 27 січня 2015 року «Про гуманітарну ситуацію в Україні та біженців» підтвердила факт агресії Росії на Донбасі і всебічної підтримки Росією бойовиків на території Донбасу і засудила окупацію Росією території Криму. Резолюція ПАРЄ від 25 червня 2015 року «Про зниклі особи під час конфлікту в Україні» визнає російську агресію в Україні та повторно підтверджує окупацію Росією Криму. Надалі ПАРЄ неодноразово зверталася до питання про війну Росії проти України. Водночас, російська делегація вела деструктивну роботу в цій авторитетній міжнародній організації, за що у 2014 р. вона була позбавлена права голосу.

2. Перші спроби урегулювання російсько-українського конфлікту

Встановлення миру і відновлення територіальної цілісності України були одними з головних пунктів передвиборчої програми П. Порошенка. Під час інавгурації він уперше представив свій мирний план врегулювання конфлікту, який передбачав створення «коридору» для російських найманців, щоб вони повернулися до Росії, звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто складе зброю, діалог з легітимними (вибраними за законами України) представниками української влади на Донбасі та громадянами, гарантії вільного використання російської мови в регіоні та дострокові вибори. 20 червня 2014 р. під час свого першого робочого візиту на Донбас президент оголосив про одностороннє припинення вогню та заявив, що це робиться для того, щоб терористи могли скласти зброю, а ті, хто цього не зробить, будуть знищені. Оскільки пропозиція про перемир'я не була прийнята, П. Порошенко заявив: «*Ми будемо наступати і визволяти нашу землю*».

Агресія Росії проти України була темою обговорень на багатьох міжнародних зустрічах на рівні глав держав. 4 червня, ще до своєї інавгурації, під час візиту до Варшави П. Порошенко зустрівся з президентом США Б. Обамою, де обговорив

плани з відновлення економіки та миру в Україні. США погодилися допомогти українській армії бронежилетами та приладами нічного бачення, а також було обіцяно 5 мільйонів доларів у вигляді технічного оснащення. Це перша з кількох зустрічей з Президентом США – найвпливовішої демократичної держави у світі.

Президент України П. Порошенко і Президент США Б. Обама

За два дні, 6 червня президент П. Порошенко зініціював зустріч за участю президента РФ В. Путіна, канцлера ФРГ А. Меркель та президента Франції Ф. Олланда. Зустріч відбулася 6 червня 2014 р. у нормандському місті Бенувіль (Франція) в межах відзначання 70-ї річниці висадки військ союзників у Франції. Обговорювалися питання щодо врегулювання конфлікту на Донбасі. Це були перші переговори в складі чотирьох керівників, які одержали назву «*Нормандський формат*». Однак жодних результатів зустріч «нормандської

Переговори у нормандському форматі

четвірки» не принесла. Це продемонструвала трагедія пасажирів малайзійського «Боїнга», яка сталася незадовго, і масове вторгнення регулярних російських військ в Україну в серпні 2014 р.

Ці події викликали появу «*Мінського формату*» – міжнародних зустрічей з участю представників України, Росії і ОБСЄ. Інколи в них брали участь керівники Англії, Німеччини, Франції, Росії і представники самопроголошених ДНР і ЛНР.

5 і 19 вересня відбулися перші зустрічі в межах «Мінського формату». Були укладені «перші мінські угоди». Сторони конфлікту мали припинити вогонь, відвести важку зброю від лінії вогню. Однак Росія продовжувала вводити на український Донбас тисячі одиниць військової техніки, що дозволило організувати низку атак на кількох напрямках. Зокрема, у лютому 2015 р. російські війська атакували український плацдарм біля містечка Дебальцеве, щоб оточити і взяти в полон українських солдатів, аби деморалізувати українське суспільство та спричинити внутрішні збурення. Проте українські підрозділи відступили з Дебальцевого, завдавши бойовикам, за свідченням одного з ватажків сепаратистів, «колосальних втрат», яких вони «ніколи не визнають». Як наслідок, 12 лютого 2015 р. за участю Порошенка, Путіна, Меркель і Олланда було укладено «другі мінські угоди». Зрозумівши, що проєкт «Новоросія» провалився, Росія вдалася до дипломатичного маневру: погодилася повернути Україні окуповані території Донбасу за умови повної амністії сепаратистів, надання широких внутрішніх і зовнішніх повноважень Донбасу, зокрема, право вето на зовнішньополітичні рішення України. Це означало повернення України в російський фарватер і блокування її курсу на євроінтеграцію – вступ в ЄС і НАТО.

Стосовно Криму, то про його повернення до складу України керівна верхівка Росії навіть відмовляється вести переговори.

Ці капітулянські умови закінчення війни, які були рівноцінні поразці, Україна відмовилася приймати. Вона неодноразово заявляла, зокрема, і в «нормандському форматі», що вибори на Донбасі будуть проведені згідно з українським законодавством і лише за умов безпеки та виведення звідти іноземних військ, повернення під український контроль кордону з РФ. У цьому питанні Президент, Верховна Рада і Уряд України одностайні. Натомість, Україна продовжувала зміцнювати свою армію і розширювати коло союзників на міжнародній арені. Створювалася неформальна коаліція на підтримку України. Її членами вважалися Австралія, Велика Британія, Канада, Естонія, Литва, Латвія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Румунія, Туреччина, США, Фінляндія, Чехія, Швеція, Швейцарія та ін. Сприяння Україні виявлялося, переважно, узгодженими акціями на міжнародній арені, участю в міжнародних санкціях проти Росії, фінансовою і матеріальною допомогою. Україна постійно наголошувала на необхідності надання допомоги летальною зброєю, але цей вид допомоги зали-

шається обмеженим. Виняток становлять США і Велика Британія, допомога від яких постійно зростає. Від США Україна отримує летальне озброєння, зокрема з 2018 р. відомі «Джавеліни». Американські військові інструктори постійно проводять навчання українських військ на Яворівському та Широколанівському полігонах.

3. Угоди про асоціацію і безвізовий режим до країн ЄС

Пля перемоги Революції Гідності українське суспільство очікувало швидкої євроінтеграції, під гаслами якої проходив Євромайдан. 20 березня 2014 р. прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. 27 червня 2014 р. у Брюсселі Президент України П. Порошенко підписав економічну частину цієї Угоди. У преамбулі цього важливого документа закріплюються принципи асоціації, передусім, забезпечення прав людини та основних свобод, повага до принципу верховенства права, дотримання суверенітету і територіальної цілісності, непорушності кордонів та незалежності. Серед ключових напрямів політичного співробітництва – забезпечення регіональної безпеки, попередження конфліктів, роззброєння та контроль над озброєннями, боротьба проти тероризму. Угода передбачала лібералізацію торгівлі товарами і послугами, лібералізацію руху капіталів та, до певної міри, робочої сили. Частина угоди – «Фінансове співробітництво» – окреслює механізм надання Україні фінансової допомоги, порядок моніторингу та оцінки ефективності використання коштів.

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент одночасно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. У заяві «Про Європейський вибір України» зазначалося, що «Верховна

Підписання економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. 2014 р.

Шість років ратифікації Угоди про асоціацію з ЄС: події та успіхи

16 вересня 2014 року Верховна Рада та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію України та Європейського Союзу.

Укрінформ нагадує про основні етапи цього історичного процесу та найбільші досягнення

▶ Березень 2007 року
Започатковані переговори щодо базового договору між Україною та ЄС на заміну чинної на той час Угоди про партнерство та співробітництво

▶ 2008 рік
Сторони узгодили назву – Угода про асоціацію

▶ 22 листопада 2013 року
Тодішній президент України Янукович під тиском Росії відмовився від підписання практично готової Угоди про асоціацію. Чим викликав потужну хвилю народного опору. Початок Революції гідності

▶ 21 березня 2014 року
Після перемоги Революції, на позачерговому саміті в Брюсселі, відбулося підписання політичної частини Угоди. Від України документ підписав прем'єр-міністр Арсеній Яценюк

▶ 27 червня 2014 року
Під час засідання Ради ЄС президентом України Петром Порошенком та керівництвом Європейського Союзу і главами держав та урядів 28 країн-членів ЄС було підписано економічну частину Угоди

▶ 16 вересня 2014 року
Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію України та ЄС

▶ 1 січня 2016 року
Почала функціонувати зона вільної торгівлі з Євросоюзом

▶ 1 вересня 2017 року
Після тривалого процесу ратифікації Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула чинності у повному обсязі

НАЙБІЛЬШІ ДОСЯГНЕННЯ ЦИХ РОКІВ

З моменту підписання Угоди про асоціацію у 2014 році **ЄС мобілізував близько 15 млрд євро допомоги Україні** на підтримку реформ і макроекономічної стабільності.

Завдяки дії поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі, започаткованої Угодою про асоціацію, ЄС став торговельним партнером України №1 у світі:

- більш ніж 40% обсягу від усієї української зовнішньої торгівлі припадає на Європейський Союз;
- з 2016 по 2019 роки український експорт до ЄС зріс майже на 50%.

ЄС відіграє провідну роль у консолідації міжнародної підтримки суверенітету і територіальної цілісності України.

- У липні 2014 року ЄС запровадив економічні санкції проти Росії за анексію Криму та дії з дестабілізації ситуації на сході України.
- У вересні 2014 року ці санкції було посилено.
- У березні 2015 року лідери ЄС вирішили пов'язати ці санкції з виконанням Мінських домовленостей.
- Тільки з вересня 2017 року ЄС шість разів ухвалював одноголосні рішення про продовження економічних санкцій проти РФ; тричі продовжував «кримський пакет» санкцій; затвердив 15 актів щодо застосування індивідуальних обмежувальних заходів проти фізичних і юридичних осіб, які підривають суверенітет і територіальну цілісність України.

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ МІЖЛЮДСЬКИХ КОНТАКТІВ

Ніч з 10 на 11 червня 2017 року. Перші безвізові подорожуючі українці на угорському прикордонному пункті Захонь

50 млн подорожей здійснили українці до держав-членів ЄС з 2017 року, коли ЄС лібералізував візовий режим для наших громадян

Більше **9 тисяч** українських студентів та близько **4 тисяч** академічних працівників скористалися новими можливостями освітніх і наукових програм ЄС

© 2020 Укрінформ. Усі права захищені.
У разі використання матеріалів посилання обов'язкове. www.ukrinform.ua

Джерело: kmu.gov.ua, mfa.gov.ua, rada.gov.ua, hromadske.ua

УКРІНФОРМ

Інфографіка «Укрінформу» щодо євроінтеграції

Рада України розглядає ратифікацію Угоди про асоціацію не лише як стимулюючий чинник для здійснення подальших реформ в Україні, але як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети – набуття повноправного членства в Європейському Союзі». Економічна складова угоди про асоціацію набула чинності 1 листопада 2014 р., а політична – 1 січня 2016 року.

Крім зони вільної торгівлі, Угодою передбачено співробітництво в інших сферах. Результатом такої співпраці має стати підвищення якості української продукції та кращий захист інтелектуальної власності, чистіше повітря, лібералізований енергетичний ринок, самоврядування за європейською моделлю та ефективна боротьба з корупцією і відмиванням грошей. На впровадження цих стандартів відводиться до десяти років. 1 листопада 2014 р. розпочалося тимчасове (до того, як завершиться процес ратифікації угоди всіма 28 країнами-членами Європейського Союзу) застосування Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Окремо розглядалося питання про безвізовий режим між Україною і державами ЄС, а для цього не обов'язково бути членом ЄС. Про можливість отримання безвізового режиму до кінця 2014 р. заговорили вже в лютому, після перемоги Революції Гідності. Але необхідно було узгодити низку спеціальних питань щодо візової лібералізаці, .які вимагали часу. Ці питання поступово вирішувалися, і в грудні 2016 р. саміт держав-членів ЄС констатував, що Україна виконала всі вимоги візової лібералізації. Але минуло ще півроку, перш ніж 11 червня 2017 р. Україна одержала безвізовий статус. Він дозволяє громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання відповідного дозволу.

В історичному контексті Угода про асоціацію є доленосним викликом для українського суспільства на здатність одночасно проводити європейські реформи і реінтеграцію Донбасу й Криму. Вирішення цих стратегічних завдань здатне привести до повноправного членства України в Євросоюзі.

4. Україна і НАТО

Епізодичне співробітництво України з НАТО у різних сферах почалося з кінця 1990-х – на початку 2000-х років. У квітні 2008 р. під час Бухарестського саміту керівництво Альянсу погодилося з тим, що Україна *«в майбутньому може стати»* членом НАТО.

Але проблема членства в НАТО негативно сприймалася в проросійських і прокомуністичних колах. Урешті-решт, президент В. Янукович оголосив про нейтральний статус України, а його чиновники порадили українцям «забути про НАТО».

Після Революції гідності ситуація змінилася. Вектор зовнішньої політики України повернувся на Захід, у бік ЄС і НАТО. Про це заявив у своїй інавгураційній промові П. Порошенко. Але про негайний вступ до цієї військово-полі-

тичної організації не йшлося. 4 вересня 2014 р. президент уточнив, що на цьому етапі Україні достатньо співпрацювати з альянсом у форматі особливого партнерства, не порушуючи питання членства в НАТО: це питання вирішуватиметься на всенародному референдумі після того, як країна відповідатиме критеріям Північноатлантичного альянсу. 23 грудня 2014 р. Верховна Рада прийняла внесений П. Порошенком закон про відмову від позаблокового статусу, про який Україна заявила за його попередника.

24 квітня 2015 року президент Порошенко підписав програму співпраці з НАТО на рік. У документі зазначалося, що Україна надаватиме альянсу підтримку в операціях з підтримки миру та безпеки, літакам НАТО дозволено проводити спостережні польоти над українською територією. Також програма передбачала появу в Україні військових радників з країн-членів НАТО та проведення військових навчань.

4 лютого 2016 року Верховна Рада схвалила створення представництва НАТО в Україні. Курс на зближення з НАТО в умовах війни отримав значну підтримку громадян України.

9 липня президент П. Порошенко створив Комісію з питань євроатлантичної інтеграції України. Того ж дня на саміті НАТО в Польщі він закликав Північноатлантичний альянс розпочати спеціальну програму деокупації Криму.

6 липня 2017 року підписано Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України». Одним із пріоритетів національних інтересів України визначається інтеграція в євроатлантичний безпековий простір для набуття членства в НАТО. Щодо цього Україна зобов'язується активізувати зусилля з усього комплексу реформ, зокрема в безпековому та оборонному секторах задля досягнення відповідності критеріям членства в Альянсі.

7 лютого 2019 р. Верховна Рада підтримала пропозиції про зміни до Конституції України, якими закріпила курс на європейську інтеграцію і вступ до НАТО як стратегічну мету держави.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як відреагувала на агресію України проти Росії Організація Об'єднаних Нації та її керівні структури?

2. Якою була реакція ПАРЄ на війну на Сході України? Які повноваження має ця організація?

3. Що таке «Нормандський формат», і що в його межах було зроблено для припинення війни РФ з Україною?

4. Що таке «Мінський формат», і які рішення приймалися в його межах щодо становища на Донбасі?

5. Чому зусилля міжнародного співтовариства припинити російсько-українську війну не мали успіху?

6. Яку фінансову і військово-технічну допомогу одержує Україна від своїх союзників у світі?

7. Коли була укладена угода про асоціацію України з ЄС?

8. Які можливості надає Україні безвізовий режим з країнами ЄС, і коли була підписана угода про нього?

9. Як складаються на сучасному етапі відносини України з НАТО? Як реагує населення України на перспективи вступу до НАТО і ЄС?

ДОКУМЕНТИ

1. Із доповіді Національного інституту стратегічних досліджень України (червень 2015 р.).

Союзники

Найбільш потужну підтримку Україні надають США Канада, Велика Британія, Польща Німеччина, Франція, країни Балтії, Швеція та Румунія. Найважливішим союзником України можна вважати США, в цьому контексті важливе завдання – отримати статус головного союзника США поза НАТО, що дозволить Україні брати участь у спільних оборонних ініціативах, космічних проєктах, контртерористичних заходах, а також дозволить поставку деяких видів озброєння. Поміж інших міжнародних партнерів особливо важлива для України підтримка Німеччини, канцлер якої Ангела Меркель зробила визначальний внесок на закінчення Мінських угод.

URL: https://politics.segodnya.ua/ua/politics/vneshnyaya-politika-ot-poroshenko-glavnyy-soyuznik-ukrainy-ssha-a-s-rossiey-godami-ne-budem-bratyami-621117.html

2. Із результатів опитування 120 українських експертів, проведених 1-14 грудня 2018 р.

URL: https://uacrisis.org/uk/70375-experts-opinions-on-ukraine-s-foreign-policy

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Що дає для вашого розуміння міжнародного становища України ця оцінка Національного інституту стратегічних досліджень України?

Документ 2.

Використовуючи цей матеріал, охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики та її ефективність станом на 2018 р.

§ 47. ПРИ ВЛАДІ ПАРТІЯ «СЛУГА НАРОДУ»

Згадайте:

1. Які позитивні наслідки перебування П. Порошенка на посаді Президента України?

2. Які нагальні проблеми, що стояли перед Україною, йому і урядам А. Яценюка і В. Гройсмана, не вдалося вирішити?

1. Особливості президентських виборів 2019 р.

Згідно з Конституцією України у 2019 р. мали пройти нові вибори Президента України. Було зареєстровано 44 кандидати, але чекали запеклої боротьби

між двома какндидатами – чинним президентом П. Порошенком і лідеркою політоб'єднання «Батьківщина» – у недавньому минулому «Блок Юлії Тимошенко». Але несподівано в боротьбу втрутився третій кандидат – шоумен, актор і комік В. Зеленський. Напередодні Нового року, вночі 31 грудня 2018 р. він несподівано виступив та каналі ТБ «1+1» із заявою: «Я йду в президенти». До цього він ніколи не займався політикою, але набув великої популярності своїми виступами в телешоу «95 Квартал» і головною роллю в телесеріалі «Слуга народу». У цій стрічці нікому невідома «людина з народу» – учитель історії однієї з київських шкіл Василь Голобородько, несподівано для себе реєструється кандидатом в Президенти України. На виборах він протистоїть старим корумпованим політикам, які «відірвалися від народу», і перемагає як «президент з народу». Цей фільм напередодні виборів передивилися десятки мільйонів виборців. Він визначив головну ідею виборчої кампанії В. Зеленського: усі старі політики, незалежно від ідеологічної орієнтації, загрузли в корупції і шукати «найкращого серед них» – марна справа. Потрібні цілком нові, молоді обличчя – справжні «слуги народу». Саме вони здатні вирішити всі проблеми і вивести Україну з «глухого кута», у який її завели попередні політики. І коли В. Зеленський проголосив про свій намір йти в президенти, значна частина виборців побачила в його особі «президента з народу» Голобородька із серіалу «Слуга народу». Світова політика знає чимало прикладів успішних виборчих кампаній, коли перемагали ті кандидати, які не мали політичного досвіду і протиставляли себе «старим» політикам.

Чіткого плану на майбутнє штаб В. Зеленського не пропонував. Кандидат уникав політичної конкретики і зосереджував увагу виборців на помилках попередників, які і обіцяв виправити, а задіяних у корупції і зловживаннях, незалежно від їх партійної приналежності і політичних поглядів, – покарати. Така тактика була спрямована на те, щоб утримати під своїм впливом виборців різних ідеологічних орієнтацій – від прихильників українських націоналістів до симпатиків «русского мира».

Війну він обіцяв припинити шляхом активізації переговорів з Путіним, а оновлення України почати із запровадження «нульової декларації» (податкової амністії) для бізнесу, переходу від солідарної до накопичувальної пенсійної системи, перетворення України на «електронну країну».

Що ж стосується П. Порошенка, то він обіцяв скорегувати свій попередній курс, зосередивши зусилля на подоланні корупції, посиленні військової могутності України і її внутрішньої консолідації, забезпеченні процесу євроінтеграції і сталого розвитку. Гаслом його виборчої кампанії була тріада: «Армія, мова, віра!». Але конкуренти переводили дискусію в площину проблем, які особливо турбували пересічного виборця. Зокрема, П. Порошенку нагадали його передвиборчу обіцянку 2014 р. швидко закінчити війну. Її провження цинічно інтерпретувалися як бажання президента і його оточення «заробити» на людському горі.

Опоненти звинувачували П. Порошенка також в стрімкій девальвації гривни у 2014-2015 рр., спаді економіки, зростанні цін на газ, бензин та інші товари повсякденного попиту, великі зовнішні запозичення. Це негативно відбилося на життєвому рівні людей. Але саме за цим критерієм пересічні виборці найчастіше оцінюють успішність політика, не звертаючи уваги на об'єктивні обставини.

Інша передвиборча обіцянка – продати свій бізнес, також постійно обговорювалася на телешоу і на передвиборчих акціях. Патріотично налаштованим виборцям постійно нагадували і про фабрику «Рошен» у Липецьку, на території держави-агресора, яка, начебто і в умовах війни, належала П. Порошенку.

Негативне враження на виборців справило протистояння П. Порошенка і М. Саакашвілі. Президент України призначив М. Саакашвілі головою Одеської ОДА, потім звинуватив його в корупції, звільнив, відібрав виданий паспорт громадянина України і видворив за межі держави. Ця подія нагадала конфлікт В. Ющенка з Ю. Тимошенко, що свого часу негативно відбилося на рейтингу обох.

Критикувалися і підходи П. Порошенка до кадрової політики. Акцентувалася увага на тому, що для нього ключовим чинником при призначенні часто буває особиста довіра на противагу професіоналізму претендента. Усе це сприймалося як корупція на найвищому рівні.

Президента звинувачували і в недоліках судової реформи 2016 р., зокрема в тому, що олігархи та політики взяли контроль над судовою владою і використовують її у своїх інтересах.

Деякі із цих звинувачень були доречними, багато – надуманими, або абсолютно безпідставними, з розряду «чорного піару». Сам П. Порошенко називав «слабким місцем» свого президенства комунікаційну політику. В одному зі своїх інтерв'ю він сказав журналісту: «*…Ми не захистилися і ви не захистилися від фейкових новин. Бо у нас не існувало механізму, ми були не готові до того, що Росія буде використовувати демократичні інструменти для боротьби проти демократії*». Фейкові новини широким потоком лилися в Україну з Росії. Це був фронт «гібридної війни», який обслуговували цілі фабрики «ботів» з Росії. Одним з об'єктів в Україні, на дискредитацію діяльності яких спрямовувалася фальсифікована інформація, був П. Порошенко.

Під час виборчої кампанії гострої критики зазнав і В. Зеленський. Зокрема, після дебатів на стадіоні «Олімпійський» він заявив, що не відвідував Росію після початку її агресії проти України. Однак журналісти навели факти, що у травні-червні 2014 р. він чотири рази бував у Москві і поширили соціальними мережами фрагмент, у якому шоумен В. Зеленський 14 травня 2014 р. веде репортаж з Манежної площі російської столиці.

Під час тих самих теледебатів В. Зеленський назвав «повстанцями» російських найманців, що воюють проти ЗСУ у складі терористичних збройних формувань так званих ДНР та ЛНР.

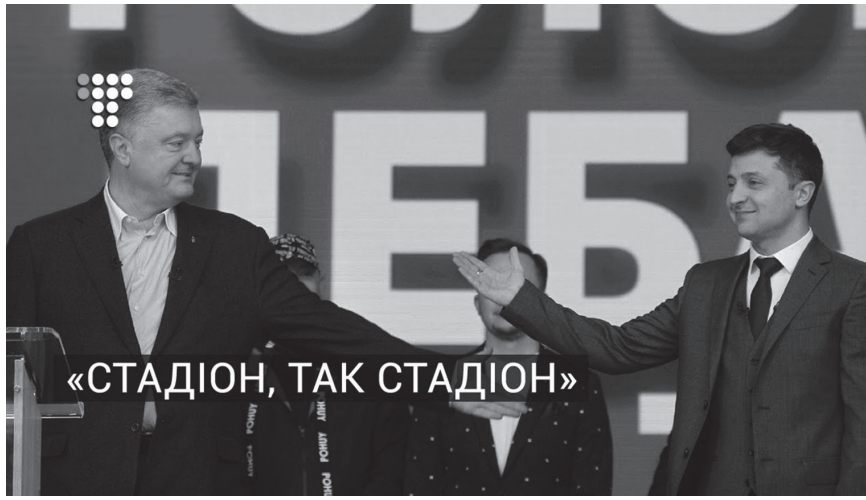

Дебати кандидатів на пост Президента України П. Порошенка і В. Зеленського

Наводилися факти, які, на думку критиків В. Зеленського, свідчили про його зневажливе ставлення до української мови і культури, до українців і України взагалі. Кандидата в Президенти України, який за Конституцією є Головнокомадувачем Збройних сил України, звинуватили в ухиленні від мобілізації у 2014 р. Були інші закиди в бік В. Зеленського. Але вони не вплинули на події – рейтинг В. Зеленського невпинно зростав.

2. Формування «Слугою народу» владних структур України

У квітні в Україні відбулися президентські вибори. У першому турі ніхто з претендентів не одержав абсолютної більшості. У другому турі, який відбувся 21 квітня 2019 р., В. Зеленський одержав 73,22 % і став шостим президентом України, а за П. Порошенка проголосували лише 24,45 %.

На хвилі успіху на президентських виборах оточення В. Зеленського порекомендувало йому достроково розпустити Верховну Раду і провести вибори її нового складу. Розрахунок виправдався. І хоча вибори, які відбулися 21 липня 2019 р., зафіксували найнижчу за останні тринадцять років явку виборців – 49%, прогнозовану перемогу на них здобула «Слуга народу».

Про цю партію до перемоги В. Зеленського на президентських виборах мало хто знав. Вона була зареєстрована в грудні 2017 р. юристом «Студії Квартал 95» І. Бакановим. «Слуга народу» провела в парламент 254 депутати і завоювала абсолютну більшість. Такого за роки незалежності України ще не було. На другому місці виявилася партія «Опозиційна платформа «За життя»», очолювана В. Медведчуком – 43 депутати, третьою стала партія Ю. Тимошенко «Батьківщина» – 26 депутатів, четвертою – партія «Європейська солідарність» П. Порошенка з 25 депутатами, п'яту фракцію з 20 депутатами утворила партія «Голос»,

Володимир Зеленський – Президент України (з 20 травня 2019 р.)

очолювана популярним співаком С. Вакарчуком. До парламенту увійшли 46 самовисуванців і 19 депутатів, які представляли дрібні партії.

У Верховній Раді дев'ятого скликання склалася однопартійна більшість «Слуги народу» – так звана «монобільшість». Рада почала працювати з серпня 2019 р. Деякий час робота тривала у так званому «турборежимі». Провладна більшість пояснювала це прагненням якнайшвидше «запустити» роботу нової влади і нормалізувати економічне життя. Законопроєкти розглядалися за прискореною процедурою, без попереднього обговорення. Заклики опозиції повернутися до звичного режиму роботи відкидалися.

До середини грудня 2019 р. з ініціативи Кабінету Міністрів і Президента було прийнято 120 законів. Стосувалися вони різноманітних аспектів життя країни.

Із перших днів роботи нової влади суспільство справді побачило нові, молоді обличчя, які з'явилися на чолі державних структур. Але виявилося, що багато з них були відомі не високими професійними якостями, а близькістю до Президента, його ТОВ «Студія Квартал 95».

Насамперед був затверджений склад нового Кабінету Міністрів. Прем'єр-міністром став Олексій Гончарук – заступник керівника Офісу президента. Він заявив, що його метою є проведення глибоких економічних реформ. Серед призначень – керівники силових та інших державних структур, глави обласних державних адміністрацій тощо.

Донедавна П. Порошенка гостро критикували за «куміство» і протекції при призначенні посадових осіб. Суспільство пильно стежило, як підбиратиме кадри новий президент. 20 квітня 2020 р. Комітет виборців України опублікував

дані, згідно з якими упродовж першого року президентства В. Зеленського понад 30 осіб, які раніше працювали в структурах ТОВ «Студії Квартал 95», її дочірніх організаціях, надавали послуги компанії, співпрацювали з ним на професійній основі, були знайомими, друзями, родичами його (чи його оточення), отримали державні посади. Із них 12 безпосередньо в «Студії Квартал 95».

Олексій Гончарук – Прем'єр-міністр України (29 серпня 2019 – 4 березня 2020)

Усі вони представляли партію «Слуга народу», хоча інколи не входили до неї формально. Отже, ця партія отримала у своїх руках усі важелі влади і одержала всі умови для реалізації своєї програми.

3. Боротьба з корупцією

Боротьбу з корупцією нова влада вважала своїм пріоритетним завданням. Особливо активізувалася вона після переможних виборів до Верховної Ради. Так, 3 вересня 2019 р. було прийнято Закон про зняття недоторканності з депутатів. 10 вересня Верховна Рада ухвалила закон про особливу процедуру усунення з посади президента – оголошення парламентом імпічменту. Про необхідність прийняття цих законів в Україні говорилося ще з 1990-х років, і партія «Слуга народу» ставила собі цей факт як особливу заслугу. Вважалося, що це важливий крок до подолання корупції, адже депутатський імунітет часто використовувася для незаконних і корупційних дій.

У лютому 2019 р. Коаліція громадських організацій запропонувала політичним партіям, які балотувалися до Верховної Ради, перелік антикорупційних пропозицій під назвою «Порядок денний встановлення справедливості». Ці пропозиції збігалися з настроями президента і більшості новообраної Верховної Ради.

Насамперед, відбулася реорганізація Національного агенства з питань запобігання корупції (НАЗК). Стосовно двох інших антикоруційних органів – Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) і Національного антикорупційного бюро (НАБУ), їх «перезавантаження» не відбулося. У владній більшості почали з'являтися різні точки зору на цей процес. Виявилося, що докорінної зміни в діяльності парламенту не відбулося. Серед представників монобільшості (як і у фракціях меншості) виявилися особи, пов'язані з тими чи іншими фінансово-промисловими групами, олігархами, які орієнтуються на їхні вказівки, а не інтереси виборців.

Із тієї ж причини обмежені наслідки мали також спроби судової реформи і реформи прокуратури, Державного бюро розслідувань (ДБР), Служби безпеки України (СБУ), Міністерства внутрішніх справ (МВС), Національної поліції. Отже, ефективність роботи цих органів не виправдала очікування суспільства. Обіцяних на осінь 2019 р. «посадок» корупціонерів не відбувалося. Як і при попередній владі, суди, значною мірою, були корумповані.

Яскравим проявом неблагополуччя в судовій системі стала конституційна криза – ситуація з Конституційним судом, яка склалася наприкінці жовтня 2020 р. Тоді суд фактично скасував систему електронного декларування, завдавши удару по антикорупційній реформі. Це спричинило політичний скандал: через таке рішення суддів в Україні очікувалися серйозні проблеми з міжнародними партнерами, мало не до зупинки співпраці з МВФ та скасування безвізу з ЄС. Президент Зеленський спробував розпустити Конституційний суд через Верховну Раду, але нардепи не розглядали його законопроєкт.

Карикатура на українське правосуддя

Своєю чергою Конституційний суд наполягав, що діяв винятково за Конституцією та відстоював незалежність суддівської гілки влади. А на думку голови Конституційного суду О. Тупицького, документ мав ознаки конституційного перевороту. Зрештою Верховна Рада поступово відновила систему електронного декларування. Проте питання про характер кримінальної відповідальності за недостовірне декларування (в'язниця чи символічне покарання) депутати довго не могли вирішити.

4. Економічна політика партії «Слуга народу» та її наслідки

Своєю економічною ідеологією лідери «Слуги народу» називали «лібертаріанство», що означає розширення свободи підприємницької діяльності, податкову амністію, декриміналізацію бізнесу, залучення до підприємництва нових осіб тощо. На цій основі планувалося забезпечити нарощування обсягів виробництва, збільшення надходжень до бюджету і, у кінцевому підсумку, підвищення життєвого рівня населення. Але цей теоретично правильний план в конкретних умовах України не діяв. Адже розширення меж підприємницької діяльності вимагало зменшення податкового тиску на існуючі бізнесові структури, що спочатку привело б до зменшення надходжень в бюджет. Компенсувати ці втрати можна було б за рахунок реальної боротьби з корупцією, що вивільнило б великі кошти і підвищило доходи населення, та не вистачало політичної волі – занадто багато впливових людей у державі було задіяно в корупційних схемах. Був й інший шлях: одержання нових позичок від МВФ. Але для цього необхідно було впровадити ринкові, європейські ціни на газ. Це вело до підвищення цін на комунальні послуги і автоматично викликало масове незадоволення населення. Для пом'якшення «цінового удару» слід було здійснити державні заходи з усунення монополізму і створення конкурентного середовища на газовому ринку, використовуючи для побутових потреб населення дешевший власний газ. І знову ж таки, потрібна політична воля влади, якої не вистачало. Коло замикалося і для забезпечення надходження в бюджет доводилося йти звичним шляхом: посилювати фіскальний тиск на діючих підприємців, переважно, середніх і дрібних (офіційно – «фізичних осіб-підприємців» – ФОП), бо олігархічний капітал через своїх представників у владних структурах забезпечував собі пільгові умови господарювання і оподаткування.

Частина урядовців і політиків пропонували «просте рішення» цієї проблеми: повернутися до закупівлі дешевшого газу в російських комерційних компаніях. Це означало посилення залежності від держави-агресора.

Ці обставини і визначили суперечливий характер економічної політики влади в перші два роки президентства В. Зеленського.

22 травня 2020 року президент підписав закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення адміністрування податків, усу-

нення технічних і логічних неузгодженостей в податковому законодавстві». Урядовці заявляли, що цей закон дозволить стабілізувати економіку. Але підприємці назвали введення цього закону податковим терором. Провідні економісти країни також виступили з нищівною критикою закону, вказуючи, що він призведе до знищення малого і середнього бізнесу. 25 травня М. Саакашвілі, перед цим призначений В. Зеленським головою Виконавчого комітету Національної ради реформ,' зазначив, що новий податковий закон потрібно терміново змінювати. Доопрацювання проходило на тлі протестів підприємців. Свого піку ці протести досягли наприкінці 2020 р., коли обурені ФОП заблокували Верховну Раду і урядовий квартал у центрі столиці. Президент запропонував відтермінувати введення в дію цього закону, який стосувався майже 300 тисяч дрібних підприємців (не рахуючи членів їхніх сімей). Унаслідок цього 1 грудня 2020 р. з'явився новий закон Верховної Ради про відтермінування введення касових апаратів для ФОП. Президент підписав його 8 грудня 2020 р.

14 липня 2020 року Верховна Рада проголосувала за легалізацію грального бізнесу в Україні. Свого часу гральний бізнес був заборонений і діяв підпільно. Після легалізування, як говорили його прихильники, цей бізнес поставлений в межі строгих правил. Дозволялася організація та проведення азартних ігор у казино, у залах гральних автоматів, у мережі Інтернет, букмекерська діяльність.

14 грудня 2019 р. депутати Верховної Ради прийняли за основу проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення». Розширенням ринкових засад у сільському господарстві уряд сподівався домогтися збільшення надходжень до державного бюджету. На відміну від промисловрсті, сільське господарство України після тривалого спаду з 2004 р. почало демонструвати стійке нарощування валової продукції. Це ілюструє наведений графік.

Дискусія з приводу продажу землі тривала в українському суспільстві з початку незалежності. І на цей раз було тривале і бурхливе обговорення. Особливо гострі суперечки розгорталися щодо визначення максимуму земельних площ, які могли концентруватися в одних руках, а також – прав на володіннння землею в Україні іноземцями. Урешті-решт, 31 березня 2020 р. закон був прийнятий. Він передбачає відкриття ринку землі з 1 липня 2021 р.

Загалом економічна ситуація в країні за перші роки президенства В. Зеленського ускладнилася. Це суповоджувалося наростанням соціальної напруги. Крім зазначеного, до цього призвела епідемія COVID-19 і пов'язані з нею труднощі і обмеження в економічній діяльності, а також чергове підвищення з початку 2021 р. цін на газ (особливо різке), а також на електроенергію і воду 14 грудня 2019 р. – комунальні послуги взагалі. Усе це спричинило незадоводення

Рис. 1. Валова продукція с/г у сільськогосподарських підприємствах, млрд грн (у постійних цінах 2010 р.)

в суспільстві, яке виливалося в масові виступи, і вплинуло на роботу монобільшості в парламенті. У її складі почали виокремлюватися групи, які лобіювали інтереси різних комерційних груп для впливу на політикум України. Це призвело до постійних перестановок у владних структурах.

Резонансною подією стало звільнення президентом 11 лютого 2020 року Андрія Богдана з посади керівника Офісу Президента України і призначення на його місце Андрія Єрмака (до цього був помічником президента). 4 березня 2020 року Верховна Рада 353-ма голосами звільнила Олексія Гончарука з посади прем'єр-міністра. Виступаючи в парламенті, президент В. Зеленський заявив, що уряд Гончарука не зміг впоратись із поставленими завданнями. Як наслідок, спад виробництва за 2019 р. становив 0,5 %, тоді як у 2018 р. приріст дорівнював 3 %. Новим главою уряду став Денис Шмигаль. За його кандидатуру проголосував 291 депутат.

Денис Шмигаль – Прем'єр-міністр України (з 4 березня 2020 р.)

Зменшення популярності прявлячої партії показали результати місцевих ви-

борів, які відбулися 25 жовтня 2020 р. «Слуга народу» на виборах одержала 17,4%, «Батьківщина» – 12,4 %, «ОПЗЖ» – 11,75 %, «За майбутнє» – 11,4 %, «Європейська солідарність» – 10,7%.

Усе частіше говорилося про можливий розпуск парламенту і позачергові вибори. Це активізувало «війну рейтингів». Рейтинги, виконані відомими соціологічними службами з доброю репутацією, показували спад популярності «Слуги народу» і зростання – опозиційних.

5. Російсько-українська війна і зовнішня політика

Виборці, які у 2019 р. віддавали свої голоси за В. Зеленського і партію «Слуга народу», сподівалися на швидке закінчення російсько-української війни. Вони повірили його словам, що війна триває, зокрема, через дії певних українських політиків, які зацікавлені в її продовженні. Суспільство переконували в тому, що питання про мир на Донбасі залежить не лише від Москви (як про це постійно наголошував П. Порошенко), а й, значною мірою, від керівництва України.

Щоб наблизитися до миру, нова влада використовувався звичний Мінський формат, на якому «непоступливих» українських представників замінили на «гнучкіших». Підтримувалися і контакти з лідерами країн Європи. Нарешті, 9 грудня 2019 р. у Парижі відбувся запланований нормандський саміт чотирьох президентів – України, Росії, Німеччини, Франції, у якому В. Зеленський брав участь вперше.

В Україні цього саміту чекали з тривогою. Було багато розмов про можливу зраду інтересів України. Ще до початку саміту, у Києві під Офісом президента зібрався мітинг представників «Руху опору капітуляції», які звернулися із закликом до влади не капітулювати перед Росією, «не перетинати «червоних ліній»». Коли інформація про закінчення саміту надійшла до Києва, представники «Руху опору капітуляції» констатували: «*Виглядає на те, що заручившись підтримкою президента Франції і федерального канцлера Німеччини, Володимир Зеленський не перетнув на переговорах головних «червоних ліній»*.

Події, які відбудися після саміту, підтвердили цей висновок. «Червоні лінії» справді не були порушені. Але й відчутного прогресу в російсько-українських відносинах не відбулося, хоча В. Зеленський потім говорив, що під час особистої зустрічі на полях саміту з В. Путіним, він побачив у його очах «бажання закінчити війну». Але попри те, що після Паризького саміту тривав Мінський процес і питання російсько-української війни обговорювалося на багатьох міжнародних зустрічах і у телефонних розмовах (зокрема й Зеленського з Путіним), ситуація на Донбасі кардинально не змінилася.

Так, відповідно до комюніке саміту в черговий раз було продовжено на один рік дію Закону від 2015 р. «Про особливий порядок місцевого самоврядуван-

ня в окремих районах Донецької та Луганської областей». Домовленість здійснити обмін полоненими за принципом «всіх на всіх», зафіксована в комюніке, здійснилася частково: у полоні в бойовиків залишилося 214 українців. Взаємну згоду на режим повного припинення вогню на Донбасі бойовики потійно порушують. Розведення військ на трьох ділянках до кінця березня 2020 р., яке передбачалося в комюніке, відбулося частково. Зірвалося і проведення через чотири місяці після Паризької наступної зустрічі глав держав у нормандському форматі. План розмінування нових територій не розроблений і не затверджений. І найважливіше: в комюніке передбачалося закріпити в українському законодавстві так звану «формулу Штайнмайєра», але цього зроблено не було.

Ця формула, запропонована ще 2015 р. міністром закордонних справ ФРГ Ф.-В. Штайнмайєром (з 2017 р. – Федеральний президент ФРН), була частиною Мінських домовленостей, дев'ятим пунктом. Суть формули полягала в тому, що відновлення повного контролю над державним кордоном з боку Уряду України, повинно початись *у перший день після місцевих виборів*, проведених демократично, визнаних моніторинговою місією ОБСЄ), і завершитися після всеохопного політичного врегулювання. І тільки після цього в домовленостях міститься пункт 10, у якому прописане виведення всіх іноземних військ із території України і роззброєння всіх незаконних груп під наглядом ОБСЄ. Але залишається багато питань, які слід вирішити, перш ніж включати цей пункт в українське законодавство. Наприклад, хто зможе брати участь у виборах? Ватажки бойовиків також? А жителі Донбасу, які виїхали на контрольовані української владою території? Якщо так, то як вони агітуватимуть і чи матимуть доступ до виборців на зараз неконтрольованих територіях? Хто гарантуватиме їхню безпеку? Чи буде охороняти дільниці та порядок під час голосування українська поліція? Де стоятиме українська армія? За лінією зіткнення, чи відведена ще далі? Коли повинні вийти російські війська? Наступного дня після виборів, за день перед виборами, чи за день до старту виборчої кампанії? І ще багато інших запитань, по кожному з яких слід було попередньо домовлятися.

Але жодних домовленостей не було досягнуто. Отже, формула Штайнмайєра так і не була закріплена в українському законодавстві, і в питанні про мир на Донбасі жодних зрушень при адміністрації В. Зеленського не відбулося. Станом на лютий 2021 р. ситуація знову почала загострюватися. Перемир'я зривалося російською стороною.

За нового президента нічого не змінилося і в питанні про повернення Криму Україні. І хоча ніхто з цивілізованих країн не визнає приналежності півострова до Російської Федерації, путінська Росія відмовляється обговорювати це питання. Єдиною обнадійливою новиною стало створення «кримської платформи» – міжнародного майданчика для обговорення окупації Криму Росією.

6. Нові акценти в політиці історичної пам'яті нової влади

Завоювавши прихильність виборців з різними ідеологічними уподобаннями, В. Зеленський і його оточення шукали таку тональність у спілкуванні з суспільством, яка б, за їхніми розрахунками, об'єднувала, а не роз'єднувала країну. У своїй новорічній промові 31 грудня 2019 р. президент закликав українців до єдності і змалював ідеал майбутньої України: «*Адже ми уявляємо його однаково. Це успішна та квітуча країна, де немає війни. Країна, яка повернула своїх людей та свої території. Де не важливо, як названа вулиця, бо вона освітлена та заасфальтована. Де немає різниці, біля якого пам'ятника ти чекаєш дівчину, в яку ти закоханий?*».

Частина населення сприйняла цю промову схвально, інші вважали її проявом «ковбасної ідеології» нової влади, і вже чекали заходів щодо перекомутації політики пам'яті в Україні з національно-орієнтованої на «нейтрально-ватну». Адже на початку грудня 2019 р. новим очільником Українського інституту національної пам'яті (УІНП) Уряд України призначив Антона Дробовича, і це рішення колишній директор Володимир В'ятрович назвав неправильним. Але подальші події трохи розвіяли ці побоювання.

Після призначення на посаду директора УІНП А. Драбович назвав першочерговими завданнями інституту такі: «Це декомунізація, передусім: слід її закінчити. По-друге, це завершення процесу визнання Голодомору геноцидом українського народу на міжнародній арені. Тобто, продовження зусиль в цьому плані – збільшення кількості країн, які це визнають… І третій блок – це посилення ролі Інституту в протидії російській агресії, зокрема, щодо боротьби з історичними міфами, які породжують ворожнечу в українському суспільстві».

Ще до свого резонансного новорічного виступу, 19 серпня 2019 р. В. Зеленський на зустрічі в Києві з прем'єр-міністром Ізраїлю Біньяміном Нетаньяху закликав Ізраїль визнати Голодомор геноцидом українського народу. У скорботний день 28 листопада 2020 р. В. Зеленський зазначив: «*Наслідком Голодомору, що визнаний геноцидом проти нашого народу з боку тоталітарного сталінського режиму, стали мільйони жертв серед українців. Це втрати, зіставні з тими, яких зазнала Україна у Другій світовій війні*».

У 2020 р. до Дня пам'яті жертв політичних репресій, який відзначався 17 травня, УІНП відкрив Консультаційний центр розшуку інформації про репресованих. У Центрі всім бажаючим надаються поради та здійснюється супровід у питаннях про долю репресованих у 1917-1991 роках. На сьогодні Україна є лідеркою на пострадянському просторі в питаннях про доступ до архівів репресивних органів. Країна відкрила ці документи із правом вільно їх копіювати та розповсюджувати для всіх охочих ще у квітні 2015 року.

Виступаючи 20 січня 2020 р. з нагоди 75-річчя визволення радянськими військами нацистського концтабору Аушвіц-Біркенау В. Зеленський сказав:

«Польща та польський народ першими відчули на собі наслідки змови тоталітарних режимів. Це призвело до початку Другої світової війни та дозволило нацистам запустити смертоносний маховик Голокосту». А коли в Москві готувалися до військового параду 24 червня 2020 р., присвяченому Дню Перемоги, представники Української влади заздалегідь відмежувалися від участі в цьому заході. В українських ЗМІ цей захід назвали «апогеєм побєдобєсія».

2 лютого 2021 р. Рада національної безпеки України прийняла рішеня про закриття трьох телеканалів – «112-Україна», «News-One» і ZIK. Підставою для цього стало їх перетворення в інструменти інформаційної війни Росії проти України, войовнича антиукраїнська спрямованість їхньої діяльності, фінансування цих каналів Російською Федерацією і підозра їх власників у підтримці тероризму на Донбасі. Президент В. Зеленський підписав відповідний Указ. Переважна більшість населення України схвально сприйняла це рішення як надзвичайно важливе, спрямоване на розвінчування проросійських міфів та антиукраїнських фейків, на захист держави.

Для координації цієї роботи в 2021 р. в Україні створено Центр протидії дезінформації. Керівниця Центру П. Лисенко у своєму виступі 2 квітня 2021 р. так охарактеризувала мету його діяльності: «Центр повинен стати надійним щитом для громадян та держави від інформаційних загроз, які виникають як ззовні, так і всередині країни та спрямовані на розхитування державних інститутів і маніпулювання суспільною думкою».

Україна і за президенства В. Зеленського продовжує дотримуватися європейського історичного курсу в політиці, наукових поглядів на минуле і сучасність своєї країни, світу взагалі. Одним з яскравих проявів цього є Заява Верховної Ради України від 17 лютого 2021 р., у якій Революція гідності 2014 р. визнана ключовою подією українського державотворення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. На яких питаннях у своїх передвиборчих кампаніях акцентували увагу П. Порошенко і його опонент В. Зеленський? Чому аргументи В. Зеленського переважній більшості виборців видалися переконливішими, і вона віддала за нього свої голоси?

2. Охарактеризуйте результати виборів до Верховної Ради України 2019 р.

3. Як відбувається боротьба з корупцією при президенті В. Зеленському.

4. Із якою економічною програмою партія «Слуга народу» йшла у 2019 р. на президентські і парламентські вибори? Як і під впливом яких чинників відбувалася зміна цієї програми?

5. Які резонансні закони, що мали вплинути на стан економіки, були прийняті партією «Слуга народу», і як вони були сприйняті в суспільстві?

6. Як змінювалися підходи президента В. Зеленського до питання російсько-української війни і перспектив її швидкого завершення?

7. Охарактеризуйте Паризьку зустріч у Нормандському форматі 2919 р. і її наслідки.

8. Які нові акценти в політиці пам'яті України з'явилися з приходом до влади партії «Слуга народу».

ДОКУМЕНТИ

1. Радіо «Німецька хвиля»:

Петро Порошенко – державник, реформатор, олігарх

Реформи під тиском кредиторів

Що було головним рушієм українських реформ – політична воля влади чи тиск Міжнародного валютного фонду і Європейського Союзу, які врятували Україну від дефолту в обмін на реформи, – у цьому погляди прибічників Порошенка і його критиків часто різняться. Так чи інакше, а підсумок п'яти років при владі такий: 16 відсотків голосів виборців у першому турі президентських виборів. Комік Володимир Зеленський без команди і без чітко викладеної політичної програми набрав майже вдвічі більше голосів.

Враховуючи непопулярні реформи під тиском МВФ, зокрема, підняття в декілька разів вартості газу для населення, результат Петра Порошенка можна вважати цілком пристойним. Особливо порівняно з попередниками: Віктором Януковичем, якому довелося тікати від протестів до Росії, і Віктором Ющенком, якому не вдалося навіть пройти у другий тур виборів 2010 року після здобуття в першому лише близько п'яти відсотків голосів. Однак бути кращим за попередників – не гарантія переобрання. Опитування свідчать, що в другому турі виборів Петра Порошенка готові підтримувати менше ніж 30 % українців.

URL: https://www.dw.com/uk/Петро-Порошенко-державник-реформатор-олігарх/a-48352388

2. Рейтинг українських огігархів

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Як оцінюються в інформації «Дойче велле» причини поразки П. Порошенка і перемоги В. Зеленського на президентських виборах 2019 р. Чи згодні ви з такою оцінкою?

Документ 2.

Як змінилися в перші роки президенства В. Зеленського статки українських олігархів? Про що свідчать ці дані?

§ 48. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Згадайте дати і події

Листопад 2004 р. – фальсифікація президентських виборів в інтересах Віктора Януковича спричиняє Помаранчеву революцію в Україні.

Листопад-грудень 2004 р. – на президентських виборах переміг В. Ющенко.

8 грудня 2004 р. – конституційна реформа і перетворення України на президентсько-парламентську республіку.

Березень 2006 р. – вибори до Верховної Ради України.

Вересень 2007 р. – позачергові вибори до Верховної Ради України.

Квітень 2008 р. – на саміті НАТО Путін заявляє про штучний характер України і висуває територіальні претензії на східні й південні регіони України.

Серпень 2008 р. – вторгнення Росії до Грузії.

Січень-лютий 2010 р. – на президентських виборах переміг В. Янукович.

21 квітня 2010 р. – угода між Україною і РФ про продовження терміну перебування Чорноморського флоту в Севастополі ще на 25 років.

16 липня 2010 р. – український парламент більшістю регіоналів і комуністів ухвалює рішення про позаблокову зовнішню політику, яка виключає членство в НАТО, але підтримує курс на членство в ЄС.

4 жовтня 2010 р. – скасування конституційної реформи 2004 р. Повернення до президентсько-парламентської форми правління.

12 листопада 2013 р. – Путін змушує Януковича відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті Східного партнерства.

21 листопада 2013 р. – Азаров призупиняє приєднання України до Угоди про асоціацію з ЄС. На майдані Незалежності в Києві починається акція протесту, що стала початком Революції гідності.

28–29 листопада 2013 р. – Янукович відвідує Вільнюський саміт Східного партнерства.

30 листопада – 1 грудня 2013 р. – спецпідрозділ міліції «Беркут» нападає на активістів Євромайдану, що призводить до зростання протестного руху.

16 січня 2014 р. – Верховна Рада України ухвалює антидемократичні закони для приборкання громадянської активності.

22 січня 2014 р. – перші вбиті серед протестувальників на Євромайдані.

18–20 лютого 2014 р. – убито понад сто учасників Євромайдану («Небесна сотня»).

21 лютого 2014 р. – за посередництва представників ЄС В. Янукович підписує компромісну угоду з лідерами опозиції. Учасники Євромайдану відкидають компроміс, а В. Янукович увечері втікає з Києва до Харкова.

22 лютого 2014 р. – Верховна Рада України приймає постанову про усунення В. Януковича від виконання повноважень президента.

26 лютого 2014 р. – спеціальна сесія парламенту Криму закликає до ширшої інтервенції російських військ.

27–28 лютого 2014 р. – воєнізовані формування та російський спецназ захоплюють урядові будівлі в Сімферополі. У захопленій будівлі ВР Криму депутати голосують за проведення «референдуму» та призначення «прем'єр-міністром» С. Аксьонова і звертаються за «допомогою» до Путіна.

1 березня 2014 р. – В. Янукович у листі закликає ввести російські війська в Україну.

20 березня 2014 р. – Верховна Рада України приймає Декларацію про боротьбу за звільнення України.

21 березня 2014 р. – Рада Федерації РФ ратифікує договір про анексію Криму.

21 березня 2014 р. – ЄС та Україна підписують політичну частину Угоди про асоціацію.

27 березня 2014 р. – Генасамблея ООН підтверджує територіальну цілісність України.

7 квітня 2014 р. – Учасники проросійських протестів захоплюють адміністративні споруди в Харкові, Одесі та Донецьку.

12 квітня 2014 р. – «зелені чоловічки» захоплюють Слов'янськ і Краматорськ.

16 квітня 2014 р. – розпочато «антитерористичну операцію» (АТО) проти російських маріонеток на Донбасі.

2 травня 2014 р. – зіткнення між проросійськими та проукраїнськими силами в Одесі.

5 травня – 1 червня 2014 р. – Україна відвоювала західну і південну частини Донеччини та північну частину Луганщини.

11 травня 2014 р. – терористичні угруповання «ЛНР» і «ДНР» проводять пропагандистські «референдуми про самовизначення».

25 травня 2014 р. – Петра Порошенка обрано Президентом України.

27 червня 2014 р. – ЄС та Україна підписують економічну частину Угоди про асоціацію.

17 липня 2014 р. – російський зенітно-ракетний комплекс «Бук» знищує цивільний малайзійський літак рейсу МН17 із 298 людьми на борту.

24 серпня 2014 р. – регулярні військові частини РФ вторгаються на схід України для порятунку російських маріонеток, які опинилися на межі розгрому.

5 вересня 2014 р. – підписання Мінського протоколу про тимчасове перемир'я на Донбасі (перші Мінські угоди).

16 вересня 2014 р. – ЄС та України ратифікують Угоду про асоціацію.

16 вересня 2014 р. – Верховна Рада ухвалює Закон України «Про спеціальну процедуру місцевого самоврядування в деяких районах Донецької та Луганської областей».

12 лютого 2015 р. – підписання других Мінських угод.

18 лютого 2015 р. – українські сили зазнають поразки під Дебальцевим.

20 вересня 2015 р. – активісти кримськотатарського національного руху і «Правого сектора» починають блокаду Криму з боку материкової частини України.

Січень 2016 р. – Верховна Рада України схвалює припинення постачання продовольства та електроенергії до Криму.

Жовтень 2016 р. – Росія забороняє Меджліс кримськотатарського народу.

25 лютого 2017 р. – Указ президента України про нову доктрину інформаційної безпеки.

16 травня 2017 р. – Указом Президента України заборонено доступ до російських соціальних мереж, пошукових систем в інтернеті та послуг електронної пошти.

1 вересня 2017 р. – набула чинності Угода про асоціацію між Україною та ЄС.

Квітень 2018 р. – на зміну АТО на Донбасі приходить Операція об'єднаних сил (ООС).

21 квітня 2019 р. – на президентських виборах в Україні переміг В. Зеленський.

21 липня 2019 р. – на позачергових виборах до Верховної Ради перемогла партія «Слуга народу».

Грудень 2019 р. – паризька зустріч у Нормандському форматі.

Лютий 2021 р. – рішення про закриття трьох телеканалів – «112-Україна», «News-One» і ZIK.

3. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь чи історичне есе на одну із запропонованих тем

1. Як реалізувалися зміни, задані європейським вектором зовнішньої політики України у 2004-2021 рр.?
2. Еволюція українсько-російських відносин у 1991–2021 рр.
3. Помаранчева революція і Революція гідності: спільне і відмінне.
4. Російський імперський проєкт «Новоросія» та його історико-філософські підстави.
5. Сучасна «гібридна війна» та її прояви на Донбасі у 2014–2021 рр.
6. Причини і наслідки декомунізації України в роки незалежності.
7. Політична боротьба навколо мовного питання в Україні в 1991–2021 рр.
8. Проблема миру на Донбасі і суть Мінських домовленостей 2014–2015 рр.
9. Російська «п'ята колона» в Україні і окупація Криму Росією.
10. Російсько-українська війна і консолідація української нації.
11. Чи закінчився посткомуністичний і постімперський період в історії незалежної України?
12. Десять найважливіших подій в історії України 2004–2021 рр.
13. Десять політичних діячів, які найбільше вплинули на розвиток України у 2004–2021 рр.
14. Порівняйте зовнішньополітичні курси П. Порошенка і В. Зеленського.
15. Спільне і відмінне в політиці пам'яті президентів В. Ющенка, В. Януковича, П. Порошенка і В. Зеленського.

4. Рекомендована література

Волкер К. Росія командує, фінансово утримує, здійснює контроль над полі-

тичними структурами «народних республік»... Так що це на 100% очолювана Росією операція. *УНІАН*. 2018. 4 жовтня. URL: https://bit.ly/2Pi3V9e.

Волчек Д. Зброя бойовикам йшла з Москви – російський фашист, який не любить Путіна, але воював за «Новоросію». *Радіо Свобода*. 2016. 9 березня. URL: http://bit.ly/2Ba5yAv.

Волчек Д. «Не їдьте на Донбас – це помилковий патріотизм» – колишній бойовик. *Радіо Свобода*. 2015. 18 квітня. URL: http://bit.ly/2Ba5yAv

Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Чернівці, 2018.

Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ, 2018.

Кульчицький С. Помаранчева революція. Київ, 2005.

Кульчицький С., Міщенко М. Україна на порозі об'єднаної Європи. К., 2018.

Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. К., 2015.

Плохій С. Загублене царство. Історія «русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків, 2019.

Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. 2-ге вид. Харків, 2018.

Чорновол Т. Терористи Донбасу (поіменно). *Українська правда*. 2014. 22 квітня. URL: http://bit.ly/2rutla7.

Лещенко С., Ніколаєнко Т., Найєм М. Машина часу Віктора Януковича – назад у «совок». *Українська правда*. 2010. 25 квітня. URL: https://bit.ly/3oJpT8B

Лист Януковича до Путіна з проханням ввести війська: Цензор.НЕТ публікує історичний документ. *Цензор.НЕТ*. 2017. 18 січня. URL: https://bit.ly/3xeJwte

СБУ оприлюднила поіменний список співробітників-зрадників. *Українська правда.* 2016. 26 березня. URL: https://pravda.com.ua/news/2016/03/26/7103394/.

Беседы «Сергея Глазьева» о Крыме и беспорядках на востоке Украины: Расшифровка. *Meduza*. 2016. 22 августа. URL: https://bit.ly/2bepBPw.

Горбулін В. Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. 23–30 січня. URL: http://bit. ly/2PLFPUx.

Костюченко Е. «Мы все знали, на что идем и что может быть»: интервью с российским танкистом, который вместе со своим батальоном был командирован сражаться за Дебальцево. *Новая газета*. 2015. 4 марта. URL: https://bit.ly/2lys7oZ. 57

Порошенко П. 62% бійців АТО російськомовні. *РБК-Україна.* 2015. 31 березня. URL: https://bit.ly/2L9hJCx.

Одесская трагедия: По итогам 20 месяцев расследования. *Группа 2 мая*. 2016. 14 января. URL: http://bit.ly/2L5xvOt.

Казанський Д. Привид «ХНР» – з підвалу на базар. *Український тиждень*. 2014. 26 вересня – 2 жовтня.

Тема 8
СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СФЕРА І КУЛЬТУРА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2021 рр.)

§ 49. СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Згадайте:

1. У якому стані перебували соціальна і гуманітарна сфери в Україні напередодні проголошення незалежності?

2. Коли в Україні почалася депопуляція, і які її причини?

3. У якому географічному напрямку була спрямована до 1991 р. зовнішня міграція в Україні?

1. Економічні основи соціально-гуманітарної політики

Існує закономірність, яка чітко виявилася в посткомуністичній Європі: чим швидше країна переходить до ринкової економіки, тим успішніше долає економічну кризу і забезпечує підвищення життєвих стандартів основної маси населення. В Україні, особливо в перші роки незалежності, перехід до ринкових відносин відбувався дуже повільно і болісно. Комуністична номенклатура, яка керувала пострадянською Україною, прагнула зберегти в ній «побільше» соціалізму, не розуміючи, що це вже неможливо. Як наслідок, спад у народному господарстві, який почався ще в радянські часи, набув у перші роки незалежності обвального характеру, інфляція повністю «з'їла» ті скромні заощадження, які значна частина громадян накопичувала протягом життя.

Скорочення доходів призвело до суттєвого падіння рівня споживання. У першій половині 90-х років незалежна Україна за рівнем споживання посідала 83 місце. Це нижче, ніж у середині 80-х років, коли вона займала 77 місце.

Протягом 1990-х років заробітна плата ледь забезпечувала необхідні витрати на харчування. Зростала заборгованість за її виплатами: люди працювали, а зароблене їм обіцяли виплатити в майбутньому. Урешті-решт, виплачували, але на цей час ціни на товари повсякденного попиту підвищувалися, а інфляція «з'їдала» частину зробленого. Щоб вижити, населення вдавалося до неконтрольованих владою форм економічної діяльності («тіньовий сектор»). Великою підмогою в цих умовах стало присадибне господарство, а для жителів міст – земельні ділянки, які масово роздавалися владою наприкінці 80-х – на початку 90-х років.

У 1996 р. було закладено конституційні основи соціально-гуманітарної політики незалежної України. Так, Стаття 1 Конституції 1996 р. проголошує:

«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Стаття 13 визначає, що держава *забезпечує соціальну спрямованість економіки*. Це означає, що владні структури у своїй діяльності зобов'язані обмежувати антигуманні тенденції ринкової економіки. Вони особливо яскраво проявляються на перших етапах її становлення, коли безконтрольний капіталізм набуває хижацьких, агресивних форм.

Тільки на початку 2000-го року, коли почали відчуватися позитивні результати рішучих ринкових реформ, в економіці України настала довгоочікувана стабілізація і почалося поступове її зростання. Як наслідок, почав зростати і життєвий рівень населення, істотно скоротились борги в заробітній платі. Була повністю ліквідована заборгованість по пенсіях. Доходи населення за даними офіційної статистики із 2001-2005 рр. збільшилися вдвічі. Почався споживчий бум: населення купувало речі довготривалого користування, брало кредити для придбання житла, купувало легкові автомобілі чи розширювало бізнес.

Динаміку валового внутрішнього продукту (ВВП) України в 1993-2019 рр. характеризує наведений графік.

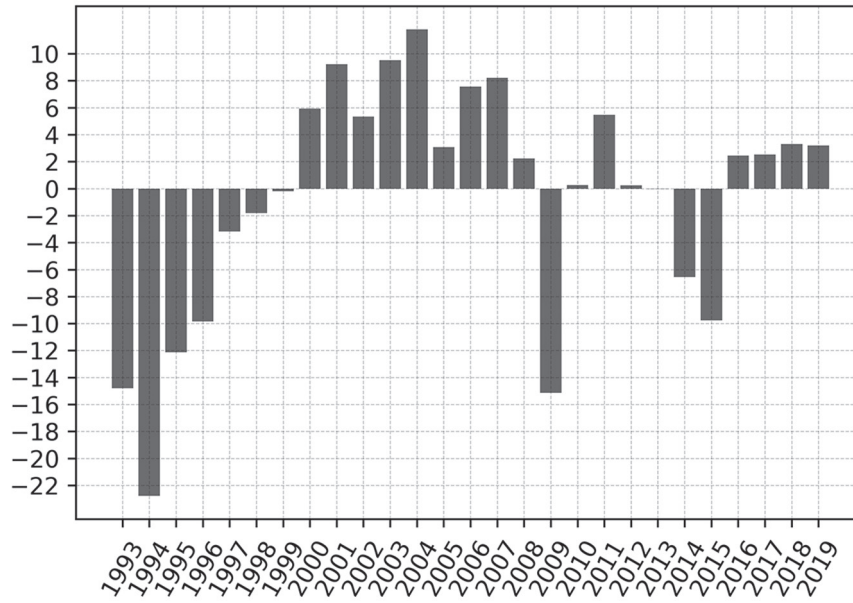

Економічний спад 2008 р., зафіксований на графіку, був пов'язаний зі світовою фінансовою кризою, яка стала для українського суспільства черговим випробуванням. Її наслідком було істотне зменшення реальних доходів основної маси населення. Частина жителів України, яким вдалося вирватися з нестатків, знову опинилася за межею бідності. Як завжди, в таких умовах, страждали найбільш вразливі категорії населення – діти, молоді сім'ї, літні люди. Саме вони найбільше зазнали згубного впливу кризи і потребували соціального захисту.

У цих умовах соціальна політика держави була спрямована на пом'якшення наслідків кризових явищ. Питання соціального захисту держава вважала пріоритетним. Час від часу приймалися рішення про підвищення мінімального рівня заробітної плати, пенсій, стипендій, інших соціальних виплат, індексації доходів, затверджувався розмір прожиткового мінімуму.

У жовтні 2000 р. був ухвалений Закон «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Депутати, незалежно від партійної приналежності, охоче голосували за цей і схожі закони. В Україні в роки незалежності було розроблено десятки загальнодержавних і регіональних адресних соціальних програм, спрямованих на підтримку окремих груп населення.

Серед найважливіших напрямів соціальної політики держави був захист сім'ї та дитинства. Ще 27 вересня 1991 р. Україна ратифікувала Конвенцію про права дитини, схвалену на 44-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 1989 р. Цей документ є головним міжнародно-правовим актом у галузі забезпечення прав дітей. У січні 1996 р. була затверджена президентська Національна програма «Діти України». Передбачалося, що її реалізація буде здійснюватися в комплексі з іншими програмами, ухваленими урядом, зокрема, з Довгостроковою програмою поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства, Національною програмою імунопрофілактики населення, Державною програмою «"Освіта" (Україна XXI століття)», Національною програмою планування сім'ї та ін. Президент В. Ющенко започаткував програми істотної фінансової допомоги сім'ям при народженні дитини. Вона тривала і за наступних президентів, причому сума виплат час від часу зростала.

Держава стимулює процес усиновлення дітей, які опинилися в дитячих будинках. Ця гостра проблема постійно перебувала в центрі уваги державних структур і громадських організацій.

Уже в першій половині 90-х років почали розроблятися соціальні програми для молоді. У 1993 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про сприяння соціальному становлению та розвитку молоді в Україні», у якому визначені основні напрямки реалізації державної молодіжної політики. Молодіжні «аспекти» відбилися і в інших законах, зокрема, «Про зайнятість населення», у якому передбачені додаткові гарантії зайнятості для тих категорій населення, які не можуть нарівні з іншими конкурувати на ринку праці і потребують соціального захисту. До такої категорії громадян належить і молодь, яка закінчила загальноосвітні школи і професійно-технічні училища, а також діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування.

Молоді громадяни одержали право на пільгові довгострокові кредити для здобуття освіти у вищих закладах вищої освіти за рахунок державного чи місцевих бюджетів. Молодим сім'ям дозволили брати довгострокові пільгові державні кредити на будівництво і придбання житлових будинків чи квартир. Ті

сім'ї, які не мали детей, сплачували кредит з відсотковою ставкою 3%. Ця ставка зменшується залежно від кількості дітей.

Адресну допомогу держава надавала також малозабезпеченим сім'ям: сім'ям з неповнолітніми дітьми; сім'ям, що мали в складі осіб непрацездатного віку, або доглядали за трьома і більше дітьми, дітьми-інвалідами; сім'ям, у складі яких були пенсіонери та ін. Адресна допомога надавалася в грошовому вигляді, у формі житлових субсидій (відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг), у натуральному вигляді (продукти харчування, промислові і господарські товари), у вигляді послуг на безоплатне користування комунальним транспортом тощо.

Соціальних програм було багато і охоплювали вони різні категорії населення, які в умовах недолугого «реформування» опинился в зоні ризику чи за межею бідності. Депутати Верховної Ради дружно голосували за розширення пільгових категорій населення, не турбуючись, за рахунок чого це необхідно буде робити. Безліч таких програм розроблялося і приймалося на місцях. У реальному житті продекларовані державою численні послуги різним категоріям населення надавалися у вигляді дрібних сум, несистематично, або не надавалися взагалі.

Зубожіння основної маси населення України супроводжувалося казковим збагаченням незначної меншості. Молода українська держава стала країною соціальних контрастів. У жодній європейській країні немає такої величезної різниці в доходах бідних і багатих. Цього не має права допускати держава, адже глибокі соціальні суперечності порушують соціальну рівновагу в суспільстві і призводять до криз, а подекуди й масових соціальних виступів, загрожують незалежності України.

2. Охорона здоров'я

Збереження і зміцнення здоров'я громадян є одним із найважливіших завдань держави. Конституція України 1966 р. гарантувала право громадян на безоплатне отримання доступної і якісної медичної допомоги. Однак у реальному житті ця норма Основного Закону не виконується. Медицина, як і всі інші сфери суспільства, опинилася в стані глибокої кризи. Мережа медичних закладів, особливо в сільській місцевості, різко зменшилася. Для економії коштів скорочується кількість лікарів і молодшого медичного персоналу. Водночас потреба у кваліфікованій медичній допомозі зростала: радикальні зміни в соціально-економічному житті негативно вплинули на стан здоров'я населення. Збереглася тенденція до зростання захворюваності всіх категорій громадян – від немовлят до пенсіонерів. У 1995 р. в Україні було оголошено про епідемію туберкульозу – хворобу, про яку, здавалося, вже забули й думати. Країна опинилася серед найбільш вражених СНІДом. Відчувалися також згубні наслідки Чорнобильської

катастрофи, внаслідок якої сотні тисяч жителів України, що зазнали негативного впливу радіації, потребували посиленої уваги медиків. Час від часу давали про себе знати й деякі інші хвороби, про які вже майже не пам'ятали.

Цілком несподіваною для медиків усього світу стала епідемія COVID-19, яка спалахнула на початку 2019 р. в Китаї, і досить швидко поширилася по всьому світі, охопивши й Україну. Вітчизняна система охорони здоров'я виявилася не готовою до цього виклику. Це свідчило про те, що спроби реформувати систему медичного обслуговування, пристосувати її до нових соціально-економічних умов, виявилися невдалими. Поки найбільш відчутним позитивним результатом є введення інституту сімейних лікарів. У суспільстві зростає підтримка ідеї про запровадження в Україні страхової медицини.

В умовах підвищення ролі медицини та її відповідальності перед суспільством все гострішою стає проблема збільшення винагороди за працю медпрацівників. Неодноразово про необхідність цього говорили президенти України, парламентарії і високі урядовці. Однак зарплата медиків все ще залишається нижчою від середньої зарплати по Україні. Це призводить до посилення корупції в медичній галузі.

Водночас, завдяки таланту, самовідданості і невтомній праці лікарів, в Україні вдалося зберегти медичні заклади, де здійснюються унікальні наукові розробки, визнані на світовому рівні. Серед них Центр мікрохірургії ока, який продовжує традиції видатного офмальтолога академіка В. Філатова. Завдяки роботі цього центру сотні тисяч пацієнтів одержали кваліфіковану медичну допомогу.

Велику науково-дослідну і лікувальну роботу проводить Національний інститут серцево-судинної хірургії, який створив легендарний український учений Микола Амосов. Він особисто вилікував вісім тисяч хворих. І після його смерті в цьому інституті проводяться всі види операцій на серці – як і в розвинутих країнах Заходу.

Від початку 1990-х років у Києві функціонує Національний науковий центр радіаційної медицини, де здійснюється лікування і реабілітація тисяч учасників ліквідації аварії, а також дітей, які потрапили в зону катастрофи. У 2000 р. у центрі відкрито новий корпус – із пересадки кісткового мозку – перший на території пострадянських країн.

На всю Україну відома Національна дитяча спеціалізована лікарня «Охматдит», яка надає спеціалізовану висококваліфіковану медичну допомогу дитячому населенню України. Це найбільша дитяча лікарня в Україні.

Перелік українських медичних закладів високого рівня можна продовжити, хоча не вони характеризують загальний стан системи охорони здоров'я України. Тому заможні громадяни незалежної України частіше звертаються за медичною допомогою до елітних зарубіжних лікувальних центрів. Усі чули про знамениту берлінську клініку «Шаріте», пацієнтами якої в різні роки були ві-

домі українські політики, бізнесмени і просто люди з великими статками. Але пересічним українцям дорога сюди закрита.

Для цих українців – і це позитивне явище – відкрита розгалужена мережа приватних аптек, які реалізують різноманітні препарати вітчизняного і зарубіжного виробництва. Те, що в радянські часи було неможливо придбати, тепер вільно продається в Україні. Але проблемою залишаються високі ціни – значно вищі, ніж в аптеках країн Європи.

3. Пенсійні реформи

У другій половині 90-х років пенсіонери становили майже третину населення України, у 2010 р. їх частка сягала 40 %. Пенсійне забезпечення здійснювалося за рахунок коштів Пенсійного фонду, бюджет якого формувався із внесків підприємств, організацій та працюючих громадян. Більшість пенсіонерів одержували пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення», прийнятому в листопаді 1991 р., решта – народні депутати, держслужбовці, військовослужбовці, наукові працівники, банківські працівники та ін. – відповідно до спеціальних законодавчих актів.

Недолік тодішнього пенсійного законодавства полягав у тому, що рівень зарплати незначною мірою співвідносився з розміром пенсії. Усі розуміли, що становище необхідно змінювати, але тоді більше думали, як ліквідувати величезну заборгованість по пенсіях в існуючій системі, а не про нову систему.

На початку 2000-х років з пенсійними боргами розрахувалися, і розпочалася реальна підготовка до пенсійної реформи. У 2003 р. Верховна Рада прийняла два закони про реформування пенсійної системи, які набули чинності з січня 2004 р. Розмір пенсії ставився в залежність від відпрацьованих років і страхових внесків, сплачених до пенсійного фонду. Були дві категорії пенсіонерів: «звичайні» і колишні державні службовці, чий розмір пенсії перевищував середню пенсію більшості (залежно від категорії) в 10 – 20 разів. Окремі «державні» пенсіонери одержували величезні пенсії, що дорівнювали еквіваленту 2,9 тис. доларів США.

Як наслідок, тиск Пенсійного фонду на державний бюджет різко посилився: на 2005 р. планувалося 52 млрд грн, що становило 14,5% валового внутрішнього продукту (ВВП). Це був один із найвищих показників у світі, якого не могли дозволити собі найбагатші країни Європи і Америки. Стало очевидним, що таких виплат Пенсійний фонд України не витримає. Необхідно було змінювати сам принцип створення фонду і механізм, як ним розпоряджатися. Але гостра політична боротьба, під час якої всі сторони прагнули заручитися підтримкою найчисленнішої категорії виборців – пенсіонерів, залишила проблему невирішеною.

Криза 2008 р. і президентські вибори 2010 р. створили іншу ситуацію. Одержуючи від МВФ чергову позику, Кабінет Міністрів України пообіцяв посту-

пово зменшити чисельність пенсіонерів шляхом підвищення пенсійного віку жінок з 55 до 60 років. Однак ця обіцянка спричинила хвилю протесту, і уряд відмовився від свого плану. Тим часом обяг пенсійного фонду продовжував катастрофічно зменшуватися. Виникла величезна дефіцитна «дірка» в десятки мільярдів гривень. Пенсію доводилося виплачувати за рахунок інших статей державного бюджету.

Життя змушує шукати нові системні підходи. Зокрема, пропонується введення накопичувальної системи, коли кожен громадянин матиме персоніфікований фонд, який наповнюватиме особисто протягом всього трудового життя. Цей фонд може бути переданий після смерті власника його нащадкам. На Заході, у країнах, де є такі накопичувальні програми, люди живуть на десять років довше. Окрім того, це важливий елемент соціальної стабільності.

4. Демографічна криза

Економічна криза негативно позначилася й на демографічних характеристиках України. На початку 1990-х років в Україні почалося зменшення загальної кількості населення. Рекордним був 1993 р., коли чисельність населення України досягла найвищої за всю її історію позначки – 52,2 млн осіб. Станом на 2020 р. вона зменшилася до 41,9 млн осіб. Наведений нижче графік ілюструє цей процес

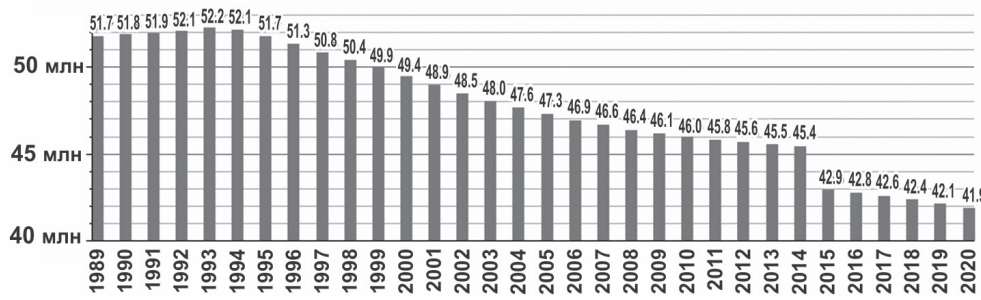

(З 2014 р. – без урахування окупованих територій)

Однією з найважливіших причин цих демографічних змін стало скорочення народжуваності та збільшення смертності. Своєю чергою, це стало наслідком глобального історичного процесу – переходу в умовах модернізації і урбанізації від високих до низьких показників відтворення.

Українці стали урбанізованою нацією на межі 1950 – 1960-х років. Тоді вперше за мирні роки кількість дітей у сім'ї впала нижче за мінімальний показник, який забезпечує просте відтворення. Відтоді, до 1993 р. населення зростало лише за рахунок збільшення тривалості життя. Але цей ресурс в Україні, на відміну від розвинутих країн Заходу, на початок 1990-х рр. вичерпався. Сьогодні

тривалість життя в Україні майже на 10 років менша, ніж у розвинутих країнах світу. Але Державна служба статистики таки зафіксувала й позитивний факт: середній показник тривалості життя в Україні поступово збільшується – від 69 років у 1991 р., до 71 років у 2015 р. Однак удвічі вищим, ніж у країнах Заходу, залишається рівень дитячої смертності. Високою є також смертність населення в працездатному віці: кожна третя людина помирає, так і не доживши до пенсійного віку. Чорною тінню нависла над генофондом України Чорнобильська катастрофа. За висновками фахівців, її жахливі наслідки можуть вивитися при народженні дітей навіть у п'ятому–сьомому поколіннях.

Отже, демографічна ситуація залишається надзвичайно складною – особливо в українському селі. Багато років звідси виїжджає наймолодша і найактивніша частина населення.

Соціально-економічна ситуація в Україні спричинила масову трудову міграцію. За межі України в пошуках кращого життя її громадяни виїжджали і задовго до проголошення незалежності. Але тоді їхали переважно у східні регіони СРСР. Існувала і внутрішньоукраїнська міграція, коли з аграрних регіонів заходу люди в пошуках заробітку їхали на схід республіки. Після падіння «залізної завіси» і відкриття кордонів головним напрямком трудової міграції став Захід. Це – Італія, Греція, Іспанія, Португалія, Польща, Чехія, Словаччина та ін. Частина мігрантів їде до Росії, але сьогодні, в умовах російсько-української війни таких менше.

Є два види трудової міграції: тимчасова (періодична) і постійна. Щорічно від 2 до 5 млн українців виїжджають за кордон для сезонного заробітку, переважно, на сільськогосподарські роботи. Кількість українців, які постійно перебувають за межами країни, складає приблизно 1-1,3 млн осіб. Серед мігрантів переважають жінки, які працюють у домашньому господарстві, доглядають за літніми людьми, дітьми. Але їдуть і чоловіки, які працюють на будівництві, в промисловості, сільському господарстві тощо. Виїжджають за кордон і спеціалісти з вищою освітою, кандидати і доктори наук. За даними соціологічних опитувань, лише половина випускників університетів готові залишитися вдома, решта – ладні емігрувати.

Після проголошення незалежності України зазнали динамічних змін кількісні показники національних меншин.

Тривав виїзд з України євреїв. За роки незалежності їх вибуло з України близько 300 тис. Мігрувала з України і велика кількість етнічних німців – понад 20 тис.

Натомість, в роки незалежності зростає кількість представників народів Закавказзя та Середньої Азії. До Криму в'їхало близько 300 тисяч кримських татар. Україна єдина з республік колишнього СРСР взяла на себе справу їхнього облаштування. Сьогодні, в умовах російсько-української війни, з Донбасу

і Криму на територію вільної України виїхало понад півтора мільйона людей. Влаштування їх – складна проблема держави.

Ще донедавна в Україну, як правило неконтрольовано, для пошуку роботи або транзитом у Західну Європу, щорічно в'їжджали сотні тисяч жителів країн Азії і Африки.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте зв'язок між станом економіки і соціально-гуманітарною сферою незалежної України.

2. Згадайте основні нормативні документи, які заклали правові основи соціально-гуманітарної політики Української держави.

3. Чим пояснюється гостра криза соціальної сфери України в 1990-х роках?

4. Охарактеризуйте головні риси еволюції медицини України в роки незалежності.

5. Проаналізуйте причини та зміст процесу депопуляції в Україні.

6. Чи помічаєте ви збільшення соціального розшарування нашого суспільства? Чим, на вашу думку, зумовлена соціальна диференціація?

7. Чим викликані міграції населення України? Який їх обсяг і географічні напрямки?

8. У чому полягає суть кризи пенсійної системи в Україні і які шляхи її подолання?

9. Які ви бачите шляхи вирішення соціальних проблем в Україні? Наскільки, на вашу думку, вони є складними?

ДОКУМЕНТИ

1. Рівень життя в Україні порівняно з державами світу в 1993 р.

Організацією Об'єднаних Націй розроблено матеріали про індекс якості життя. Індекс бере до уваги такі показники, як стан системи охорони здоров'я та освіти, тривалість життя, зайнятість населення, його купівельну спроможність, доступність до політичного життя тощо.

У відповідності з дослідженням, проведеним 1993 р. у 173 країнах світу, перше місце зайняла Японія. США за якістю життя знаходяться на 6 місці. Серед республік колишнього СРСР лідирувала Литва, котра посідала 29-те місце, Естонія та Латвія – 34–35 місце. Україна займала в цьому переліку 45-те місце...

В 1992 р. поточне споживання знизилося до рівня кінця 50-х рр., коли на душу населення припадало до 38 кг м'яса…

На початку 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення становив (у доларах США) – в Україні – 15, Сербії – 40, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, Португалії – 500, США – 1500...

***Урядовий кур'єр.* 1993. 23 березня.**

2**. Типова ситуація**

Із листа до газети «Комсомольская правда в Украине»

У меня двое маленьких детей – одному 4 года, другому – 11 месяцев. Я не работаю, муж только недавно стал получать 150 грн. Куда бы ни обращалась, мне объясняют, что помощь положена только детям до 3-х лет в размере 8 грн. 02 коп. Что же это за такой «гуманный» закон?

Оксана Ищенко,

Кривой Рог.

Відповідь на лист

Вообще-то, Оксана, в соответствии с Законом Украины «О государственной помощи семьям с детьми», вы должны получать на одного ребенка одну минимальную заработную плату (до июля 1999 года – 55 грн., далее до апреля 2000 г. – 74 грн. , потом до июля – 90 грн., а с июля 2000-го по настоящее время – 118 грн.) Но в реальной жизни действует не принятый Верховной Радой Закон, а нормы, устанавливаемые Кабинетом Министров. В вашем случае, когда муж также не работал, вашей семье полагалось 10 процентов минимальной зарплаты. Причем расчет шел исходя из минимума в 74 грн. Между прочим, ваш ребенок и так получал слишком много: по правительственным нормам ему полагалось 7 грн. 40 коп., а вы получали аж 8 грн. 02 коп. (доплата, видимо, шла за счет местного бюджета).

Комсомольская правда в Украине. **2001. 2 марта**.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Чим було викликане зниження життєвого рівня в Україні на початку 1990-х років, і як він змінювався з початком 2000-х років? Із чим це було пов'язано?

Документ 2.

Уважно прочитайте лист О. Іщенко до газети та спробуйте відповісти на запитання:

а) Із чим пов'язані розбіжності в оцінці та виплатах допомоги за рішенням Верховної Ради і уряду? Чому не можна було виконати визначеного порогу мінімальної зарплати і «порогу бідності»?

б) Як впливав такий стан матеріальної підтримки материнства і дитинства на динаміку народжуваності в Україні?

§ 50. ОСВІТА І НАУКА

Згадайте:

1. Стисло охарактеризуйте умови розвитку освіти в Україні в 1970–80-ті роки?

2. У чому виявилася криза радянської освітньої системи і як вона проявлялася в Україні напередодні проголошення незалежності?

1. Загальні тенденції в освіті незалежної України

Україна в 1991 р. успадкувала від СРСР потужну розгалужену систему освітніх установ. Але вони не були пристосовані до потреб і викликів постіндустріального суспільства, економічного, соціального і культурного розвитку незалежної України. Радянська система освіти була зорієнтована на підготовку кадрів для малоефективної планової економіки союзних республік і передбачала формування в дітей і молоді комуністичного світогляду, їх русифікацію, перетворення на лояльних до режиму «радянських людей». Як і все суспільство, після проголошення незалежності радянська освітня система переживала період глибокої кризи. На її основі відбувалася транформація і пристосування до потреб незалежної держави.

Сьогодні освітня система України – це 7,7 млн тих, хто навчається, і 1,5 млн тих, хто навчає й забезпечує процес навчання. Майже 20% населення країни безпосередньо пов'язані з освітою, а якщо додати членів родин, ця цифра зросте щонайменше вдвічі. Освітній сектор є стратегічно важливою сферою розвитку суспільства. Він має забезпечувати такий рівень розвитку людського капіталу, який відповідатиме потребам і викликам постіндустріального суспільства та економіки, побудованої на наукомістких технологіях.

В умовах становлення молодої держави важливим завданням освітнього процесу є органічне поєднання *навчання і національного виховання*, формування цілісної та всебічно розвинутої особистості – громадянина незалежної України. У Державній національній програмі «Освіта: Україна XXI століття», затвердженій Постановою Кабміну України на початку незалежності, у 1993 р., йдеться про національну спрямованість освіти, *«яка полягає у невіддільності освіти від національного грунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу, визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку і гармонізаціїї національних відносин».*

У роки незалежності зроблено низку важливих кроків для наближенння освіти до потреб життя. Реформи охопили всі ланки освітньої системи України, головними з яких була *дошкільна, загальна середня і вища освіта.* Їх завдання – забезпечити широкий доступ українців до сучасної освіти, а водночас,

подолати наслідки русифікації України і її ізольованості від світу. У національній доктрині розвитку освіти, затвердженої Указом Президента України у 2002 р., йдеться про *національне виховання як один із головних пріоритетів, органічну складову освіти.* Зокрема, ставиться завдання створення «*системи безперервної мовної освіти, що забезпечує обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, можливість опановувати рідну (національну) і практично володіти хоча б однією іноземною мовою».*

Але реформування освіти наштовхувалося на серйозні труднощі, зокрема, пов'язані з внутрішньополітичною боротьбою в Україні, яка відбивалася на формуванні підходів до вирішення освітніх проблем, гальмуючи їх. Та найсуттєвішою перешкодою все ж було недостатнє фінансування освіти в умовах економічної кризи 1990-х років. Саме це стало головною причиною деградації освітньої сфери в 1990-ті роки. Із 2000 року поступово зростають бюджетні видатки на освіту сферу - з 4,2 % у 2000 р. до 6,6 % в 2011 р. і до 6,4 % ВВП у 2014 р.

Крім державного бюджету, сформованого центральними органами влади, фінансування освіти відбувається з фондів місцевих бюджетів і коштів, наданих юридичними особами та приватними підприємцями, а також за рахунок благодійних пожертв, грантів, та інших джерел. Особливо це стосується недержавного сектора освіти, який з'явився ще на початку 1990-х років і успішно конкурує з державними освітніми закладами.

2. Дошкільна освіта

Дошкільною освітою в Україні охоплені діти віком до 6-7 років. В умовах економічної кризи і зниження народжуваності загальна кількість дошкільних навчальних закладів (ДНЗ) зменшилася з 24, 5 тис. у 1990 р. до 14,9 тис. у 2004 р. Із 2005 р. цей показник почав збільшуватися. У 2013 р. кількість ДНЗ становила 16, 7 тис. Відповідно, динаміка дітей у цих закладах була такою: 2,4 млн у 1990 р., 1,0 млн у 2004 р. і 1,5 млн у 2013 р.

До 2005 р. кількість місць у дитячих садках перевищувала попит на них, з 2005 р. ситуція змінюється. Передумовою стало зростання народжуваності, а також демографічна політика держави і сприятлива економічна кон'юнктура. У 2003-2008 рр. коефіцієнт народжуваності в Україні збільшився на 30 %, переважно за рахунок міського населення.

Економічне становище в державі позитивно відбилося й на фінансуванні ДНЗ, яке в 1990-1999 рр. зменшувалося, а з 2000 р. почало швидко збільшувалося: протягом 2000-2012 рр. (у доларовому еквіваленті) – у 12 разів. Це відбивалося і на доступності дошкільної освіти, тобто частці дітей дошкільного віку, які відвідують ДНЗ. У 1990 р. вона становила 57 %, а в 1998 р. – лише 38%. У 2013 р. цей показник підвищився до 72 %, а в сільській місцевості – до 42 %. Але попит все ж не встигав за пропозицією, внаслідок чого між ними вини-

кла диспропорція. У 2013 р. співвідношення між цими показниками становило 119:100. Особливо гостро відчувався дефіцит у містах Львівської, Волинської, Рівненської, Закарпатської, Івано-Франківської і деяких інших областей України.

Зростання попиту на послуги дошкільної освіти в умовах обмеженої доступності до них створювало умови для посилення в Україні соціальної напруженості. Доступність дошкільної освіти в державому секторі перетворюється на гостру соціальну проблему та породжує корупцію: хабарництво при прийомі, стягування «неформальних» платежів із батьків, нецільове використання приміщень тощо.

3. Реформи загальноосвітньої школи

Із дошкільних навчальних закладів діти йдуть до загальноосвітньої школи.

У незалежній Україні було здійснено низку спроб реформувати цю сферу освіти, наблизити її до потреб життя. У 1991 р. був прийнятий «Закон про освіту», який започаткував складний процес реформування усієї структури української освіти. У 1999 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про загальну середню освіту», який передбачав із 2001 р. перехід на 12-річний термін навчання.

До 2009-2010 навчального року школа розвивалася в руслі цієї реформи, яка відповідала загальноєвропейському напряму еволюції середньої освіти. Незважаючи на фінансову кризу 2008 р., держава продовжувала реалізацію освітньої реформи. Але у 2010 р. за пропозицією Міністерства освіти і науки, яким тоді керував міністр Д. Табачник, Верховна Рада внесла істотні корективи у реформу 1999 р. Зокрема вирішено, що навчання в повній середній школі триватиме не 12, а 11 років, а обов'язкове навчання дітей починатиметься з 5-річного віку. Ця реформа пояснювалася бюджетними труднощами, але критики тодішнього президента В. Януковича характеризували цю реформу як результат впливу Москви, яка прагнула до уніфікації освітньої системи на всьому пострадянському просторі.

В умовах спаду народжуваності в Україні кількість учнів почала зменшуватися. Закривалися неперспективні школи, особливо в сільській місцевості. Кількість загальноосвітніх навчальних закладів скоротилася з 21,8 тис. у 1990 р. до 19,3 тис. 2913/14 навч. році. Кількість учнів зменшилася на 42 % – з 7,1 млн до 4,3 млн. Домінував залишковий принцип фінансування освітянських потреб. Заробітна плата вчителів була низькою. Соціальний статус працівників педагогічної сфери зазнав істотних змін. Багато з них залишили школу й пішли в торгівлю та інші, прибутковіші сфери життя. Водночас, уже в 90-ті роки почали проявлятися деякі позитивні тенденції, які посилилися у 2000-х роках. Так, значно розширилася мережа гімназій і ліцеїв, які давали поглиблені знання з профільних дисциплін. Здійснювалися реальні кроки, спрямовані на розширення використання української мови як державної. Після Революції гідності цей процес прискорився і перебуває в стадії завершення.

Із 2000 р. збільшується фінансування загальноосвітньої школи. Якщо враховувати лише державне фінансування, то у 2000-2012 р. – у 10 разів.

Велика робота була здійснена для комп'ютеризації шкіл. Ця кампанія, у якій брали участь не лише державні чиновники, а й численні благодійники, почалася ще в 1990-ті роки і успішно завершена у 2000-ті. У 2010 р. кожна школа мала комп'ютери з підключенням до мережі Інтернет. Отже, незважаючи на складні соціально-економічні умови перехідного періоду, школа збереглася і стали істотним чинником відродження інтелектуального і духовного потенціалу України, впевненого входження України в інформаційну епоху розвитку.

Після Революції гідності від контрреформи міністра Д. Табачника, яка копіювала російську структуру загальноосвітньої школи, відмовилися і перейшли до 12-річної середньої освіти з такою структурою: 5 років – початкова школа; 4 роки – основна середня школа; 3 роки – старша (профільна) школа. Така структура наближала українську середню освіту до європейських стандартів. Вважається, що вона створить умови для профілізації старшої школи, дифенціації учнів за їхніми потребами та здібностями.

Реалізуючи курс на органічне поєднання освіти з національною історією і народними традиціями, проголошений ще на початку незалежності, у загальноосвітніх школах було впроваджено викладання історії України як основного предмета. Цей курс замінив історію СРСР, яка викладалася як курс вітчизняної історії до 1991 р. Упровадження нового курсу супроджувалося великими труднощами, особливо в русифікованих регіонах України. Учителі історії закінчили радянські виші, де на історичних факультетах – навіть на території УРСР – викладанню історії України приділялося мало уваги. Із часом, коли у школи прийшло нове покоління педагогів, які одержали освіту в університетах незалежної України, ця проблема почала вирішуватися.

4. Професійно-технічна освіта

Одержавши середню освіту, більшість випускників радянських шкіл продовжували навчання в системі професійно-технічної освіти, де оволодівали різноманітними робітничими спеціальностями. Структура професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) Радянського Союзу була покликана задовольняти робітничими кадрами потреби радянської планової економіки. Упровадження ринкових засад в умовах гострої економічної кризи і масового безробіття відбилося на стані системи профтехосвіти, яка вступила в період затяжного занепаду. Матеріальна база та засоби навчання закладів профтехосвіти перебувала в критичному стані. Загальна кількість навчальних закладів профтехосвіти (ПТНЗ) скоротилася з 1246 у 1990 р. до 968 у 2013 р. Відповідно, кількість студентів за цей період зменшилася з 643,4 до 391,2 тис. Частково таке зменшення відбулося за рахунок перетворення установ профтехосвіти на під-

розділи вищих навчальних закладів, частково – за рахунок «перепрофілювання» ПТНЗ на заклади вищої освіти. У цих закладах випускникам замість дипломів кваліфікованих робітників видавали дипломи «молодшого спеціаліста».

Збільшення кількості вищих навчальних закладів і суттєве розширення можливостей отримання дипломів про вищу освіту значно зменшили привабливість навчання в ПТНЗ. Професійно-технічна освіта, яка й до цього розглядалася як другорядна, фактично стала резервним варіантом для тих, хто не вступив до ВНЗ. За даними МОН, у 2013 –2014 н.р. співвідношення студентів вищих навчальних закладів до студентів ПТНЗ складало 5,2:1. Цього ж року кількість осіб, що навчалися у ВНЗ III-IV рівня акредитації, у розрахунку на 10 тис. населення складала 452 особи, а тих, що навчалися в ПТНЗ – 86 осіб.

Держава фінансує професійно-технічну освіту на засадах державного замовлення і надалі, як і в радянські часи, через центральні органи державної влади (у 2013 р. понад 97% учнів здобували професійну освіту державним коштом). У 2000-2012 рр. бюджеті витрати на профтехосвіту збільшилися в 9 разів.

При цьому запит на державне замовлення формується «від досягнутого» – з розрахунку на кількість наявних місць в закладах профтехосвіти.

У суспільстві постійно точаться дискусії щодо неефективності системи профтехосвіти та її невідповідності вимогам і запитам ринку праці, однак реальних системних зрушень так і не відбулося.

5. Вища школа

Реформаторські процеси у вищій школі України почалися ще до проголошення незалежності, посилилися в другій половині 1990-х років, але зазнали основних змін з ухваленням 2014 р. нового Закону України «Про вищу освіту».

Динаміку мережі закладів вищої освіти (ЗВО) в Україні демонструє нижченаведена таблиця. Станом на 2019/2020 рр. в Україні (дані без тимчасово окупованих територій Донбасу і Криму) функціонував 281 заклад вищої освіти (університети, академії, інститути).

	1990/91	2000/01	2010/11	2013/14	2019/20
Загальна кількість державних ЗВО	149	315	349	325	281
Кількість студентів (тис.)	881,3	1285,4	2129,8	1723,7	1266,1

Зменшення кількості ЗВО пов'язано здебільшого зі збройною агресією Російської Федерації та тимчасовою втратою Україною частини території, меншою мірою – процесами об'єднання закладів вищої освіти.

У другій половині 1990-х років сформувався недержавний сектор вищої освіти, який включає на сьогодні 140 закладів, з переважанням спеціальностей

економічного, правничого та соціогуманітарного профілю.

У ринкових умовах збільшився попит суспільства на спе¬ціальності «Право», «Менеджмент», «Економіка», «Маркетинг», «Міжнародні відносини», «Психологія» та ін. Вища освіта негайно відреагувала на цей попит. Відкрилися десятки факультетів відповідного профілю. Водночас почали втрачати популярність інженерно-технічні спеціальності. Ця тенденція зберігається донині, що ілюструє розподіл за спеціальностями випускників ЗВО України у 2018 році.

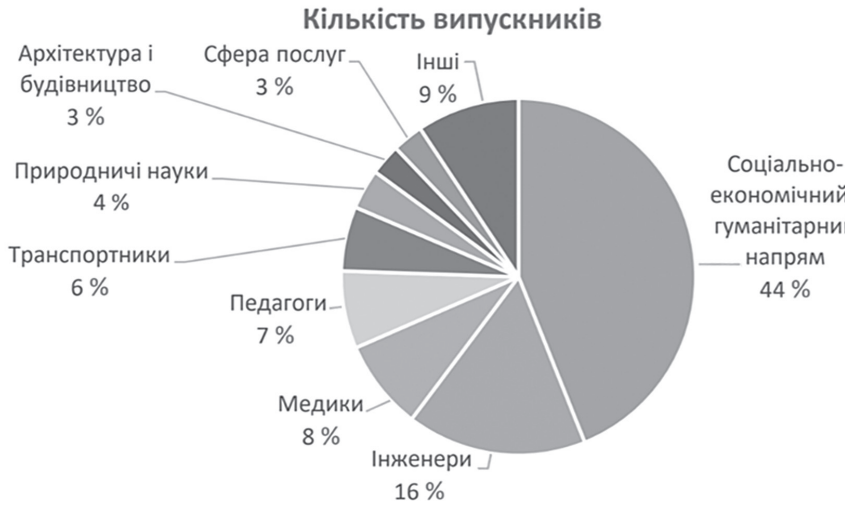

Незважаючи на складну демографічну ситуацію в Україні, кількість студентів вишів збільшувалася. Якщо на початку 90-х років близько 20 % випускників середніх шкіл ставали студентами вишів, то нині до вишів вступає майже 80 %. Студенти-контрактники перетворилися на важливе джерело фінансування вищої школи.

Важливим нововведенням стало Зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), яке відкрило двері до вищої школи на фінансоване державою замовлення тисячам здібних випускників, зокрема, з сільської місцевості, які раніше, в умовах корумпованої системи вступу, не мали шансів стати студентами.

В Україні з 2015 р. запроваджено механізм електронного вступу до вишів і адресного розміщення держзамовлення. Відбір абітурієнтів до вишів відбувається на підставі конкурсного бала ЗНО та визначених абітурієнтами пріоритетів (принцип «бюджетні місця йдуть за кращими вступниками»).

Водночас значного масштабу набула проблема виїзду абітурієнтів для здобуття вищої освіти за кордоном. За період з 2008 по 2017 рр. кількість українців, які виїхали, збільшилася у понад три рази – з 24254 до 79253 осіб. Ця тенденція здебільшого зумовлена прагненням молоді отримати вищий рівень життя

в економічно розвинутих країнах, а також спричинена агресивною політикою іноземних закладів освіти щодо залучення української молоді до навчання.

Розподіл закладів вищої освіти за регіонами не є рівномірним. Наразі найбільша кількість університетів, академій та інститутів розташована у Києві та містах Харкові, Дніпрі, Львові і Одесі. Механізм адресного розміщення держзамовлення «цементує» концентрацію студентів у найбільших університетських обласних центрах та сприяє відтоку абітурієнтів від регіональних вишів, що створює суттєві ризики для розвитку економіки та збереження людського капіталу в умовах децентралізації.

В умовах реформування враховувалися вітчизняні традиції вищої школи, водночас використовувався і європейський, світовий досвід. Це наближало український освітній простір до загальноєвропейського. Євроінтеграція у сфері освіти набула форми Болонського процесу. Сьогодні майже всі європейські країни, включно з Україною, є його учасниками.

Болонський процес започаткований 19 червня 1999 р. у м.Болонья (Італія) підписанням 29 міністрами освіти від імені своїх урядів документа, що отримав назву «Болонська декларація». Цим актом більшість європейських країн-учасниць Болонського процесу проголосили план створення Єдиного європейського освітнього та наукового простору (ЄЄОНП) до 2010 року. У межах цього простору мають діяти єдині умови визнання дипломів про освіту, працевлаштування та мобільності громадян, що має, на думку ідеологів Болонського процесу, значно підвищити конкурентоспроможність європейського ринку праці й освітніх послуг.

19 травня 2005 р. в норвезькому місті Берген на Конференції міністрів країн Європи Україна приєдналася до Болонського процесу, зобов'язавшись внести відповідні зміни до національної системи освіти.

У 2014 р., після Євромайдану, зусиллями нового керівництва Міністерства освіти і науки України на чолі з Сергієм Квітом та Комітету з питань науки і освіти, який очолювала Лілія Гриневич, було ухвалено новий Закон України «Про вищу освіту». Документ розроблявся з 2012 р. групою освітян і науковців під керівництвом ректора КПІ М. Згуровського. Закон базується на ідеї академічної автономії закладів, а також фінансової та господарської автономії, посиленні ролі студентського самоврядування, академічної мобільності, академічної доброчесності, індивідуальної освітньої траєкторії для здобувачів. Було запроваджено п'ять ступенів вищої освіти: молодший бакалавр, бакалавр, магістр, доктор філософії / доктор мистецтва, доктор наук.

На практиці інституційна та академічна автономія вишів, яку проголошує чинний Закон України «Про вищу освіту», виявила обмежений характер і не підкріплюється фінансовою автономією.

З метою визнання дипломів українських ЗВО та сприяння академічній мо-

більності студентів запроваджено новий перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти.

Важливим кроком України на шляху до європейського освітнього простору стала реформа у 2016 р. аспірантури, яка забезпечує третій рівень вищої освіти. Термін навчання в аспірантурі збільшився від трьох до чотирьох років і включає освітню підготовку. Після оновленої процедури захисту наукових робіт аспіранти одержують замість диплома "кандидата наук" диплом "доктора філософії" (PhD) з відповідної спеціальності.

За умов стрімкого зростання чисельності студентів та в умовах інтеграції до європейського простору вищої освіти загострилася проблема якості освіти. Усі студенти, у т.ч. приватних вишів, одержували до 2020 р. диплом державного зразка, тому було розроблено державні стандарти освіти, встановлено вимоги до кадрового складу, матеріальної бази та ін., визначено терміни періодичної акредитації освітніх програм. Найкращим вишам держава присвоює статус «національних». Цим відзначається особлива роль цих закладів у розвитку освіти і культури України. Але з часом цей статус девальвувався: сьогодні національними стали майже усі більш-менш значні виші України.

Новим явищем у процесі модернізації освіти в Україні стало функціонування з 2019 р. Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), як незалежного колегіального органу, що обирається міжнародною конкурсною комісією. Агентство покликано впроваджувати європейські стандарти в освітній процес, передусім через акредитацію освітніх програм. Розроблені критерії акредитації базуються на Стандартах та рекомендаціях щодо забезпечення якості вищої освіти в Європейському просторі вищої освіти (ESG-2015). Експертами Нацагентсва стали понад 3000 українських освітян. Вимоглива і прозора діяльність Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти спричинила позитивні зрушення у роботі закладів вищої освіти, зокрема через впровадження принципів студентоцентризму, участь роботодавців, науково-педагогічних працівників, випускників у розробці та вдосконаленні освітніх програм та ін. Водночас оцінювання процесів, а не результатів, розмитість критеріїв, за якими здійснюється акредитація програм, висока вартість акредитації викликали дискусії і критичні оцінки нової моделі.

Поступово, через долання негативних традицій, в академічному середовищі формуються цінності та культура академічної доброчесності. В ухваленому у 2017 році Законі України «Про освіту» визначено, що порушенням академічної доброчесності є: академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування; хабарництво; необ'єктивне оцінювання. Встановлено відповідальність за порушення доброчесності як з боку педагогічних, науково-педагогічних працівників, так і здобувачів освіти.

За 2016-2019 рр. майже вдвічі збільшилася кількість вступників з тимчасо-

во окупованих територій. Розширено доступ до вищої освіти для вступників з непідконтрольних територій – тепер вони можуть вступати у будь-який український виш без ЗНО.

Поступово у вишах набуває популярності дуальна освіта, коли теоретичний матеріал опановується в закладі, а практичне навчання проходить на виробництві.

В умовах пандемії COVID 19 заклади вищої освіти впроваджують технології дистанційного навчання, викладачі і студенти вдосконалюють цифрові компетентності, хоча ризики зниження якості освіти стають все більш відчутними.

Реформування вищої школи ще далеке від завершення.

5. Наука

Навчальний процес у вищій школі тісно пов'язаний з науково-дослідницькою роботою. У вищій школі захищається 60% докторських і кандидатських дисертацій і проводится понад половину всіх досліджень. Науково-дослідна робота в університетах проводиться в межах другої половини дня (перша половина відводиться на навчальну і методичну роботу).

Кращі умови для наукових досліджень завжди були у вчених, які працювали в системі Національної академії наук і галузевих науково-дослідних інститутах різноманітних міністерств і державних відомств. В умовах економічної кризи цей сегмент наукових досліджень зазнав нищівного удару. Якщо на початку 1980-х років витрати на науку становили 4,6-4,8 % національного доходу (що вважалося недостатнім), то з 1994 р. – менше ніж 1 % бюджетних асигнувань. Особливо постраждала природнича сфера, яка свого часу була гордістю радянської науки – особливо ядерна та ракетна галузі. Вони відігравали провідну роль у союзному воєнно-промисловому комплексі СРСР. Через те, що на них припадала левова частка ресурсів, вони й зазнали найбільшого скорочення бюджетних витрат. Незважаючи на певну підтримку досліджень у таких галузях, як комп'ютерні науки, фізика твердого тіла, матеріалознавство, хімія, енергетичні технології, біоінженерія й охорона здоров'я, рівень фінансування їх залишався критично малим.

Леонід Каденюк. 1997 р.

У таких умовах щорічно виїжджають за кордон тисячі дипломованих спеціалістів. Особливо цінуються українські генетики, фізіологи, біохіміки, фізики-теоретики, програмісти.

Багато науковців обирають для роботи комерційні структури.

Але всупереч негативним тенденціям вдалося втримати науково-технічний потенціал, зберегти від руйнації відомі наукові школи. Закріплюється новий механізм багатоканального фінансування науково-дослідницьких робіт за рахунок державного фінансування, господарських угод з підприємствами і установами, міжнародних грантів. Перший космонавт незалежної України Леонід Каденюк в 1997 р. здійснив космічний політ у складі американського екіпажу.

Позитивним явищем періоду незалежності стало те, що гуманітарні науки вийшли з-під контролю компартійних структур і сконцентрували увагу на дослідженні фактично заборонених раніше тем.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Охарактеризуйте основні зміни в системі освіти в період незалежності.

2. У якому стані перебуває дошкільна освіта?

3. Охарактеризуйте виховну функцію національної освіти в Україні.

4. Дайте оцінку реформі загальноосвітньої школи 1999 р.

5. За яких умов і чому влада відмовилася від 12-річної шкільної освіти, а потім знову повернулася до неї?

6. Чому комп'ютеризація загальноосвітньої школи стала питанням загальнодержавного значення? Як вирішувалося це питання?

7. Із чим пов'язане збільшення попиту на юридичні і економічні спеціальності в закладах вищої освіти?

8. Охарактеризуйте роль недержавного сектора вищої школи в суспільстві.

9. Охарактеризуйте суть Болонського процесу.

10. Із чим пов'язана криза української науки? Яких галузей вона торкнулася особливо?

11. Охарактеризуйте масштаби і наслідки еміграції вчених за межі України.

ДОКУМЕНТИ

1. Про національне виховання в незалежній Україні

5. Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури.

6. Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури.

7. Національне виховання має здійснюватися на всіх етапах навчання дітей та молоді…

«Національна доктрина розвитку освіти» (затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text

2. Як починав упроваджуватися в навчальний процес курс історії України

…Красномовний факт, свідками якого стали випускники однієї із середніх шкіл Запоріжжя 1 вересня 1992 р. У розкладі стояв новий предмет: «Історія України». Учителька історії, яка багато років викладала в цій школі історію СРСР і за свою роботу була нагороджена радянським орденом, почала урок (звичайно, російською мовою): «Ну что же, ребята, раз уж так случилось, будем изучать историю страны, которой не было». І справді, історію України (тієї, що за її переконанням, «не было»), ця вчителька так і не почала викладати… Того, чого вона до пуття не знала, і що в компартійних канонах сприймалося як сумнівне, для неї не існувало… Ще двадцять років незалежності, до останніх своїх днів, вона починала навчальний рік цими словами і продовжувала розповідати своїм учням про історію Росії/Радянського Союзу, вплітаючи в неї фрагменти з українського минулого.

Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ, 2016. С. 25.

3. Про результати реформ у вищій школі (станом на 2014 р.)

…Вища освіта була об'єктом найбільшої кількості реформаторських ініціатив, серед яких: вступ до Болонського процесу (2005 р.), запровадження зовнішнього незалежного оцінювання про вступі до ВНЗ (2008 р.), спроби експериментального запровадження університетської автономії (2006-2009 рр.), ухвалення нової редакції Закону «Про вищу освіту».

Усі ці спроби наражалися на спроби системи, середовища та груп інтересу/впливу (ректори, адміністрація вишів, центральна та місцева бюрократія)…

Запровадження принципів Болонського процесу перетворилося на імітацію, зовнішнє незалежне оцінювання значно зменшило корупцію при вході у вищу школу, але, натомість, розцвіла корупція всередині вишів (іспити, заліки, запровадження університетської автономії збільшило обсяг повноважень університетської адміністрації, але не сприяло розвиткові університетського самоврядування).

Касьянов Г. Освітня система України, 1990-2014. Аналітичний огляд / Благодійний фонд «Інститут розвитку освіти». Київ, 2015. С. 36.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Згадайте принципи, покладені в основу виховного процесу в радянській школі. Чим вони відрізняються від тих, що сформульовані в Національній доктрині розвитку освіти?

Документ 2.

Порівняйте зміст перших двох документів. Які висновки напрошуються?

Документ 3.

Цей аналітичний огляд зроблений у 2014 р. Що змінилося у вищій школі України сьогодні?

§ 51. ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Згадайте:

1. Які принципи культурної політики впроваджував комуністичний тоталітарний режим в Україні?

2. Що таке соціалістичний реалізм і чому він панував в українській літературі і мистецтві в роки радянської влади?

1. Зміна умов розвитку культури

У радянських умовах культура перебувала під потужним ідеологічним пресом комуністичного керівництва. Після проголошення незалежності суспільство звільнилося від цензурних заборон та ідеологічних обмежень. У суспільстві утвердилися принципи плюралізму поглядів, і умови розвитку культури кардинально змінилися.

Із перших років незалежності культура розглядалася державою як один із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які живуть на території України. Молода Українська держава оголосила розвиток культури одним із найважливіших пріоритетів своєї діяльності. Уже у 1992 р. Верховною Радою було схвалено «Основи законодавства України про культуру», у яких викладалися головні напрями культурної політики держави. У ст.11 Конституції України 1996 р. зазначено: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Але багато залежало від виконавців. Відомства, що «опікувалися» питаннями культури, працювати за інерцією, виконуючи свою основну функцію –

адміністративно-господарчого управління підпорядкованими закладами. Це значною мірою уповільнило процеси трансформації мистецького життя.

Демократизація суспільного та господарчого життя призвела до появи нової, недержавної мистецької мережі, яка демонструє різну міру потужності, самостійності та прибутковості. Для митців радянської школи соцреалізму це стало певним випробуванням. Несподіваними були результати реалізації права на творчу свободу: популярна музика, образотворче мистецтво, частково театр та література пристосувалися до вимог часу, тоді як кіномистецтво виявилося не готовим до відсутності патерналістської підтримки.

У цих умовах поширеною стала теза про «кризу» української культури, хоча насправді можна говорити лише про господарчий занепад державно-комунальної «галузі культури», цілком залежної від бюджетного фінансування та створеної свого часу для ідеологічної обробки населення. Натомість у літературі і мистецтві відбувалися складні, суперечливі процеси глибинної трансформації і усвідомлення української культури у світовому контексті.

Рубіжними для українських митців виявилися події 2013-2014 рр., пов'язані із Революцією гідності та новітньою російсько-українською війною. Більшість своїми діями підтримали відродження цінностей свободи та незалежності. Наслідком цих подій стала актуалізація національної тематики в українському мистецтві та прискорення процесів трансформації культурної сфери.

2. Художня література

Попри недостатнє фінансування і засилля в Україні російської друкованої продукції поступово формувалися сприятливі умови для української художньої літератури.

Унаслідок відкритості українського суспільства до контактів із культурою інших країн сучасна українська література звернулася до використання нових стилістичних прийомів та естетичних орієнтацій (неопозитивізм, неомодернізм, передпостмодерні явища, постмодернізм, феміністичне письмо, альтернативне самовираження, уживання нецензурної лексики та суржику), межових стильових явищ та змішування жанрів.

Письменники старшого покоління, тяжіючи до традицій і модерну, продовжували захоплювати читачів свіжістю свого таланту і актуальністю творів. Так, 1999 р. був опублікований роман Ліни Костенко «Берестечко», над яким вона працювала ще з 60-х років і який визнаний літературною класикою. Того ж року читач ознайомився з романом-легендою Романа Іваничука «Рев оленів нарозвидні», який належить до великої епічної прози. Твір присвячений подіям Другої світової війни в Західній Україні. Дмитро Павличко, відомий поет-шістдесятник і один з найкращих сучасних перекладачів України, продовжував знайомити українського читача з надбаннями світової поезії.

Валерій Шевчук – визнаний майстер історичної прози. Пік його творчості припав на період незалежності. Серед письменників старшого покоління, які активно працювали в українській літературі другої половини 1990-х – у 2010-х роках, імена П. Загребельного, Ю. Мушкетика, М. Вінграновського, А. Дімарова та ін.

Але літературних метрів вже заступає нове покоління, яке, засвоївши традиції своїх попередників, вносить у літературний процес естетичне розмаїття, строкатість стилів, оригінальність сюжетів.

Сенсацією 2009-го року став новий роман Оксани Забужко «Музей покинутих секретів», який розгортає широку панораму подій в Україні протягом шести останніх десятиліть, починаючи з 1943 р. і до 2004 р. Там і доба УПА, і сталінізм, і шістдесятники, і період незалежності з його надіями і розчаруваннями.

Оксана Забужко

Молодий прозаїк Євген Пашковський у романі «Щоденний жезл» (1999) піднімає своє гаряче слово за духовно ослаблену українську націю, за жорстоко перервані комуністичним режимом традиції, за зруйновану християнську віру і мораль. За цю книгу автор одержав 2001 р. національну премію ім. Т. Шевченка.

До категорії так званих «ідеологічних романів» відноситься книга Василя Скляра «Залишенець. Чорний ворон».

Юрій Андрухович

У творах сучасних українських письменників своєрідно відбивається суперечливість перехідної епохи, її внутрішній драматизм, вічні проблеми боротьби добра і зла. Для осмислення цих метаморфоз автори все частіше звертаються до новітніх естетичних форм: відмовляючись від традиційних і модерних підходів, вони засвоюють авангардні (постмодернові). Серед прихильників таких форм – Юрій Андрухович, В'ячеслав Медвідь, Олександр Ірванець та ін. Літературний авангард особливо яскраво проявляється в сучасній поезії (твори Юрія Андруховича, Віктора Неборака, Івана Андрусяка, Євгена Пашковського та ін.).

Національна премія України імені Тараса Шевченка (Шевченківська премія) – найвище визнання держави. Лауреатами Шевченківської премії в галузі літератури в останні роки стали Любов Голота за роман «Епізодична пам'ять» (2008 р.), Павло Гірник за книгу віршів «Посвітається» (2009 р.), Іван Малкович за збірку «Подорожник з новими віршами» (2017 р.), Оксана Забужко за публіцистичну прозу «…І знов я влізаю в танк» (2019), Маріанна Кіяновська з книгою «Бабин Яр. Голосами» і Тарас Прохасько зі збіркою есеїв «Так, але...» (2020).

Шевченківську премію отримали також представники української діаспори літературознавець Юрій Шерех (Шевельов) за книги «Третя сторожа» і «Поза книжками і з книжкок» (2000 р.) і письменниця Віра Вовк (Селянська Віра) за книги «Сьома печать», «Ромен-зілля» та переклади творів української літератури португальською мовою (2008 р.), поетеса Емма Андрієвська за цикл віршів (2018 р).

Після проголошення незалежності українська література зробила крок у бік постмодернізму. Як і в зарубіжній літературі, в Україні постмодернізм розвивається в жанрах фантастичної притчі, роману-сповіді, антиутопії, міфологічної повісті, соціально-філософського й соціально-психологічного роману та ін. Жанрові форми поєднуються, відкриваючи нові художні структури. Водночас, український постмодернізм має відмінності, оскільки не зростав на ґрунті глобальної інформатизації суспільства. Його простором перетворень стала відроджена національна традиція (барокова, класична, романтична, авангардна). Для діяльності літературних гуртів «Пропала грамота», Лу-Го-Сад, Бу-Ба-Бу, «Нова дегенерація» характерне демонстративне блазнювання, у якому в іронічній формі трансформуються усталені цінності. Герої романів Ю. Андруховича «Рекреації», «Московіада», «Перверзія», книг О. Забужко профанують світ від неспроможності порозумітися одне з одним, їхні діалоги – спосіб приховати порожність буденності буття. Однак іронія та самоіронія породжують життєствердну стихію народного карнавалу.

Книги вітчизняних письменників користуються широким попитом в Україні і (в перекладі) за кордоном. Але вдома вони не завжди доходять до читача. Стан з друком книжок українською мовою вкрай незадовільний. Питома вага книг українською мовою в загальному накладі друкованої продукції незначна. На кожного жителя України видається щороку лише дві книги українською мовою – втричі менше, ніж у 1990 р. Таке явище спричинила комерціалізація видавничої справи, і – головне – недостатньо дієва допомога українській книговидавничій справі з боку держави.

3. Кіно і театр

У сучасній Україні та за її межами було продемонстровано низку різних за жанром вітчизняних стрічок. Серед них – історичні, пригодницькі, мелодрами, фільми жахів, трилери, кримінально-драматичні, документальні. Серед фільмів,

що одержали схвальні відгуки глядачів і критиків, є: «Помаранчеве небо» (реж. Олександр Кірієнко), «Штольня» (реж. Любомир Кобильчук), «Прикольна казка» (реж. Роман Ширман), «Богдан-Зиновій Хмельницький» (реж. Микола Мащенко), «Молитва за гетьмана Мазепу» (реж. Юрій Ільєнко), «Голод-33» (реж. Олесь Янчук), «Дума про Тараса Бульбу» (реж. Петро Пінчук, Євген Березняк), «Чорна Рада» (реж. Микола Засєєв-Руденко), «Ілюзія страху» (реж. Олександр Кірієнко), знятий за мотивами однойменного твору Олександра Турчинова), «Той Хто Пройшов Крізь Вогонь» (реж. Михайло Іллєнко), «Плем'я» (реж. Мирослав Слабошпицький), «Пісня пісень» (реж. Єва Нейман). У 2012 р. побачив світ кінофільм «Хайтарма» Ахтема Сейтаблаєва, оснований на реальних подіях. Фільм присвячений трагічним сторінкам в історії кримськотатарського народу, що відбулися в травні 1944 р. (сталінськіа депортація).

Богдан Ступка

Слід виділити стрічку Олеся Саніна «Мамай», що можна віднести до арт-кіно (номінована на «Оскар» у категорії «Кращий іноземний фільм»*)* та історичний драматичний фільм цього ж режисера «Поводир, або Квіти мають очі» (в основі сюжету – мандри радянською Україною американського хлопчика та українського сліпого музики напередодні та під час Голодомору).

Новітній етап документального кіно почався у 1994 р. Серед стрічок цього жанру своєю майстерністю виділяються «Подорожні» (реж. І.Стрембицький) – нагороджена Золотою пальмовою гілкою Канського фестивалю, 2005 р.; стрічка про психічнохворих та літніх самотніх людей, що перебувають у лікарні Будинку ветеранів, «складена» з образів-спогадів, які доповнюють думки автора – «Україна. Точка відліку» (реж. С.Буковський); «Війна. Український рахунок» (реж. Сергій Бурковський, нагороджена Національною премією України імені Тараса Шевченка); «Назви своє ім'я» (реж. Сергій Бурковський. Стрічка про історію Голокосту в Україні. Продюсер Стівен Спілберг).

Ада Роговцева

Серед відомих сучасних українських акторів: Георгій Хостікоєв, Олексій Вертинський, Богдан Ступка (1941-2012) і Остап Ступка, Олексій Петренко, Богдан Бенюк, Олександр Бондаренко, Ада Роговцева та ін.

Отже, сучасний український кінематограф, заявивши про себе як про самобутню частину української культури, відроджує естетичне значення цього виду мистецтва та відповідає духовним та моральним запитам суспільства, хоча значно поступається технічним можливостям нашого часу.

Порівняно з іншими видами мистецтва театр повільно реагує на вимоги часу. Репертуар провідних установ України, а серед них – Київський національний академічний театр оперети, Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка, Київський академічний театр «Колесо», Єврейський музично-драматичний театр ім. Шолом-Алейхема, Національний академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької у Львові, Харківський державний академічний український драматичний театр ім. Т. Шевченка, Дніпропетровський український театр ім. Т.Г. Шевченка, Запорізький академічний обласний український музично-драматичний театр імені Володимира Магара – свідчить про традиційні підходи, що характеризують цей вид мистецтва і класичний репертуар. Театральне мистецтво, що пов'язане з новаторськими пошуками, також представлено в Україні (наприклад, творчістю режисера, народного артиста України Романа Віктюка (1936-2020)).

Театр виступає у ролі соціального інституту, здатного формувати естетичні смаки та реагувати на актуальні потреби часу. Сьогодні театр здобуває унікальні технічні можливості. Він вражає яскравістю костюмів (що в найдрібніших деталях відбивають епоху, до якої відноситься дія вистави), видовищністю різноманітних декорацій, багатством звукового оформлення тощо. Але від нього чекають якісних змін – і режисерських постановок, і гри акторів, а також відповідності репертуару загальнолюдським та психологічним проблемам сучасності.

4. Живопис

Живопис у сучасній Україні розвивається кількома шляхами. По-перше, утворилася достатньо потужна генерація малярів, що репрезентують традиційну радянську школу живопису. Навчені реалістичній техніці, вони працюють, як правило, у жанрі монументального живопису, пейзажу, портрета тощо.

По-друге, відроджуються тенденції, що властиві українській національній традиції. Так, дістала визнання творчість одного із засновників нового напряму в монументальному живописі *Григорія Синиці* (1908-1996) (учень монументаліста М. Бойчука – «українська національна колористична школа»), чиє ім'я протягом кількох десятиліть замовчувалось. Він винайшов нову монумен-

тальну техніку і дав їй назву «*Флоромозаїка*» (використання флори і фауни для створення образів, що в композиційному викладенні мають великий естетичний ефект завдяки фактурній та кольоровій єдності). Для цього мистецького напряму було розроблено унікальний за міцністю клей. Одна з останніх робіт майстра – «Блакитний Дніпро».

По-третє, у сучасному живописі України виокремилася й нова генерація художників, чия творчість презентує тенденції модерну та постмодерну. Її представники відомі у країні та за її межами.

Павло Маков – член Королівського товариства живописців та графіків Великої Британії, член-кореспондент Академії мистецтв України. Одна з останніх робіт автора – експозиція «Межа» – сума роздумів, які сформувалися у 2011-2015 рр., аналіз подій навколишнього буття. Сюди проникають такі незвичні елементи, як контейнери, розбиті дороги, що сплелися в родинні зв'язки та генеалогічні дерева, відбитки пальців та бетонні блоки і т. ін.

Марина Скугарєва – представник «нової української хвилі». Наприклад, «Пейзажі» і «Дороги» (2004-2009), у яких композиції побудовані за принципом «погляду з вікна автомобіля», іноді з умовної верхньої точки огляду, і тому між природою і людиною, яка спостерігає, існує дистанція, що позбавляє її безпосереднього дихання, обмежуючи форматом картини. На цих полотнах немає людських фігур, їх світ безлюдний, підкреслено безпристрасний, і водночас насичений і багатозначний.

Олександр Ройтбурд (1961-2021) своєю активною підтримкою Євромайдану зруйнував сталу думку про аполітичність митців-прихильників постмодернізму. Разом із поетом *Борисом Херсонським* є «обличчям» творчого життя сучасної Одеси. О. Ройтбурд – представник південноукраїнської художньої школи та один із засновників українського постмодернізму. Вважається одним із найдорожчих сучасних українських художників.

У роботах *Василя Цаголова* поєднуються інтелектуальність, чуттєвість, гра з міфологією та масовою культурою.

Самобутністю відрізняється мистецтво народного художника України, лауреата Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка, людини, що увійшла до переліку 100 найвизначніших геніїв сучасності (за версією британської газети *The Daily Telegraph*, 2007), творця нового стилю – *пльонтанізму – Івана Марчука*. Його вислів «Я міг би розмалювати небо і не повторитися» – став крилатим.

Володимир Немира працює в стилі *нонконформізму*. У картинах художника переплітаються лаконізм давнього українського мистецтва та щирість народного футуризму. Живопис В.Немири відрізняється релігійними, космічними мотивами. Особливостями авторського стилю митця є яскраві теплі кольори та сміливі мазки. Свою творчість В.Немира пояснює так: «Я живу світом, і малюю не предмет, не людину, а енергію. Якщо квітку малюю, то малюю не листочок,

а квітку, настрій, те що відчуваю». Картина «Брилі» має потужний український підтекст, своєрідне пророцтво.

Відомий український художник *Петро Бевза* працює в галузі ленд-арту та фотографії. Він вважає «мистецтво – це більше дух місця, який вимагає відповідей на виклики навколишнього середовища».

Твори запорізького художника *Анатолія Тарабанова* сповнені мотивами філософії, алегорії, лірико-поетичним світовідчуттям. Його роботи презентуються *як сюрреалізм*.

Можна говорити і про комерційний успіх українських художників: О. Ройтбурд «Прощавай, Караваджо» (97 тис. дол.), В. Цаголов «Зайчик» (41 тис. дол.), О. Гнилицький «Небо. Олегівська» (41,250 дол.), О. Мась «DRIVE 9» (55,2 тис. дол.) тощо.

Отже, українське сучасне мистецтво перебуває в стадії трансформації: відбувається відмова від радянських ідеологічних стереотипів та повернення до цивілізаційних, насамперед, європейських культурних традицій. Цей шлях – не калькування та наслідування постмодерних тенденцій, а плекання новітніх мистецьких ідей на ґрунті усвідомлення національної ідентичності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку роль відіграє культура в суспільному житті?

2. Які особливості трансформації радянської культури в культуру незалежної України?

3. Яку роль у відродженні української духовності відіграло повернення історичної пам'яті народу? Як це відбувалося?

4. Хто з письменників-шістдесятників продовжував творити в умовах незалежності?

5. Як відбувалася зміна поколінь у літературі і мистецтві в роки незалежності, і до чого це привело ?

6. Які сучасні естетичні течії проявляються в мистецтві часів незалежності? Чому ці течії були заборонені в радянські часи?

7. Охарактеризуйте становлення кіномистецтва незалежної Україні. Які його найважливіші досягнення вам відомі?

8. У якому стані перебуває сучасний український театр?

9. Що вам відомо про сучасний український живопис?

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. Художник Григорій Синиця про народні витоки сучасного мистецтва

Я безповоротно зрозумів і засвоїв: народне мистецтво – першоджерело художніх форм... Воно відоме давним-давно, воно жило, набиралося сил у народі, в його надрах. Етнографічні, сюжетні, інші ознаки – це ще не народність.

Йдеться про систему мислення, де колір виступає як образ, про глибинне явище самобутнього в палітрі художника.

URL: https://wiki.library.kr.ua/index.php/Синиця_Григорій_Іванович

2. Із висновку Королівського інституту міжнародних відносин у

Лондоні – одного із провідних інститутів з дослідження політики у світі

Після Євромайдану в Україні відбулося помітне відродження мистецтв та культурного виробництва із безпрецедентним рівнем залучення громадян у культуру, що зміцнило відчуття спільної ідентичності та спільного культурного простору. Завдяки послідовнішій державній культурній політиці та ентузіазму її творчої спільноти Україна почала будувати оборонний мур від російської гібридної загрози. Почав витворюватися окремішний культурний простір, в якому зберігається плюралізм поглядів та культурне різноманіття.

URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-11/2020-11-16-cultural-policy-and-social-transformation-in-Ukraine-pesenti-ukr.pdf

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Художник Г. Синиця вважається послідовником українського художника-монументаліста 1930-х рр. М. Бойчука. Що таке монументалізм у живописі, і як він пов'язаний з народним мистецтвом?

Документ 2.

Прокоментуйте висновок британських експертів, використовуючи факти.

§ 52. ПРОЦЕСИ ДЕРУСИФІКАЦІЇ І ДЕКОМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Що мала на меті радянська влада, проводячи русифікацію України?

2. Що означає для українців вислів – «Радянський народ – нова історична спільність людей»?

1. Дерусифікація і утвердження державності української мови

Одним із найважливіших критеріїв національної ідентичності є мова. Століття бездержавності України залишили за собою глибокі деформації в мовній

сфері. За переписом 1989 р. у складі населення України було 72, 7 %, які назвали себе українцями, з них лише 67 % вільно володіли рідною мовою. Від 1 січня 1990 року формально набув чинності «Закон про мови в Українській РСР», прийнятий 1989 р. Закон констатував, що українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу і надавав їй статус державної. У Законі зазначалося, що його прийняття здійснювалося «з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності». Закон був прийнятий комуністичною Верховною Радою УРСР ще до проголошення незалежності, жодних гарантій «суверенної національно-державної майбутності» він Україні не давав, а ефективних інструментів припинення русифікації не пропонував. Його значення полягало в тому, що він став вихідною точкою боротьби українців за надання реального змісту положенню про державний статус української мови в Україні, яка продовжилася вже після проголошення незалежності.

У 1996 р. була прийнята Конституція України, 10 стаття якої стверджує: «Державною мовою в Україні є українська мова».

Але, декларуючи на конституційному рівні питання щодо державного статусу української мови, посткомуністична влада України не поспішала його реалізувати. Хоча було прийнято цілу низку цільових програм, Крим, Донбас і Південь України залишалися переважно російськомовними. Гальмувалося провадження української мови в навчальних закладах, російськомовними були ЗМІ. Це стримувало процес формування державницької свідомості, створювало умови для збереження сепаратистських настроїв та консолідації прибічників реанімації Радянського Союзу.

Незважаючи на суперечливу соціально-економічну і політичну ситуацію, в Україні з перших днів незалежності все ж припинилася русифікація, яка в останні десятиліття існування СРСР, здавалося, набула незворотного характеру. Це добре ілюструють результати трьох останніх демографічних переписів в Україні, які відбулися, відповідно, в 1959, 1989 і 2001 роках.

Національність у % до підс.	1959	1989	2001
Українці	76,8	72, 7	77, 8
Росіяни	16, 9	22, 1	17, 3
Білоруси	0, 7	0, 9	0,8
Євреї	2, 0	0, 4	0, 3
Поляки	0, 9	0, 4	0,4
Інші	2, 7	3, 9	3,4
Всього	**100, 0**	**100, 0**	**100, 0**

Найвищий рівень русифікації припадає на 1989 р. – переддень незалежності, коли відсоток українців в загальній масі населення становив 72,7, а росіян – 21,1 %. Потім тенденція змінилася і почався надзвичайно важливий процес, який, безумовно, можна називати історичним. Корінне населення України втратило мотивацію, яка раніше підштовхувала його до національної переідентифікації на росіян. Примітним є те, що зменшення росіян пояснювалося не скільки виїздом їх з України (таких було небагато), скільки зменшенням кількості українців, які при переписах ідентифікували себе як росіяни. Тепер вони згадали своє етнічне походження і почали називатися українцями.

Цей процес дослідники етнонаціональних процесів характеризують як закінчення ідентифікаційної кризи українського соціуму і початок національної консолідації українців.

Спроби зупинити цей процес почалися вже з перших років незалежності України. Їх ініціаторами були проросійські партії – спочатку комуністи, а потім – і члени Партії регіонів та їхні союзники. У 2012 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про засади державної мовної політики» (неофіційно відомий як «Закон Ківалова-Колесніченка»). 6 серпня 2012 р. президент В. Янукович підписав його. При формальному визнанні української мови як державної в Україні цей закон істотно розширював використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов на момент Всеукраїнського перепису 2001 р. була не меншою 10 % від населення певного регіону, а в окремих випадках й менше за 10 %.

Цей закон збурив суспільство. Зокрема, відомий український політик Л. Лук'яненко заявив, що цей Закон *«дає базу п'ятій московський колоні в Україні. Спрямований на розкол Української держави. Наша нинішня влада під керівництвом Москви продовжує русифікацію країни… Цей закон підводить законодавчу базу під антиукраїнську русифікаторську діяльність тої п'ятої московської колони».*

Після перемоги Революції гідності, 28 лютого 2018 року Конституційний Суд України визнав Закон Ківалова-Колесніченка неконституційним. 23 квітня 2019 р. Верховна Рада України після тривалого обговорення прийняла Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Цей закон *називав українську мову «визначальним чинником і головною ознакою ідентичності…, базовим системотворчим складником української нації».* Закон забезпечує пріоритетність української мови у понад 30 сферах суспільного життя: зокрема у державному управлінні, ЗМІ, сфері освіти, науки, культури, реклами, послуг тощо. Водночас цей Закон є достатньо гнучким щодо інших мов і не регламнентує приватного спілкування.

Політична боротьба навколо мовного законодавства тривала і після перемоги на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського. Але вона не зупинила процесу національної консолідації українців. Принципово важливо, що до

цього процесу залучаються не лише українськомовні громадяни. Обставини, у яких опинилися після проголошення незалежності України російськомовні українці, місцеві росіяни, болгари, татари, євреї і представники інших національних груп, сприяють їх взаємному зближенню. Людей різних національностей об'єднує єдине українське громадянство, однаковий обсяг юридично закріплених прав і обов'язків. Постійно проживаючи в Україні, вони перебувають в єдиному правовому полі. Сформувалося спільне освітнє середовище:

підростаюче покоління навчається за однаковими шкільними підручниками, рекомендованими Міністерством освіти і науки України. Після закінчення загальноосвітньої школи юнаки і дівчата вступають до українських закладів вищої освіти. Десятиліття спільного проживання сприяють формуванню територіального патріотизму – позитивного емоційного ставлення до землі, де живуть вони і їхні батьки, а можливо, і діди. Об'єднавчим чинником є загальнодемократичні цінності, громадянське суспільство, яке в Україні перебуває на стадії становлення. Для переважної більшості російськомовних громадян України кордон між Росією і Україною є реальністю, яка відділяє дві держави і дві нації, два ментально-культурні середовища.

Взаємне зближення на ґрунті єдиного громадянства, територіального патріотизму, спільності економічного і суспільно-політичного життя є підставою для формування політичної нації. Це синтез різних етнічних груп, а не їх поглинання. Конгломерат людей, які ніколи не мали єдиної ідентичності, і відносили себе частково до українців, частково – до росіян чи представників інших національних груп, або вважали себе «радянськими людьми», усе більше усвідомлюють себе представниками єдиної загальноукраїнської *політичної* (а не етнічної) спільноти. Росіянин, болгарин, татарин чи єврей, не втрачаючи своєї етнічної ідентичності, стає політичним українцем. Знання мови, звичаїв титульної більшості лише збагачує його і виховує почуття толерантності, яка є однією з вкрай необхідних якостей для нормального функціонування в сучасному глобалізованому світі. Цього поступального руху не можна зупинити жодними політичними спекуляціями і антиукраїнськими акціями.

3. Декомунізація України

Українська РСР була перенасичена пам'ятниками радянських вождів і комуністичними символами. Станом на 1990 р. в Україні пам'ятники В. І. Леніну стояли майже в усіх українських містах, містечках, селах, на заводах, підприємствах, у школах і військових частинах. Десятки тисяч вулиць, заводів, колгоспів, закладів освіти були названі їхніми іменами. Після проголошення незалежності України стала очевидною неприродність такого становища. Декомунізація була необхідною умовою утвердження незалежності України, збереження української ідентичності і формування української нації. Про необхідність ліквідації символів тоталітарного минулого говорилося в президентських указах, зокрема, Л. Кравчука і В. Ющенка.

На перепоні цьому процесу стояла посткомуністична номенклатура – у столиці і на місцях, а також ті верстви населення, які ще залишалися під її впливом. Продекларувавши під тиском обставин відмову від комуністичної ідеології і формально визнавши ідею незалежності сучасної України, багато представників нової влади зберегли відверто вороже ставлення до тих сил і історичних

постатей, які боролися за цю незалежність. Традиційні міфи про «слов'янське братство», «інтернаціоналізм», «спільну історію», за якими вимальовувалися інтереси російської керівної еліти, як фантомний біль, не полишали свідомості українських можновладців. Аж до Революції гідності 2014 р. на більшій частині України, яка швидко капіталізувалася, збереглися пам'ятники комуністичним вождям, назви вулиць, закладів, підприємств, що консервували у колективній пам'яті Радянський Союз і радянську епоху. Водночас в Україні (за винятком західних областей), не проводилися меморіальні заходи (крім присвячених пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.), які б щоденно нагадували жителям про трагічні сторінки радянського минулого, про боротьбу українського народу за незалежність своєї Батьківщини.

Отже, відбувалася мовчазна, неправова і непублічна амністія діячам кривавого комуністичного режиму. Людям пропонувалося не згадувати все те, що було пов'язане з трагічними сторінками минулого, а забути і в такий спосіб, поринути у стан «історичної амнезії», зосередившись на сьогоденні. Коли ж необхідно було згадати про минуле, то для його характеристики використовували обтічну формулу – «не все тоді було погано».

Але в реальному житті мовчазна реабілітація катів і «масова амнезія» щодо їхніх злодіянь сформували парадоксальну ситуацію: населення жило за одними цінностями (ринкові реформи, приватна власність, первинне накопичення і «дикий» капіталізм, багатопартійність тощо), а на кожному кроці пропагуються зовсім інші, пов'язані з комуністичним минулим. У таких умовах свідомість розривалася між протилежними істинами, – адже жодну з них не можна ігнорувати, бо обидві підтримуються високими авторитетами (державою, місцевим керівництвом, політичною партією, якій довіряєш, засобами масової інформації).

Це призводить до того, що в громадянина, не здатного критично мислити (а цьому свого часу не вчили: була лише одна, освячена партією істина, а решту слід було відкидати з порога, або критикувати), виникає недовіра до будь-яких істин. Особливо небезпечний такий стан для підростаючого покоління, у середовищі якого формується неурівноважений стан поведінки, який психологи називають «тривожно-амбівалентним». Жодне суспільство не може довго існувати за таких умов. Воно або перебуває у стані глибокої кризи з перспективою загибелі, або випрацьовує нову систему цінностей, що відповідають його новим запитам. Саме цим визначалася нагальна необхідність декомунізації України: щоб не загинути, Україна мусила декомунізуватися.

Декомунізація відбувалася у всіх країнах, які звільнялися від пут комуністичного тоталітаризму. В Україні вона почалася ще до проголошення незалежності, коли 1 серпня 1990 р. у м. Червоноград Львівської області був знятий з постамента монумент Леніна. Протягом 1990-2000-х рр. у Західній Україні демонтовано близько 2000 пам'ятників Леніну та іншим комуністичним вож-

дям. Потім цей процес поширився на Наддніпрянщину. Тут демонтаж відбувався під приводом необхідності реставрації, або у зв'язку з тим, що пам'ятник «розвалився через аварійний стан». Були непоодинокі випадки, коли пам'ятники знищували без дозволу влади, переважно, вночі.

Демонтаж пам'ятників комуністичним вождям зустрів сильний опір прокомуністичних сил і зрусифікованої частини населенння, яка ще не до кінця позбулася радянської ідентичності. Такий зв'язок комунізму з «русским миром» в Україні давно помітили вчені. Вони пояснювали його тією обставиною, що більшовизм – російська версія комунізму – не мав в Україні глибоких національних коренів. Він прийшов із Росії і був своєрідною реінкарнацією російської імперської ідеї у вигляді «русского мира». Розрив з комунізмом неминуче супроводжувався дистанціюванням від «русского мира».

Остаточно це відбулося під час Революції гідності і початку новітньої російсько-української війни. 8 грудня 2013 р. у Києві на Бессарабській площі був скинутий з постамента монумент Леніна. 19-20 лютого 2014 р. процес декомунізації набув характеру стихійного «ленінопаду» і поширився на всю Україну. Очевидною виявилася необхідність ввести цей процес у русло закону. 15 травня 2015 р. президент П. Порошенко підписав прийнятий Верховною Радою «декомунізаційний пакет законів», головним із яких був Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». До березня 2018 р. у межах реалізації цього закону було демонтовано 2,5 тисяч пам'ятників і перейменовано 52 тисячі вулиць, назв населених пунктів, установ, промислових та інших об'єктів.

Демонтаж пам'ятника Леніну в Запоріжжі

Але послідовна декомунізація означає не лише ліквідацію в Україні символів комуністичного минулого, а й очищення національної свідомості від радянських і російських імперських спереотипів. Цей процес ще далекий від завершення. Згідно із соціологічним дослідженням, проведеним у 2017 р. Центром Розумкова та групою «Рейтинг», близько 30 % населення України ностальгували за радянським минулим, особливо у південно-східних і східних регіонах України.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які зміни в національному складі України відбулися за роки незалежності?

2. Чому питання про національно-мовний статус України стало одним із найгостріших політичних питань періоду незалежності?

3. У чому суть «закону Ківалова-Колесніченка»?

4. У яких умовах приймався у 2019 р. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»?

5. Як реалізується мовне законодавство сьогодні?

6. Чому декомунізація в Україні, на відміну від інших європейських посткомуністичних країн, тривала досить довго?

7. Які закони були прийняті для здійснення декомунізації в Україні, і коли вона була завершена?

8. Які політичні сили виступали проти прийняття декомунізаційних законів?

9. Чому декомунізація стала одним з ефективних способів боротьби з «русским миром?».

ДОКУМЕНТИ

1. Із доповіді Павла Мовчана на пленумі Спілки письменників України (Жовтень. 1993 р.).

...Мова сусідньої держави витісняє рідну мову нашу з телебачення, радіо, газет. Такої тотальної русифікації історія ще не знала.

З 2277 друкованих одиниць книжкової продукції, виданих минулого року, російською мовою вийшло 62 відсотки, українською ж всього лише 30 відсотків. Загальний же тираж видань російською мовою складає 54,5 мільйона, українською ж лише 21 мільйон.

...У ставленні до літератури необхідний справжній державний протекціонізм, інакше нас очікує велике лихо. Низькопробне чтиво, проти якого дезорієнтований читач не має імунітету, витіснить все духовно повноцінне не лише з ринку, а невдовзі й з самої людини.

...Натискові, цинізмові, розтлінній порнушності, законам спекуляцій може протистояти лише моральна чистота нашої класичної літератури...

***Літературна Україна.* 1993. 28 жовтня.**

2. Сучасні прояви радянської ідентичності на Півдні України

На основі десятків усних історій, записаних у Запорізькій, Миколаївській, Херсонській та Одеській областях, [… відтворено] систему цінностей «радянської людини»:

1) оцінка радянського ладу як порядку, дисципліни, «сильної руки»;

2) прийняття політичного терору як даності, без якої не може існувати країна;

3) різкі негативні оцінки демократії та свободи слова;

4) негативне ставлення до актуалізації тем Голодоморів, Другої світової війни, репресій;

5) виправдання існування блату, кар'єризму, бюрократизації часів СРСР – «інакше не можна було»;

6) чіткі патерналістські очікування від держави та керівництва.

Наукові записки. Національний університет «Острозька академія». **Культурологія. Острог, 2013. Вип. 12. Ч. 2. С. 38-49.**

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Що стурбувало П. Мовчана? Чому прокомуністичні і проросійські політичні сили всіляко заважають впровадженню української мови?

Документ 2.

Цей висновок зроблений на підставі усних опитувань, проведених понад 15 років тому. Чи змінився зміст і ієрархія цих оцінок сьогодні, в умовах російсько-української війни? Наскільки характерні такі оцінки для інших регіонів України?

§ 53. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА

Згадайте:

1. Якими були відносини держави і церкви в Україні в умовах комуністичного тоталітаризму?

2. Які конфесії в Українській РСР діяли (хоча й під контролем тоталітарного режиму) легально, а які були заборонені?

1. Релігійне життя в Україні в перші роки незалежності

Демократичні процеси в суспільстві, крах комуністичної атеїстичної ідеології сприяли відродженню релігійного життя, розширенню ролі церкви у формуванні духовності народу України. Водночас, віряни прагнули до організаційного самовизначення в межах новоствореної держави. Це була боротьба за релігійно-духовну незалежність України.

Учасники хресної ходи з вимогою реабілітації Української автокефальної православної церкви. Київ, 3 вересня 1991 р.

Ще до проголошення незалежності України, у січні 1990 р. православні церкви, монастирі, релігійні навчальні заклади тощо, які діяли на території УРСР, були виділені у самоврядну у внутрішніх справах структуру Московського патріархату (МП) з наданням їй офіційної назви – Українська православна церква (УПЦ).

Частина кліру і вірян вважала, що Україна повинна мати повністю незалежну церкву зі своїм патріархом, і влітку 1990 р. відновилася Українська автокефальна православна церква (УАПЦ).

Патріархом УАПЦ було обрано легендарну особистість – Мстислава (Скрипника) – митрополита Української православної церкви США, учасника української революції 1917–1921 рр., племінника С. Петлюри. У січні 1990 р. була легалізована Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка перебувала в канонічній залежності від Папи Римського. УПЦ мала парафії по всій Україні, УАПЦ діяла в Центральній і Західній Україні, діяльність УГКЦ обмежувалася Західною Україною.

Проголошення незалежності активізувало в Російській православній церкві в Україні (УПЦ) ті сили, які прагнули повного відокремлення від Московського патріархату й консолідації православ'я на автокефальних засадах, розбудови в суверенній країні єдиної помісної церкви. Вони обґрунтовували свою позицію тим, що християнство на Русі було започатковане в Києві ще в X ст., а українська держава мусить мати незалежну від Москви церкву, як було до кінця XVII ст.

З огляду на це, частина духовенства УПЦ та УАПЦ доходить згоди щодо необхідності об'єднання двох православних церков. У червні 1992 р. відбувся

об'єднавчий собор. Патріархом об'єднаної Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП – так вона почала називатися) було обрано (заочно) предстоятеля УАПЦ – Мстислава (Скрипника), а його заступником – митрополита Київського і всієї України Філарета (Денисенка), який до того часу очолював Українську православну церкву МП.

Володимир (Сабодан)

Та єдина православна церква в Україні на початку 1990-х років не утворилася. Об'єднавчий собор викликав незадоволення Московського патріархату, який не хотів змиритися із втратою однієї з найвпливовіших і найбагатших церков. Спекулюючи традиційними уподобаннями зрусифікованої частини вірян, Московський патріархат зумів зберегти свій контроль над більшістю українських парафій. Українську православну церкву (підпорядковану Московському патріархату) очолив митрополит Володимир (Сабодан).

Об'єднання не визнав і 92-річний Мстислав, за яким пішла частина парафій УАПЦ. Після смерті Мстислава 1993 р. розкол поглибився. Його закріпив собор УАПЦ і обрання на ньому патріархом Димитрія (у мирі – В. Ярема). До того він очолював одну з автокефальних громад Львова.

Своєю чергою, на соборі УПЦ Київського патріархату в жовтні 1993 р. на патріарший престол було обрано Володимира (Романюка) – відомого богослова, видатного українського правозахисника. Його заступником став митрополит Філарет (Денисенко).

Отже, українське православ'я виявилося розколотим на три основні гілки – УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ. На 2000 р. Українська православна церква Московського патріархату нараховувала 8,5 тисяч парафій, УПЦ Київського патріархату – 2,5 тис. громад, УАПЦ –близько 1000 парафій. Розкол, при домінуванні УПЦ МП, негативно вплинув на міжконфесійні стосунки та духовне життя України загалом. Московський патріархат вважав всю Україну своєю канонічною територією, а УПЦ КП і УАПЦ – неканонічними церквами.

У західних областях на той час поширювався вплив Української греко-католицької церкви (УГКЦ) на чолі з Верховним архиєпископом, кардиналом Мирославом Іваном Любачівським, котра об'єднувала 2,9 тис. громад.

Активно діяло також близько 600 громад Римо-католицької церкви. Кінець 80-х – початок 90-х років характеризувався зростанням впливу на релігійне життя республіки протестантизму: євангельських християн-баптистів, Свідків Єгови, адвентистів сьомого дня тощо.

Поряд із християнськими громадами в Україні існували іудаїстські та ісламістські. Громади вірних цих релігій активно діють у Києві, Одесі, Криму, Львові та інших містах. У республіці з'явилися прихильники РУН-віри (Рідної української національної віри). Зорганізована в середовищі української еміграції, ця релігійна течія ґрунтується на дохристиянських віруваннях слов'ян, стоїть на позиціях активного національного відродження. Усього в Україні в першій половині 90-х років функціонувало близько ста різних релігійних конфесій.

2. Об'єднання українського православ'я і утворення Православної церкви України (ПЦУ)

Протягом 1992–1994 рр. симпатії влади були на боці УПЦ КП, яка розглядалась як церква, що сприяє реалізації державотворчої ідеї.

Прихід до влади Л. Кучми певною мірою змістив акценти державно-церковних відносин. Його симпатії були ближчими до УПЦ МП, що призвело до охолодження відносин держави з УПЦ КП. Особливо це виявилося під час похорону в липні 1995 р. Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Романюка). Влада, незважаючи на прохання церкви, авторитетних політичних та громадських діячів, не дозволила поховати патріарха на території Софійського собору. Натомість було запропоновано поховання у Володимирському соборі, Видубицькому монастирі чи на Байковому кладовищі, а це не влаштовувало керівництво УПЦ КП.

Під час самовільного поховання патріарха загони міліції зупинили просування процесії та не допустили її на територію Св. Софії. На Софійському майдані Києва відбулися сутички членів похоронної процесії з міліцією. У результаті патріарха було поховано біля брами дзвінниці Св. Софії.

Громадськість України вкрай негативно оцінила цю подію. Прихильники української церкви звинуватили владу в потуранні промосковським силам, назвали погром похоронної процесії «чорним вівторком».

Патріархом УПЦ КП було обрано митрополита Філарета (Денисенка).

Філарет (Дефнисенко) – Патріарх Київський і всієї Руси-України (до 20 жовтня 2018 р.)

У другій половині 90-х років, особливо у зв'язку з підготовкою до святкування 2000-річчя від Різдва Христового, в суспільстві поширилися ідеї щодо об'єднання різних гілок християнства в єдину українську церкву. Однак цей процес, у якому, безперечно, зацікавлене суспільство, гальмується цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників. Зокрема, конфронтаційну позицію зайняла РПЦ. Так, 1997 р. за поданням єпископату УПЦ МП, Архієрейський Собор Російської православної церкви видав «Акт про відлучення від Церкви монаха Філарета (Денисенка)» (сану митрополита його було позбавлено в 1992 р.) за «розкольницьку діяльність».

Міжконфесійні суперечності традиційних для України церков, консерватизм існуючих у них обрядів стали важливими чинниками поширення протестантизму. Окремі його течії (євангельські християни-баптисти, п'ятдесятники, адвентисти сьомого дня) значно посилилися. Це створило умови для переходу від окремих сект до розгалуженої організації, тобто набуття церковного статусу. Віруючі євреї і мусульмани України ходять до синагог і мечетей, які побудовані у всіх регіонах України.

Усі президенти України, крім В. Януковича, ставили питання про необхідність об'єднання православних церков – УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ і створення єдиної помісної православної церкви в Україні з подальшим наданням їй статусу автокефальної. Але до Революції гідності не було необхідних для цього передумов. На перепоні стояла УПЦ МП, яка спиралася на авторитет Москви та її «п'яту колону» в Україні. Після революції в умовах російсько-української війни ситуація змінилася. У квітні 2018 року президент Порошенко звернувся до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням надати томос, тобто спеціальний указ про автокефалію Православної церкви в Україні. Верховна Рада це звернення президента підтримала. 10 вересня 2018 року патріарх Варфоломій скерував до Києва двох екзархів, які мали підготувати ґрунт для створення автокефальної церкви.

Була проведена підготовча робота, і 11 жовтня Синод Вселенського Константинопольського патріархату в Стамбулі підтвердив своє рішення продовжити процес надання автокефалії українській церкві. Було оголошено про поз-

Томос в Україні

бавлення юридичної сили синодального листа 1686 року, яким Московському патріархові надавалося право висвячувати церковно-підпорядкованих Константинополю митрополитів Київських. Кілька століть поспіль цей лист Російська церква безпідставно трактувала як нібито передачу Київської митрополії Москві. Тепер правда була відновлена. Були також визнані (відновлені) в єпископському чи священницькому сані і в церковному спілкуванні зі світовим православ'ям керівники не визнаних раніше Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви і підпорядкованих їм священників і вірян. Тоді ж було встановлене представництво (ставропігія) Вселенського патріарха в Києві.

15 грудня 2019 р. у Києві відбувся Об'єднавчий собор православних церков України. У його роботі взяли участь представники УПЦ КП і УАПЦ. Московський патріархат відмовився брати участь в Соборі (хоча шість її представників порушили цю заборону). Собор оголосив про створення в Україні незалежної Православної церкви України (ПЦУ) і обрав її предстоятелем 39-річного митрополита Епіфанія (Думенка), представника Української православної церкви Київського патріархату.

Любомир Гузар – патріарх-предстоятель Української греко-католицької церкви (2001–2011)

6 січня 2019 р. у Стамбулі Вселенський патріарх Варфоломій вручив Томос про автокефалію предстоятелеві Православної церкви України митрополитові Київському і всієї України Епіфанію.

Святослав (Шевчук) – глава Української греко-католицької церкви (з 2011 р.)

Щодо УГКЦ – найбільшої католицької Церкви у східному світі, вона вітала об'єднання українських православних церков в Православну церкву України (ПЦУ), але залишилася самостійною, підпорядкованою Риму. УГКЦ налічує понад 6,5 мільйонів вірян. Нині її очолює Верховний архиєпископ Києво-Галицький, Блаженніший Святослав (Шевчук). У березні 2011 р. він замінив на престолі кардинала Любомира Гузара.

Світська влада, зокрема тодішній Президент України П. Порошенко, всіляко сприяла об'єднанню українських церков, сприймаючи це як торжество історичної справедливості, повернення народу до своїх історичних коренів, як закономірний наслідок прогресивного процесу консолідації української нації.

3. Реакція РПЦ на утворення Православної церкви України

Процес об'єднання православних церков в Україні відбувався в умовах постійних спроб Московського патріархату і представників проросійських полі-

тичних партій дискредитувати саму ідею автокефалії православ'я в Україні, зірвати проведення об'єднавчого собору і одержання Томоса. Так, 25 вересня 2018 року на території Києво-Печерської Лаври відбулося засідання Священного Синоду УПЦ МП, на якому кроки щодо оформлення автокефалії оголосили грубим втручанням у внутрішні справи УПЦ МП та порушення її канонічної території.

Патріарх РПЦ Кирило до Революції гідності неодноразово відвідував Україну і, виступаючи перед десятками тисяч вірян, навіював їм мантру про етнічну тотожність українців і росіян як представників спільного православного «русского мира». Із молитвами про необхідність закінчення «братовбивчої війни» на Донбасі постійно звертаються до віруючих-українців священники УПЦ МП, ні словом не згадуючи про агресію Росії проти України. Отже, послідовно проводиться російська ідея про те, що ця війна – «внутрішньоукраїнський конфлікт». Патріарх РПЦ Кирило навіть надіслав листи генеральному секретарю ООН Гутеррішу, Папі Римському Франциску, а також канцлеру Німеччини Меркель та президенту Франції Макрону з проханням захистити вірян та єпископат УПЦ МП від «тиску і гонінь».

Зі схожими заявами виступали і депутати Верховної Ради, зокрема, члени ОПЗЖ. А в жовтні 2018 року «Громадська неурядова організація верховенства права» спробувала через суд опротестувати право Президента України підписувати і направляти до Вселенського патріарха Варфоломія звернення про надання Томосу про автокефалію Православної церкви Україні. Наприкінці березня 2019 р. Окружний адміністративний суд міста Києва відмовив заявникам у задоволенні цього позову.

Конфронтація РПЦ з українським православ'ям і спроби заблокувати отримання автокефалії були сприйняті як один із проявів гібридної війни проти України. Пострадянська Росія не відмовилася від імперських амбіцій, а без повного контролю над Україною, зокрема й церковно-релігійного, відновлення імперії неможливе.

Події останніх десятиліть свідчать, що російська імперська ідея знову вийшла на поверхню російської імперської свідомості, тепер уже в карикатурному образі «русского мира», який в уяві московських православних ієрархів охоплює майже всю територію колишнього СРСР і кваліфікується як канонічна територія РПЦ. Московські церковники фанатично протистоять усім конкуруючим релігійним конфесіям. Якщо на території незалежної України вони маскуються, побоюючись відкрито виходити за межі закону, то в окупованих районах Донбасу всі інші конфесії, крім РПЦ МП, вважаються незаконними і стали об'єктом переслідувань. Православні фундаменталісти-добровольці на Донбасі воюють у складі сепаратистських збройних формувань. Після прибуття на Донбас вони одержують благословення від місцевих священників УПЦ МП. Із священниками Московського патріархату мають тісні стосунки такі військові формування,

що перебувають під російським командуванням на Донбасі, як «Російська православна армія», «Імперський легіон», «Русич», «Варяг», козачі роти тощо.

Але, як відомо, усі попередні «з'явлення» російського імперіалізму, які супроводжувалися територіальною експансією і кров'ю, закінчувалися крахом. Така доля чекає і нинішнє його «з'явлення» – «русский мир» з його претензією про канонічний контроль російського православ'я над усією Україною. Зрештою, долю України визначають її громадяни, переважна більшість яких, незалежно від національного походження і віросповідання, рішуче відкидають ідею «русского мира» і вважають Донбас, Південь і Крим невід'ємними частинами України – своєї спільної Батьківщини.

Отже, війна, яку розв'язала проти України путінська Росія, привела до переосмислення всього комплексу українсько-російських відносин, зокрема й у церковно-релігійній сфері.

Незалежна від Москви Українська церква є однією з найважливіших передумов збереження Україною незалежності – загальнонаціонального історичного завдання, яке стоїть перед українським народом сьогодні.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як змінилися умови духовного життя українського народу в умовах незалежності?

2. Які релігійні конфесії діють в Україні?

3. Визначте основні причини розколу в православ'ї України та його наслідки.

4. Які з конфесій поширені в регіоні, де ви мешкаєте?

5. Що спричинило зростання протестантизму в Україні?

6. Чим був викликаний і про що свідчив конфлікт у центрі Києва в липні 1995 р., пов'язаний з похороном патріарха Володимира (Романюка)?

7. Як відбувався процес об'єднання самостійних українських православних церков у єдину Православну церкву України (ПЦУ)?

8. Яку позицію щодо об'єднання православних церков займала світська влада України?

9. Як сприйняли створення ПЦУ в Росії?

10. Яку позицію зайняла РПЦ в російсько-українській війні?

11. Чи можна стверджувати, що в Україні реалізоване право на свободу совісті?

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

1. Релігієзнавець, правозахисник, віцеректор УКУ Мирослав Маринович про перспективу екуменічного зближення релігій та церков в Україні.

Наше століття – це час нестримного, надзвичайно швидкого зближення релігій та церков. Чи об'єднаються вони? На одному загальнохристиянському

зібранні учасникам сказали: «Прошу встати всіх, хто вірить, що церкви колись об'єднаються». Встав майже весь зал. «А тепер прошу встати тих, хто вірить, що це станеться за нашого життя». Встали одиниці… Важко уявити екуменізм як об'єднання церков в параметрах сучасної цивілізаційної парадигми...

Діалоги на межі століть. Стенограми міждисциплінарних семінарів імені І. Лисяка-Рудницького. Київ, 1996-2000 рр. Київ, 2003. С. 181.

2. Із виступу Президента України П. Порошенка за результатами Всеукраїнського Православного Об'єднавчого Собору. 15 грудня 2018 р.

У нас не було, нема і не буде державної церкви. Держава не буде втручатися в діяльність церкви. І в освячену Томосом православну церкву теж ніхто нікого не «запрошуватиме» силоміць. Ще раз наголошую, це – питання вільного вибору для кожного віруючого. Гарантую, що влада поважатиме вибір тих, хто з тих чи інших обставин вирішить залишитися в тій церковній структурі, яка буде зберігати єдність з РПЦ. Але так само гарантую, що держава захистить права священиків і мирян УПЦ Московського Патріархату, які добровільно вирішать вийти з-під Москви, щоб разом з іншими православними творити Єдину Українську Православну Помісну Церкву.

URL: https://kharkivoda.gov.ua/news/96493?sv

3. Про ідеологічні принципи Російської православної церкви

Ідеологічні принципи Російської православної церкви значною мірою збігаються з тими, що їх підтримують російські націоналісти, шовіністи й імперіалісти. РПЦ підтримує канонізацію творців імперії, прирівнює русских до трьох східнослов'янських народів, не визнає окремим народом українців та вважає, що не тільки Російська Федерація, а майже весь терен колишнього СРСР є її канонічною територією. Віряни РПЦ покладають квіти до пам'ятників Сталіну…

Кузьо Т. Війна Путіна проти України: революція, націоналізм і криміналітет. Київ, 2019. С. 106.

ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

Документ 1.

Наскільки відповідає цей висновок Мирослава Мироновича, сформульований 27 вересня 1997 р., сучасній ситуації в Україні?

Документ 2 і Документ 3.

Порівняйте зміст фрагмета виступу Президента України П. Порошенка з оцінкою політологом Т. Кузьо ідеологічних основ РПЦ. Зробіть висновки.

§ 54. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ І УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Згадайте дати і події

1990 р. – утворення Українського екзархату Московського патрвархату - УПЦ

1990 р. – утворення УАПЦ.

1990 р. – відродження УГКЦ.

1991 р. – Закон України «Про освіту».

27 вересня 1991 р. – ратифікація Україною «Конвенції про права людини».

1992 р. – Верховна Рада прийняла «Основи законодавства України про освіту».

Липень 1995 р. – конфлікт в Києві під час час похорону патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Романюка).

1999 р. – Закон України про загальну середню школу, який передбачав перехід з 2011 р. на 12-річний термін навчання.

2001 р. – Всеукраїнський перепис населення.

2012 р. – Закон України про засади державної мовної політики («Закон Ківалова-Колесніченка»).

2010 р. – контрреформа середньої школи, повернення до 11-річної середньої освіти.

19 травня 2005 р. – приєднання України до Болонського процесу.

15 грудня 2019 р. – Об'єднавчий собор православних церков України і утворення Православної церкви України (УПЦ).

6 січня 2019 р. – у Стамбулі Вселенський патріарх Варфоломій вручив томос про автокефалію предстоятелеві Православної церкви України митрополитові Київському і всієї України Епіфанію.

2. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь чи історичне есе на одну із запропонованих тем

1. Демографічна криза в Україні і шляхи її подолання.
2. Перспективи і характер пенсійної реформи в Україні.
3. Сучасна еміграція з України: причини і наслідки.
4. Соціальне розшарування в Україні: неминучий наслідок ринку, чи прорахунки соціально-економічної політики держави?
5. Дмитрук Анастасія: «Никогда мы не будем братьями». Що б ви поставили у кінці – крапку, знак оклику, чи питання?
6. Реформа вищої школи: причини і наслідки.
7. Чи справді російсько-українська війна згуртувала націю?
8. Дерусифікація і декомунізація, чи «амністія і амнезія»?
9. Давнім римлянам приписують вислів: *«Щоб перемогти народ без війни, зміни його героїв на власних»*. Чи є підстави застосовувати його для характеристики становища України в радянські і пострадянські часи?

10. Як вплинуло вивчення історії України на формування політичної української нації?

11. У чому суть політичної боротьби в України навколо мовного питання?

12. Російська православна церква VS Православна церква України: у чому причини конфлікту?

13. Що означало вилучення зі шкільних підручників з історії України при міністрі освіти Д. Табачнику розділів «Русифікація» та «УПА»?

3. Рекомендована література

1. Безансон А. Амністія і амнезія. «*Критика*». 2000. № 5.

2. Бекешкіна І. Війна згуртувала націю. *Новое время*. 2016. 9 червня. URL: https://bit.ly/2AVCixo.

3. Дзюба І. Між культурою і політикою. Київ, 1998.

4. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004.

5. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ, 2002.

6. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Торонто ; Київ, 2018.

7. Мова викладання у навчальних закладах: де в Україні найбільше російських шкіл. *Слово і діло*. 2017. 19 травня. URL: https://bit.ly/2OLxobe

8. Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. Київ, 2008.

9. Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя – Одеса- Харків. Від 1990-х до сьогодення / голов. ред. Г. Касьянов. Львів, 2018.

10. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадоски запізнілого державотворення. Київ, 2000.

11. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза українського підручника. Київ, 2016.

12. У підручниках з історії зникли розділи «Русифікація» та «УПА». 2011. 31 березня. URL: http://life.pravda.com.ua/society/2011/03/31/76082/.

13. Шаповал К. Протестанти з Донбасу: Протестанти виявилися однією з найбільш патріотичних соціальних груп на охопленому війною сході країни. *Новое время*. 2016. 23 березня. URL: http://bit.ly/2PVLlUm

14. Центр Разумкова. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. *Національна безпека і оборона.* 2007. Ч. 9. С. 3–31.

15. Релігійно-інформаційна служба України. Патріарх Кирил заявив про неможливість відвідувати Київ. 5.08.2016 р. URL: https://risu.ua/patriarh-kiril-zayaviv-pro-nemozhlivist-vidviduvati-kijiv_n80748.

16. Міллер К. Боротьба за томос і віряни: Як напруження у релігійному питан ні впливає на суспільство. Радіо Свобода. 2018. 9 жовтня. URL: https://bit.ly/2rLwF0J.

Навчальне видання
(українською мовою)

Історія України (1945-2021)

Підручник
для здобувачів вищої освіти ступеня
бакалавра в галузі гуманітарних наук

Турченко Федір Григорович
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету

Каганов Юрій Олегович
доктор історичних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
Запорізького національного університету

Турченко Галина Федорівна
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Запорізького національного університету

Верстка і макетування: *Анатолій Стужук*
Літературний редактор: *Анна Надь*

Віддруковано з готового оригінал-макета.
Підписано до друку 15.09.2021.
Друк цифровий ____Формат____ Наклад 300 прим.
Видавничий дім «Гельветика»